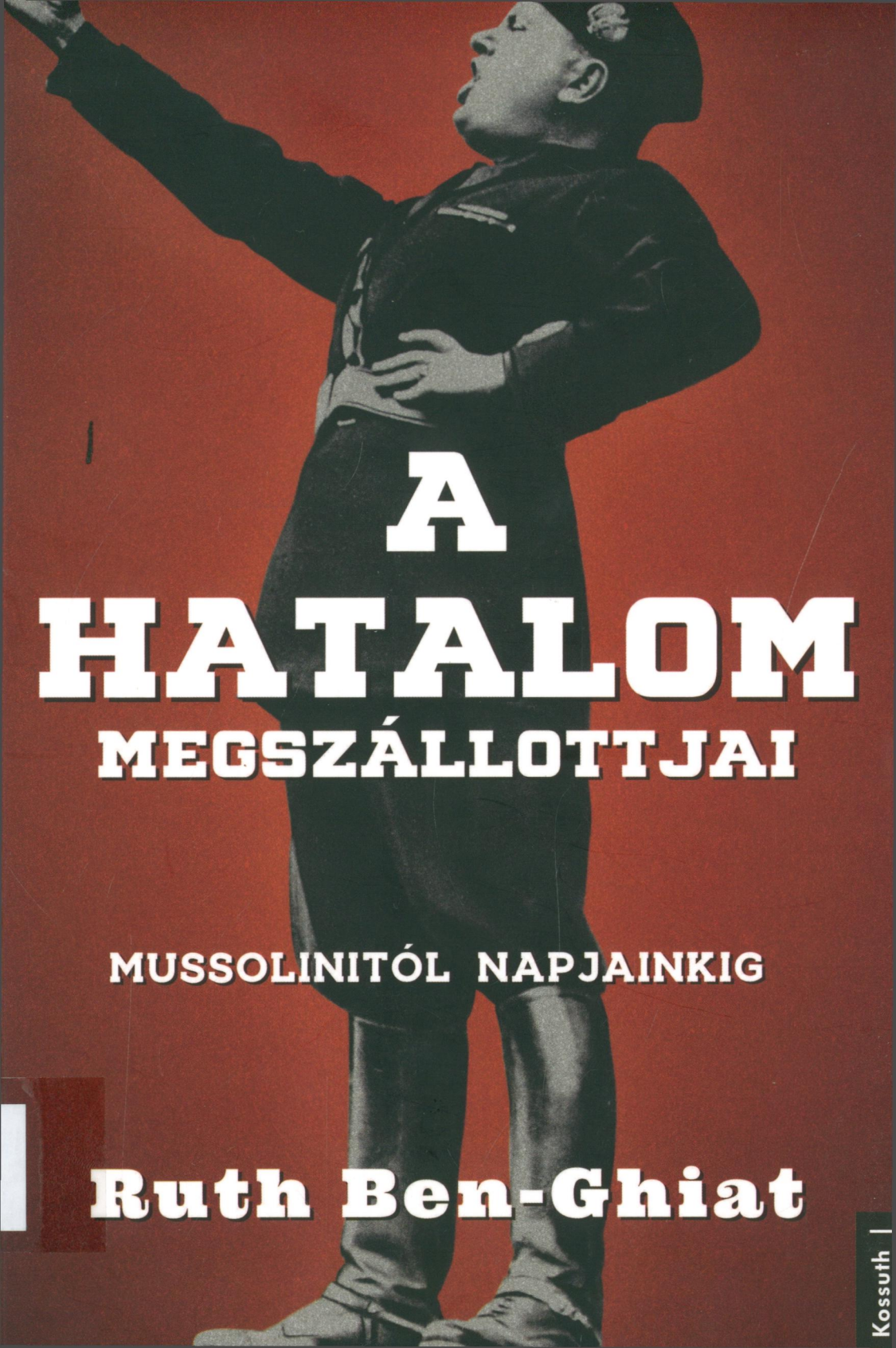

A HATALOM MEGSZÁLLOTTJAI

MUSSOLINITÓL NAPJAINKIG

Ruth Ben-Ghiat

Kossuth

Ruth Ben-Ghiat

A HATALOM MEGSZÁLLOTTJAI

MUSSOLINITÓL NAPJAINKIG

A fordítás alapja:
Strongmen – Mussolini to the Present
by Ruth Ben-Ghiat
W. W. Norton & Company, New York, 2020

Fordította
Kállai Tibor

A borítót tervezte
Hegyi Péter

Borítókép
Lebrecht Music & Arts / Alamy Stock Photo

SOMOGYI KÖNYVTÁR 361980 1881 SZEGED
320 B50
Somogyi-könyvtár, Szeged
S000752997

ISBN 978-963-544-496-0

Minden jog fenntartva

Copyright © 2020 by Ruth Ben-Ghiat
© Kossuth Kiadó 2021
© Hungarian translation Kállai Tibor 2021

TARTALOM

Vezéralakok 7
Bevezetés 9

ELSŐ RÉSZ: A HATALOM MEGSZERZÉSE

1. Fasiszta hatalomátvételek 27
2. Katonai államcsínyek 44
3. Új típusú tekintélyuralmi törekvések 58

MÁSODIK RÉSZ: A HATALOMGYAKORLÁS ESZKÖZEI

4. Egy nagyobb nemzet 75
5. Propaganda 100
6. Férfiasság 127
7. Korrupció 148
8. Erőszak 172

HARMADIK RÉSZ: A HATALOM ELVESZTÉSE

9. Ellenállás 199
10. A bukás 225
Konklúzió 249

Köszönetnyilvánítás 263
Jegyzetek 267

VEZÉRALAKOK

Idi Amin: Uganda elnöke 1971 és 1979 között. Katonai államcsínnyel került hatalomra, később az ellenzéki erők – a tanzániai hadsereg támogatásával – száműzetésbe kényszerítették.

Mohamed Sziad Barre: Szomália elnöke 1969 és 1991 között. Katonai államcsínnyel került hatalomra, hosszú polgárháború végén az ellenzéki erők megbuktatták és száműzetésbe kényszerítették.

Silvio Berlusconi: Olaszország miniszterelnöke 1994. május-december, 2001–2006 és 2008–2011 között. Mindig választások révén került hatalomra. Kormánya 1994-ben korrupciós vádak miatt bukott meg, 2006-ban választási vereséget szenvedett, a 2011-es eurózóna-válság idején lemondásra kényszerült.

Jair Bolsonaro: Brazília elnöke 2019-től. Választások eredményeként került hivatalba.

Rodrigo Duterte: 2016 óta a Fülöp-szigetek elnöke. Választások útján lépett hivatalba.

Recep Tayyip Erdoğan: 2014 óta Törökország elnöke. 2003 és 2014 között miniszterelnök volt, hivatalát választásokon nyerte el.

Francisco Franco Bahamonde: Spanyolország vezetője *(caudillo)* 1939 és 1975 között. Katonai államcsínnyel került hatalomra, az emiatt kirobbant polgárháborúban a nacionalista erők parancsnoka volt (1936–1939). Haláláig hivatalban maradt.

Adolf Hitler: Németország kancellárja 1933-tól, állam- és kormányfő (vezér, *Führer*) 1934-től. Paul von Hindenburg államelnök nevezte ki kancellárrá. 1945 áprilisában öngyilkosságot követett el.

Szaddám Huszein: Irak elnöke 1979 és 2003 között. Katonai államcsínnyel került hatalomra. 2003-ban az amerikai megszálló erők elfogták. 2006-ban az Iraki Különleges Hadbíróság emberiesség elleni bűntettek vádjával halálra ítélte, s még abban az évben ki is végezték.

Moammer el-Kadhafi: 1969 és 2011 között a líbiai „forradalom testvéri vezetője és irányítója". Katonai államcsínnyel került hatalomra, s az ellenzéki erők végeztek vele a 2011-es felkelés idején.

Mobutu Sese Seko: Zaire államfője 1965-től 1997-ig. Katonai államcsínnyel került hatalomra. Születési nevét (Joseph-Désiré Mobutu) 1972-ben erre változtatta meg: Mobutu Sese Seko Kuku Ngbendu Wa Za Banga – ami annyit jelent, hogy *„A teljhatalmú harcos, aki a kitartása és hajlíthatatlan győzni akarása miatt hódítást hódításra halmoz, és feléget mindent maga mögött"*. Súlyos gazdasági és politikai válság miatt hatalmát megosztotta az ellenzékkel, amely később száműzetésbe kényszerítette.

Narendra Modi: 2014 óta India miniszterelnöke. Választások útján került hatalomra.

Benito Mussolini: Olaszország miniszterelnöke 1922–1925-ben; államfő és „vezér" *(Duce)* 1925-től 1943-ig; a salòi „Olasz Szociális Köztársaság" vezére 1943–1945-ben. III. Viktor Emánuel király nevezte ki miniszterelnöknek. A Fasiszta Nagytanács 1943 júliusában megfosztotta hatalmától és bebörtönözte, de az év szeptemberében a németek kiszabadították, és Hitler megtette a náci bábállam, a Salòi Köztársaság vezérévé. Olasz partizánok 1945 áprilisában elfogták és kivégezték.

Orbán Viktor: Magyarország miniszterelnöke 1998 és 2002 között, majd 2010 óta. Hivatalát választásokon nyerte el, illetve őrizte meg.

Augusto Pinochet Ugarte: A chilei Katonai Kormányzó Bizottság (junta) elnöke 1973-tól, Chile köztársasági elnöke 1974-től 1990-ig. Katonai államcsínnyel került hatalomra, s miután 1988-ban népszavazás akadályozta meg mandátuma meghosszabbítását, átadta a hatalmat demokratikusan megválasztott utódjának.

Vlagyimir Putyin: Oroszország elnöke 2000 és 2008 között, majd 2012 óta, közben miniszterelnök 2008–2012-ben. Mindkét alkalommal választások útján léphetett hivatalba.

Donald J. Trump: Az Amerikai Egyesült Államok elnöke 2017 és 2021 között. Demokratikus választások útján került hivatalba. 2019-ben a hatalommal való visszaélés és a Kongresszus működésének akadályozása miatt, 2021-ben lázadás szítása miatt *impeachment* eljárást indított ellene a Képviselőház. A Szenátus mindkét esetben felmentette őt.

BEVEZETÉS

KÉTEZERNYOLC NOVEMBER 4-ÉN, amikor a világ sok politikai vezetője az amerikai elnökválasztás híreit figyelte, Silvio Berlusconi olasz miniszterelnök éppen szexbulira készült római rezidenciáján. „Megyek zuhanyozni – mondta aznapi partnerének, Patrizia D'Addariónak –, ha előbb végzel, várj a nagy ágyban."

D'ADDARIO: *Melyikben? A Putyinéban?*
BERLUSCONI: *A Putyinéban.*
D'ADDARIO: *Az nagyon cuki! Be is van függönyözve.*

Hogy az az ágy a korábbi és későbbi orosz elnök – akkor éppen miniszterelnök – ajándéka volt-e, vagy csak aludt egyet benne, azt nem tudjuk. De a „Putyin ágya" kifejezés jól szimbolizálja a szoros, bizalmas barátságot a két vezető között, akikben élt a vágy, hogy kiéljék személyes hatalmukat – és a „férfiasságukat"[1] is –, amennyire csak a politikai rendszereik azt megengedik, s ezt bemutassák a nagyvilágnak is. Ez a két figura rekordot döntött az államfők bilaterális találkozóinak műfajában. 2003-ban, Putyin Moszkva melletti, zavidovói dácsájában szövetséget kötöttek, augusztusban pedig sajtókonferenciát tartottak Berlusconi szardíniai villájában. Dario Fo és Franca Rame *L'anomalo bicefalo* (A kétfejű anomália) című darabjában, amelyet abban az évben mutattak be Rómában, Putyint meggyilkolják, és az agyát beültetik Berlusconi koponyájába.[2]

A Berlusconi–Putyin kapcsolatban két olyan, minden megalkuvásra képes személyiség talált egymásra, akik kitaposták a 21. századi autokráciák kormányzásának két új útját. Az előbbi tekintélyuralmi stílusú kormányzást vezetett be a demokrácia formális keretei között. Szigorú ellenőrzése alá vette a pártját, a Forza Italiát, és a kereskedelmi tévéhálózatok révén sokkal hatékonyabban tudta formálni a közvéleményt, mint abban az országban

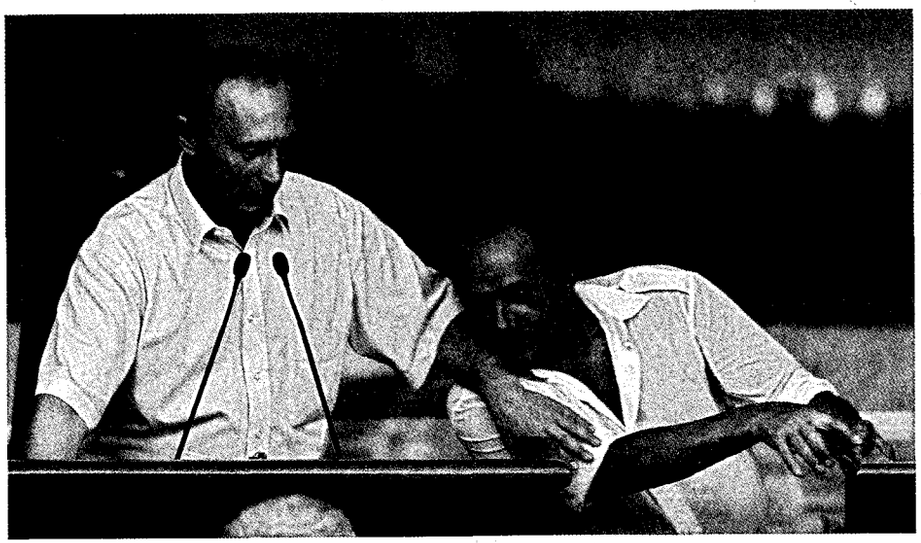

Putyin és Berlusconi Olaszországban, Szardínia szigetén 2003 augusztusában
(MTI/EPA/ANATOLIJ MALCEV)

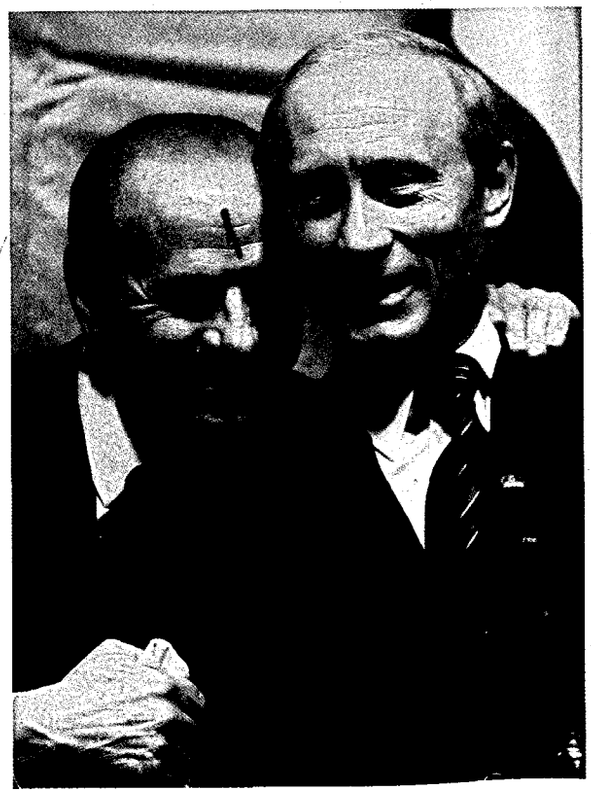

Berlusconi és Putyin közös sajtóértekezletükön Lipeckben, 2004. április 21-én
(MTI/EPA/IZVESZTYIJA/ DMITRIJ ASZTAHOV)

Mussolini óta bárki más. Putyin pedig egyszerűen letaposta a demokráciát a parlament, a média és az igazságszolgáltatás „domesztikálásával", bírálói likvidálásával vagy bebörtönzésével és az egész gazdaság módszeres fosztogatásával.

A két miniszterelnök szoros kapcsolata aggasztotta Ronald Spoglit, az USA római nagykövetét. 2009 januárjában figyelmeztette Hillary Clintont, az éppen hivatalba lépő Obama-kormány külügyminiszterét, hogy Berlusconi rendszeresen visszhangozza „azokat a véleményeket és deklarációkat, amelyeket közvetlenül Putyintól kap". Berlusconi személyes követe, Valentino Valentini gyakran utazott Moszkvába a főnöke ügyeit intézni, és Olaszország Oroszország-politikáját lényegében ők ketten kezelték, háttérbe szorítva az olasz külügyminisztériumot. Spogli persze gyanította, hogy „bűnös kapcsolatok" miatt van ez az egész titkolózás. Az olasz kormányfő valószínűleg hasznot húzott az olasz és az orosz energiacég, az ENI és a Gazprom üzletkötéseiből, cserébe azért, mert segítette az „Amerika európai biztonsági érdekeinek meggyengítésére irányuló"[3] orosz törekvéseket.

Később a WikiLeaks sok ezer egyéb dokumentummal együtt a nyilvánosság elé tárta Spogli emlékiratait is – ekkor az olasz parlament eljárást indított. A vizsgálat megerősítette, hogy Berlusconi igenis százalékos hasznot akart húzni az ENI–Gazprom Déli Áramlat nevű, a Fekete-tenger alatt épített földgázvezetékéből. Amikorra a csővezeték építése 2012-ben megkezdődött, a szexuális és korrupciós botrányok, valamint az eurózónaválság miatt Berlusconi már elvesztette a hivatalát. Ugyanabban az évben Moszkvában *Berluszputyin* címmel bemutatták Fo és Rame darabjának orosz adaptációját. Ebben a változatban Berlusconit ölik meg, és az ő agyát ültetik át az őt politikailag túlélő Putyin koponyájába.[4]

A DIKTÁTOROK KORÁBAN ÉLÜNK, az olyan típusú államfők idején, akik korlátozzák vagy felszámolják a demokráciát, és a politikai legitimáció eszközeként használják a maszkulinitást, a macsóságot. Amerikában, Törökországban, Brazíliában és más, geopolitikailag fontos államokban az ilyen, meggazdagodásra vágyakozó állami vezetők egyszerűen lerabolják az ország természeti kincseit, és megakadályozzák a klímaváltozás elleni harcot. A korrupcióra és a cenzúrára alapuló kormányzásuk kevéssé törődik a közérdekkel, ezért rosszul kezelik az országukat sújtó válságokat, s gyakran csak bajt hoznak az emberekre. Korunk egyik legégetőbb kérdése az,

hogy miként lehet szembeszállni az egyre terjedő autoriter vagy diktatórikus törekvésekkel.[5]

Nagyon jellemző ebből a szempontból, ahogy az illiberális államvezetők elkezdtek reagálni a 2020-as világjárványra. Minden ilyen válság láthatóvá teszi az államvezetők és az ő szövetségeseik saját értékrendjét, jellemét és kormányzási stílusát. Egy közegészségügyi vészhelyzet azonban különösen éles fénnyel világít rá az autokratikus kormányzás örök jellemzőire: az átláthatóság és az elszámoltathatóság normáinak semmibevételére. A koronavírus-pandémia Hszi Csin-ping Kínájában, az egypárti uralom országában szabadult el. Li Ven-liang vuhani orvos 2019 decemberében figyelmeztette a kollégáit a vírus rendkívüli veszélyességére. A kínai politika azonban elhallgattatta őt, tényfeltárását „törvénytelen cselekedetnek" minősítette, mondván, hogy az ellentmond a kormány nyilatkozatának, mely szerint ez a betegség „megelőzhető és kontrollálható". Magyarország miniszterelnöke, Orbán Viktor a maga autokratikus törekvéseinek kiterjesztésére használta fel a világjárvány által kínált lehetőségeket. Szükségállapotot hirdetett, majd – önmagát diktátori hatalommal felruházva – bevezette a rendeleti kormányzást. Brazíliában, ahol szintén leépítik a demokráciát, Jair Bolsonaro elnök kijelentette, hogy a COVID-19 nem veszélyesebb, mint a közönséges influenza, és kirúgta Luiz Henrique Mandetta egészségügyi minisztert, aki felszólította a polgárokat a megfelelő távolságtartásra. Mindkét vezető esetében azt látjuk, hogy nem az emberéletek megmentése, hanem a saját hatalmuk megtartása és kiterjesztése volt a fő szempont. A nagy valószínűséggel a betegségek és a szegénység terjedését okozó klímaváltozással együtt ennek a diktátori kormányzási stílusnak az offenzívája nem csupán a demokráciát, hanem már a létbiztonságot is fenyegeti.[6]

„EGYETLEN TÖRTÉNÉSZ SEM LÁTHAT BELE a halottak fejébe... De megfelelő dokumentációval ki tudjuk nyomozni a gondolkodási és cselekvési mintákat", írja Robert Darnton.[7] Ez a könyv is épp erre törekszik: megvizsgálni az evolúcióját a politikai rendszerként definiált autoritarianizmusnak, melyben a végrehajtó hatalom a kormányzás törvényhozási és igazságszolgáltatási ágazatait háttérbe szorítva terjeszti ki a maga mozgásterét: Könyvemben a következő figurákra koncentrálok: Benito Mussolini, Adolf Hitler, Francisco Franco, Moammer el-Kadhafi, Augusto Pinochet, Mobutu Sese Seko, Silvio Berlusconi, Recep Tayyip Erdoğan, Vlagyimir Putyin és Donald Trump; mellettük hangsúlyos mellékszerepekben felbukkan Idi Amin, Mohamed Sziad Barre, Jair Bolsonaro, Rodrigo Duterte, Narendra Modi, Orbán Viktor és sokan mások.

Az autoriter kormányzás egész palettájának áttekintésekor – kezdve a demokráciák lebontogatásától azok teljes felszámolásáig – nem foglalkozom az olyan kommunista vezetőkkel, mint például Hszi Csin-ping, akik már eleve egy zárt rendszerben jutottak hatalomra. Megfigyelhető, hogy a kommunista és a többi autoriter rendszerek miként fejlődtek az egymástól tanulás révén is. Az antikommunista zaire-i államelnök például átvette a kommunista vezetők, Nicolae Ceauşescu vagy Mao Ce-tung személyi kultuszának számára is használható elemeit, az utóbbitól még az egyik titulusát, a „(nagy) kormányost" is.[8]

Olvasóim közül néhányan talán nem értik, hogy miért nem írok itt az erőskezű női vezetőkről, mint amilyen Margaret Thatcher brit vagy Indira Gandhi indiai miniszterelnök volt. E hölgyek némelyikének tényleg voltak autoriter vonásai, törekvései (Thatcher nem véletlenül kapta a „Vaslady" nevet), és el is nyomtak bizonyos kisebbségeket, de egyikük sem próbálta lerombolni a demokráciát, ezért nem foglalkozunk itt velük.

SOK TANULMÁNY MUTAT RÁ a jelenkori történelem azon eseményeire, amelyek láthatóvá teszik a demokráciától való elfordulás tendenciáit; ilyen például a 2008-as recesszió és a globális migráció fokozódása, ami felerősítette a rasszista gyűlölködést. Más elemzések a kommunizmus 1989–1990-es összeomlásáig tekintenek vissza. Mindezek a fejlemények Kelet-Európában elszabadították a nacionalista és törzsi indulatokat, és Nyugat-Európában is elhozták a szélsőjobb reneszánszát. Az egykori kommunista KGB-tiszt, Putyin, aki most a globális jobboldal vezetője, sikeresen lovagolja meg a politikai fordulatnak és felfordulásnak, valamint az ideológiai másfelé igazodásnak ezt a hullámát.[9]

A populizmus általános jellemzője mindazon pártoknak és mozgalmaknak, amelyek a demokratikus politika ez irányú, illiberális leépítésén buzgólkodnak. Maga a populizmus nem eleve autoriter jellegű, de sok „erősember" a múltban és manapság is olyan – populista – retorikával él, amely nem a törvényes jogokkal, hanem a hitbéli, a rasszbéli és az etnikai hovatartozás kötelékeivel erősíti a nemzeti összetartozást. Az autoriter felfogásban csak egy kisebb csoport tartozik „a nép" kategóriájába, függetlenül a születési helyüktől és társadalmi helyzetüktől, és csak a minden intézményen

felül álló vezető személyesíti meg a *népet*. Így aztán az erősemberek államaiban a vezető bírálata és támadása a nemzet elleni támadásnak minősül, s az ilyen bírálókat „haza- és nemzetárulókként" vagy éppen „terroristákként" bélyegzik meg.[10]

Ez a könyv arra törekszik, hogy feltárja a mai tekintélyuralmi vezetők működésének mélyebb gyökereit, azt, hogy miként elevenítik fel az autoritarianizmus hajnalának 1920-as évekbeli retorikáját és intézkedéseit, s miként igyekeznek teljes meggyőződéssel rehabilitálni a saját autokratikus, erőszakos elődeiket. Putyin például engedélyezte Sztálin-szobrok emelését egyebek közt Novoszibirszkben és Moszkvában, miközben bebörtönözték a Sztálin áldozatainak tömegsírjairól publikáló történészeket.[11] Berlusconi azt a hazugságot terjesztette, hogy Mussolini „soha nem ölt meg senkit". Bolsonaro tévesen állítja, hogy a fasizmus baloldali jelenség volt. Sebastian Kurz osztrák kancellár a fasizmusnosztalgia jeleit küldte, amikor 2018-ban meghirdette az „önkéntesek tengelyét", Magyarország, Olaszország és Ausztria (vagyis a második világháborús fasiszta vagy kollaboráló államok) részvételével az illegális migráció megfékezésére. A mai zsarnoki hajlamú politikusok és szövetségeseik megértéséhez távlatos történeti kitekintésre van szükségünk.[12]

AMI A MILLIÓK ÉLETÉT befolyásoló politikai rendszereket illeti, az autoritarianizmus mindmáig meglepően zavaros fogalom. Még ma sem tudunk egyazon nyelven beszélni a 21. század különféle diktátori hajlamú vezetőiről, akik az uralkodást a polgári szabadságjogok elnyomására, a választásokat pedig a hatalmon maradásra használják fel. Orbán azzal büszkélkedik, hogy Magyarországot ő „illiberális demokráciává" alakította át – a kifejezést Fareed Zakaria kreálta, és a *Foreign Affairs* című folyóiratban 1997-ben megjelent, nagy feltűnést keltő cikkében használta először. Újabban terjednek olyan terminusok, mint a „hibrid rezsimek", a „választási autokráciák" vagy az (itt is használt) „új autoritarianizmus" és hasonlók, ahogy a kutatók igyekeznek pontos elnevezést találni az antidemokratikus kormányzás új hullámára.[13] Az autoriter kormányzási stílus távlatos áttekintése, amely rávilágít a különböző történelmi körülmények között felbukkanó alapvető jellemzőkre és azok változataira is az idők folyamán, segíthet a napjainkban előretörő diktatórikus trendek megértésében.

Mussolinitól Putyinig az e könyvben szereplő erősemberek mindegyike az egyszemélyi kormányzás más-más formáját építette ki, amelyben óriási

hatalommal rendelkezhet egyetlen ember, aki aztán a saját politikai és anyagi érdekeit messze a nemzet érdekei fölé emeli, s ennek szempontjai szerint alakítja a bel- és külpolitikát is. Az államigazgatási káderek kiválogatásában a fő szempontja nem a szakértelem, hanem az ő és szövetségesei iránti lojalitás, bár az ő korrupciós ügyleteinek milliárdjaiból csak a leghűségesebb csatlósai részesülhetnek. Az ilyen egyszemélyi vezetők hosszú ideig hatalmon maradhatnak, ugyanis olyan támogató hálózatokat működtetnek, amelyek a bűnrészesség és a megfélemlítés révén kötik hozzájuk az embereket. Spanyolországban Franco tábornok a maga egész politikai tevékenységét a hatalma megszilárdításának a szolgálatába állította, s így maradhatott uralmon haláláig, 36 éven át.[14]

Az itt bemutatott vezetők a maguk módján mind alakítottak az autoritariánus forgatókönyvön – az eszközök és taktikák egy évszázad alatt kifejlődött, egymáshoz szorosan kapcsolódó készletén. Könyvünk a propagandára, a férfiasságra, a korrupcióra és az erőszakra koncentrál, valamint azokra a módszerekre, amelyekkel az emberek megpróbáltak szembeszállni az önkényuralommal s meggyorsítani annak a bukását.[15] A mai vezetők – akárcsak az ő ellenfeleik – cselekvéseinek és viselkedésének megvan a saját, jellegzetes történetük. Amikor Putyin félmeztelenül fotózkodik, Mussolini sportos pózolásai jutnak eszünkbe. Rodrigo Duterte Fülöp-szigeteki elnök azzal kérkedik, hogy helikopterből dobáltatta ki az ellenfeleit, akárcsak Augusto Pinochet chilei diktátor. Az erőforrások kiszivattyúzása a diktátorok közös jellemzője volt Mussolinitól Hitlerig és Berlusconitól Putyinig. Trump amerikai elnök 2019-ben ugyanígy tekintett országának szíriai érdekeltségeire: „A kőolajhoz ragaszkodunk. Van olajunk. Az olaj biztonságban van. Ott hagyjuk a csapatainkat, csak az olaj miatt." Az erőszak és a kifosztás eseteit transznacionális és transzhistorikus összefüggésekben vizsgáljuk, ahogy eddig csak kevesen tették.[16]

Ez a könyv azzal visz új színt az autoriter kormányzásról folyó vitákba, hogy rávilágít a férfias fellépés jelentőségére, s arra, hogyan illeszkedik ez bele a hatalomgyakorlás eszköztárába. A vezető macsóskodása és haverkodása más, szintén férfi(as) vezetőkkel nem pusztán hetvenkedés, kivagyiskodás, hanem a belföldi hatalomgyakorlás és a külpolitizálás eszköze. A férfias mindenhatóság nyit utat a korrupciónak is, azt sugallva, hogy ez az ember fölötte áll a törvényeknek, amelyekhez a hétköznapi, a „gyengébb" embereknek szigorúan tartaniuk kell magukat. Az effajta maszkulinitás áthatja azt az állami politikát, amely gátlástalanul támadja a nőket és

az LMBTQ-csoportok tagjait, akik ugyanúgy a diktátorok ellenségeinek számítanak, mint a bűnüldöző hatóságok és a sajtó. Az antikolonialista népvezérek, például Mobutu vagy Idi Amin, az ő rasszista, imperialista „kollégáikhoz" hasonlóan, gyakran nőgyűlölők voltak, és üldözték a homoszexuálisokat.

Kötetünkben az autoriter forgatókönyv jelenti a tematikai folytonosságot a diktátori stílusú kormányzás három nagy periódusra tagolt vizsgálatában. Az első az 1919–1945-ös fasiszta időszak, ezt a katonai puccsok 1950 és 1990 közötti kora követi, majd az 1990-től máig tartó új autoritariánus éra zárja; az első kettő sajátos dialógusban állt egyidejűleg a kommunista uralommal is. Az I. rész – címének megfelelően – a *Hatalomra jutás* módozataira fókuszál, a II. rész, *A hatalomgyakorlás eszközei* azt vizsgálja, hogy ezek a vezetők politikájuk belső logikájának megfelelően miként igyekeztek a nemzeti nagyság mítoszát kivetíteni önmaguk köré. Emellett elemezzük a propaganda, a férfiasság, a korrupció és az erőszak alkalmazását a hatalmuk megvédése érdekében. A III. rész, *A hatalom elvesztése* végigköveti a diktátorokkal szembeni ellenállásnak, a hatalom és a tekintély hanyatlásának, valamint a hatalomvesztésnek a történeteit. A könyv végigtekint Európán, az amerikai ikerkontinensen és Afrikán, s bemutatja a zsarnokoskodásnak azt az évszázadát, amelyben a vezetők rendet és törvényességet ígértek, s aztán minden törvénytelenség elkövetését lehetővé tették a pénzügyi és a szexuális ragadozók számára. Feltárja azt is, hogy ezek a politikusok hogyan gondolkodnak és cselekszenek, kikre támaszkodnak, és miképp lehet szembeszállni velük.

EGY ÉVSZÁZADON KERESZTÜL ezek a karizmatikus vezetők a bizonytalanság és az átmeneti időszakok zavaros vizeiben halásztak. Gyakran a politikai rendszeren kívülről jöttek, új mozgalmakat indítottak új szövetségesekkel, és újszerű módon kommunikáltak a híveikkel. Ilyen vezértípusok akkor válnak könnyen népszerűvé, amikor a társadalom két, egymással szemben álló ideológiai táborra osztódik, a civil társadalom lehetőségei és kilátásai pedig gyengék – az autoriter vezetők épp ezért tesznek meg mindent a polarizáció, a szakadékok elmélyítése érdekében. A nemek, a munkásrétegek és a rasszok emancipációjának erősödési időszakaiban általában megnőnek a nyíltan rasszista és szexista önjelölt vezérek pozícióhoz jutási esélyei, mert ők csökkenteni tudják a férfidominancia és az osztálypriviléginmok elvesztésével, valamint „a fehér keresztény civilizáció végével" kapcsolatos félelmeket. Az efféle történelmi válsághelyzetekben a kulturális konzervatívok mindig is vonzódtak az antidemokratikus politizálás felé, lehetővé téve, hogy közveszélyes figurák kerüljenek be a politizálás főáramába és megszerezzék a kormányzati hatalmat is.[17]

A vezérhajlamú egyéniségek kezdettől fogva abban különböznek a másféle politikusoktól, hogy mindig az emberek negatív tapasztalataira és érzelmeire apellálnak. Az egész nemzetet áldozatnak állítják be, azt ismételgetve, hogy idegen hatalmak miként alázták meg az ő népüket, amelynek majd ők lesznek a megmentői. Hivatkoznak súlyos sérelmekre, nagy reményekre és félelmekre, s azt ígérik, hogy teljesítik a nép leghőbb kívánságait, az ország területgyarapításától az „idegen fajúaktól" való megvédésén és a férfiuralom megőrzésén át a belső és külső ellenségek gaztetteinek megtorlásáig. Az országának igazságot követelő, hevesen gesztikuláló Mussolinit sokan „karneváli pojáca Caesarnak" tekintették, de ennek a pojácának a zsigeri indulatokra rájátszó politikája még ma is hat és működik. Hasonlóképpen hat a válság és a veszélyeztetettség állandó emlegetése, valamint annak megnyugtató tudata, hogy kiket is kell hibáztatnunk a nemzet szenvedéseiért, és kikben bízhatunk, hogy majd egyszer s mindenkorra elhárítják ezeket a bajokat. Ahogy Ernest Becker antropológus megjegyezte:

> Ez [a félelem] készteti az embereket arra, hogy kövessék a hőzöngő, erősnek tűnő demagógokat..., akik meg tudják szabadítani a világot a bizonytalanságtól, a gyengeségtől, a kiszámíthatatlanságtól és a gonosztól. Ó, ha az ő útmutatásuk szerint élünk, az az igazi megnyugvás és fellélegzés.[18]

Amikor aztán követőkre, hívekre talál az erősember, akkor elkezdi bevetni az olyan, az uralmát később megszilárdító eszközöket, mint a propaganda és a korrupció. Az igazság semmibevétele és a demokrácia leépítése kéz a kézben járnak, kezdve azzal a lázító kijelentéssel, hogy a társadalmi elit állami médiája hamis vagy eltorzított híreket közöl, de most itt van ő, az új népvezér, aki megmondja az igazat, és mindenét kockára teszi, hogy az ő népe megismerje a „tényeket". Ha pedig a hívek elkezdenek kötődni ehhez a személyiséghez, akkor már nem érdekli őket, hogy hazudik-e, vagy nem. Hisznek neki, mert hisznek *benne*.[19] Egy morálisan leszerepelt politikai rendszerben a reménybeli vezérfigurák friss alternatívát tudtak kínálni – még akkor is, ha büntetett előéletűek (mint például Mussolini vagy

SOMOGYI KÖNYVTÁR 961980

Hitler), vagy éppen rendőrségi nyomozás folyik ellenük (Trump, Putyin, Berlusconi). „Ezeket egész életükben soha nem érdekelte semmi más, csak a saját érdekük, no meg a korrupt bizalmasaik jóllakatása", írta egy fasisztabarát ügyvéd 1922-ben az akkori olasz politikai elitről. Ugyanezt látjuk egy évszázaddal később a populista pártok és az autoriter vezetők támogatóinak a köreiben.[20]

Nem minden autoriter vezető él erőszakos módszerekkel a hatalomra jutás érdekében, de mindannyian jól értenek a félelemkeltés mesterségéhez. A 21. században általánosan elterjedt az a taktika, hogy a hatalomra törekvők kijelentik: ők bármikor képesek erőszakcselekményeket elkövetni; ezt tette Trump is, amikor 2016 januárjában azzal kérkedett, hogy ő bárkit lelőhetne az Ötödik sugárúton, akkor sem veszítené el egyetlen rajongóját sem. Egyesek arra figyelmeztetik az egész országot, hogy rátámadnak majd bizonyos embercsoportokra. „Azt javaslom a filippínóknak, hogy ne szavazzanak rám, mert annak vérontás lesz a vége", jelentette ki 2015-ben Duterte, aki esküdözött, hogy drogkereskedők és bűnözők ezreit fogja megöletni, ha megválasztják államelnöknek.[21]

Katasztrófák vagy súlyos incidensek nyomán gyakran hirdetnek ki rendkívüli állapotot, ezzel is szaporítva a vezérelvű kormányzás lehetőségeit. Hivatalra jutnak ilyenkor új emberek is, a már magas pozícióban lévők pedig felhatalmazást kapnak, hogy olyan dolgokat is megtegyenek, amiket egyébként is szerettek volna, például megszilárdítani a kormányzati pozíciójukat és elhallgattatni az ellenzéket. Ilyen esetekben az ideiglenes rendkívüli állapot „normálissá és nem kivételessé válhat", ahogy Walter Benjamin filozófus fogalmazott. Egy évszázadon át a zavarosban halászás képessége mindig is lényeges jellemzőjük volt a hatalommániás embereknek, akár voltak konkrét céljaik, akár nem.[22]

CURZIO MALAPARTE olasz író és újságíró 1931-ben megjelent, *Az államcsíny technikája* című könyvében arra figyelmeztetett, hogy a már egy évtizede hatalmon lévő Mussolini „modern ember, barátságtalan modorú, vakmerő, erőszakos és számító", és előre jelezte, hogy a nagy gazdasági világválság következtében egyre népszerűbbé váló Hitler még nála is veszélyesebb figura lehet. Ez az osztrák úgy nézhet ki, mint egy pincér, és úgy ordibálhat, mint egy bolond, de a németek „egy aszkétát látnak benne, a cselekvés kultuszának a misztikusát", ahogyan sok olasz is tekintett Mussolinira. Ha ez a Hitler megkaparintja a hatalmat, figyelmeztetett Malaparte, megpróbálja majd „lezülleszteni, megalázni és leigázni a német népet a német szabadság, dicsőség és nagyhatalmiság nevében.[23]

Újságírók, munkatársak és mások, akik közelről szemlélhették ezeknek az erősembereknek a veszélyes jellemvonásait, az elsők között visszhangozták Malaparte hátborzongatóan pontos előrejelzéseit. Az autoritarianizmus a maga egy évszázados evolúciója során igencsak sokféle „eredményt" hozott. A fasizmus és a nemzetiszocializmus népirtásba torkollott, míg a 21. századi despoták már inkább a célzott orgyilkosságok és a tömeges letartóztatások eszközeivel dolgoznak. Mindez még feltűnőbbé teszi e figurák tablóján az egyes vezetők jellemvonásainak kísérteties hasonlóságait. Hitler is olyan volt, mint sok későbbi vezető: határozatlan és bizonytalankodó ember a mindenható Führer maszkja mögött, aki éppen aktuális véleményeként gyakran azt visszhangozta, amit a legutóbbi beszélgetőpartnerétől hallott. Mobutut – aligha egyedüliként – „kényszeresen izgatták az ő elnöki tekintélyét sértő legapróbb incidensek is", ahogy Brandon Grove zaire-i amerikai nagykövet írta róla. Mussolini sem állt egyedül azzal, hogy mindennap órákon át olvasta az újságokat, „amelyekben a beosztottjai megjelöltek minden vele foglalkozó cikket. A valamit kereső ember buzgalmával böngészi át őket", ahogy az újságíró George Seldes 1935-ben megjegyezte. Putyin is az egyszemélyi vezetők hagyományát viszi tovább, amikor „a státusvesztéssel, a sértődöttséggel, a köztisztelet iránti vágyakozással és a sebezhetőséggel" kapcsolatos fixációit beemeli az állami politikába.[24]

A diktátori hajlamú vezetők impulzív, ingerlékeny természete (legtöbbjüknek gyakran voltak-vannak dühkitörései), valamint az „oszd meg és uralkodj" praktikái (melyekkel megakadályozzák, hogy mások is közel kerülhessenek a hatalomhoz) az egész kormányzást konfliktusokkal terhelik és zűrzavarossá teszik. Tipikus példája ennek Erdoğan kiszámíthatatlan döntéshozatali stílusa, amit tovább ront az, hogy rokonokkal és talpnyalókkal veszi körül magát. Az autoriter vezető hivatalnokainak nem kevés időt kell kármentésre fordítaniuk, amikor főnökük „sértegette ellenfeleit, kínos helyzetbe hozta a munkatársait, és sokadszorra ismét irányt váltott … teljes káoszt idézve elő". Kadhafi a végletekig tudta fokozni a káoszt, ahogy egyik napról a másikra eltörölt egész jogszabályi rendszereket. Valósággal felvillanyozta őt saját kiszámíthatatlansága, akárcsak Idi Amint és másokat, akik „önnön nagyszerűségükről képzelegtek, azt hitték, tudják a megoldást a bonyolult problémákra, s közben elvesztették a kapcsolatukat

a valósággal", ahogy dr. David Barkham, Amin személyi orvosa írta. Amin önmagának adományozott titulusai önmagukért beszélnek: „Őexcellenciája, Örökös Államelnök, al-Hadzsi Doktor Idi Amin Dada tábornagy, a Viktória-kereszt, a Hadi Érdemkereszt és a Kiváló Szolgálatért Érdemrend birtokosa, Minden Szárazföldi Állat és Tengeri Hal Ura, a Brit Gyarmatbirodalom Legyőzője Egész Afrikában és Főként Ugandában".[25]

Egy vonatkozásban minden ilyen erősember következetes: hatalomra tör, s kihasznál mindent és mindenkit a céljai eléréséhez. Az uralma alatt álló férfiak, nők és gyermekek csak annyit érnek az ő szemében, amennyiben utódokat tudnak produkálni, legyőzik az ő ellenségeit és nyilvánosan tömjénezik őt. Kormányzásának minden eszköze kitüntetett helyet kap ebben a rendszerben. A propaganda lehetőséget teremt a vezér számára, hogy kisajátítsa a nép figyelmét, a macsóság pedig akkor lép színre, amikor ő az eszményi védelmező, a nemzetmentő szerepében tetszeleg. Az elnyomás rabokkal teli börtönöket és fogolytáborokat hoz létre, a korrupció lehetővé teszi a diktátor számára, hogy a saját zsebét tömje meg a nemzetgazdaság által termelt jövedelmek nagy részével. Jon Lee Anderson így foglalta össze a megszállott autoritarianizmus kórképének tüneteit: „a paranoia különféle technikái, az öldöklés és a félelemkeltés rémtörténetei, a banktrezorok és az egész nemzetgazdaság magántulajdonként kezelése, egzotikus házi vadállatok, prostituáltak, arany vízcsapok és vécékagylók" – az égvilágon minden, ami elűzheti azon félelmeiket, hogy még nem harácsoltak össze elég vagyont, vagy elveszítenek valamit, amit már megszereztek. S amikor – élve vagy halva – elhagyják hivatalukat, akkor az az érzése támad mindenkinek, hogy „a mániájuk semmi másnak nem hagyott teret az egész országban".[26]

Az egyszemélyi vezetők a legsúlyosabb károkat okozó autoriter politikusok tudnak lenni, ugyanis nem választják el a saját elképzeléseiket és vágyaikat az ország számára fontos dolgoktól. Privát vesszőparipáikkal tematizálják a közbeszédet, eltorzítják az intézményi prioritásokat, és kierőszakolják az erőforrások nagy volumenű átcsoportosítását. Ennek legszélsőségesebb példája Hitlernek a zsidók ellen indított megsemmisítő hadjárata, de az autoritarianizmus története tele van a vezérek felfuvalkodottságából és megalomániájából született és katasztrofális következményeket hozó, nagyszabású projektekkel is. Mussolini 1935-ös „gyarmatszerző" etiópiai inváziója államcsődbe döntötte Olaszországot. Mobutunak a Kongó folyón, a Inga-vízesésnél építtetett két gigantikus vízi erőműve és

a hozzá csatlakozó Inga–Shaba-távvezeték államadósság-spirálba sodorta Zaire-t. Trump mexikói határfalának építéséhez a katonai védelemre és a katasztrófaelhárításra szánt szövetségi pénzekhez kellett hozzányúlni.

A teljhatalomról sokáig azt gondolták, hogy az a sikeres kormányzás célszerű módozata, de az egyszemélyi vezetés dinamikájáról és az általa okozott károkról készült tanulmányom épp az ellenkezőjét bizonyítja. Ha a vezért vagy az ő belső köreit vizsgálat alá akarják vonni, akkor az egész kormányzat összezár a védelmében, hogy tisztára mossák őt és megrendszabályozzák a leleplezőit, a vádlóit és a tényfeltáró újságírókat. A másként gondolkodó, ellenzéki elit tekintélyes tagjainak meggyilkolása, egész családok száműzetésbe kényszerítése tehetséges emberek egész nemzedékeinek elvesztését jelentette. A gyakran évtizedek munkájával kiépített, jól működő vállalkozások kisajátítása vagy tönkretétele is csak árt a gazdaságnak. A távolról sem hatékony „illiberális" kormányzás csak kárt okozott az egész földnek és sok-sok millió lakójának.[27]

„A DIKTÁTOR ÁLTALÁBAN alulról jön, és aztán még mélyebbre zuhan…, a világ figyeli őt…, és beleugrik utána a nagy semmibe", mondta Charlie Chaplin 1939-ben, jól megragadva a vezér és követője viszonyának dinamikáját.[28] Könyvünk feltárja, hogy az emberek miért működnek együtt az ilyen vezetőkkel, gyakran évtizedeken át, nem törődve azzal, hogy ez mibe kerül nekik vagy az egész országnak. Rávilágít arra az igazságra is, mely szerint az autokrata vezetők mindenáron igyekeznek elrejteni azt, hogy ők semmik volnának követőik-híveik nélkül. És itt nem egyszerűen a tömegemberekre gondolunk, akik a nagygyűléseken éljenzik őt, nem a korrupt összeesküvőtársakra, az ellenfelek üldözőire, hanem arra az erőre, amely felkent kiválasztottá teszi és hatalomban tartja az ilyen figurákat.

A tömegkultúrában az ilyen erősemberek sajátos karizmája olyan megbabonázó erőként jelenik meg, amely parancsainak végrehajtására készteti az embereket. A társadalomtudós Max Weber azonban már egy évszázada rámutatott, hogy a karizma – melyet ő egy kivételes személyiségnek tulajdonított természetfeletti, emberfeletti vagy legalábbis különleges erőként, minőségként definiált – nagyrészt a megfigyelő szemében létezik. A diktátorok nagy többségének valóban különleges képessége van mások meggyőzésére. Ugyanakkor a követői és a kollaboránsai azok, akik „megteremtik" az ő hírnevét, elismerve a képességeit. Ez viszont a vezér karizmatikus hatalmát és tekintélyét inherens módon labilissá is teszi.

Különlegességének aurája könnyen szertefoszlik: ha megváltozik a közhangulat, eltűnik minden legitimációja – ellentétben a hatalmi tekintély dinasztikus és egyéb formáitól. Az autoritariánus rendszerek épp ezért építgetik oly buzgón a vezérkultuszt, ezért vetik be a cenzúrát és az elnyomást, ha a vezetőnek az ő népe feletti hatalma elkezd meggyengülni.[29]

A társadalmi elitből kerülnek ki a vezér legfontosabb támogatói és kollaboránsai. Félve az osztályhoz, a társadalmi nemhez vagy a rasszhoz fűződő privilégiumaik elvesztésétől, a befolyásos személyiségek bejuttatnak a politikai rendszerbe egy rebellist, azt remélve, hogy majd kontroll alatt tarthatják őt, miközben megoldja az ő problémáikat (amibe gyakran beleértendő a baloldal üldözése is).[30] Amikor a vezérfigura már hatalomra került, az elitcsoportok „autoritariánus alkut" kötnek vele, amely garantálja az ő hatalmukat és biztonságukat, cserébe a vezér iránti lojalitásért és a jogok megnyirbálásának az eltűréséért. Egyesek őszinte hívei a vezérnek, mások csak félnek a következményektől, ha vonakodnak támogatni őt, de akik lepaktálnak vele, azok általában végigkísérik őt a súlyos kormányzási hibákkal, impeachmenttel és/vagy nemzetközi megalázásokkal tarkított egész pályafutásán.[31]

Az ilyen erősembereket külföldi elitek is támogatják. Könyvünk bemutatja az ilyen segítők két kategóriáját. Hitlertől Pinocheten át Erdoğanig óriási külföldi hitelekkel segítették az autoriter vezetőket az ő gazdasági „csodáik" elérésében. A Deutsche Bank Hitler Németországától Putyin Oroszországáig pénzelte a tekintélyuralmi államok egész sorát, de adott kölcsönt olyan vállalkozásoknak is, mint a Trump Organization, amelyet azzal gyanúsítanak, hogy segítette az autokratákat és cinkostársaikat a piszkos pénzeiket tisztára mosni. Amerikai és brit pénzintézetek nemzetközi ügyvédi irodákkal együttműködve teszik lehetővé diktátoroknak, hogy törvénytelenül összeharácsolt vagyonukat külföldön rejtsék el, titkos bankszámlákon és fantomcégeknél. Így tett Svájc is, melynek trezorjai a banktitok törvényének szellemében 2018-ig őrizték Kadhafi, Mobutu és más zsarnokok lopott pénzének nagy részét.[32] Kiemelkedő szerepet játszottak ebben a történetben a PR- és a lobbicégek is, produktív és stabil államokként reklámozva a diktátorok országait. A mosolyoffenzívák közben elterelik a közfigyelmet a káoszról és a korrupcióról. „Minél nagyobb slamasztikában volt a kliens, annál jobb volt a buli", mesélte a Ceauşescut, Szaddám Huszeint és Mobutut is képviselő amerikai lobbista, Edward von Kloberg egyik munkatársa.[33]

A DIKTÁTOROK TÖRTÉNETE nem könnyű olvasmány. A vezérek fényes jövőt ígérnek az egész nemzetnek, de sekélyes, aljas érzelmeket korbácsolnak fel. Országaikban pengevékony a határ a mindennapi élet és a legmélyebb borzalom között. Idi Amin az elegáns kampalai Nile Hotelban szórakoztatta a diplomatákat, és élvezte, hogy a szálloda pincéjében eközben az ő állambiztonsági pribékjei verik-gumibotozzák az ellenzéki aktivistákat. Pinochet katonái végignézették egyes baloldali vezetőkkel az ismerőseik megkínzását. Kadhafi „protokollminisztériumot" működtetett a szexrabnői összefogdosására. Ahogy Hannah Arendt filozófus megjegyezte, a totalitárius államokat a bürokrácia és az erőszak együttműködése üzemelteti.[34]

E történetek mellett vannak mások is, amelyek reményt és inspirációt adnak. Könyvünk beszámol mindazok hétköznapi heroizmusáról, akik igyekeztek megőrizni erős családi és egyéb emberi kötődéseiket, „térben és időben, az elképzelhető legellenségesebb külső körülmények dacára is", ahogy Gabriele Herz írta 1937-ben Németországban, a moringeni munkatáborból. A zsidó Herz még viszonylag szerencsésen megúszta, mert kilenc hónapi fogság után a családjával együtt emigrálhatott. Emlékiratában hálával említi a rabtársai részéről megtapasztalt szolidaritást és segítőkészséget. A kommunista munkásnő, Viktoria Hösl elküldte a róla egy grafikus szobatársa által készített portrét a fiának, akit a hatóságok az ő letartóztatása után egy kolostorba zártak. „Azonnal rád ismertem, drága mama, pedig már évek óta nem láttalak téged", írta neki megható levelében a fiú.[35] Ma is szíven ütnek bennünket az ilyen történetek a szeretetről, amely ellenáll a lerombolására irányuló állami-hatalmi kísérleteknek.

ELSŐ RÉSZ

A HATALOM MEGSZERZÉSE

1

FASISZTA HATALOMÁTVÉTELEK

AZ ELSŐ EMBER, aki nekiállt diktatúrává alakítani egy demokráciát, már évszázadokkal ezelőtt is mutatta azokat a tulajdonságokat, amelyek a 20. és a 21. század erősembereit jellemzik: erőszakos temperamentum, opportunizmus, meggyőző szónoki képesség. Mussolini is ezekkel tűnt ki a többi gyerek közül a Romagna tartománybeli, munkások lakta Predappio településen. Mire iskolai tanítóvá vált, már megkéselte egyik osztálytársát és egy barátnőjét, s arról volt hírhedt, hogy bokszert hord magánál és zaklatja a nőket. Tanítványa és későbbi felesége, Rachele Guidi felidézte, hogy őt mennyire megrémisztette az a féktelen nekivadulás, ahogy Mussolini elkezdett lázítani a szocialista népfelkelés mellett.[1]

Mussolini azonban könnyedén át tudott változni úriemberré is, mindazok előtt, akikről úgy gondolta, hogy segíthetik az ő karrierjét. Felemelkedését annak is köszönheti, hogy rokonszenves benyomást keltett azoknak a konzervatív uraknak és befolyásos úrhölgyeknek a társaságában, akik megtanították őt *viselkedni* politikai pályafutásának sorsdöntő pillanataiban. Az Olasz Szocialista Párt (PSI) orosz származású vezetője, Angelica Balabanoff népszerűsítette őt az olasz baloldal forrongó világában. 1912-ben már Mussolini vezette a PSI forradalmi szárnyát, és szerkesztette az *Avanti!* című szocialista újságot. Két évvel később kizárták a PSI-ből, mert támogatta Olaszország belépését az első világháborúba (a szocialisták álláspontja szerint a háború gyengíti a nemzetközi munkásszolidaritást). Sokan úgy látták, vége a politikai karrierjének, de ő nemsokára beindította a saját, a fasizmussal kapcsolatos elképzeléseinek laboratóriumaként működő *Il Popolo d'Italia* című újságját, amelyet részben azok az olasz és külföldi nagyiparosok és pénzemberek finanszíroztak, akik aztán sokat nyertek Olaszország 1915 májusában elrendelt katonai mozgósításából.[2]

A fasizmus – az erősember modern figurájával együtt – annak a katasztrofális első világháborúnak (1914–1918) az örvényéből emelkedett ki,

amely borzalmainak a leírására sok benne harcoló résztvevője sem talált megfelelő szavakat. Ez az első totális háború lebontotta a polgári és a katonai határokat, és romba döntötte az egész világrendet. Az oszmán, a Habsburg, a német és az orosz birodalom mind összeomlott. Ennek a zavaros öt évnek és az orosz forradalomnak (1917–1921) szüleménye lett a fasizmus és a kommunizmus. Mindkét politikai rendszer alapjául a liberális demokrácia elutasítása szolgált, valamint a tömegrajongás az olyan férfi vezetők-vezérek iránt, akik azt ígérték, hogy felsőbbrendű társadalmat építenek ki, a modernitás energiáinak kiaknázásával.[3]

Mussolini fölfogta, hogy a háború után teljesen új világ jön. A régi pártokat és az őket vezető „régi embereket eltakarítják", jelentette ki 1917-ben, amikor az ő személyes háborús részvétele véget ért egy hadgyakorlaton szerzett sebesülés következtében. A csataterek létrehoztak egy sajátos „technokráciát", a már a harc és nem a nemesi származás által teremtett új elitet. Ezek az emberek azt vallották, hogy „akit nem lehet megtanítani repülni, azt le kell lökni, hogy gyorsabban bukhasson el", ahogy Mussolini vonta le a következtetést a Hitlerre is nagy hatást gyakorló Friedrich Nietzsche írásaiból. Az erőszakban fogant fasizmus Olaszországban és Németországban politikai megnyilvánulási lehetőségeket kínált az efféle, kegyetlenkedési hajlamoknak; vonzotta is a háborús veteránokat, akik fekete és barna ingre cserélték le az állami katonai egyenruhájukat. Ezek a veteránok hazavitték magukkal a háborús mentalitást és harci morált, s hazafias kötelességüknek tekintették a belső ellenség kíméletlen üldözését – ezt az attitűdöt Mussolini és Hitler hatalomra kerülése után átvették a civilek is.[4]

A fasizmus szétrombolta a politika addig létező, hagyományos terepét, sokakat összezavarva két, korábban egymással ellentétesnek hitt eszme, a nacionalizmus és a szocializmus összekapcsolásával. A fasiszta rezsimek legkorábbi és legkitartóbban üldözött célcsoportja a baloldaliak voltak. Az 1919-es, eredeti olasz fasizmus minden, valóban progresszív eleme, például a nyolcórás munkanap követelése, hamarosan eltűnt. A korábban még szocialista Mussolini azonban jól ismerte a lázító nyelvezet tömegmozgósító erejét. A fasizmust egyszerre „felforgatónak és konzervatívnak" nevezte: mert az a nemzeti egységet támogatta az osztálykonfliktus helyett, az imperializmust és az erőt a nemzetközi szolidaritás helyett, valamint modernizációt ígért a nemzeti és egyéb hagyományok elvesztése nélkül.[5]

Az 1921-ben Mussolini által alapított Nemzeti Fasiszta Párt (PNF) és a Hitler által 1921 óta vezetett Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) is azzal az eszmével lelkesítette föl a követőit, hogy a forradalmat nem a háború által előidézett politikai és társadalmi emancipációs hullám erősítésére, hanem épp az elnyomásra kellene felhasználni. A fasizmus egyik célja az volt, hogy leállítsák a női állampolgári jogok bővítését a férfitársadalom megfogyatkozásának és a hanyatló születési rátának az időszakában; a másik pedig az, hogy leszereljék az 1917-es orosz és az 1918–1919-es német és magyar forradalmak által feltüzelt, több jogot követelő munkásrétegeket. Az ateista kommunizmus terjedése szintén fenyegető jelenségnek tűnt a fehér keresztény civilizáció szemében, akárcsak a színes bőrű népek feletti gyarmati uralom érezhető elvesztése. Az 1919-es versailles-i békeszerződés megfosztotta Németországot a gyarmataitól, felszítva ezzel az antikolonializmust, és elismerte a világ első független arab államát, a Tripolitániai Köztársaságot – Olasz Líbián belül.[6]

A hagyományos politikával és politikusokkal való elégedetlenség a pusztító háború után felkeltette az igényt, a vágyakozást egy új típusú vezető iránt. A Mussolini és Hitler körül az 1920-as évek elején kialakult személyi kultusz a férfistátus hanyatlása, a hagyományos vallási tekintély megfogyatkozása és az erkölcsi egyértelműség elvesztése miatti aggodalmakat is enyhítette. Akik személyesen is hallották ezeket az embereket beszélni, mint például Heinrich Class, a Pángermán Szövetség elnöke, és Ugo Ojetti irodalmár, azok úgy érezték, hogy „az ország politikai életében valami egészen újnak" voltak a tanúi: „a fekete-fehérre redukált világfelfogás" kellemes érzetének, mely világfelfogást olyan valaki mutatta be, aki „abszolút módon hisz önmagában és a saját meggyőző erejében".[7]

Ezeknek az éveknek az olvasztótégelyéből került ki az áldozatiságnak az a kultusza, amely a sérelem és a megalázottság érzéseit a politikai platform pozitív elemeivé változtatta. A versailles-i békeszerződés a háború összes borzalmaiért Németországot tette felelőssé, mire Hitler és sokan mások azzal kezdték vádolni a kül- és belföldi eliteket, hogy „hátba döfték Németországot". Olaszország Franciaországgal és Nagy-Britanniával kötött szövetséget, így a győztesek oldalára került, de Mussolini hasonló ürügyet talált a méltatlankodásra, mondván, hogy a hatalmasabb országok „megcsonkították" Olaszország győzelmét, mert nem adták neki Fiume városát és más területeket.[8]

Mussolini átvette Gabriele D'Annunziótól a „Duce" címet (olaszul 'vezér', a latin *dux*, '(had)vezér' szóból), a fekete inget és a karlendítéses római

Benito Mussolini az 1920-as években (© CULTiRiS / AKG-IMAGES)

üdvözlést. Ezek használatát a nacionalista szellemiségű költő honosította meg, amikor 1919–1920-ban szabadcsapataival elfoglalta Fiumét. Mussolini azonban jóval tovább ment: az osztályharc szocialista nyelvezetével érvelt a forradalom szükségessége mellett, hogy felszabadítsák a „proletár" Olaszországot a „plutokrata" nagyhatalmak elnyomása alól. Mussolini készítette azt a mai autokraták által is használt forgatókönyvet, amely a vezetőt az ő hazai ellenségeinek, valamint az országát meglopó nemzetközi bűnszövetségnek az áldozataként tünteti föl.[9]

A FASISZTA HARCI SZÖVETSÉG (Fasci di Combattimento), melyet Mussolini 1919-ben, a háború utáni súlyos gazdasági válság kellős közepén alapított, már jelezte Olaszország szélsőséges polarizációját. Az 1919 és 1921 (az Olasz Kommunista Párt [PCI] megalapításának éve) közötti időszakban majdnem kétmillió ipari munkás és paraszt vett részt a sztrájkokban, valamint a föld- és gyárfoglalásokban. A háborús veteránokkal teli fasiszta rohamosztagok magánmilíciákként kezdtek működni, s az ipari és mezőgazdasági nagytőkések pénzelték őket, hogy vessenek véget a munkásmegmozdulásoknak. Szocialisták és baloldali érzelmű papok ezreit gyilkolták meg, házaikat, lelkészi hivatalaikat kifosztották és felgyújtották. A trieszti és más határkörzetekben pedig rasszista, szlávellenes indulatok is megjelentek az osztagok egész tényked ésében. „Akik láttak már hasonló dolgokat a fronton, még azok is elképedtek, hogy mennyi vér és borzalom van itt", írta egy fiatal gárdista 1921-ben.[10]

Mussolini összeszövetkezése a konzervatívokkal mintát kínált a későbbi vezérfigurák számára is. A fasiszták ugyanis egymagukban semmit sem értek volna el – akik függetlenként indultak az 1921-es választásokon, azok a szavazatoknak mindössze 0,4 százalékát szerezték meg. Giovanni Giolitti miniszterelnök Nemzeti Blokk elnevezésű választási koalíciójához csatlakozva viszont, Nemzeti Fasiszta Pártként (Partito Nazionale Fascista, PNF) már bejutottak a parlamentbe. Sem Giolittit, sem a kollégáit nem izgatta különösebben a fasiszták erőszakossága. Az uralkodó osztály számára az volt a legfontosabb, hogy a vezető képes legyen a baloldal megzabolázására; ezért lepaktált Mussolinival, s ezután már nem lehetett megmenteni az olasz demokráciát.

Ekkor már híre kelt Mussolini bűverejének. Robusztus alkat volt, 170 centi magas, kopasz fejjel és előreugró állkapoccsal – de mintha megnőtt volna, amikor kiállt a tömeg elé. Sokakat emlékeztetett Macistéra, a korabeli

olasz némafilmek Herkules-szerű figurájára. Átható tekintete, mint valamiféle energiaforrás, mágikus erővel vonzotta az emberek figyelmét. Egyik csodálóját lenyűgözte „magnetikus energiája"; egy másik pedig „felvillanyozódott" tőle. Egy ifjú tiszt, Carlo Ciseri utálta a politikusokat – egészen addig, amíg nem látta-hallotta 1920-ban a beszédet tartó Mussolinit. „Azonnal erős vonzalmat éreztem iránta. Tetszettek a szavai, a büszkesége, az ereje és a szemében az a tekintet... Láttam valamit ebben az emberben", írta a naplójában.[11]

„Mit akar a fasizmus? Újjáépíteni vagy felforgatni az államot?", tette föl Mussolini a ravasz kérdést a híveinek, rájátszva mozgalmának ideológiai kétértelműségére. Ő volt a fasizmus egyetlen viszonyítási pontja és tolmácsolója híveinek, akik közt éppúgy voltak bankárok, mint földművesek és háziasszonyok. Fasizmusában összetartó erőként működtek a közönséges, imperialista törekvések is. Olaszország akkor már elfoglalta Eritreát, Líbiát, Szomáliát és a Dodekanészosz-szigeteket. Mussolini mégis azt hajtogatta, hogy a gyarmatbirodalommal rendelkező Franciaország és Nagy-Britannia kettős mércét alkalmaz, amikor megtagadja Olaszországtól a gyarmatszerzés jogát. „Az a mi küldetésünk, hogy a Földközi-tenger térsége újra a miénk legyen", közölte az olaszokkal 1921-ben.[12]

A sok erőszakcselekmény után Mussolininak nem is kellett már puccsot szerveznie a hatalom megszerzéséért. III. Viktor Emánuel király, mint az olasz fegyveres erők főparancsnoka, könnyedén lefegyverezhette volna a fasisztákat, akiknek a létszáma sohasem volt több harmincezernél ebben a mintegy negyvenmilliós országban. De ez a bátortalan öregember inkább kerülte a konfliktusokat, és 1922 októberében kinevezte Mussolinit miniszterelnökké. Richard Washburn Child római amerikai nagykövet addigra már biztosította Mussolinit, hogy az Egyesült Államok nem fog tiltakozni egy fasiszta vezetésű koalíciós kormány ellen. Az ösvényt az erőszak taposta ki, a fasiszták által máig népfelkelésként ünnepelt október 28-i *marcia su Roma* (menetelés Rómába) pedig az olasz elit által helyeselt-támogatott tényleges hatalomátvétel volt.[13]

A következő két évben folytatódott a feketeingesek terrorja, Mussolini pedig újszerű, autoriter stratégiákat kezdett bevezetni az olasz demokrácia meggyengítésére. A parlamentből gyalázkodó fórumot csinált, és „bűncselekménynek" nevezte az ő és a fasizmus bírálatát. A kormányzati és katonai intézményrendszer mellett, párhuzamos szervezetként létrehozta

a Fasiszta Nagytanácsot és az Önkéntes Nemzetbiztonsági Milíciát, de az elit ezekre az aggasztó fejleményekre nem figyelt fel. Margherita Sarfatti műkritikus, az 1920-as években Mussolini legfontosabb szeretője, tovább fényezte a Duce imázsát, ezzel is segítve őt, hogy maga mellé tudja állítani a pénzügyi és nagyipari fejeseket. Az áramszolgáltatás, a telefonhálózat és a biztosítási ágazat privatizálása ezen a téren még többet segített. Az olasz parlament elfogadta azt a fasiszták kezdeményezte választási reformot, amely a parlamentben kétharmados többséget adott a legtöbb szavazatot elnyerő pártnak. Ezek az intézkedések, a választók megfélemlítésével és félrevezetésével együtt, 64,9 százalékos győzelmet hoztak a fasisztáknak az 1924. áprilisi választásokon.[14]

Az immár általánosan *Il Duce*ként emlegetett Mussolini imigyen eljutott hatalmának a csúcsára. De ekkor a szocialista vezető, Giacomo Matteotti azzal állt elő, hogy ő majd romba dönti ezt az egészet. A jogász végzettségű Matteotti mindenben különbözött Mussolinitól: magas volt, úriember és köztudottan tisztességes. Fasiszta banditák többször is megtámadták őt, mert bírálni merészelte a választások befolyásolását, és nem vette komolyan a fasiszta képviselők által neki odakiabált halálos fenyegetéseket sem. 1924 májusában, amikor Olaszország „abszolutizmusba" süllyedéséről beszélt a parlamentben, viccelődve jegyezte meg a párttársainak, hogy „akár meg is írhatjátok a méltató gyászbeszédeket a temetésemre".[15]

Ha valaki gyorsan bele akar halni egy diktátorral való összekülönbözésbe, akkor a nagy nyilvánosság előtt leplezze le az illető korrupciós ügyeit. Matteotti nem csupán szókimondó antifasiszta volt, elszántan védte a kormányzás etikai normáit, s hosszú éjszakákat és hétvégéket töltött azzal, hogy összeállítson egy mindent tartalmazó dossziét a PNF mocskos ügyleteiről. Belefoglalt minden bizonyítékot az illegális pénzügyi tranzakciókról, egyebek közt az amerikai Sinclair olajcég által a fasiszta hivatalnokoknak az olaszországi olajkutatási jogok monopóliumáért fizetett kenőpénzekről. Mussolini öccse és tanácsadója, Arnaldo is szerepel a dokumentumban, melyet Matteotti fel akart olvasni a következő parlamenti ülésen.[16]

Aztán június 10-e délutánján szemtanúk azt látták, hogy a forgalmas Lungotevere sugárúton két férfi megtámadja Matteottit, és betuszkolja őt egy autóba, amelyet később Róma határában találtak meg. A gyilkosok elég amatőr módon hajtották végre a gaztettet. Egyikükre, az egykori

rohamosztagos Amerigo Duminira, aki gyakran kérkedett azzal, hogy ő már nyolc embert ölt meg, később Matteotti vérfoltos nadrágjával találtak rá. Az autóról is gyorsan kiderült, hogy a tulajdonosa Cesare Rossi, Mussolini magán-titkosrendőrségének és sajtóirodájának a főnöke. Előző este ott látták parkolni a belügyminisztérium előtt.[17]

Bár Matteotti holttestét csak augusztusban találták meg, Rossit és Duminit letartóztatták, s a különleges ügyészek emberölési ügyben rendeltek el nyomozást, ami védekező helyzetbe szorította Mussolinit. Az ellenzéki sajtó gyilkosságban való részvétellel vádolta a Ducét. Olaszország-szerte utcai Matteotti-emlékhelyek jelentek meg, Mussolinit pedig lemondásra szólították fel konzervatív szövetségesei is. Hosszú ideje őt támogató veteránok visszaadták a párttagkönyvüket. Egy torinói tarot-kártya-jósnő, Rosa B. már egy évvel korábban figyelmeztette a miniszterelnököt, hogy: „Hamarosan nagy bajok érik önt... Készüljön föl, Duce, a Bukásra, a Hálátlanságra és a Gyalázatra." Ez a jóslat most bejött. Ezután csak kevesen kértek tőle állást vagy szívességet – s ez a népszerűségvesztésnek pontos mutatója. Decemberben már nyilvánosan ünnepelt a nép a lemondásáról szállongó hírek hallatán. „Igazából két halott van itt – állapította meg Ojetti –, Matteotti és Mussolini."[18]

Életrajzírója, az ő uralkodása idején felnőtt Laura Fermi megjegyezte, hogy a Duce nem igazán volt felkészülve az ebben az időszakban megtapasztalt elutasításra. „Ő a hízelgéshez és tapshoz volt hozzászokva, s nem is értette, hogy hivatalának egykor zsúfolt várószobája hirtelen miért kong az ürességtől." Az álmatlanságban és egy fekélytől is szenvedő olasz népvezér diktátorok aranyszabályát alkalmazva mentette ki magát szorult helyzetéből: Tégy meg mindent, bármit, ami szükséges a hatalomban maradáshoz. 1925. január 3-án, egy nappal azután, hogy a liberális vezető, Giovanni Amendola a londoni *Times*nak nyilatkozva Mussolini „végéről" beszélt, a Duce bejelentette az első fasiszta diktatúra bevezetését, szemrehányást tett a parlamentnek, amiért az egyáltalán felelősségre vonta őt, s önmagát és pártját a törvényen felül állónak nyilvánította.

> Én, egyedül én vállalom a politikai, az erkölcsi és a történelmi felelősséget mindazért, ami történt! ... Ha a fasizmus egy bűnös szövetség, akkor én vagyok a feje annak a bűnös szövetkezésnek! ... Uraim, Olaszország békét, nyugalmat, munkát és higgadtságot kíván! ... Ezt szeretettel kínáljuk, ha lehetséges, vagy erővel, ha szükséges![19]

Az új kényúr elleni merényletek sorozata vezetett aztán az új államvédelmi törvény (1925–1926) kihirdetéséhez, s annak értelmében egy új titkosrendőrség létrehozásához (*Organizzazione per la Vigilanza e la Repressione dell'Antifascismo,* 'szervezet az antifasizmus megfigyelésére és elnyomására', OVRA), valamint a sztrájkok, a politikai pártok és más demokratikus jogok és intézmények betiltásához. Az antifasiszták külföldre menekültek vagy illegalitásba vonultak, sokukat pedig egyszerűen meggyilkolták. Francesco Saverio Nitti korábbi miniszterelnök zürichi száműzetéséből fordult a királyhoz, hogy „szabadítsa meg országunkat az erőszakos, tudatlan emberek által művelt megalázástól".[20] Választ sem kapott. Mussolini pedig a Matteotti-gyilkosság végleges lezárásaként 1925 júliusában kegyelemben részesítette az összes politikai bűnözőt, és kirúgta a nyomozást felügyelő rendőrbírókat. A helyükre lépők aztán gondatlanságból elkövetett emberölésnek minősítették az esetet, felmentve ezzel a Ducét a közvetlen felelősség alól, és korlátlan hatalommal ruházva fel őt. Mussolininak már csak egyetlen garancia hiányzott a túléléshez: a nemzetközi legitimáció és a gazdasági támogatás. 1926-ban a J. P. Morgan partnere, Thomas Lamont – maga is fasiszta propagandista – kieszközölt a rezsim számára egy 100 millió dolláros hitelt az amerikai kormánytól. Ez az akció lényegében legitimálta Mussolini hatalomra jutását, és kezdetét jelentette annak az immár egy évtizede tartó folyamatnak, amelyben az USA támogatta a jobboldali önkényurakat és diktátorokat.[21]

Mussolini három év leforgása alatt felszámolta az olasz demokráciát, megvásárolta az elit befolyásos csoportjait, s domesztikálta a sajtót és a munkásosztályt. Amikor a korábbi miniszterelnök, Giolitti – aki pályára állította Mussolinit, indulni engedve a választásokon az ő szélsőséges pártját – 1928-ban meghalt, akkor sem Mussolini, sem a király nem ment el a temetésére. Az új diktátor egyik legnagyobb csodálója volt a „német Mussoliniként" is emlegetett Hitler, aki később akkora hatalmat szerzett, hogy általában őt és nem a Ducét tekintik mindmáig a fasizmus mintafigurájának és jelképének.[22]

* * *

A HARMADIK BIRODALOM úgy kezdte, ahogyan végezte: lángokban. Az első világháború tűzben álló csataterei sok olyan embert termeltek ki, akik aztán fáklyával a kezükben követték Hitlert, aki új Németországot ígért nekik. A Reichstagot, a német parlament épületét 1933. február 27-én

kiégető tűzvész különösen végzetesnek bizonyult. A történészek között nincs egyetértés a tűz okát, eredetét illetően, de a holland kommunistát, Marinus van der Lubbét azon az estén az épületben kapták el, s ez Hitlernek kiváló ürügyet szolgáltatott a baloldaliak tömeges letartóztatására és a német nép polgárjogoktól való megfosztására. „Ön most szemtanúja lehet egy új, nagy kor nyitányának a német történelemben – mondta Sefton Delmer angol újságírónak a Führer aznap este, amikor megnézték a törvényhozás kiégett épületét. – A tűz a kezdet."[23]

Hitler a húszas évei elején járt, amikor fontos felfedezést tett. Akkor érezte magát a legjobban, amikor belefeledkezhetett valami fenségesbe, valami hatásosba, például Wagner operáiba – vagy éppen a saját hangjába. Anyja halála után Bécsből Linzbe költözött, s miközben a vágyott festőművészi és építészi karrierjéből semmi sem lett (felvételi kérelmét kétszer is elutasította a Szépművészeti Akadémia), rájött, hogy különös tehetsége van terjedelmes szóvirágaival megragadni és elbűvölni az embereket. Akárcsak Mussolini, ő is erőszakos temperamentum volt, de a fizikai fenyegetés-támadás helyett inkább a verbális agresszióval igyekezett elnyerni mások figyelmét és engedelmességét. „Adolf korlátlan igényekkel lépett föl velem szemben... Mindig rendelkezésére kellett állnom", emlékezett vissza ifjúkori barátja, August Kubizek, aki talán elsőként látta meg benne a náci vezetőt.[24]

Hitlert az ambíciói Németországba vezették, ahol két Vaskeresztet is kapott első világháborús szolgálataiért. Bámulatos szónoki képességei, amelyekkel az NSDAP vezetőjévé emelkedhetett, most még nagyobb figyelmet keltettek. Müncheni bázisáról uszított a zsidók, „a nemzet sötét parazitái" ellen, akiket inkább „koncentrációs táborokba" kéne zárni; a marxisták és a háborús nyerészkedők ellen; és persze az idegen hatalmak ellen, amelyek mindegyike szeretné megfosztani Németországot fényes jövőjétől. Hitler szónoki és karizmatikus ereje olyan együttműködőket vonzott hozzá, mint Joseph Goebbels, későbbi propagandaminisztere. „Micsoda hang! Micsoda gesztusok, micsoda szenvedély! Megáll a szívverésem is... Kész vagyok feláldozni mindent ezért az emberért!", jegyezte föl a naplójában Goebbels, miután meghallgatta Hitler egyik beszédét. Gondviselésszerű küldetésének teljes tudatában Hitler egy este több gyűlésen is fellépett, így általában késéssel érkezett, mint egy félistenként körülrajongott operasztár.[25]

Mussolininak ott voltak a feketeingesei, Hitlernek pedig az SA (*Sturmabteilung;* rohamosztag) – ez az Ernst Röhmmel együtt megszervezett paramilitáris alakulat első világháborús elitegységekből toborozta a tagjait. Az SA eleinte Hitlert védte a tömeggyűléseken, de gyorsan az NSDAP saját halálosztagává vált. A német demokrácia a politikai szélsőségesek támadásai alatt állt, rendszeresek voltak az SA és a szélsőbalos félkatonai alakulatok közötti összecsapások. Elszabadult az infláció is, amikor Németország leállította a háborús jóvátételek megfizetését, amire válaszul a franciák és a belgák 1923-ban elfoglalták a Ruhr-vidéket, s mindez csak erősítette a németek nagy részében azt az érzést, hogy rendkívüli intézkedésekre van szükség az ország megmentése érdekében.[26]

Hitlernek azonban akkor még nem volt különösebb vonzereje fanatikus híveinek viszonylag szűk körén túl. Az 1923. novemberi, sikertelen müncheni „sörpuccs" sokat ártott a hírnevének, és az NSDAP betiltását is eredményezte. Más lapok nem, csak a párt saját újságja közölte Hitler terjedelmes, *Mein Kampf (Harcom)* című művét, melyet 1924-ben írt a börtönben, ahová a puccskísérlet miatt zárták. Hitlernek egy ideig nem lehetett élő hallgatósága, mert a gyűlöletbeszédei miatt majdnem minden szövetségi államban eltiltották a nyilvános szónoklástól. Az eltiltás elleni tiltakozásra felhívó 1926-os NSDAP-plakát népszerű igazmondóként ábrázolja őt, akit elhallgattatnak „a bűnözők és a pénzemberek", a weimari demokrácia irányítói.[27]

Hitler érezte, hogy nehéz helyzetbe került. Ezért nagy buzgón elkezdett tanácsokat kérni Mussolinitól, hogy miképpen lehetne fasiszta hatalomátvételt csinálni Németországban is. A Duce azonban nem törődött ennek az osztrák fickónak a fénykép-kunyerálgatásával, sőt, bosszantotta, hogy egy ilyen balek magára is merészeli alkalmazni az ő fasiszta jelzőjét. Hitlert azonban nem lehetett eltántorítani. Kirakott az íróasztalára egy Mussolini-mellszobrot, és fütyült párttársai megjegyzéseire, miszerint ő „Mussolini-mérgezésben" szenved, és továbbra is zaklatta Mussolini berlini összekötő tisztjét, Giuseppe Renzetti őrnagyot, hogy hozzon már össze neki egy találkozót a példaképével.[28] Hitler azt már megtanulta – szintén Mussolinitól –, hogy mindenekelőtt a tömegek szimpátiáját kell elnyernie, ha be akar kerülni a politika főáramába. 1925-ben megígérte, hogy tiszteletben tartja a weimari alkotmányt, és ezzel elérte az NSDAP betiltásának feloldását; az ő tömegszónoklatoktól való eltiltása pedig 1927-ben szűnt meg. Imázsának javítására felbérelte Heinrich Hoffmannt, aki később a hivatalos fotósa lett. Hitler egyik, 1929-ben készült portréján egy eltökélt és férfias embert láthatunk. Ernst Hanfstaengl üzletember ezt az

Hitlernek a nyilvános beszédektől való eltiltása elleni tiltakozásra felhívó NSDAP-plakát, 1926 (a koblenzi Bundesarchiv szívességéből)

imigyen szalonképessé fotózott-fényezett Hitlert bemutatta pénzesebb köröknek is, ami ugyanolyan jelentőségű húzás volt, mint amit Sarfatti tett Mussoliniért.[29]

Hitler már „kész" volt, amikor a nagy gazdasági világválság lesújtott Németországra is, az NSDAP pedig a második legnagyobb párt lett az 1932-es választásokon, a szociáldemokraták mögött és a kommunisták előtt. S végre Mussolini is küldött neki egy autogramos fényképet (Hitler sietősen válaszolt is neki: „Számomra ez nagy megtiszteltetés!"). Az NSDAP 1930 és 1933 között 287 ezer példányt adott el a *Mein Kampf* rövidített változatából. Hitler híveinek tábora növekedésnek indult: a megfigyelők szerint „misztikus vonzerőt sugárzott" a tömeggyűléseken, felkorbácsolva azoknak a nyers indulatoknak és érzelmeknek az áradatát, amelyekben benne volt Németország összes fájdalma és félelme. „Nem akarunk hallani semmi többet a kormányzatról, mi csak ADOLF HITLERT akarjuk, mint a mi vezetőnket, mint az egyetlen erőskezű embert, mint diktátort", írta 1932-ben Hitlernek egy sziléziai hivatalnok, P. F. Beck.[30]

Adolf Hitler 1923-ban (© CULTiRiS / AKG-IMAGES)

Akárcsak Olaszországban, másutt sem a népakarat, hanem a konzervatív elit egy szűkebb csoportja juttatta hatalomra a diktátorokat. 1930 körül a Német Nemzeti Néppárt vezetője, Alfred Hugenberg médiamágnás elkezdett udvarolni Hitlernek, abban a reményben, hogy ő majd támogatja az újrafegyverkezést, és segít nekik meggyengíteni az egyre erősödő baloldalt a választásokon is. 1933 januárjában aztán Hindenburg, látva az NSDAP választási teljesítményét, Hitlert kancellárrá nevezte ki, lehetővé téve számára, hogy elődeihez hasonlóan rendeletekkel és ne a parlamenti többségre támaszkodva kormányozzon. A német konzervatívok azt hitték, hogy Hitler majd az ő eszközük lesz. A nagyiparosok, az NSDAP-t pénzelő Fritz Thyssennel együtt, Hitler uralmát a német monarchia restaurálása felé vezető átmenetnek tekintették. „Akkoriban én is tévesen értékeltem a politikai helyzetet", írta Thyssen, miután 1939-ben elmenekült Németországból.[31]

Hitler tíz évig várakozott, míg hatalomra kerülhetett, és már nem érdekelte Renzetti tanácsa, hogy Mussolini példáját kövesse, és „óvatosan cselekedjen, ne rohanjon előre". A februári Reichstag-tűz aztán meggyőzte őt, hogy nem kell óvatoskodnia. Az épület még füstölgött, amikor Hindenburg kihirdette a rendkívüli állapotot, véget vetve a sajtó- és a gyülekezési szabadságnak, valamint más szabadságjogoknak. Baloldaliak ezreit zárták börtönbe, és Dachauban, egy lőszergyár területén kialakították a Reich első koncentrációs táborát. Márciusban megszületett a felhatalmazási törvény, amely lehetővé tette a Führer számára, hogy a Reichstaggal vagy az államelnökkel való tanácskozás nélkül intézkedjen. Hitler alig két hónap leforgása alatt eltakarított minden akadályt és kontrollt az egyszemélyi kormányzás útjából. Az általa véghezvitt fasiszta hatalomátvétel a gyorsaságát és erejét-mélységét tekintve messze túltett Mussolini hasonló akcióin. Ahogy az olasz száműzött Giuseppe Borgese megjegyezte, itt a macska egy tigrist szült.[32]

* * *

MAGAS HANGJÁVAL, 160 centiméteres termetével és kevéssé fotogén megjelenésével Francónak látszólag nem sok esélye volt egy hosszú életű vezetői pozíció elnyerésére. Mégis jellegzetes kulcsfigurája lehetett a fasiszta hatalomátvételek és a katonai puccsok közötti átmeneti korszaknak. Franco rendelkezett a diktátorok egyik nélkülözhetetlen képességével: tudta, hogyan kell váltogatni a retorikáját és a szövetségeseit, hogy a legjobban megfeleljen az éppen aktuális politikai széljárásnak és a környezetnek. Ő maga fasiszta volt az 1930-as években, azután pedig Amerika-barát szövetséges a hidegháború évtizedeiben. A baloldaliakkal szembeni erőszak konstans tényező volt mindkét fázisban.[33]

Spanyolország az 1930-as évek közepére a bal- és a jobboldali erők utolsó nagy csataterévé vált. 1923 és 1930 között az ország Miguel Primo de Rivera tábornok autoritariánus uralma alatt élt. Az ő kormányzása a spanyolok egy részét a diktatúra elfogadására nevelte – a másik részét pedig a diktatúra elleni harcra, mindhalálig. Az 1931-ben színre lépett, baloldali vezetésű Második Köztársaság felszámolta a Bourbon-monarchiát, elválasztotta az egyházat az államtól, bővítette a munkások jogait, választójogot és törvény előtti egyenlőséget adott a nőknek, s csökkentette a katonai tiszti alakulatok számát-létszámát – ebben az intézkedésben a konzervatívok és a jobboldaliak azonban a társadalmi anarchia kezdetét látták. S ahogy Németországban, a nagy gazdasági világválság még jobban feltüzelte a szélsőséges politikai táborokat. 1933-ban jobbközép kormány került hatalomra, 1934-ben pedig megjelent a falangista párt.[34]

Franco katonai parancsnokként szerzett hírnevet a lázadók ellen harcolva Spanyol Marokkóban, ahol az a legenda is megszületett, hogy ő rendkívüli képességekkel rendelkezik: 1916-ban, 24 éves tisztként túlélt egy majdnem mindenki számára végzetes hasi sebesülést – ettől aztán marokkói katonái azt hitték, hogy rajta van a *baraka,* vagyis az iszlám kultúra szerint az az isteni áldás, amely csak a különleges küldetésre kiszemelt embereket illeti meg. Az a vélekedés pedig, mely szerint egy magasabb hatalom hívta el őt, hogy mentse meg Spanyolországot a marxizmustól, állandó elemévé vált karizmatikus tekintélyének. Francót 1934-ben „rendkívüli diktátori" hatalommal ruházták fel, hogy verje le az asturiai bányászok sztrájkját és lázadását. „Ez itt frontharc a szocializmus, a kommunizmus és minden olyan támadás ellen – jelentette ki –, amely barbárságot akar teremteni a civilizáció helyett."[35]

A Francót hatalomra juttató polgárháború akkor robbant ki, amikor a jobbközép nem volt hajlandó elfogadni az 1936-os februári választások eredményét, amely a baloldali Népfront-kormányt juttatta hatalomra. Ezután megszaporodtak az erőszakcselekmények és az államcsínnyel kapcsolatos híresztelések. Manuel Azaña miniszterelnök elküldte Francót a távoli Kanári-szigetekre, hogy számolja fel a kormánya elleni szervezkedést, de ő inkább csatlakozott a José Sanjurjo és Emilio Mola tábornokok által kitervelt lázadáshoz.[36]

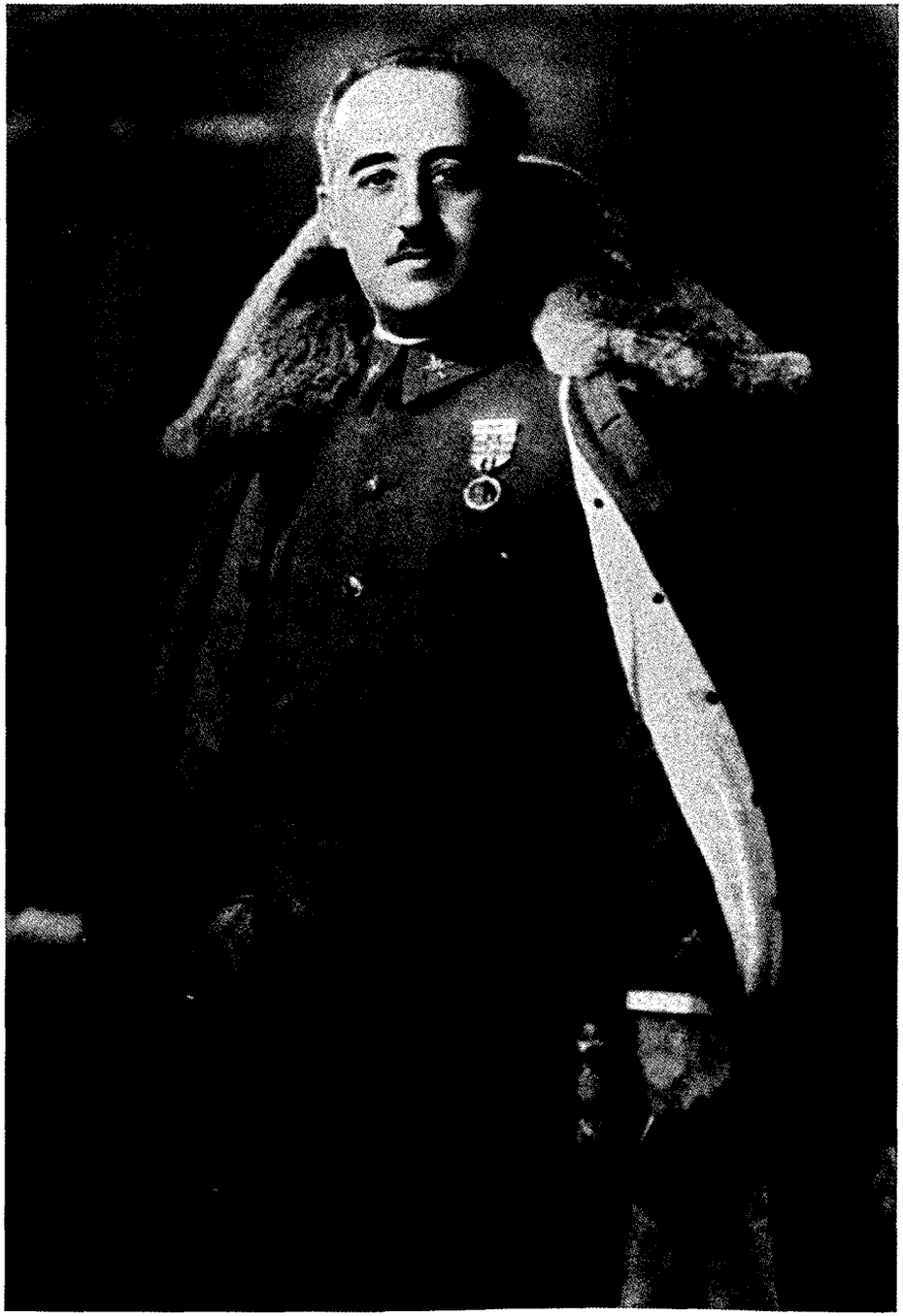

Francisco Franco 1936-ban
(MUSEO DEL EJÉRCITO / BIBLIOTECA VIRTUAL DE DEFENSA)

Amikor pedig az államcsíny megtörtént, és kirobbant a spanyol polgárháború, Franco azzal lepte meg vezetőtársait, hogy ő maga sietősen megállapodást kötött Mussolinival és Hitlerrel, s fegyvert, hadianyagot és pénzbeli támogatást is kért tőlük. És csak Francónak állt rendelkezésére, még a Marokkóban eltöltött éveinek köszönhetően, egy, a Spanyol Idegenlégióhoz hasonló, paramilitáris, erőszakos és szabadon garázdálkodó alakulat. A *Regulares* néven ismert marokkói egységeivel együtt ez alkotta az Afrikai Hadsereget. Olasz és német repülőgépek szállították az egységeit Marokkóból Spanyolországba, ahol Franco ugyanúgy bánt el a baloldaliakkal, mint a kiirtandó gyarmati ellenségeivel. Hitler és Mussolini, akik csapatokat küldtek Spanyolországba, ugyanilyen taktikával éltek a második világháború idején.[37]

Immár a Nemzeti Hadsereg *generalissimó*jaként Franco 1936 októberében kinevezte magát a katonai vezetésű „felkelő állam" fejévé. Ő volt az államcsíny egyetlen olyan, jelentős résztvevője, aki a színen maradt a nemzeti erők 1939. áprilisi győzelme után is. Nem tudjuk, hogy Franco rendelkezett-e a *baraka* áldásával, de elkísérte őt a diktátorok szerencséje, az, hogy a vetélytársai mind „kihaltak" mellőle. Mola és Sanjurjo repülőgép-szerencsétlenség áldozata lett, a felkelésben részt vevő többi tábornokot pedig vagy a köztársaságiak végezték ki, vagy ilyen-olyan balesetet szenvedtek.[38]

Franco hosszú ideig hatalmon tudott maradni Mussolini és Hitler halála után is. Brutalitása és ravaszsága bátorítást adott Pinochetnek is, aki 1975-ben részt vett a temetésén. A chilei vezető Madridban nyélbe ütött néhány nem nyilvános ügyletet is, hogy ő vihesse tovább a szélsőjobboldalon Franco fáklyáját. Felfogadta munkatársnak a saját titkosrendőrségéhez az újfasiszta terroristát és propagandistát, Stefano Delle Chiaiét, aki Olaszországból menekült el, és Franco védelme alatt élt Spanyolországban. A fasiszták által alkalmazott kormányzási módszerek új életre keltek a katonai államcsínyek korszakában.[39]

2

KATONAI ÁLLAMCSÍNYEK

A LEOPÁRD SOHASEM VÁLTOZTATJA MEG A FOLTJAIT, tartja az emberi természetre utaló népi bölcsesség, de a leopárdbőrös sapkái miatt „Zaire leopárdjának" is nevezett Mobutu 32 évig tudott hatalomban maradni, mert megtanulta, hogyan kell – Franco stílusában – mindig a kedvében járnia a pártfogóinak. 1965-ben került uralomra az USA által támogatott katonai államcsínnyel, de azután sikerült neki egyszerre antikommunistának, imperializmusellenesnek és kapitalistabarátnak is mutatkoznia. A diktátorok második nagy korszakát két globális történelmi fejlemény mozgatta, a dekolonializáció és a hidegháború. Mobutu mindkettőben kulcsszerepet játszott. Államosította a nagyvállalatokat és a természeti erőforrásokat, elűzte az európai kapitalistákat, ugyanakkor az amerikaiak és az európaiak szövetségeseként segített feltartóztatni Közép-Afrikában a kommunizmus előretörését, és megvédelmezni a saját gazdasági és stratégiai érdekeit. 1970-ben, fehér házi látogatása alkalmával Richard Nixon amerikai elnök nagy elismeréssel szólt Zaire-ról mint „erős, fejlődőképes és stabil" országról és „jó befektetési helyről". Nixon lazán szemet hunyt Mobutu korrupciós ügyei felett, de még az sem érdekelte, hogy négy évvel korábban nyilvánosan, ötvenezres tömeg előtt végeztetett ki kormánytisztviselőket.[1]

Az első világháború megnyitotta a fasiszta hatalomátvételek nagy korszakát, a második világháború pedig a katonai államcsínyek több évtizedes sorozatát. A brit és európai gyarmati területeken folyó háborúk destabilizáló hatásai beindították – az amerikai polgárjogi aktivista, Malcolm X kifejezésével – „a nemzeti zászlóbontások nagy szökőárját": az imperialistaellenes felkeléseket, amelyek megváltoztatták a helyi hatalom arculatát. Franco 1956-ban elveszítette Spanyol Marokkót, egyik epizódjaként a nem európaiak globális kontrollszerzésének, amely az 1940-es évek végétől a '70-es évekig bontakozott ki Indiában, Vietnámban, Algériában, Kongóban

Mobutu és Richard Nixon amerikai elnök a Fehér Házban, 1970-ben
(A RICHARD NIXON PRESIDENTIAL LIBRARY AND MUSEUM SZÍVESSÉGÉBŐL)

és másutt. 1969-ben, amikor Líbiában Kadhafi kormányra került, sikeres katonai államcsínyek zajlottak le Szudánban és Szomáliában is.[2] Az országvezetőknek ez az új garnitúrája táboruk toborzására azt a népharagot használta ki, amelyet a nyugati gyarmatosítók zsarnoksága ébresztett a tömegekben. Azok aztán, akik maguk is diktátorokká váltak, mint Kadhafi, Barre és Mobutu, átvették és saját céljaik elérésére bevetették a gyarmatosítók erőszakos módszereit.

A katonai pálya mindig jó előmeneteli lehetőségeket kínált a gyarmati uralom alól felszabadult országok ambiciózus ifjai számára, az államcsíny pedig „praktikus" módszerként kínálkozott a hatalom megszerzésére. És édes bosszúként is, ahogy ezek az új diktátorok az imperialista ellenségtől eltanult katonai és kommunikációs technikákat egykori kiképzőik ellen fordíthatták. Idi Amin Brit Kenyában a Királyi Afrikai Lövészgyalogságnál szolgált, Mobutu pedig Belga Kongóban a *Force Publique*-ben. Barre a *Zaptié* katonai rendőrségi alakulat tagja volt Olasz Szomáliában; Kadhafi és líbiai összeesküvő-cimborái pedig Nagy-Britanniában és Amerikában kaptak katonai kiképzést. A fegyveres konfliktusokról készült nemzetközi tanulmányok egyike beszámolt a katonai „erősemberek" hatalomra töréséről. Egy sikeres puccs felbátorította a többieket is. Ahogy Hitler is élénk figyelemmel követte Mussolini akcióit, Kadhafi szintén sokat tanult abból, ahogyan Gamal Abdel Nasszer alezredes 1952-ben megdöntötte az egyiptomi monarchiát.[3]

Manapság ritkábban fordulnak elő államcsínyek, de korábban ez volt a hatalom megszerzésének leggyakoribb módszere, s a második világháború óta az esetek 75 százalékában katonai puccsok rombolták le a demokratikus rendszereket. A nagy politikai változásoknak valóban ezek a legdrámaibb példái. Gyakran reggel kezdődnek: az ember még egy demokráciában indul el otthonról munkába vagy az iskolába, és rendkívüli állapotban tér haza – vagy éppen soha többé nem tér haza.[4] Ha véres egy államcsíny, akkor az a sokk, hogy a katonák a normális esetben csak a külső ellenséggel szemben alkalmazott erőszakot most a saját népük ellen vetik be, felkészíti a nyilvánosságot annak tudomásulvételére, hogy innentől kezdve megváltozik a hadsereg szerepe az államvezetésben. A puccs által hatalomra jutott diktátor gyakran a „nemzet atyja" szerepében tetszeleg, de ha úgy alakul a dolog, nem habozik lemészárolni saját „gyermekeit" sem – természetesen a nemzetre leselkedő fenyegetésre hivatkozva. Bárhol és bármikor hajtottak végre államcsínyt, azt szinte mindig „a nép nevében"

tették, bár a szakszerűen levezényelt puccsok esetében a nép többnyire nem is sejtette, hogy az be fog következni.

Az erőszakos hatalomátvétel igazolásának szólamai már egy évszázada ismétlődnek: megelőzzük a gazdasági összeomlást, elhárítjuk a baloldali-kommunista apokalipszist, félreállítjuk a korrupt politikusokat. De az államcsínnyel hatalomra került diktátorok nagy része aztán ugyanígy végzi: 1950 és 2000 között a puccsista diktátorok kétharmadát újabb puccs takarította el. Az államcsíny különböző mértékben bizonyult kifizetődőnek Kadhafi és Pinochet esetében: az előbbi 42 évnyi uralmának erőszakos halála vetett véget, míg az utóbbi 17 év után békés körülmények között távozott a hatalomból. Országaik viszont mind a mai napig viselik diktatúrájuk következményeit és nyomasztó emlékeit.[5]

AZ ÁLLAMCSÍNY lényegénél fogva meglepetésszerű esemény, de amikor Líbiában letaszították trónjáról Idrisz királyt, az nem az akció erőszakosságával sokkolt (mivel eleinte vértelen volt), hanem azzal, hogy a hatalmon lévők addig a nevét sem hallották Kadhafinak. 1969 szeptemberében egy ismeretlen hang szólt az ország népéhez:

> Líbia népe! Szabad akaratotok szerint, teljesítve szívbéli kívánságotokat (...) fegyveres erőitek megdöntötték a reakciós, maradi és korrupt rezsimet (...) S minthogy Líbia immár szabad és független lehet (...), dicsőséges jövőt építünk, feleleventjük saját nemzeti örökségünket, és bosszút állunk a méltóságunkon ejtett sérelmekért.

S amikor kiderült a hang gazdájáról, hogy egy szegény, írástudatlan, beduin családból származó, 27 éves százados, akkor csak még nagyobb lett a zavar és a megdöbbenés. Hogyan lehetett képes ez az ismeretlenségből jött Kadhafi végrehajtani egy ilyen sikeres akciót?[6]

Francótól eltérően, aki csak az utolsó percben csatlakozott a puccsistákhoz, Kadhafi egész életében valami ilyesmiről álmodozott. Ő Nasszer hatalomátvételét akarta lemásolni, és már az 1960-as években, a bengázi Királyi Katonai Akadémia növendékeként elkezdett társakat toborozni a saját, „Szabad Tisztek" elnevezésű mozgalmához. 180 centis, sportos termetével, átható tekintetével és feltűnő megjelenésével karizmatikus hatással volt összeesküvő-társaira, köztük Abdesszalam Dzsalludra, későbbi jobbkezére és miniszterelnökére. Az a kilenc hónap, amit Kadhafi 1966-ban Angliában

Kadhafi 1970-ben (WIKIMEDIA/STEVAN KRAGUJEVIĆ)

töltött híradós tiszti továbbképzésen, csak tovább mélyítette a nyugati imperialisták s az ő világi és istentagadó kultúrájuk iránti gyűlöletét.[7]

Kadhafi antikolonializmusának voltak persze személyesebb gyökerei is. Líbia olasz megszállása és az ő beduin népe ellen elkövetett tömeggyilkosságok azt a meggyőződést erősítették benne, hogy ő maga is a gyarmatosítók bűncselekményeinek az áldozata. Nem véletlen, hogy a már diktátor Kadhafi az első nagy beszédét éppen az olaszok által 1931-ben kivégzett spirituális tanító és gerillavezér, Omár al-Muhtár halálának a 38. évfordulóján tartotta meg. A Mussolini-korszak eseményeit mindenképpen meg kell ismernünk, ha meg akarjuk érteni a bosszúállásnak azt a politikáját, ami Kadhafit egész életében mozgatta.

Olaszország már az olasz–török háborúban (1911–1912) elfoglalta Líbiát, de hadserege nem tudott benyomulni az ország belső területeire. A Tripolitániai Köztársaság 1918-as kikiáltása után a liberális kormány taktikát változtatott. Rodolfo Graziani tábornok – ragadványnevén „A mészáros" – repülőgépről röplapokat és bombákat szórt az ellenállás vezetőjének, Mohamed Fekininek a házára, hogy adja már meg magát az olasz hódítók előtt. Fekini „civilizálatlannak" minősítette ezt a „bombázós üzengetést", és így válaszolt: „Egyáltalán nem félek a maguk repülőgépeitől, és minden felelősséget vállalok a tetteimért. Egyikünk sem él örökké." A tripolitániai ellenállás csak akkor tört meg végül, amikor a fasiszták hatalomra kerülése után az olasz hadsereg elkezdett vegyi fegyvereket is bevetni. Fekini átköltözött Fezzanba, majd 1930-ban száműzetésbe vonult. Miközben Algéria felé tartva átkelt a sivatagon, Graziani parancsára alacsonyan szálló repülőkről lőttek rá géppuskával.[8]

A keleti Kirenaika régióban az olaszok több mint tízezer katonával és több tucat, gázbombákat szóró repülőgéppel sem tudtak elbánni a Szenusszi-felkelés gerilla-hadviselést folytató, beduin gyalogosaival. Az ellenállás megtörésére Graziani 1930–1931-ben több mint százezer beduint és félnomádot deportált sivatagi koncentrációs táborokba, amelyekben mintegy 40 000 fogoly halt meg kivégzés, éhezés vagy betegségek következtében. Elfogták, majd húszezer beduin előtt fölakasztották az ellenállás vezetőjét, Omár al-Muhtárt – a mártírra emlékező verseket és dalokat jól ismerték a líbiai családok, köztük Kadhafiék is.[9]

Amikor a harmincéves megszállás Olaszország észak-afrikai vereségevel 1943-ban véget ért, Líbiában gyászos állapotok uralkodtak: 40 százalékos csecsemőhalandóság és 90 százalékos írástudatlanság. A népesség egyharmadával csökkent, 14 ezer líbiai kényszerült száműzetésbe.[10] Ez a nemzeti katasztrófa súlyos gondokat okozott az 1951-ben trónra került, az amerikaiak és a britek által támogatott Idrisz királynak, aki egy korlátozott jogkörű monarchia fejeként nem igyekezett a demokrácia felé kormányozni az országot. 1963–1964-ben Mohamed Fekini fia,

Omár al-Muhtár olasz katonák között, a kivégzése előtt, 1931-ben (AKG-IMAGES)

a Párizsban tanult Mohieddin Fekini miniszterelnök reformokat vezetett be, egyebek közt szavazati jogot adott a nőknek is. Az elégedetlenség azonban egyre csak növekedett. Líbia az 1960-as évek végén már a világ negyedik legnagyobb kőolajtermelője volt, de az olajból származó profit az uralkodónak, valamint líbiai és külföldi szövetségeseinek a zsebébe vándorolt.[11]

Amikor a király és a királyné 1969 nyarán elindult egy Égei-tengeri körutazásra, és 400 bőröndnyi poggyászukból sejteni lehetett, hogy sokáig maradnak távol az országuktól, a puccsisták számára elérkezett az idő a cselekvésre. A brit hírszerzés jelezte, hogy egy bizonyos Abdul Aziz el-Salhi ezredes államcsínyre és a király elűzésére készül, de feltételezték, hogy a befolyásos családból származó főtiszt továbbra is biztosítja majd az uralkodó elit folytonosságát. El-Salhi csapata augusztus 31-én éjszaka valóban hozzá is kezdett az államcsíny megindításához – ám másnap reggel döbbenten látták, hogy Kadhafi megelőzte őket. Az új vezető távollétében halálra ítélte Idrisz királyt, és mindenkit letartóztatott, aki meglátása szerint közelebbi kapcsolatban állt a monarchiával, ideértve el-Salhit és a hadsereg főtiszti karának jó részét. Egy fiatal katonatiszt, Dzsaballa Matar épp Londonban tartózkodott a puccs idején. Hazarepült, föllelkesülve a változás kínálta lehetőségeken – aztán a repülőtérről egyenesen a börtönbe vitték őt, féléves „átnevelésre".[12]

Kadhafi személyi uralma gyorsan nyilvánvalóvá vált mindenki számára. Kinevezte magát a Líbiai Fegyveres Erők főparancsnokává és a Forradalmi Parancsnoki Tanács (FPT) vezetőjévé – de a fegyvertársait és a segítőit nem engedte a nyilvánosság elé, így aztán ő lett az egyedüli arca az új kormányzatnak. A külföldi diplomaták és újságírók megszerezték ugyan néhány kormánytisztviselőnek a nevét, de az FPT tagjainak nevét és fotóit csak négy hónappal a puccs után hozták nyilvánosságra. Ekkora hatalom birtokában Kadhafi mindinkább kiszámíthatatlanná vált; az első években a Parancsnoki Tanács két tagja is kilépett a testületből, mert megelégelték a „vezér" sértegetéseit és azt, hogy döntéseiről a rádióból kell értesülniük. Három másik pedig puccsot szervezett ellene, előzetes ízelítőjeként a későbbi évtizedek zűrzavarának.[13]

A jó minőségű, óriási kőolajkészletek, az arab egység, a szocializmus által ígért szabadság és az antiimperializmus volt ennek az új kormányzatnak a négy szilárd pillére. A negyedik magában foglalta az anticionizmust is, bár Kadhafi nem követte Nasszer módszerét, és nem bérelt fel egykori náci propagandistákat, akik nagy szakértői voltak a hatásos antiszemita üzenetek közvetítésének. A líbiai vezér nem kívánt sok európait látni az országában; hamarosan elűzte a maradék olasz közösséget is, és csak a külföldi olajipari szakértőkkel tett kivételt. Az olaj mindig főszerepet játszik az autoriter rezsimekkel megkötött paktumokban; birtoklása Kadhafit is sokáig hatalomban tartotta, mert ő ebből tudta finanszírozni a népének kínált jótéteményeket, az ingyenes oktatást, az olcsó lakhatást és egyebeket.[14]

Mindent azonban még az olajpénzzel sem lehet megvenni. Kadhafi katonai államcsínnyel került hatalomra, ami azt jelentette, hogy nem volt mögötte tömegpárt vagy tömegmozgalom. A puccs után négy hónappal népi nagygyűléseket szervezett Líbia törvényhozó testületének, az Általános Népi Kongresszus tagjainak a kiválasztására. Ehhez még létrehozta, igazi politikai szervezetként, az Arab Szocialista Uniót. De a tényleges teljhatalommal az FPT rendelkezett, Kadhafi pedig kijelentette, hogy mindezt a líbiai nép akarta így. „Azt kívánták, hogy az FPT vezesse őket", magyarázta 1971-ben Ruth First dél-afrikai aktivista-kutatónak. A kezdeti forradalmi lelkesedést rövid idő alatt az állami megtorlástól való félelem váltotta fel: már 1972-től halálbüntetés várt mindenkire, aki nem az

Arab Szocialista Unió keretei között politizált. Sok líbiai a hagyományos törzsi értékrendben keresett menedéket, hátat fordítva az egész állami politikának. „Egy beduin társadalomban, ahol nem létezik kormányzat, ki tilthatja meg egy apának, hogy megbüntesse valamelyik gyerekét? Igaz, hogy szeretik őt, de ugyanakkor félnek is tőle", fejtegette Kadhafi a *„Menekülés a pokolba"* című írásában, melynek már a címe is jól érzékelteti, hogy a líbiaiak milliói hogyan élték meg az ő antiimperialista „forradalmának" a következményeit.[15]

* * *

„FELTÉTEL NÉLKÜLI MEGADÁS! Semmi alkudozás! Feltétel nélküli kapituláció!", üvöltötte Pinochet a telefonba Patricio Carvajal altengernagynak 1973. szeptember 11-e reggelén. Salvador Allende, a szocialista elnök elbarikádozta magát Santiagóban, a La Moneda elnöki palotában, és társaival együtt kemény ellenállást tanúsított az ellenük irányuló államcsíny során. A baloldaliak egy része a paramilitáris kiképzéseken felkészült az ilyen eshetőségre, de a chilei hadsereg gyorsan leverte őket is. „Hogyan szálljunk szembe egy tankkal kézifegyverekkel? – tette fel a kérdést a kommunista párt egyik aktivistája, Ana Maria, aki már kipróbálta a dolgot. – Kilőhetünk néhányat, de ezrek jönnek utánuk. Egyre többen. Mit lehet tenni?"[16]

Eddig a napig a chileiek azt hitték, el tudják kerülni a latin-amerikai szomszédaik végzetét, akik katonai államcsínyek következtében veszítették el a szabadságukat. 1954-ben Guatemalában és Paraguayban katonai juntáknak vették át a hatalmat, 1964-ben Brazília és Bolívia tért át az önkényuralmi kormányzásra, s 1966-ban követte őket Argentína is. Ahogyan a dekolonializáció során lezajlott államcsínyek esetében is, az egyik hatalomátvétel ihlette a következőt. Mindegyiket azokkal a nemzetbiztonsági doktrínákkal igyekeztek jogosnak láttatni, amelyeket az Egyesült Államok és más antikommunista demokráciák hirdettek. Az egyre erősödő szovjet befolyás visszaszorítása érdekében legitimálták a latin-amerikai rezsimváltásokat, és szemet hunytak még a baloldaliak tömeges megkínzása és legyilkolása fölött is. Ebben a politikai légkörben léphetett színre a jobboldali katonai juntáknak a Kondor-hadművelet néven ismert, Pinochet által vezetett konzorciuma. Megosztották egymás közt a lázadás elhárításával, felderítésével és elfojtásával kapcsolatos információikat, s felhasználták a korábban Latin-Amerikába menekült nácik és újfasiszták „szakmai"

tapasztalatait: ezek közé tartozott két egykori SS-tiszt, Walter Rauff és Klaus Barbie, illetve az olasz neofasiszta terrorista, Delle Chiaie.[17]

A karizmatikus személyiségű Allendének egyaránt személyes barátja volt Franco és a kubai marxista vezér, Fidel Castro. Antiimperialista gazdasági és társadalmi programjában szerepelt a (világtermelés egyötödét adó) chilei rézbányák államosítása, valamint a földbirtokok és vállalkozások 50 százalékának kisajátítása a vagyon igazságosabb újraelosztása érdekében. Imperializmusellenes meggyőződéséből fakadóan az ITT és más multinacionális óriáscégek chilei jelenlétét a nemzeti szuverenitás elleni támadásnak tekintette, s 1971-ben az „extraprofitot" tiltó törvénnyel intézett támadást ellenük.[18]

Az ilyen antikapitalista intézkedések riadalmat keltettek amerikai politikai körökben is. Gazdasági és lélektani hadjáratokat indítottak, és olyan helyzetet igyekeztek teremteni, amelyben Allende „lapátra kerül", ahogy Nixon fogalmazott nemzetbiztonsági tanácsadója, Henry Kissinger előtt, akit a puccs után néhány héttel külügyminiszterré léptetett elő.[19] „Hogy jajveszékeljen az a gazdaság", összegezte a lényeget Richard Helms CIA-igazgató 1970 szeptemberében a Kissingerrel és Nixonnal való találkozása után. E direktíva szellemében befagyasztották a chilei hiteleket, és embargót hirdettek az országnak szánt nemzetközi kölcsönökre is (Franco még kisegítette Allendét 40 millió dollárral). Az egykor a náci Németországból elmenekült Kissinger 1971-ben azzal biztatta a nyomás fokozására Nixont, hogy Hitlerhez hasonlóan Allende is egypártrendszerű államot akar kiépíteni. A teherautó-sofőrök 1972-es, a CIA által támogatott sztrájkja ellátási problémákat okozott és zavargásokhoz vezetett.[20]

„Chilében temetőszag terjeng, az oszlásnak indult demokrácia kigőzölgése", írta elégedetten Edward Korry, az USA chilei nagykövete, nem sokkal Allende 1970-es megválasztása után.[21] Igaz, a chilei hadsereg az alkotmányosság elkötelezett támogatója volt, s ez eleinte megnehezítette a puccs előkészítését. „A cselekvési mozgástér rendkívül szűk, és igencsak korlátozottak a választási lehetőségek is", panaszkodott washingtoni feletteseinek a CIA santiagói főnöke. Az államcsíny fő kitervelője, José Toribio Merino keményen dolgozott, hogy kapcsolatokat teremtsen a CIA, a chilei hadsereg, a chilei konzervatívok és a Patria y Libertad (Haza és Szabadság) nevű, szélsőjobboldali csoportosulás között. Mindezek a szereplők, más amerikai kormányügynökségekkel és a brazil hadsereggel is együttműködve, végül kedvező körülményeket teremtettek

a katonai hatalomátvételhez. A Kereszténydemokrata Párt és Allende Népi Egységpártja közötti polarizáció felerősödése szintén erodálta a chilei demokráciát. Allendének nem volt többsége a parlamentben, s az ellenzék is elszántan akadályozta programjai megvalósítását, így a jogi kiskapuk és a rendeleti kormányzás eszközeihez folyamodott. Ezért viszont a felelősségre vonását kezdték követelni. 1973 augusztusában a Képviselőház alkotmányellenesnek nyilvánította kormányzati tevékenységét.[22]

„A nagynéném meghalt" – ez volt a CIA kódolt kifejezése az államcsínyre. 1973 nyarán a néni már többször is közel járt a jobblétre szenderüléshez; június 29-én a santiagói katonai körzet parancsnoka, Pinochet – aki akkor az elnökhöz hű főparancsnok, Carlos Prats alárendeltségében szolgált – még megakadályozott egy puccsot, amelyet a hadsereg vezetői terveztek. Júliusban és augusztusban azonban tovább romlott a politikai és gazdasági helyzet. María Elena Carrera szocialista szenátor már „államcsíny-útipoggyászt" készített össze a családjának arra az esetre, ha menekülniük kell. Augusztus végén egy rágalomkampány miatt Prats lemondásra kényszerült, és Pinochet lépett a helyére. Mivel ő korábban a lojális Prats beosztottja volt, csak három nappal korábban értesítették a készülő puccsról. Pinochet nemsokára mindenkit meglepett a hataloméhségével és a kegyetlenségével.[23]

Azon a szeptember 11-ei reggelen Allendét sokkolta, hogy Pinochet is szerepel a puccsisták névsorában, Merino, Gustavo Leigh légierő-főparancsnok és a csendőrfőnök, Cesár Mendoza mellett. Az államfő még az elnöki palotában tartózkodott, amikor Hawker Hunter vadászgépek kezdték lőni az épületet. Allende inkább öngyilkosságot követett el, de nem adta meg magát. Késő délután a junta kihirdette a statáriumot, estefelé pedig az elnök holttestét már a légierő egyik gépe vitte a temetkezési hely, a fővárostól messze lévő Viña del Mar felé. A holttest őrzésével a repülőút idejére Mario González szerelőt bízták meg; amikor megemelte a fenyőfából készült, olcsó koporsót, a kezében maradt a műanyag fogantyú egy darabja, ezt zsebre tette és hazavitte. Amikor Pinochet egyik hadseregtisztogatási akciója során őt is letartóztatták, odaadta a feleségének, hogy vigyázzon rá, később pedig magával vitte az emigrációba. Számára ennyi maradt a demokratikus Chiléből, amelyet csak tizenhét évvel később sikerült új életre kelteni.[24]

Más diktátorokhoz hasonlóan Pinochet is meg volt győződve arról, hogy őt a gondviselés juttatta abba a különleges pozícióba, amelyből intézkedve majd képes lesz megmenteni az országát. Hatalomra kerülése előtt azonban – Mussolinitól, Hitlertől, Francótól és Kadhafitól eltérően – senki nem tartotta őt kivételesnek. Bár jó megjelenésű volt, és az egyenruha is jól állt neki, mindig is megmaradt a szürke átlagosság szintjén; a chilei katonai akadémiára is csak a harmadik nekifutásra sikerült bejutnia. Még felesége, Lucía Hiriart, aki egy szenátor lányaként befolyásos emberek közt nőtt fel, sem hitte soha, hogy ezredesnél magasabb rangra tud majd emelkedni. Az államcsíny viszont lehetővé tette számára, hogy átlépje a katonai ranglétra és hierarchia korlátait, és kiélje a saját titkos hatalomgyakorlási vágyait.[25]

Miközben chileiek ezrei menekültek el az országból (összesen kétszázezren), a junta kihirdette a rendkívüli állapotot, felfüggesztette a polgárjogokat, és tömegével tartóztatta le a baloldaliakat. A börtönök és az internálótáborok, például északon Pisagua, zsúfolásig megteltek. A Vöröskereszt 7000 fogvatartottat számolt össze a santiagói Nemzeti Stadionban, melynek öltözőit kínzókamrákká alakították át. Egy Patricio nevű mentős szemtanúja volt, hogy katonák szállták meg a santiagói Barros Luco Kórházat: elrabolták az intézmény vérkészletét, és megerőszakolták a nővéreket. Később Patricio a város határában lévő Concha y Toro szőlőültetvényen negyven munkást talált holtan.[26]

Jurandir Antonio Xavier brazil munkás átélt már egy puccsot, és el is menekült a szülőhazájából Bolíviába, onnan pedig Chilébe, ahol „egy kis nyugalmat és békességet" szeretett volna találni. Miközben a katonák ütlegelték, „egyszerűen csak csöndben maradt, eltűrve minden bántalmazást". Ezeket is túlélte, és harmadszor is emigrációba kényszerült.

Santiago környékén Manuel Contreras tábornok és más tisztek helikopterekkel vadásztak az Allende-kormány prominens tagjaira; megöltek majdnem száz embert, s a holttesteket gyakran bányák aknáiba vagy a tengerbe dobálták. Ez a „Halálkaraván" néven hírhedtté vált különítmény ugyanolyan módszerekkel dolgozott, mint a junta titkosrendőrsége, a Nemzeti Hírszerzési Igazgatóság (Dirección de Inteligencia Nacional, DINA). Ezek voltak a felelősök az első „eltűntekért", akiket aztán sok ezren követtek Latin-Amerika katonai diktatúráiban.[27]

A chilei elitet és a mérsékelt csoportosulásokat a politikai polarizáció és a baloldaltól való félelem akadályozta meg abban, hogy a hatalomátvétel után fellépjenek a junta ellen. A kereszténydemokrata ellenzék befolyásos személyiségei – például a korábbi elnök, Eduardo Frei Montalva

Pinochet 1973. szeptember 18-án, egy héttel a hatalomátvétel után
(MTI/EPA/AFP/HORACIO VILLALOBOS)

– félreismerték Pinochetet, ahogy az olasz és a német konzervatívok Mussolinit és Hitlert. Frei még biztosította is a chileieket, hogy a junta majd helyreállítja a rendet, s azután „visszaadja a hatalmat a demokráciának". Amikor később szembefordult a rezsimmel, Pinochet egyszerűen megmérgeztette őt.[28]

Akárcsak Kadhafi Líbiában, Pinochet is gyorsan értésére adta juntabeli társainak, hogy ki a főnök. Ragaszkodott ahhoz, hogy ő legyen a katonai kormányzótanács feje, azt állítva, hogy ezen a poszton majd válthatják egymást a vezetők. „Nem vagyok én törekvő ember, nem szeretném, ha a hatalom bitorlójának tekintenének", jelentette ki 1974 decemberében, miközben kinevezte magát elnöknek. 1976-ban már végleg magáénak tudhatta a legfőbb hatalmat, 1978-ban pedig engedetlenség ürügyén eltávolította a tanács egyetlen olyan tagját, Gustavo Leigh-t, aki ellent mert neki mondani. Az antikommunista juntákra jellemző kollektív uralkodás helyett Chilének 17 éven át egyszemélyi parancsuralomban kellett élnie. Mire Pinochet 1990-ben, egy elbukott népszavazás után távozott a hatalomból, már a globális hidegháború is véget ért.[29]

3

ÚJ TÍPUSÚ TEKINTÉLYURALMI TÖREKVÉSEK

A HÍRMŰSOROKAT NÉZŐ OLASZOK 1994. január 26-án valami egészen meglepő dolgot láttak. Berlusconi, a nagyzoló-kérkedő milliárdos, nagyvállalatok, egy egész médiabirodalom, valamint az AC Milan futballklub tulajdonosa ott ült gondterhelt arckifejezéssel az íróasztala mögött, és bejelentette, hogy megpályázza a miniszterelnöki posztot:

> Szeretem Olaszországot. Idekötnek a gyökereim, a reményeim, az érdeklődésem... Itt kaptam a szabadság szeretetét... Úgy döntöttem, beszállok a küzdelembe, és közéleti elkötelezettséget vállalok, mert nem akarok egy nem szabad országban élni. ... És most arra kérlek benneteket, hogy ti is, mindannyian, lépjetek a tettek mezejére – most azonnal, amíg nem késő...

Az általa elindított, konzervatív szellemiségű mozgalom, a Forza Italia egy népszerű futballindulóról kapta a nevét. Harsányan támogatta a szabadpiacot, a családot, a rendet és a hatékonyságot. A kommunizmus ugyan már öt évvel korábban kilehelte a lelkét, Berlusconi mégis a baloldali zsarnokság veszélyeit kezdte emlegetni. Ugyanakkor precedenst is teremtett, mert egy videófelvétellel, nem pedig élő rendezvénnyel indította a kampányát – azon ugyanis újságírói kérdésekkel találhatta volna szembe magát. Ezzel a merész húzással adta az olaszok tudtára, hogy ő épp azért lépett a küzdőtérre, mert mindenestül fel akarja forgatni a játékszabályokat.

A Berlusconi által szabadjára engedett erő lerohanta egész Olaszországot, s lehetővé tette számára, hogy alig két hónap múlva győzzön a választásokon. Az általa létrehozott közép-jobb koalíció – Európában 1945 óta először – bevette a kormányba a neofasisztákat is, ajtót nyitva a demokráciát fenyegető újfajta veszélyek előtt.[1]

AMIÓTA PINOCHET 1990-BEN LELÉPETT A SZÍNRŐL, ritkábban fordultak elő katonai államcsínyek, s a tekintélyuralmi hajlamú politikusok új nemzedéke számára inkább a választások kínáltak lehetőséget a hatalom megragadására. A parlamenti választások régóta a nyitott társadalom jellemzői, hiányuk pedig az autokrácia egyik fő tünete, de az új, önjelölt vezérek a választásokat a hatalmuk megtartására, a számukra kívánatos eredmények elérésére használják fel olyan, antidemokratikus taktikák bevetésével, mint a választási csalás vagy a választók megszűrése, emellett gyakran költenek nagy pénzeket a választások tisztességtelen befolyásolására. A nem államcsínnyel, hanem választások révén hatalomra kerülő vezetőket ritkábban zavarják el, és kisebb valószínűséggel kell tartaniuk a felelősségre vonástól is. Ha egyszer egy ilyen új vezér megszerzi a főhatalmat, olyan hosszú ideig is hatalomban maradhat, mint a régi idők néhány diktátora. Az orosz alkotmány 2020-as módosítása például lehetővé teszi az összesen immár tizenhat éve államfőként regnáló Putyin számára, hogy 2036-ig elnök maradhasson.[2]

A választott tisztségre pályázó új autokratáknak azonban tartaniuk kell attól, hogy bűneiket és titkaikat feltárják majd az oknyomozó újságírók és az éber szemű, korrupcióellenes aktivisták. Ha jogi eljárások folynak ellenük, akkor nehéz lehet meggyőzni a választókat alkalmasságukról. Berlusconinak adócsalás és vesztegetés vádjával kellett szembenéznie a választási kampánya során, Trump pedig szexuális zaklatási ügyek áradatának és a Trump „Egyetemmel" illegális üzleti gyakorlata miatti nyomozásnak a kellős közepén találta magát politikai karrierje indulásakor. Az ilyen emberek épp ezért alkalmazzák jogászok, propagandisták és biztonsági szakemberek egész hadseregeit, hogy kimagyarázzák vagy elfojtsák az esetleg felbukkanó ártalmas információkat. Hatalomra kerülve kialakítják a családtagokból, fiatalkori kapcsolataikból és korábbi munkatársaikból összeválogatott, lojális emberek belső körét. Ezeknek gyakran vannak közvetett vagy akár közvetlen kapcsolataik bűnözőkkel, akárcsak magának a vezérnek, akit azonban sokkal kevésbé fenyeget büntetőeljárás, mint a cimboráit, akik majdnem mindig elviszik helyette a balhét. Mussolini óta az önkényurak kiválóan értenek ahhoz, hogy gondoskodjanak a saját érinthetetlenségükről, s hogy azok menjenek börtönbe helyettük, akik elvégezték helyettük a piszkos munkát.

Berlusconi politikai karrierjét két fontos esemény tette lehetővé. Európában a kommunizmus 1989–1991-es összeomlása megteremtette a feltételeket

egy új jobboldal és egy új tekintélyuralmi kor kiteljesedéséhez. A Keletet elárasztották a szovjet rendszer által sokáig féken tartott hipernacionalista és törzsi indulatok, valamint etnikai konfliktusok. Az állam által kijelölt ellenségek eltűnése valósággal felszabadított sokakat, akik most már a maguk módján megtapasztalhatták – Paul Hockenos kifejezésével – „a gyűlölet szabadságát". A bevándorlók kezdettől fogva új és igen alkalmas célpontnak bizonyultak.

A nyugat-európai kommunista pártok fonnyadozása meggyengítette a baloldalt, s ez szintén teret és lehetőséget kínált a jobboldalnak a megerősödéshez. 1991-ben Észak-Olaszországban megalapították a populista és föderalista Északi Ligát, amely később kikiáltotta a Padaniai Szövetségi Köztársaságot.[3] A szélsőségesek új hullámával színre léptek az olyan szélsőjobbos politikusok is, mint az osztrák Jörg Haider és az olasz Gianfranco Fini, akik elegáns öltönyben járkáltak, és belementek mindenféle kompromisszumokba a hatalom megszerzése érdekében. Haider Szabadságpártja (Freiheitliche Partei Österreichs, FPÖ) a szavazatok több mint 20 százalékát szerezte meg az 1995-ös osztrák választásokon. Fini neofasiszta Olasz Szociális Mozgalma (Movimento Sociale Italiano, MSI) évtizedekig az olasz politikai élet perifériáján vegetált, de amikor Fini 1993-ban elindult a római főpolgármesteri címért, a választók 46,9 százaléka már őrá szavazott.[4]

Néhány európai – a jobboldali politizálás új modelljeit keresve – Amerikára kezdett figyelni. Ott az 1980-as években, Ronald Reagan elnöksége idején a konzervativizmus radikálisabb formája tört előre, a nagy kormányzatot ellenző és fehér-keresztény szimpátiájú közhangulat támogatásával. A republikánus Newt Gingrich és Dick Armey által írt, „Contract with America" („Szerződés Amerikával") című program bizalomalapú politizálást és pénzügyi felelősségvállalást ígért. Ez befolyással volt Finire, akit néhányan „az olasz Gingrich"-ként emlegettek, s erősen hatott a francia Nemzeti Front 1995-ös „Szerződés a franciákkal Franciaországért" című dokumentumára, valamint Berlusconi „Szerződés az olaszokkal" című, nem hivatalos politikai ígéretgyűjteményére is.[5]

Berlusconinak a kezére játszott az 1992–1993-as „Tiszta kezek"-botrány is, amely leleplezte a pártok megvesztegetési gyakorlatát és illegális finanszírozási ügyeit. Ez a skandalum hozta el az Első Köztársaság és a második világháború után létrejött politikai rendszer végét. A domináns Kereszténydemokrata Párt és az Olasz Szocialista Párt is összeomlott. Az egyetlen állva maradt nagyobb szervezet a baloldali Demokratikus Párt volt, szociáldemokrata utódja a kimúlt Olasz Kommunista Pártnak, amely Nyugat-Európa legnagyobb ilyen pártja volt. Berlusconi az egész, leszerepelt politikai osztály alternatívájaként és olyan hazafiként tetszelgett, akinek a saját üzletemberi karrierjénél is fontosabb az, hogy megmentse országát a baloldali kormányzástól. Olaszországnak „erős terápiára és erős emberekre van szüksége", mondta néhány hónappal korábban, a Ducét idézve.[6]

Berlusconi tartott a szabadságjogok személyre szóló, további korlátozásától is, hiszen egy lépésre volt a vádemeléstől, amikor 1994-ben megválasztották. Ahogy később felidézte, a „Tiszta kezek" évei a „terror" időszakát jelentették. Holdingcége, a Fininvest életveszélyesen eladósodott, és az általa ismert befolyásos figurák egymás után kerültek börtönbe. S amikor a testvére, a Fininvest igazgatója, Paolo ellen is megindult a nyomozás, akkor Berlusconi rádöbbent, hogy ő lehet a következő. 1993 decemberében, amikor elkezdtek szállingózni a hírek az ő jelöltségéről, Francesco Borelli ügyész baljóslatú nyilatkozatot tett:

> Akik politikai tisztségre pályáznak, előbb nézzenek magukba. Ha tiszták, akkor nyugodtan mehetnek tovább. De ha csontvázak vannak a szekrényeikben, ... akkor inkább nyissák ki most rögtön a szekrényeiket, és tartózkodjanak a politizálástól, még mielőtt mi odamegyünk.[7]

Az erősember számára a politizálás mindig személyes ügy. Berlusconi egy hónappal később az olasz néphez intézett mozgósító felhívásának – „most, azonnal, amíg nem késő" – kettős üzenete volt: az, hogy miniszterelnökké előlépve ő megmentheti az olaszokat a kommunista zsarnokságtól, és az, hogy ez a pozíció mentelmi jogot ad majd neki a büntetőeljárásokkal szemben.

Üzleti és politikai ügyekben Berlusconi bátran vállalta a kockázatokat. Már akkor szakított a hagyományokkal, amikor az 1970-es, 1980-as években elkezdte működését az építőiparban és a médiában. Legrégebbi partneri kapcsolatainak némelyike ebben az időben alakult ki, például Marcello Dell'Utrival is, aki az ő Publitalia nevű reklámcégét vezette. Berlusconi Dell'Utri révén kerülhetett kapcsolatba a nagy befolyású katolikus szervezettel, az Opus Deivel, továbbá a déli érdekcsoportokkal, köztük bűnszervezetekkel is (később, 2004-ben Dell'Utrit is elítélték maffiakapcsolatokért).[8] Berlusconi az 1980-as években harcot indított az olasz televízió privatizálásáért, az állami ellenőrzéstől való megszabadítás általa is vallott

neoliberális felfogásának szellemében. Korábban az olasz televízió mindössze az állami tulajdonú RAI három országos csatornájából állt, de az 1980-as évekre Berlusconi Mediaset konglomerátumának a kezében volt már a három legnagyobb magántulajdonú csatorna (Canale 5, Rete 4, Italia 1). Amikor közeli barátja, Bettino Craxi miniszterelnök kormányrendelettel megszüntette a kereskedelmi hálózatok országos terjeszkedésének tilalmát, akkor bizony sokan észrevették ebben a részrehajlást, a protekcionizmust.[9]

Berlusconi tévéhálózata változást hozott az olasz televízió tartalmában és stílusában. Csatornái tele voltak revüműsorokkal, bennük lengén öltözött hölgyekkel, *Dallas*-féle amerikai sorozatokkal és rengeteg hirdetéssel. Hírműsoraikban megmutatkozott Berlusconi „sajátos viszonya a ténybeli valósághoz", ahogy az újságíró Alexander Stille fogalmazott annak kapcsán, hogy ez az ember letagadott vagy szóba sem hozott semmiféle, vele kapcsolatos negatív sajtóértesülést. Az 1980-as évek végén már az övé volt az elektronikus média célközönségének a 85 százaléka, a tévéreklám-bevételeknek a 95 százaléka, az *Il Giornale* napilap, valamint az óriás Mondadori kiadóvállalat is. Az 1990-es Mammi-törvény a jövőre nézve már megnehezítette az ilyen szintű médiakoncentrációt, de nem érintette Berlusconit és vállalatainak működését. Amikor Berlusconi 1994-ben belépett a politikába, Mussolini óta senki sem rendelkezett akkora hatalommal és lehetőséggel a közvélemény befolyásolására, mint ő.[10]

Berlusconi választási kampányával először lépett színre egy olyan politikai párt, amelyet egy üzleti vállalkozás hozott létre és indított útjára. A minden városban megszervezett Forza Italia-„klubok" műholdas kapcsolatain keresztül ő virtuálisan is jelen lehetett, megteremtve a maga számára a tömegbázis pilléreit. Reklámcégének, a Publitaliának a szakemberei a képernyőn keresztül tesztelték a potenciális parlamenti jelölteket, s ők végezték a politikai piackutatást és a multimédiás üzenetközvetítést is. Berlusconi médiabirodalma elárasztotta Olaszországot mindenféle „új olasz csodát" ígérő hirdetésekkel. Berlusconi portréja mindig és mindenütt látható volt, s erről sokaknak Mussolini személyi kultusza jutott eszébe.[11]

Olaszország, a fasizmus történelmi szülőhelye ismét egy jobboldali politikai innováció kotyvasztótégelyévé vált. Berlusconi volt az, aki összetartotta a Forza Italia, az Északi Liga párt és a Fini által a régi MSI-ből megszervezett Nemzeti Szövetség (Alleanza Nazionale, AN) győztes közép-jobb koalícióját. S miközben a kampányígéretekkel, például egymillió új munkahely létesítésével tele volt az összes hírműsor, Berlusconi – diktátori hajlamú elődeihez hasonlóan – a veszteségekkel terhes átmeneti időszak túlélési nehézségei által keltett aggodalmakra játszott rá. Harsány antikommunizmusa egy ismert ellenséget állított az olasz nép elé, amely ezt elégedetten fogadta. Berlusconi így végül összetoborozta a híveinek azt a nagyon is tarkabarka táborát, amely hatalomra segítette a korábbi diktátorokat is: papok, maffiózók, háziasszonyok (a Berlusconi-rajongók legnagyobb csoportja) és az elit, amely a kiváltságainak megvédelmezése fejében támogatta őt. „Ha ő győz, akkor mindannyian győzünk. Ha veszít, akkor egymaga veszít", mondta Gianni Agnelli, a FIAT autógyár elnöke, örök érvényű cinizmussal.[12]

Berlusconi jó lóra tett. Megalapítása után alig két hónappal a Forza Italia az ország legjelentősebb politikai erőtényezőjévé vált, és a szavazatok 21 százalékát kapta az 1994. márciusi törvényhozási választáson. Ám az ingatag koalíció hat hónap múlva szétesett, behozva az újfasisztákat a kormányzatba és utat nyitva a fasizmus rehabilitációja előtt. A választási kampány alaphangját az AN-vezető Fini adta meg, kijelentve, hogy a Duce „a 20. század legnagyobb államférfija volt". Sok olasz érezte úgy, hogy végre szabadon dicsőítheti Mussolinit. Egy római vegytisztító például azzal a kijelentéssel lepte meg régi kuncsaftját, hogy a diktátor „sokat tett Olaszországért; csak a felforgatóknak és a zsidóknak ártott".[13]

Berlusconi első, 1994 májusa és decembere között regnáló kabinetje élén mintát adott az egyszemélyi vezetéshez az új tekintélyuralmi korban, kormányzati prioritássá téve saját pénzügyi és jogi problémáinak a megoldását. Júliusban, amikor a Fininvest ellen megvesztegetés gyanújával folyt a nyomozás, elfogadtatott egy rendeletet, mely szerint megvesztegetésért és korrupcióért nem lehet letartóztatni senkit, ám a közfelháborodás nyomán azt kénytelen volt visszavonni. Berlusconi és Forza Italia-beli szövetségesei igyekeztek a bíróságok ellen hangolni a közvéleményt. Szövetségesei az őt 1994 novemberében kenőpénz elfogadásával megvádoló ügyészeket bűnözőknek nevezték, „akik fel akarják forgatni a demokratikus rendet egy intézményes államcsínnyel". Az egyre szaporodó bírósági ügyek miatt az Északi Liga kilépett a kormányból. Amikor a rendőrbírók decemberben Berlusconit is kihallgatták, az ő közép-jobb kormányzási kísérlete véget ért – sokan úgy hitték, ezzel együtt egész politikai karrierje is.[14]

Ahogy Franco átmeneti figura volt a fasiszta és a katonaipuccs-korszak között, úgy Berlusconi is afféle hídként működött a 21. századi önkényurak

„Egy új olasz csodáért" – Berlusconi kampányplakátja, 1994 (WIKIMEDIA)

világa felé, akik a személyes haszonszerzés érdekében gőzerővel igyekeztek diszkreditálni a demokratikus intézményeket, miközben behozták a politika főáramába a szélsőséges politikai erőket. Ő maga a hidegháború vége és a második világháború utáni olasz politikai berendezkedés válsága által teremtett űrben emelkedhetett hatalomra, s a rövid életű első kormányzata valami újnak fektette le az alapjait. „Tudom, hogyan kell teremteni, tudom, hogyan kell a népet vezetni, és tudom, hogyan kell elérni, hogy az emberek szeressenek engem", mondta 1996-ban, összefoglalva az erősember legfontosabb képességeit.[15]

* * *

ILYEN KÉPESSÉGEKET SENKI SEM feltételezett volna Putyinról a hatalomra kerülése előtti években. Hiányzott belőle például Lenin szikrázó intellektusa és Sztálin „fajsúlyossága" is; nem látták meg benne a majdani politikai bálványt abban az országban, amely Olaszország mellett az autoriter vezető körüli személyi kultusz egyik szülőhazája volt. Hírszerzőtiszti múltjából fakadóan inkább tükre akart lenni a beszélgetőpartnerének, s nem a saját személyiségét felmutatni, ahogy azt egy karizmatikus vezetőtől várnánk el. „Kultusz már van…, de személy az nincs", viccelődtek az emberek Putyin első hivatali időszakában.[16]

Minden autoriter vezető olyan kormányzati struktúrát alakít ki, amelylyel minimalizálhatja a hatalma elvesztésének a lehetőségét. Putyin először

Kelet-Németországban, azután pedig a Szovjetunióban érte meg a kommunizmus összeomlását, s ez rendkívül kifinomította a túlélési ösztöneit. Meghatározó jelentőségű volt számára az az eseménysor, ami a szeme láttára zajlott le Drezdában, ahol a KGB tartótisztjeként tevékenykedett 1985-től 1989-ig. 1989 decemberében, a berlini fal leomlása után tiltakozók feldühödött tömege gyűlt össze a titkosrendőrség, a Stasi központja előtt (ahol Putyin és kollégái is dolgoztak), elégtételt követelve az általuk elszenvedett sérelmekért. Putyin hozzá volt szokva a kemény összeütközésekhez. Fiatalabb korában gyakran verekedett, később a küzdősportokban vezette le agresszivitását. Drezdában is bátran kiment beszélgetni a tiltakozókkal, miközben a kollégái lázas tempóban égették el évtizedek hírszerzői munkálkodásának felhalmozott dokumentumait. „Senki nem sietett megvédeni bennünket", emlékezett vissza arra, ahogy Moszkva is csak késlekedve küldött némi támogatást nekik.[17]

A széteső Szovjetunióba való visszatérés megerősítette Putyin azon meggyőződését, hogy a demokratizálás csak gyenge államvezetést és társadalmi nyugtalanságot hoz. Először jött a keményvonalasok 1991. augusztusi puccskísérlete Mihail Gorbacsov ellen, amit Borisz Jelcin, az Orosz Föderáció frissen megválasztott elnöke rövid úton felszámolt. Jelcin egy harckocsi tetején állva intézett felhívást a néphez a kormány támogatására, képviselők százainak és szimpatizánsok ezreinek a gyűrűjében, s ennek következtében lehetett ő decemberben Oroszország első szabadon megválasztott elnöke.[18]

Jelcin kormányzata gazdasági reformokat és neoliberális megszorító intézkedéseket vezetett be, amivel felszámolta a szovjet korszak szociális védőhálóját, és elképesztő gazdasági nehézségeket okozott. Sok millió orosz – zömmel 25–35 év közötti férfi – vesztette életét az 1990-es évek elején alkoholizmus okozta betegségek, öngyilkosság vagy emberölés következtében. A nemzetgazdaságot szétrabló elit viselkedése is jól mutatta az értékek szétporladását. A privatizáció folyamatában oligarchák marakodtak az egykori állami vagyon fölött, KGB-tisztek pedig offshore számlákra csempésztek ki óriási összegeket az orosz arany- és készpénztartalékokból. A szédítő vagyonosodás és a tömegek nyomora közti kiáltó ellentét sokakat kiábrándított a demokratizálódás illúzióiból. „A kommunizmusban a legrosszabb a posztkommunizmus", mondogatták az emberek keserűen.[19]

Putyin ilyen háttérrel és körülmények között emelkedett államelnökké, bár a kormányzati teljesítménye eleinte nem volt sikertörténet. 1994-ben

Szentpétervár polgármester-helyettesévé nevezték ki; a város képviselő-testülete bírálta őt amiatt, hogy a szerencsejátékok törvényi szabályozása kapcsán bűnszervezetekkel működött együtt. A Belügyminisztérium később vizsgálatot indított annak kiderítésére, hogy szivattyúzott-e ki pénzeket a szentpétervári költségvetésből a 20-as Tröszt nevű építőipari vállalat számára. A cég sohasem fizette vissza a várostól kapott 28 millió dollárnyi kölcsönt, és rendszeresen utalt nagyobb összegeket külföldre.[20]

Putyin kormányzati tényked éséből szembetűnően hiányzott az elszámoltathatóság, viszont megmutatta az erejét Borisz Berezovszkijnak és az elődje körül sürgölődő más oligarcháknak, akiket Jelcin egyébként meg akart zabolázni. Bár Thomas Pickering, az USA akkori oroszországi nagykövete nem látta „felemelkedő csillagnak" Putyint – ahogyan sokan mások sem –, ő 1996-ra bekerült Jelcin moszkvai belső köreibe, s 1998-ban a Szövetségi Biztonsági Szolgálat (FSZB, a KGB utódszervezete) első civil vezetője lett. 1999 augusztusában, amikor Jelcint a parlamentben alkotmányos felelősségre vonás fenyegette, az elnök és emberei kerestek valakit, aki előbb miniszterelnökként, majd államfői utódként stabilizálhatja a helyzetet, és továbbviheti Jelcin örökségét: választásuk Putyinra esett.[21]

„Mit mondtál, ki is az a Putyin?", kérdezte a moszkvai hotdog-árus, Zsenya Molhanova, amikor 1999. augusztus 9-én meghallotta a hírt – sok orosznak volt hasonló a reakciója. „Nehéz megmagyarázni ezt az őrültséget", kommentálta Jelcin választását a politikus Borisz Nyemcov. A katonai keményvonalasok, akik az átmenetet autoriter, és nem demokratikus módon szerették volna levezényelni, gúnyolódva nyilatkozgattak. „Mindig egy Pinochetben reménykedünk, de Putyin nem Pinochet", mondta egy nyugalmazott tiszt. „Az elnök minden politikai tábortól csak bírálatot kap", állt a *Moscow Times* szalagcímében.[22]

Alig egy hónap múlva elkezdődtek a bombamerényletek, amelyek Putyin számára mindent megváltoztattak. 1999. augusztus 31-e és szeptember 16-a között robbantások sorozata (köztük négy lakóépületekben) rázta meg Moszkvát és más városokat is. Rettegő családok inkább az utcán aludtak; összesen háromszázan haltak meg, a sebesültek száma pedig jóval ezer fölé került. Putyin még mindig ismeretlen arc volt, amikor megjelent a tévében és a csecseneket vádolta. Az 1994–96-os háború, amelyet Oroszország a csecsen elszakadás megakadályozására indított, öt évre szóló fegyverszüneti megállapodással zárult le, és megoldatlan feszültségeket hagyott maga után. Putyin mellőzte az ilyenkor szokásos részvétnyilvánítást az áldozatok családjainak – azonnal az erősember nyelvén szólalt meg, fogadkozva, hogy „kiirtja" a merénylőket: „Levadásszuk mindegyiket. Akárhol bukkanunk rájuk, megsemmisítjük őket."[23]

Ennek a válságnak a zűrzavarába Putyin kompetens és rátermett vezetőként mutatkozott meg; kisportolt testével is feltűnően különbözött Jelcin beteges-öreges figurájától. 2000 januárjában már folyt a második csecsenföldi háború, Jelcin addigra lemondott, s márciusra kitűzték a választásokat, melyeken az ügyvezető elnökként funkcionáló Putyin a háborús idők jelöltjeként indulhatott. A kampányban is kimutatta arrogáns hajlamait: visszautasította a vitát az ellenfeleivel, és nem ment közel a választópolgárokhoz sem. Minthogy kételyek és gyanakvások keringtek a merényletek forrásaival kapcsolatban (a pokolgépek nehezen beszerezhető katonai robbanóanyagot tartalmaztak, és felmerült az FSZB érintettsége is), valóban nem lett volna bölcs dolog kiállni a kényes kérdéseket feltevő politikusok vagy újságírók elé. Putyin három hónappal korábban még szinte láthatatlan volt a közvélemény számára, a 2000. márciusi választást viszont már a szavazatok 53 százalékával nyerte meg. A szavazók megfélemlítésének és a választási szabálytalanságoknak a gyanúja, illetve vádja előrevetítette Putyin későbbi módszereit.[24]

Néhány kommentátor ekkor megint elővette a „Pinochet-formula" ötletét, figyelmen kívül hagyva a junta tömeges erőszakcselekményeinek az emlékét, s azt a tényt is, hogy éppen ekkor Pinochet emberiesség elleni bűncselekmények vádjával házi őrizetben volt Londonban. Kissinger volt annyira óvatos, hogy nem Pinochetet, hanem a portugál António Salazart említette párhuzamként, amikor azt jósolta, hogy a putyini Oroszország „alapvetően tekintélyuralmi" lesz. Putyin a maga elképzeléseit az 1999 decemberében megjelent, „Oroszország az ezredforduló idején" című programcikkében fejtette ki, amelyet a Kreml weblapján posztoltak, s amely megadta kormányzásának alaphangját. „Az oroszok számára az erős állam nem rendellenesség, ami ellen küzdeni kell…, [hanem] a rend forrása és garanciája, az összes létező változás kezdeményezője és fő mozgatóereje." Az erősemberek nem tesznek különbséget a személyes és a nemzeti érdek között, s Putyin számára az erős állam az önvédelem eszköze is lett. Oroszország az ő vezetésével gyengélkedő demokrácia helyett „egy autoritariánus projekt lehet, úton a sikeresség felé", ahogy azt Karen Dawisha kutató kifejtette.[25]

* * *

„EZ VALAMI ESZEMENT BAROMSÁG", mondta George W. Bush korábbi amerikai elnök Trump 2017. január 20-án elhangzott beiktatási beszédéről, amelyben az új államfő Amerikát sivár helynek állította be, ahol „elrozsdásodott gyárak sírkövekként hevernek országunk tájképén", s amely országnak a népét idegen nemzetek fosztották ki, „vagyona, ereje és önbizalma" odalett, amíg színre nem lépett ő, Trump, az „Amerika az első" jelszó meghirdetője. A szélsőjobbos propagandista és Trump kampányigazgatója, Steve Bannon által írt beszéd populista frázisainak egy részét a Tea Party mozgalomtól vették át. De a válságretorika és a férfi(as) vezető megmentőként való bemutatása azt a mintát is követi, amelyet Mussolinitól kezdve minden autoriter vezető bevetett és bevet. Amit Bush az amerikai demokrácia kontextusában furcsának talált *(„weird shit")*, az teljesen normális az autoriter hagyományban, akárcsak az a taktika, hogy a hallgatóságban fel kell ébreszteni az aggodalmakat, és bizonytalanságban is kell tartani őket, hogy vajon mi lesz a következő lépésünk. „Az üres beszéd ideje lejárt. Eljött a cselekvés órája", zengte Trump.[26]

Ahogy előtte a többi tekintélyelvű vezető, Trump is öntörvényű erősembernek látta magát, aki megkerülheti azokat a szabályokat, amelyeket a gyengébbeknek követniük kell. 2015-ig az üzlet volt az a küzdőtér, ahol érvényesíthette ezt az apjától örökölt attitűdöt. Fred Trump adóelkerülési manőverekkel és tisztességtelen tranzakciókkal dollárszázmilliókkal rövidítette meg az amerikai államkincstárt, miközben a család felépítette egymilliárdos ingatlanbirodalmát. Akárcsak Berlusconi, Trump is bevetette a politikában az üzleti életben használt praktikáit, amelyek a törvénytelenség határán mozogtak. Amikor elindult az elnökválasztáson, már évek óta ismertek voltak az orosz maffiával tartott kapcsolatai.[27]

„A bűnözőknek van hová menniük", jegyezte meg egy New York-i ingatlanügynök a Trump Towerről, Trump rezidenciájáról és a Trump Organization főhadiszállásáról. Laktak itt drogkereskedők, például Joseph Weichselbaum, fegyverkereskedők, például Adnan Khashoggi, és diktátorok is, köztük a haiti Jean-Claude Duvalier. Ugyancsak lakott itt az orosz maffiával is kapcsolatban álló, orosz-amerikai ingatlanfejlesztő Felix Sater, akit az 1990-es években értékpapírcsalás miatt ítéltek el. Sater 2006-ban elvitte Moszkvába egy üzleti felderítőútra Trump lányát és idősebb fiát, Ivankát és Donald Jr.-t (Ivanka a Kremlben beleülhetett Putyin székébe is), majd 2015-ben bekapcsolódott egy moszkvai Trump Tower megépítéséről szóló tárgyalásokba. A Trump Tower és lakói ügyében – például Sater ellen – Adam Schiff kaliforniai demokrata kongresszusi képviselő szerint „a Trump Organizationnel összefüggésbe hozható, megalapozott pénzmosási vádak" alapján indult vizsgálat. „Diktátorok? Nem baj. Csak jöjjenek. Minden, ami jó Amerikának", mondta Trump 2019-ben, amikor elnökként már országos méretekben is tudott üzleteket kötni, akár az ördöggel is.[28]

Trump évek óta tervezgette, hogy indul az elnöki posztért, de a csillagok együttállása a 2016-os választási ciklus idején lett a legkedvezőbb, amikor a globális migráció felfutása, valamint az Obama-kormányzás nyolc évének sérelmei jól tapintható ellenérzéseket keltettek a színes bőrű népcsoportokkal szemben. „Én a ti hangotok vagyok", mondta azoknak az amerikaiaknak, akik gazdaságilag bizonytalanságban éltek, és mind kényelmetlenebbül érezték magukat az etnikailag egyre *színesebb* társadalomban. Trump a „védelmező" szerepében most a régi vezetőket visszhangozta, akik fogadkoztak, hogy vállaikra veszik a nemzet terheit.[29] Akárcsak egykor Németországban, Olaszországban és Chilében a demokrácia utolsó éveiben, az amerikai politikában is új, magasabb szintet ért el a polarizáció, fogadóképes piacot kínálva Trump megosztó retorikája számára. Norman J. Ornstein és Thomas E. Mann politológusok 2012-ben megvizsgálták a Republikánus Pártot (GOP, azaz Grand Old Party), és rámutattak az autoritariánus fordulatnak azokra a fontos elemeire, amelyek ráhangolták a republikánusokat Trump jelöltségének elfogadására:

> A GOP rebellis kívülállóvá lett az amerikai politikában. Ideológiailag szélsőséges, nem hajlandó a kompromisszumra; képtelen a tények, a bizonyítékok és a tudomány hagyományos értelmezésére, s elutasítja politikai ellenzékének a legitimitását is.[30]

Amikor Trump 2015-ben megkezdte a kampányát, a Republikánus Párt már hátat fordított a kölcsönös tolerancia demokratikus elveinek, és eltűnt a kétpárti kormányzás iránti elkötelezettsége is. Óriási jobboldali médiabirodalom támogatta ezt a fordulatot, a beszélgetős rádióktól a Fox Newsig és másokig. A chilei puccs előtt a konzervatívok és a jobboldaliak Allendét „az ördög inkarnációjának" nevezték. Hasonló, de már a raszszizmus által táplált gyűlölet irányult Obama ellen, akinek törvényalkotási programját, ahol csak lehetett, blokkolták a törvényhozók, bevetve az obstrukciót és más taktikákat is. Trump komoly szerepet játszott az Obamával szembeni ellenségeskedés felszításában. Már 2011-ben, nyíltan

rasszista elnökjelölt-aspiránsként, megszondázta a közvéleményt, azt a konspirációs elméletet terjesztve, mely szerint az akkori elnök Kenyában született, ezért nem is ülhetne az elnöki székben. Négy évvel később aztán a részben általa keltett Obama-ellenes hangulatot lovagolta meg.[31]

A GOP olyan nagyágyúi, mint például a szenátusi többség vezetője, Mitch McConnell, a konzervatív és jobboldali elittel együtt Trumpban olyan embert láttak, aki majd sikerre viszi az ő törekvéseiket, amelyeket Obama évei alatt nem sikerült érvényre juttatni. Ez érinthette a fehér keresztény hegemónia megvédelmezését vagy az ellátási jogosultságok neoliberális megreformálását, például a társadalombiztosítás megnyirbálását, amihez sokan Pinochet gazdaságpolitikáját tekintették modellnek. Akárcsak előtte más erősembereknek, Trumpnak is szüksége volt a felső körök támogatására a maga hitelességének megerősítéséhez. A veterán alabamai republikánus szenátor, a megszállottan bevándorlásellenes Jeff Sessions az elsők között állt Trump mögé. „Nem szívesen mondom ki, de kezdek mainstream lenni", jelentette ki Trump, amikor egy 2016. februári rendezvényen bemutatta Sessionst. Ekkorra azonban, politikai platformját tekintve, a GOP már szélsőséges párttá vált, olyan európai szélsőjobboldali pártokhoz kezdett hasonlítani, mint az Alternatíva Németországért, jócskán eltávolodva a német kereszténydemokraták vagy a brit toryk képviselte konzervatív fősodortól. Trump szélsőjobbos populista nézetei jól beleillettek ebbe a képbe.[32]

Trump saját kampánystábjában és tanácsadói között sokan támogattak jobboldali autoriter vezetőket, vagy éppen dolgoztak is nekik. Bannon egész életében a szélsőjobbos politika szekerét tolta a világ különböző tájain. Mussolinit „a 20. század egyik legfontosabb személyiségének" tartja. Bannon a szélsőjobboldali hír- és véleményoldal, a Breitbart News korábbi vezérigazgatójaként és a Cambridge Analytica adatfeldolgozó cég volt alelnökeként helyeselte a Brexitet, támogatta az olasz Északi Liga elnökét, Matteo Salvinit, a Fülöp-szigeteki Dutertét, továbbá sok más szélsőjobboldali jelöltet és ügyet.[33] Kissinger, Putyin régi tanácsadója és az autoritarianizmus egyik eszmei élharcosa nem hivatalos *consiglieré*ként szintén csatasorba állt, és bemutatta Trumpot Hszi Csin-ping kínai elnöknek és más, a pártfogoltja által csodált vezetőknek.[34]

Kissingerhez hasonlóan Trump tanácsadója, Roger Stone, és kampánymenedzsere, Paul Manafort is már a katonai államcsínyek korszaka óta támogatott diktátorokat. Lobbicégük, a Black, Stone, Manafort and Kelly

dolgozott Mobutunak, Sziad Barrénak, valamint Ferdinand Marcos Fülöp-szigeteki elnöknek az 1985-ös választási kampány során, amely után Marcost választási csalással vádolták meg. Manafort átlépett az új autoritariánus korba is, amikor 2006 és 2009 között Putyint segítette, s tíz évig állt az oroszbarát ukrán elnök, Viktor Janukovics szolgálatában, mielőtt Trump elnöki kampányának menedzsere lett. Amikor egy szövetségi vizsgálat 2016 augusztusában feltárta, hogy több mint 12 millió dollárt kapott egy ukrajnai oroszbarát párttól, akkor félreállt. Miután Robert Mueller különleges ügyész vizsgálata fényt derített arra, hogy az oroszok miként avatkoztak be a választások idején Trumpot támogatva, Manafort lett az első, akit elítéltek, a következő pedig Rick Gates helyettes kampánymenedzser.[35]

Trump világában minden csak afféle kereskedelmi tranzakció, és minden tárgyalófél csak annyit ér, amennyire segíteni tudja az ő céljainak az elérését, a vagyona gyarapítását vagy az elnöki pozíció megszerzését. Míg a pénzügyileg független Berlusconinak Putyin igyekezett kedvében járni az elején, addig Trump maga kereste sokáig Putyin kegyeit és pénzét, például a moszkvai Trump Tower megépítésére. Családjával együtt nyíltan játszotta a kéregető szerepét: 2013-ban Twitter-üzenetben invitálta Putyint, hogy látogasson el az általa Moszkvában rendezett Miss Universe szépségversenyre, és legyen az ő „legjobb barátja". Fiai, Donald Jr. és Eric 2008-ban és 2014-ben nyilvánosan kijelentették, hogy a Trump Organization bőven el van látva orosz pénzekkel is. Ezzel a háttérrel döntött úgy Trump, hogy a politikai küzdőtéren is elfogadja az orosz segítséget. Kampánya során, 2015-ben és 2016-ban több mint száz alkalommal lépett kapcsolatba Kreml-közeli szövetségeseivel.[36]

Ahogy Trump bánt és elbánt demokrata ellenfelével, Hillary Clinton korábbi külügyminiszterrel, az látványosan árulkodik az ő erősemberekre jellemző taktikáiról. Követelte Clinton bebörtönzését, és arra célozgatott, hogy akár le is lőhetik – ez a viselkedés a fasiszta államokat és a katonai juntákat idézte. Amikor egy 2017. júliusi felmérésből az derült ki, hogy a republikánusok 47 százaléka úgy emlékezett, Trump kapott több választói szavazatot (valójában Clintonra hárommillióval többen voksoltak), akkor beköszöntött a kampánymenedzsere, Kellyanne Conway által az „alternatív tények", azaz a Trump világfelfogását támogató hazugságok korszaka. Ugyanígy jött el az új korszak az amerikai–orosz viszonyban, annak a Rex Tillersonnak külügyminiszteri kinevezésével, aki korábban az

ExxonMobil vezérigazgatója volt, és 2013-ban Putyintól megkapta a Barátság Érdemrendet.[37]

A diktátorok egy évszázad óta élnek abban a hitben, hogy a társadalmat mindenestül föl kell forgatni egy új rend megteremtése érdekében. Bannon régóta szerette volna „sokkolni a rendszert", hogy kirobbantson egy jobboldali populista lázadást. Márpedig most hatalmat is kapott az elméletének kipróbálásához. Megkérte a fehér házi főtanácsadót, Stephen Millert, hogy állítsa össze a Trump-adminisztráció első száz napja alatt kihirdetendő 200 elnöki rendelet listáját – zavart és félelmet keltő villámháborúnak szánta. Ezt az ambiciózus tervet nem sikerült teljesíteni, de az egyes, muszlim többségű országok polgárainak az Egyesült Államokba való belépését megtiltó rendeletét elfogadták. S ahogy szándékolták, az országot káoszba is taszította, mert bosszúságot okozott az utazóknak, nehéz helyzetbe hozta a szövetségi alkalmazottakat, és tömeges tiltakozásokat váltott ki a belépési pontokon. Zsigeri előjáték volt mindez ahhoz a lélektani hadviseléshez, amelyet az önkényurak propagandistái már évek óta folytattak, tudatva immár az amerikaiakkal is, hogy ez nem egy szokásos politikai átmenet. Ahogy Twitter-üzenetében Conway írta egy héttel a választások után: „Hozzá kell szokni. @POTUS [President of the United States, az Egyesült Államok elnöke] a cselekvés és a lendület embere. Megígéri, teljesíti. Sokkolja a rendszert. És még csak most kezdi."[38]

MÁSODIK RÉSZ

A HATALOMGYAKORLÁS ESZKÖZEI

4

EGY NAGYOBB NEMZET

EGY ÉJJEL A HITLERI NÉMETORSZÁGBAN élő gyártulajdonos, Herr S. félelmetes álmot látott. Goebbels meglátogatta a munkahelyét, és Herr S. felsorakoztatta alkalmazottjait a propagandaminiszter üdvözletére – viszont éppen ő képtelen volt felemelni a kezét a náci karlendítésre. Fél órán át küzdött, miközben Goebbels rezzenéstelen arccal nézte őt. Amikor végre a magasba lendült a karja, Goebbels azt mondta neki: „Nem tartok igényt a maga tisztelgésére" – és otthagyta a gyártulajdonost, megalázva az alkalmazottai előtt. Az álom újra és újra kísértette Herr S.-t, és az egyik ilyen álma a gerincének eltörésével ért véget.[1]

A nemzetét a „nagyság" felé irányító vezető gondolata az autoriter történelem alapja. Az olyan rituálék, mint például a „Heil Hitler"-tisztelgés, fontos szerepet játszanak a nemzettudat átalakításának eszköztárában. Segítik a vezetőt, testileg és lelkileg is megdolgozzák a népet. Hitler Mussolinitól vette át a kinyújtott karral történő üdvözlést, és kötelezővé is tette azt az NSDAP-ben, figyelmen kívül hagyva a kritikát, hogy ezzel csak a Ducét majmolja. 1933 júliusától minden német köztisztviselőnek kötelező volt a karlendítés, ami hamarosan társadalmi normává és állampolgári kötelességgé vált. Olyan szóbeli üdvözlet hozzáadása, amely kifejezetten Hitlert nevezte nevén (az épséget, egészséget és üdvösséget egyaránt jelentő *heil*lel együtt), csak erősítette a Führer személyi kultuszát. A mindennapi kommunikációt is a politikai hűség árulkodó próbájává változtatta, hiszen a vezető iránti tiszteletadás egy látható gesztust igényelt – aminek Herr S. nyilvánvalóan ellenállt álmában.[2]

Az emberies kézfogást helyettesítő Hitler-tisztelgésnek az is a célja volt, hogy felgyorsítsa a németek náci érzelművé trenírozását. Ez mutatta a vezér iránti kötődésüket és a távolságtartásukat mindenki mással szemben – az ilyen elidegenedés hasznos érzelmi állapot, ha el kell fordítani a tekintetet egy zsidó munkatárs elbocsátásáról vagy a testi/lelki fogyatékos

szomszéd eltűnéséről. A merev, katonás karlendítés még családon belül is befagyaszthatta a normális emberi közvetlenséget. Ingeborg Schäfer felidézte, hogy nem tudott a szokásos módon, kézen fogva sétálni az apjával, egy magas rangú SS-tiszttel, mert az állandóan tisztelgett a kollégáinak. A besúgók állandóan jelentették, hogy ki tiszteleg, és ki nem. A Gestapo kihallgatott egy nőt, aki „Heil Hitler!"-ezés nélkül lépett be egy pékségbe. Diákok jelentették föl a tanáraikat, akik könyvekkel a kezükben éppen nem tudtak tisztelegni. A Jehova tanúit, akik csak a „Heil!"-t mondták, elhagyva mellőle a vezér nevét, a Hitlerjugend tagjai megverték a nyílt utcán, és koncentrációs táborba hurcolták őket. Az ezzel a témával foglalkozó kabaréműsorok, mint például Traubert Petteré, melyben a csimpánza, Moritz mutatta be a karlendítést, gyorsan eltűntek a színről. A hitleri tisztelgés azt is világossá tette, hogy kik az ellenségek, ugyanis a zsidóknak 1937-ben megtiltották a karlendítéses köszönést. Mégis, akárcsak Herr S. álmában, a tisztelgés valódi célja az volt, hogy megtörjék vele az emberi méltóságot és bomlasszák a polgári társadalomban kialakult kötődéseket – ez az autoriter rezsimek egyik legfontosabb célja.[3]

* * *

A NEMZETI NAGYLÉTRŐL alkotott tervek és képzelgések a diktátori kormányzás mozgatói. Ezek igazolják az abszolút hatalom követelését, meg az olyan szövegeket, hogy a vezér minden veszéllyel dacolva megmenti a népét a belső válságtól és a külföldiek általi megaláztatástól. Nemzeti stratégiája a baloldali felforgatók elleni keresztes hadjáratok köré szerveződhet, mint Franco és Pinochet államában, vagy az idegen megszállás maradványai elleni fellépést célozhatja, például az olyan, antiimperialista vezetők, mint Kadhafi és Mobutu esetében.

A hangsúlyozott férfiasságnak, amellyel az erősemberek a nők és a többi férfi feletti dominanciájukat fejezik ki, középponti helye van a nagy nemzeti átalakítási tervekben. Gyakran fontosnak tartják lejáratni férfiikonnak tekintett elődjüket vagy ellenfelüket, akiknek a státusa beárnyékolja vagy veszélyezteti az ő hírnevüket – ahogyan Pinochet igyekezett kitörölni Allendének még az emlékét is, ahogyan Trump vívott keresztes hadjáratot Obama öröksége ellen. Az autoriter – és macsó – vezetés egy másik állandó vonása a rendelkezés a női test felett a népességnövekedés érdekében, valamint az LMBTQ+ emberek üldözése, akiket szexuális irányultságuk miatt deviáns és improduktív egyénekként tartanak számon. A fehér népesség születésszámának csökkenését és a nem fehér bőrűek invázióját demográfiai vészhelyzetként látják – ez a múltban fasiszta politikai módszereket hívott elő, újabban pedig autoriter intézkedéseket Európában, Brazíliában és Amerikában is.

A diktátorok nemzeti programjai általában három hivatkozási keretben, idősíkon és fogalmi körben mozognak: utópia, nosztalgia és válság. Az utópia a vágy az őseredeti, tiszta és igazi közösség iránt – ez kapcsolódik a vezető fogadkozásához, hogy megszerzi mindazt, ami népe szerint az országból hiányzik, illetve amitől megfosztották. Legyen szó a modernitásról, a nemzetközi tekintélyről vagy a terjeszkedés jogáról, ezek mind egy szebb jövőt ígérnek, amely majd megvált a sivár jelen állapotából. Mussolini 1922-t, az első hatalmi évét szokatlan módon, mintegy új időszámítást kezdve „A Fasiszta Korszak 1. évévé" nyilvánította. Az a bejelentése, hogy „Olaszországot tíz éven belül úgy átalakítja, hogy sem az olaszok, sem a külföldiek nem ismernek majd rá", már nem volt ennyire szokatlan megnyilvánulás.[4]

A jobb idők iránti nosztalgia is konstansa ennek a képletnek: az uralkodó megfogadja, hogy újra naggyá teszi az országot. Ennek része a visszatérés egy olyan korba, amikor a férfi tekintélye még stabil volt, s a nők, a színes bőrűek és a munkások tudták, hol a helyük. Ezek a vezetők gyakran hivatkoznak az elveszett birodalmi nagyságra: Franco és Mussolini például a spanyol és a Római Birodalomra, Putyin a cári Oroszországra és a szovjet birodalomra, vagy Erdoğan az Oszmán Birodalomra. A diktátorok szívesen mutogatnak vissza országaik rendpárti kormányaira, hogy az ő példáikkal is igazolják a demokrácia lebontását, ahogy teszi azt például Bolsonaro a brazil katonai diktatúrával. Hitler „árja civilizációjához" hasonlóan ezeknek a birodalmi fantazmagóriáknak gyakran rasszista vonatkozásaik is vannak. Ma az olasz, a magyar és a brazil jobboldal, némiképp a középkor eszmevilágát idézve, a „kereszténységhez" való ragaszkodásra hivatkozik, hogy megvédjék a fehér európai kulturális örökséget a migránsoktól vagy éppen az őslakosoktól.[5]

A harmadik hivatkozási tényező a válság, s leginkább ez jellemző a tekintélyelvű rendszerekre. A válság igazolja a rendkívüli állapot bevezetését és a bűnbakká kinevezését mindazoknak, akik a nemzetet az országon belülről vagy külföldről veszélyeztetik. Vészhelyzetekben demokráciák is hivatkozhatnak erre, ahogy az Egyesült Államokban történt a szeptember

SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

11-i terrortámadások után, de az autoriter rendszerekben politikai, demográfiai vagy külföldi fenyegetésekre adott reakcióként állandóan jelen van. Szorosan kapcsolódik ahhoz a felfogáshoz, mely szerint az állam olyan szerves létező, melynek joga van elhárítani a biztonságát fenyegető veszélyeket, és ahhoz is joga van, hogy a saját határain túl terjeszkedve kaparintson meg külföldi erőforrásokat. Ennek az általában csak geopolitikaként emlegetett szemléletnek és stratégiának a különféle változatai – amelyekre erősen hatottak a német jogtudósnak és politikafilozófusnak, Carl Schmittnek, a totális állam teoretikusának nézetei – jelen voltak és vannak minden tekintélyuralmi rendszerben. Pinochet *Geopolitica* című tankönyve kötelező olvasmány volt a német befolyás alatt álló Chilei Katonai Akadémián, Alekszandr Dugin geopolitikai teóriáit pedig vonzónak találják messze Oroszország határain túl is.[6]

Az autokrata eszményi nemzete gyakran túllépi országa aktuális határait, s a tagjait nem annyira a lakóhelyük, mint inkább a „vér szerinti" hovatartozásuk határozza meg. Ami kívülről imperialista megnyilvánulás, azzal csupán vissza akarják vezetni a „nemzettársakat" az anyaországi karámba: Hitler ennek szellemében csatolta 1938-ban a Birodalomhoz a Szudéta-vidéket, és Putyin is ezért annektálta 2014-ben az Ukrajnához tartozó Krím félszigetet. A kivándoroltak értékes erőtartalékai az efféle „nagyobb nemzetnek". Mussolini az emigránsokat „külföldön lévő olaszoknak" nevezte, és az olasz városnegyedeket Brooklyntól Buenos Airesig a fasiszta hűség és aktivizmus előretolt helyőrségeivé tette. Erdoğan felszólította a Törökországon kívül élő törököket, hogy legyenek az anyaország „nagykövetei", különösen a választások idején. Duterte több millió filippínó emigránst mozgósított a közösségi médiában, hogy segítsenek neki hatalomra kerülni. India miniszterelnöke a diaszpórának címzett „Modi-mágiát" adja elő több kontinensen is a tömeggyűléseken, és mindennap az Instagramon.[7]

A diktátor magához vonzza-köti a híveit, de ezzel egy párhuzamos nemzetrész alakul ki külföldön: az életben maradás érdekében az országot elhagyni kényszerültekből. „A bűntudat az emigráns örök kísérője ", írja Hisham Matar, aki Kadhafi ellenfele, Dzsaballa Matar fiaként azoknak a száműzött milliónak az egyike, akik külföldről követik országuk sorsát. Még száműzöttként is következményei lehetnek annak, ha valaki bírálni merészeli a vezért. A török kosárlabdasztár és Erdoğan-bíráló Enes Kanter, aki 2011 óta amerikai csapatokban játszik, hontalanná vált, amikor a török vezető 2017-ben megfosztotta állampolgárságától, terroristának kiáltva ki őt. A száműzöttek biztonságban sem érezhetik magukat új hazájukban, mert a megszállott diktátorok külföldön is üldözik őket a titkosrendőrségükkel: lelövik (így tett Mussolini, Kadhafi, Pinochet), elrabolják (Erdoğan) vagy megmérgezik őket (Putyin).[8]

Ez a másik nemzet, amely nem kívánt és ellenségnek kikiáltott emberekből áll, a szomorúság népe lehet. Hisham Matar leírta, miként fejlesztette ki a száműzetésben a készségét, „hogy meg tudjak élni, távol az általam szeretett emberektől és helyektől is". Iván Jaksić, aki Chiléből távozott 1976-ban az Egyesült Államokba, így ábrándozott:

> ...a levegőnek és a fénynek, hangszíneknek, a hegyek, a tenger, az ételek illatának egyfajta szövedéke, amitől – talán végleg – meg vagy fosztva. Aztán ott van még a vágyakozás az élet után, ami lehetett volna..., a vágy, hogy bárcsak katasztrofális törések nélkül élhettük volna az életet, egy életet azon a helyen, ahová szántak minket.[9]

A száműzetés az újrakezdés és a gyógyulás helyszíne is. Luis Caro lelkész bejárta Európát, hogy segítséget nyújtson a chilei száműzötteknek, akik a kínzás következményeitől és a barátok és a család elvesztésétől szenvedtek. Az országhatárokon kívüli élet ugyanakkor megkönnyíti az ellenállás módozatainak megtervezését, ahogy láttuk azt Mussolini és Kadhafi Párizsban, illetve Kairóban élő ellenállóinak az esetében. A külországi városok, ahol nagy számban élnek száműzöttek és emigránsok, a vezér szövetségesei és ellenségei közötti proxi-összeütközések helyszíneivé válhatnak. A fasiszta időkben ilyen város volt például Los Angeles is, ahol egy nagy létszámú nemzetiszocialista érzelmű német közösség nézett szembe az antináci menekültek csoportjaival.[10]

Egy tekintélyelvű uralomban az átfogó változtatásokhoz egy végső elv szolgál alapul: a vezetőnek azon állítása, hogy ő nem csupán *képviseli* a nemzetet, mint a demokratikus államfők, hanem *megtestesíti* azt, magában hordozva annak bánatát és álmait is. Mobutu és Kadhafi egyaránt felruházta magát a „vezető" titulussal, így az egyetlen olyan személynek nyilvánították magukat, aki felismerte a nemzete előtt álló lehetőségeket, és aki el tudja vezetni a népet azok beteljesüléséhez. A vezetőt egy felsőbb hatalom irányítja, miközben végrehajtja az emberek akaratát. Líbiában a 2000-es évek elején megjelent egy propaganda-óriásplakát, amelyen Kadhafi az

„Veled elnyerjük a dicsőséget!" – Kadhafi propagandaplakátja (FLICKR/SLUDGEG)

egekbe tekint, saját népe pedig dicséri őt („Veled elnyerjük a dicsőséget!"), jól érzékeltetve ezt a kettős felhatalmazást. A vezető cselekedeteire adott isteni áldás állandó eleme a személyi kultuszoknak. Pinochet Szűz Máriától nyert inspirációt, de a legtöbb önkényúr egyenesen a Mennyei Teremtővel hozta kapcsolatba magát. „Isten akarta, hogy Donald Trump elnök legyen", mondta, ennek a hagyománynak a szellemében Sarah Huckabee Sanders, a Fehér Ház korábbi sajtótitkára.[11]

* * *

„HA MEGFOGYATKOZUNK, URAIM, akkor nem a Birodalom leszünk, hanem gyarmat!", mondta Mussolini 1927-ben a fasiszta parlamenti képviselőknek, egy kacsintással emlékeztetve őket demográfiai kötelességük teljesítésére. A Duce már évekkel Hitler hatalomra jutása előtt figyelmeztetett a faji vészhelyzetre, Afrika és Ázsia színes bőrű, termékeny népeit összevetve a kipusztulást kockáztató európaiakkal. „A bölcsők üresek, de a temetők növekednek. … Az egész fehér fajt, a nyugati fajt más bőrszínű fajták is elárasztathatják, amelyek számunkra ismeretlen tempóban szaporodnak", jelentette ki. Az 1927 májusában az olasz képviselőházban el-

mondott, nagy jelentőségű beszéde Olaszországot a fehér fajmegmentés élmezőnyébe helyezte, önmagát „klinikusnak" nevezve, aki „szükséges higiéniai intézkedéseket" foganatosított, hogy megvédje az olaszokat a maffiózóktól, az alkoholistáktól, a szlávoktól, a politikai másként gondolkodóktól és egyéb degeneráltaktól. „Úgy vonjuk ki ezeket az egyéneket a forgalomból, mint egy orvos a fertőzötteket", szögezte le fenyegetően.[12]

Az egészségesek szaporodásának ösztönzése, valamint a nemzet védelme a betegek elkülönítésével vagy haláluk elősegítésével: ez volt a fasiszta logika szerinti „regenerálás" *(bonifica),* amelyet egy évszázadon át alkalmaztak a diktátorok. Az elzárás és likvidálás kikapcsolta az állam ellenségeit a „tenyészállományból", a „csecsemőkért folytatott csata", valamint az Anyasági és Csecsemővédelmi Nemzeti Ügynökség pedig ösztönözte a megfelelő alkatú olaszok szaporodását. A diktátor 1933-ban tömeges esküvőt rendezett több ezer ember számára Rómában, különadót vetett ki huszonöt évnél idősebb agglegényekre, a termékeny anyákat megjutalmazta, továbbá betiltotta az abortuszt és a fogamzásgátlást.[13]

A diktátorok kifürkészik a nemzet fájó pontjait, felszítják a megaláztatás és a szorongás érzését, és saját vezető szerepüket ajánlják fel üdvösségként. Mussolini megfogadta, hogy visszaállítja az ókori Róma dicsőségét, ugyanakkor modernizálja Olaszországot, korrigálja az ország lemaradásával kapcsolatos sztereotípiákat és a harci hév hiányát. A fasizmusról úgy vélte, hogy az a modernitáshoz vezető „harmadik út" a liberális anarchia és a kommunista elnyomás között, s ez a felfogás Olaszország határain messze túl is népszerű volt. 1935 októberétől Olaszország nagyszabású inváziót indított a Nemzetek Szövetsége tagjai közé tartozó Etiópiában, annak bemutatására, hogy a fasizmus milyen változásokat hoz Olaszországnak és az olaszoknak. 1896-ban, amikor Olaszország még demokrácia volt, az etiópok Aduánál legyőzték az olasz hadsereget, s ez az esemény olyan megalázó volt az olaszok számára, hogy az akkori miniszterelnök, Francesco Crispi lemondásra kényszerült. Mussolini Etiópia megszállását jogos megtorlásként és az autokrata irányítás felsőbbrendűségeként demonstrálta. A győzelemnek és az Olasz Kelet-afrikai Birodalom megalakulásának kihirdetése 1936 májusában népszerűségének a csúcsát jelentette.[14]

A külföldi terjeszkedés és a fokozott hazai elnyomás volt Mussolini receptje Olaszország nagyságának elérésére. 1936-ban kezdődő szövetsége Hitlerrel az egyik konfliktusból a másikba sodorta Olaszországot. Katonákat küldött Franco támogatására a spanyol polgárháborúba, 1939-ben pedig

megszállta Albániát, hogy kiterjessze Olaszország fennhatóságát az Adriai-tenger felett. Az állandó mozgósítás indokolttá tette az új tisztogatási intézkedéseket. Az olasz gyarmatokon 1937 és 1941 között bevezetett, apartheidszemléletű törvények a „faji tekintélyt" védelmezték. Olaszországon belül pedig egyre jobban üldözték azokat a csoportokat, például a homoszexuálisokat és az etnikai kisebbségeket, amelyeket azzal vádoltak, hogy akadályozzák a nemzet regenerálódását.[15]

Ebben a kontextusban értelmezhető Mussolini 1938-as antiszemita törvénye is, amely nyilván merített az 1935-ös nürnbergi faji törvényekből, de a Duce antiszemitizmusa régebbi gyökerű volt. Pragmatikus okokból megtűrte az olasz zsidókat, s néhányuk – például a szeretője és propagandistája, Margherita Sarfatti – értékes szövetségesnek bizonyult. De most a fasiszta propaganda megkövetelte a fellépést ez ellen az erősen asszimilált (és a népesség 1 százalékát kitevő!) kisebbség ellen, mert a beteg elemeket el kell távolítani a testből, hogy megvédjük annak általános egészségi állapotát, „mint bármely más műtéti beavatkozásnál is". Az olasz zsidóknak megtiltották a házasságkötést a nem zsidókkal, nem lehetett száz alkalmazottnál többet foglalkoztató vállalkozásuk, és kizárták őket oktatási és kulturális intézményekből, valamint a közalkalmazotti állásokból. Mindezen felül a vagyonuknak akár 70 százalékát is kisajátíthatták. A törvények hatására megindult az olaszok második legnagyobb kivándorlási hulláma (az antifasiszták 1920-as évekbeli emigrálása után); az összesen 45 000 olasz zsidóból 6000 távozott az országból. Távozott Sarfatti, és így tett Enrico Fermi és zsidó felesége, Laura Capon Fermi is. A fizikus új életet kezdett Amerikában, 1938-ban megkapta a Nobel-díjat, a második világháború idején pedig az atombomba fejlesztésén dolgozott a Manhattan-terv résztvevőjeként.[16]

* * *

A NEMZETI NAGYSÁG, a faji tisztaság, valamint az ország számára szükséges földterületek és források megszerzését célzó terjeszkedés geopolitikai imperatívusza a legtökéletesebben a hitleri Németországban kapcsolódott össze. Szélsőségesen értelmezve az Amerikában és Európában folyó eugenikai kutatásokat, a nácik azt állították, hogy jogos az élet korlátozása is, ha „azt az emberek és az állam jóléte megköveteli", ahogy azt Hans Weinert biológus megfogalmazta. Néhány német más kategóriába esett: élhettek, de nem szaporodhattak. Kényszerrel sterilizálták a *Volk* több mint

200 000 „ellenségét", kezdve az olyan „aszociális" elemektől, mint az alkoholisták és a munkakerülők, az eutanáziára még nem ítélt testi és szellemi fogyatékosokig.[17]

Ezen a nagy csoporton belül ma sem ismerjük teljesen azoknak a félvér gyermekeknek a sorsát, akik német nők és a Rajna-vidéket 1918 és 1930 között megszálló idegen katonák kapcsolatából születtek. A szenegáli és más afrikai francia gyarmatok több tízezer katonájának a jelenléte már régóta foglalkoztatta Hitlert, aki a *Mein Kampf*ban azt állította, hogy a franciák „olyan nagy előrehaladást értek el az elnégeresítésben, hogy valójában már egy európai talajon létrejövő afrikai államról beszélhetünk." Amikor hatalomra került, fel is lépett a vélt faji fenyegetés ellen: a Gestapo – a szülők vagy nevelők kikényszerített hozzájárulásával – afro-német gyermekek százait vitte el az iskolákból és otthonaikból. Egy orvosi bizottság megvizsgálta, majd a „faji tisztátalanság bűne" miatt elrendelte sterilizálásukat. A frankfurti Marianne Braun csak tizenkét éves volt, amikor 1937-ben erre a sorsra jutott, a mainzi Josef Feck tizenhét. Hans Hauckot a nagyanyja elkísérhette a Gestapo autójában egy klinikára, ahol a fiún vazektómiát végeztek érzéstelenítés nélkül. Távozáskor Haucknak még alá kellett írnia, hogy kerülni fogja a fehér nőkkel való szexet, és azt is, hogy önként vetette alá magát a beavatkozásnak.[18]

A diktatúrák a diktátor rögeszméit politikává változtatják. Hitlernek a németországi zsidó fenyegetéssel kapcsolatos megszállottsága, amely az antiszemitizmust elterjesztette a nyilvánosságban, a náci politika középpontjává tette az ország megszabadítását a zsidóktól. A nürnbergi törvények és más jogszabályok 1935 végére kizárták a zsidókat (vallásuktól függetlenül mindazokat, akiknek legalább egy nagyszülőjük zsidó volt) a közszolgálatból, számos foglalkozási ágból és oktatási intézményből, továbbá megfosztották őket német állampolgárságuktól. Addigra a több mint félmilliós német zsidó közösségből már több mint hatvanezren elhagyták hazájukat, akár a szomszéd országok, akár olyan távoliak felé tartva, mint Palesztina és az Egyesült Államok. „Nem voltam felkészülve arra, hogy ettől nemcsak hontalanná válok, hanem szótlanná, nyelvtelenné", írta Arnold Schönberg zeneszerző Dél-Kaliforniába költözéséről, ahol az 1930-as évek folyamán 10-15 ezer újabb üldözött csatlakozott hozzá.[19]

„Az emberek úgy hullottak az új Reich karjaiba, mint az érett gyümölcs a fáról", emlékezett vissza a szintén emigrált George Mosse (Georg Lachmann Mosse) történész. A nácizmus által teremtett sok új gazdasági

lehetőség – például az adókedvezmények vagy az elbocsátások és letartóztatások következtében felszabadult több ezer munkahely – szintén növelték Hitler népszerűségét. A nácik elterjesztették azt a valótlanságot, hogy ők „mindenkivel törődnek", emlékezett vissza a Hitler uralma alatt felnőtt Friedrich Tubach, megemlítve a fajilag tiszta, de szegény németek megsegítésére kirakott adománygyűjtő ládákat. A nép tisztavérűségét és túlélését veszélyeztető személyek marginalizálása szintén a gondoskodás egyik formája volt, mivel a náci erkölcs igazságos és hazafias cselekedetnek tekintette az ellenségek üldözését. Visszaemlékezésében Melita Maschmann felidézi, hogy „intenzív boldogságot" élt meg a Német Lányszövetség (Bund Deutscher Mädel, a Hitlerjugend női szárnya) által a „nemzeti közösségben" elmerülve. Ilse Heimerdinger viszont nem szerette a politikát és a politikusokat, de kivételt tett Hitlerrel, akit „Németország megmentőjének" tekintett.[20]

Az 1930-as évek végére Hitler sokak számára csodálatos vezetőnek tűnt. Fegyveres konfliktusok nélkül hozott létre egy nagyobb nemzetet: 1936-ban visszaszerezte és újramilitarizálta a Rajna-vidéket, az 1938-as müncheni megállapodás révén Csehszlovákiától elvette a zömmel német ajkú Szudéta-vidéket, az 1938-as anschluss-szal pedig annektálta Ausztriát. „Ausztria szabad! A zsarnokságnak vége / Nincs áldozat, nincs hiába kiontott könny", lelkendezett a „csillagként felemelkedett és egy elérhetetlen vágyálmot megvalósító" Führernek küldött versében a bécsi dr. Erich Oberdorfer. Nem tudhatta, hogy mennyi könny és szenvedés vár a Birodalomra: Hitler még csak most kezdte.[21]

* * *

„CÉLUNK AZ ORSZÁG NORMALIZÁLÁSA és meggyógyítása" – mondta Pinochet az újságíróknak a junta első sajtótájékoztatóján, tíz nappal az 1973. szeptember 11-i puccs után, hozzátéve, hogy nem tudja, mikor érhet véget a szükségállapot. „Olyan ez, mint amikor egy beteg ember karját amputálják: ott is nehéz megjósolni, meddig tart a felépülés." Pinochet azzal igazolta az ellenforradalmát, hogy erkölcsi és politikai okokból mindenképpen szükség volt rá. A baloldal szétverése azt jelentette, hogy Chile „megtisztulhat azoktól a bűnöktől és rossz szokásoktól, amelyek végül elpusztítják az intézményeinket". Jack Kubisch amerikai külügyi tisztségviselő két hónappal később a „puritán, keresztes szellemet – a megtisztulás és a megfiatalítás elhatározását" méltatta Chilében.[22]

A junta nemzeti programjának több ideológiai pillére is volt – neoliberalizmus, társadalmi konzervativizmus és Pinochet tekintélye –, az erőszak hozta létre és az táplálta. A junta azzal indokolta a puccsot követő elnyomást, hogy az országot meg kell védeni a „külföldi agitátoroktól". Ismael Huerta külügyminiszter az ENSZ Közgyűlésének 1973. októberi ülésén elmondta, hogy szeptemberben „több mint 13 000 ismert külföldiről, többségében szélsőségesről derült ki, hogy illegálisan tartózkodnak az országban", elhallgatva azt a tényt, hogy a célszemélyek túlnyomó többsége chilei volt.[23]

Az erőszak messze nem önvédelem volt, hanem annak az eszköze, hogy kikényszerítsék a „mélyreható változást az ország mentalitásában", ahogy egy kormánytisztviselő fogalmazott. A junta *operación limpieza*ja („tisztogatási hadművelete"), amely igyekezett megsemmisíteni Allende örökségét és eltávolítani a baloldali kultúra jeleit a nyilvános szférából, jól mutatta a junta messianisztikus szellemiségét. Katonák és civil önkéntes brigádok szobrokat romboltak le és falfestményeket mázoltak át, köztük Roberto Matta chilei művész munkáit, és náci módra máglyákat raktak a könyvtárakból, valamint a bebörtönzöttek és meggyilkoltak boltjaiból vagy otthonaiból kihajigált könyvekből.[24]

Pinochet rögtön ezután az egyetemeken folytatta a tisztogatást. A hadsereg uniformisát viselő, fegyveres katonákkal kísért új rektorok számos filozófiai és társadalomtudományi tagozatot, tanszéket bezártak – ezeket ugyanis a baloldali eszmék inkubátorainak tekintették. A „szélsőséges" oktatók elleni feljelentéseket kari „ügyészek" viszgálták ki. A rezsim ilyen módon 1975 végére már 24 000 tanárt, alkalmazottat és hallgatót távolított el, és ezreket küldtek börtönbe. Allende amerikai fordítója, Marc Cooper abban az évben hamis útlevéllel ellátogatott az országba, és azt látta, hogy a chilei egyetemek „önként vállalt, diszkrét csendbe" burkolóztak, éppen úgy, ahogy azt a diktatúra eltervezte.[25]

Nacionalista pedagógia, amerikai színezetű fogyasztói kultúra és szélsőjobboldali politika nyomult be az így támadt vákuumba. Az utcák és iskolák chilei hazafias hősök nevét kapták – az átnevezgetés az autoriter rendszerek kedvelt módszere arra, hogy belefessék magukat a tájképbe –, és megszaporodtak a hadtörténeti tárgyú tévéműsorok. A Pinochet felesége, Lucía Hiriart által irányított Anyák Központjai Alapítvány (CEMA, Centros de Madres) az anyákat az „igazi chileiség" jelképeiként magasztalta. Új ünnepek és rituálék dicsérték Pinochetet, amiért sikerült megmentenie

Chilét a marxizmustól – ilyen volt például a „haza becsületének esküje", amelyet ezrek tettek le a puccs évfordulóin.[26] Az egykori SS-tiszt Otto Skorzeny, aki Franco halála után Chilében telepedett le, és más szélsőségesek kapcsolatba léptek a chilei német közösségen belüli náciszimpatizánsokkal és hallgatói csoportokkal, átadva az autoriter propaganda és az elnyomás tudnivalóit a demokrácia ellenségei új nemzedékének is.[27]

Az erőszak mellett a neoliberális gazdaságpolitika volt a chilei junta nemzeti projektjének legismertebb eleme. Milton Friedman, a Chicagói Egyetem közgazdaságtan-professzora 1975-ben látogatott el a diktátorhoz, hogy bemutassa a megszorító intézkedések tervét, amelyet Chicagóban képzett közgazdászok, például Sergio de Castro gazdasági miniszter hajtottak végre. Chile az 1990-es években, Pinochet távozása után gazdaságilag felvirágzott, de az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején a sokkterápia gazdasági válságokat okozott, amelyek hatalmas társadalmi károkkal jártak. A munkásság elnyomása nélkül – amit megkönnyített a sajtó elnémítása is – nehéz lett volna elérni a végül csak bekövetkezett gazdasági növekedést. Pinochet megígérhette minden dolgozónak, hogy házat, autót és televíziót tud majd szerezni, csakhogy ezek a munkavállalók soha nem tudták visszakapni a legdrágább javaikat: a rezsim által bebörtönzött vagy eltüntetett családtagjaikat. Ez nem érintette a gazdagabb chileieket, akik üdvözölték a Generalissimót, amiért megmentette az országot a marxizmustól, s akik baloldali túlzásként visszautasították az emberi jogi visszaélésekkel kapcsolatos kritikákat. „Pinochet nagyszerű volt. Rendet teremtett és depolitizálta az országot – mondta egy jómódú üzletember lánya. – Soha nem láttam senkit, akit megöltek volna."[28]

* * *

TIZENKÉTEZER KILOMÉTERREL TÁVOLABB Kadhafinak a nemzeti nagyléthez vezető útjáról kiderült, hogy furcsa kanyarok vannak rajta. Mindenki, aki az 1969-es puccs után Líbiában élt, gyorsan megtanulta, amit a Forradalmi Kormányzótanács tagjai már tudtak: Kadhafi brutális és kiszámíthatatlan. Az ember bekapcsolta a rádiót vagy a televíziót, és megtudhatta, hogy az összes létező törvényt hatályon kívül helyezték (1973), vagy azt, hogy két hónap áll rendelkezésére, addig el kell adnia minden tulajdonát, és el kell hagynia az országot. Ez utóbbi annak a negyvenezer olasznak volt az osztályrésze, akik Líbiában éltek, s 1970 júliusában ezt

hallhatták Kadhafitól: „Eljött az idő [Líbia számára], hogy visszaszerezze fiainak és azok elődeinek mindazon kincseit, amelyeket elbitoroltak tőlük a zsarnoki olasz uralom idején" – amely akkor már majdnem harminc éve véget ért.[29]

„Pusztulásra vannak ítélve az olyan nemzetek, amelyek nacionalizmusát lerombolták", írta Kadhafi *A zöld könyv*ben, amely politikai hitvallásának a bibliájává vált. Kadhafi nemzeti programja az antiimperializmus, valamint az általa sajátosan értelmezett szocializmus és iszlám vegyülékének meghonosítása körül forgott. A gyarmatellenes uralkodók többsége olyan őshonos kultúrákat és történelemfelfogást támogatott, amelyeket országaik korábbi európai megszállói igyekeztek eltörölni. Barre új írásrendszert vezetett be a szomáliai nyelvben az olasz és az angol nyelv használatának kiváltására. Mobutu a lingala, a szuahéli és a tshiluba nyelvet népszerűsítette a francia helyett. 1970-es évekbeli *„authenticité"* politikájával az igazi nemzeti múlt felé fordult: betiltotta a nyugati keresztneveket, átkeresztelte a városokat (a II. Lipót belga király nevét viselő főváros, Léopoldville például Kinshasa lett), Kongó nevét pedig Zaire-ra változtatta. Megtiltotta a nyugati öltözködést is, előírva, hogy a férfiak abacost-ban járjanak. Ennek a vékony anyagból készült, hosszú zakónak a mintájául a kínai „Mao-zubbony" szolgált, a neve pedig a francia *à bas le costume* (le az öltönnyel!) kifejezésből származik.[30]

Kadhafi a gyarmati korban elszenvedett igazságtalanságok sajátos jóvátételeként fogta fel az ország külföldi kulturális és gazdasági hatásoktól való megszabadítását. Egy idő után az arab mellől minden más nyelv eltűnt a kirakatokból és az étlapokról; lobogtak a könyvekből és nyugati hangszerekből rakott máglyák, felidézve az általa annyira megvetett (szélső)jobboldali vezetők gyakorlatát. A „Líbia az első" politikája minden kormányzati szerződést líbiaiaknak ítélt oda, és megkövetelte, hogy a vállalkozásoknak líbiai vezetőjük legyen, legalább 51 százalék legyen bennük a líbiai résztulajdon és a helyi alkalmazottak létszámaránya. 1970 márciusában és júniusában bezárták az El Adem és a Wheelus brit, illetve amerikai légi támaszpontot (ez utóbbi akkoriban a világ legnagyobb amerikai légi bázisa volt hatezer fős személyzetével).[31]

Kadhafi 1970 júliusában kezdte el a leszámolást azokkal az olaszokkal, akik Líbiában maradtak az olasz uralom 1943-as vége után is. A főként a kereskedelemben, a mezőgazdaságban és az idegenforgalomban működő olaszok úgy érezték, ők a líbiai gazdaság motorjai. Kadhafit viszont arra

a „zsarnoki és fasiszta" kormányra emlékeztették, amely ellopta Líbia földjét és pusztította a népét. Bejelentése, hogy az olaszoknak hatvan napon belül el kell hagyniuk Líbiát, amikor is az állam befagyasztja a bankszámlákat és kisajátítja a vagyonokat, feldúlta a közösséget. Plinio Maggi, aki még gyerekként, 1938-ban költözött Cataniából Tripoliba, most még időben kapott figyelmeztetést egy líbiai barátjától. Maggiék jó árat kaptak nyomdavállalatukért, de az ingatlanjaikat már nem volt idejük eladni. Az otthagyott lakások és járművek ezreit, több száz éttermet és mintegy 37 000 hektár földet a líbiaiak vásárolták meg, kedvezményes, kamatmentes hitelekből. „A szent bosszú érzése járja át ereinket a gyűlölt fasiszta olasz gyarmatosítás végén", lelkendezett Kadhafi.[32]

Kadhafi kiűzte a líbiai zsidó közösséget is, megígérve számukra, hogy a kisajátított javakért majd államkötvények formájában kapnak kárpótlást – ugyanezt a megoldást alkalmazták évtizedekkel korábban Mussoliniék az olasz zsidók esetében. Csupán egyetlen csoport úszta meg a kiutasítást: a líbiai olajiparban dolgozó kétezer olasz szakértő. Kadhafi nem akarta kockára tenni a jövedelmeit az ideológiai tisztogatás kedvéért. A vérnél sűrűbb és az emberi életnél sokkal drágább kőolaj volt ugyanis az ő nemzeti projektjének valódi üzemanyaga.[33]

Kadhafi kijelentette, Allah azért küldte őt, hogy megtisztítsa Líbiát a gonosztól. A muszlim vallástudósok közössége (az *ulema*) örült az alkohol betiltásának, az éjszakai bárok, valamint a keresztény templomok bezárásának – egészen addig, amíg Kadhafi nem államosította a vallási, oktatási és karitatív célú ingatlanokat *(vakf)*, és nem nyilvánította a Koránt a saría törvény egyetlen forrásává. Az ellenszegülő vallási személyiségeket – köztük Mohamed abdel-Szalam al-Bisti sejket, Tripoli imámját – bebörtönözték vagy megölték. Az államosítás ürügyén Kadhafi az egykori monarchiával szoros kapcsolatban állt törzseket is marginalizálta. Diszkrimináció várt az olyan etnikai kisebbségekre, mint a berberek, akiknek még a nyelvét is betiltották, miközben az állami propaganda Kadhafi beduin népét a nemzet lelkeként magasztalta.[34]

A líbiai vezető – rutinos provokátorként – nem habozott rájátszani a Nyugat félelmeire a sötét és gyorsan szaporodó erőktől, amelyek veszélyeztetik a fehér keresztény civilizációt, különösen akkor, amikor a 2001. szeptember 11-i amerikai terrortámadások után a muszlimok az ellenség szimbólumává váltak. „Európában 50 millió muszlim él. Allah iszlám győzelmet ajándékoz nekünk – kardok, lőfegyverek és hódítások nélkül –, és Európát néhány évtizeden belül muszlim kontinenssé alakítja" – jelentette ki Kadhafi 2006-ban.[35]

Az új önkényurak demográfiai politikája Európában és Amerikában – a fasisztákéhoz hasonlóan – azt az aggodalmat tükrözi, hogy a nem fehérek és nem keresztények demográfiai szempontból majd „felülmúlják" őket. „Európa az üres bölcsők kontinensévé vált", mondta Novák Katalin, Magyarország család- és ifjúságügyi minisztere 2019-ben, megismételve Mussolini szavait.[36]

* * *

„KATOLIKUS HIT, NEMZET, HAZA, CSALÁD, REND" – ezekkel a szavakkal foglalta össze Berlusconi jobbkeze, Marcello Dell'Utri a Forza Italia és Berlusconi 2002-es nemzeti programjának alapértékeit. Berlusconi 2001-ben a Forza Italia vezetőjeként tért vissza a hatalomba, ismét a szélsőjobboldali AN-nel és az Északi Ligával szövetkezve. Úgy mutatkozott be, mint aki megmenti az országot a baloldaltól és a vállalkozásokat csak akadályozó állami bürokráciától. *Egy olasz történet* című, magazinformátumú önéletrajzában, amelyet kampánya több mint 21 millió családnak küldött ki, Berlusconi a „szabadság védelmét" a Forza Italia „világi hitvallásának" hirdette. Dicsekedett a „birodalom felépítésében" elért sikerével is – felidézve azt, amit Mussolini hetven évvel korábban a maga teljesítményeként már elkönyvelt.[37]

Ez nyerő üzenetnek bizonyult, nemcsak a konzervatívoknál, akik 1994-ben is rá szavaztak, hanem az „elfelejtetteknél" is: a korábban apolitikus választóknál, akik nem bíztak a karrierpolitikusokban, de kötődtek Berlusconihoz. A leendő új miniszterelnök által 2001-ben, a választás előestéjén aláírt „Szerződés az olaszokkal" visszhangozta a Reagan Amerikájának és Thatcher Nagy-Britanniájának konzervatívjai által hirdetett szabadpiaci és fiskális felelősség etoszát. Megígérte, hogy lazít a kormányzati előírásokon, és privatizációval lendíti fel a gazdaságot (ideértve a vitatott és végül meg nem valósított tervet az állami RAI három televíziós csatornája közül kettőnek a privatizálására). A nép és a gondoskodó vezető közötti vonzalomra helyezett hangsúly a saját innovációja volt: „Olyan Olaszországot akarunk, amely tudja, hogyan kell szeretni", jelentette ki Berlusconi.[38]

„Én vagyok a legdemokratikusabb ember, aki valaha is Olaszország miniszterelnöke lett", hirdette Berlusconi, miközben az olasz demokrácia intézményeit a saját igényeihez igazította. Amikor 2001-ben visszatért

hivatalába, tíz eljárás folyt ellene könyvelési csalások, megvesztegetés és hasonlók gyanújával. Két hivatali ideje alatt (2001–2006, 2008–2011) több tucat, a saját személyére szabott törvényt fogadtatott el, hogy megvédje magát a büntetőeljárástól. Állítása szerint ő „az olasz politika Jézus Krisztusa", utalt a saját nemzetmentő szerepére és arra, hogy mártíromságra kényszeríti őt a baloldali sajtó és igazságszolgáltatás. Renato Schifani, a Szenátus elnöke „puccskísérlet" kezdeményezésével vádolta a Berlusconi 2002-es perében részt vevő bírákat.[39] Berlusconi és pártja a kommunista fenyegetés vészharangját is kongatta, hogy félelmet ébresszenek a választókban, s hogy azok nosztalgiát érezzenek a fasizmus törvényei és rendje iránt. Mindeközben igyekeztek tisztára mosni a Duce brutális diktatúráját. „Mussolini soha nem ölt meg senkit, csak kényszerpihenőre küldte őket", mondta Berlusconi 2003-ban Boris Johnsonnak és Nicholas Farrellnek, utalva Ponzára és más fasiszta börtönszigetekre, ahol kínozták a foglyokat.[40]

„Miért kell, hogy negatív jelentése legyen a 'xenofóbia' szónak?", tette fel a kérdést Berlusconi 2002-ben, amikor a migránsokat és a színes bőrűeket Olaszország stabilitását fenyegető veszélyforrásokként emlegette. Kormányának abban az évben elfogadott Bossi–Fini-féle törvénye lehetővé tette a nemzetközi vizeken talált hajókon utazó migránsok automatikus kitoloncolását, az Olaszországba érkezettek két hónapig tartó őrizetbe vételét, valamint a menedékstátusz odaítélésének feltételeül szabta hosszú távú munka- és lakásszerződés meglétét. Az illegális bevándorlók lettek Berlusconi fő céltáblái, ő maga pedig még tovább haladt a jobboldal felé 2008-ban, miközben azért kampányolt, hogy harmadszor is elnyerje a miniszterelnökséget. Napokkal a választások előtt kijelentette, hogy a „gonosz hadserege" van jelen Olaszországban, és ez „nemzeti vészhelyzetet jelent". Abban az évben, amikor a nem regisztrált bevándorlók becslések szerint a lakosság 6,7 százalékát tették ki, a kormányzati statisztikai hivatal, az ISTAT által végzett felmérés azt mutatta, hogy az olaszok több mint 40 százaléka a bevándorlókat tartotta az országban történt bűncselekmények fő elkövetőinek.[41]

Berlusconi kormánya is kihasználta azokat a félelmeket, hogy a bevándorlók termékenysége és az alacsony olasz születési ráta miatt a fehér népesség „le fog cserélődni". A nemzeti demográfiai vészhelyzettel kapcsolatos aggodalmak a balközép oldalon is megjelentek, de Carlo Giovanardinak, a Forza Italia egészségügyért felelős helyettes államtitkárának a parlament-

ben 2008-ban elhangzott apokaliptikus hangvételű beszéde egyenesen Mussolini 1920-as évekbeli retorikáját visszhangozta:

> Ez az ország az alacsony születésszám, a népesség elöregedése és egy olyan hatalmas migrációs beáramlás miatt haldoklik, amely megnehezíti az integrációt, mivel nincs már olasz társadalom, amelybe az EU-n kívüli bevándorlók integrálódhatnak... Ha ez így folytatódik, akkor két-három generáció alatt az olaszok eltűnnek.

A líbiai beduinok fasiszta üldözéséig visszanyúló faji félelmek és eljárások szintén visszaköszönnek Berlusconi 2008-as „nomád vészhelyzeti rendeletében". Ennek alapján számoltak fel olaszországi táborokat, melyekben romák ezrei éltek – köztük olasz állampolgárok is –, azzal az indokkal, hogy fenyegetik a „közrendet és a biztonságot."[42]

Az Olaszország és Líbia által 2009-ben aláírt barátsági, partnerségi és együttműködési megállapodás (a bengázi szerződés), Berlusconi és Kadhafi jó viszonyának gyümölcse is ebben a légkörben született. Ez engedélyezte

Berlusconi fogadja Kadhafit a római Ciampino nemzetközi repülőtéren, 2009. június 10-én. A líbiai vezető mellén az olaszok által elfogott és kivégzett Omár al-Muhtár fényképe látható. (MTI/EPA/ALESSANDRO DI MEO)

az Olaszország felé tartó migránscsónakok és -hajók feltartóztatását és visszafordítását Líbiába, tekintet nélkül arra, hogy a rajtuk lévők jogosultak lehetnek-e menedékre. Ez nemigen fékezte meg az Olaszországba tartó migránsokat, mivel csak 10 százalékuk érkezett tengeri úton, de a szerződés garantálta Olaszország kőolaj- és földgázellátását is líbiai forrásból. Berlusconi ezt az ő „diplomáciai remekművének" nevezte, s jó pontokat szerzett vele a konzervatívoknak és a szélsőjobboldalnak, annak ellenére, hogy Olaszország az elkövetkező húsz éven át megfizetendő, ötmilliárd dollárnyi jóvátételt vállalt az olaszok által a gyarmati korszakban okozott károkért. A líbiai vezető az elfogott gerillaharcos, al-Muhtár fényképét viselte feltűnően a mellkasára tűzve, amikor első alkalommal lépett az ellenség földjére, emlékeztetve a világot az olasz megszállás gonoszságaira és az ő beduin törzse ellen elkövetett népirtásra. Ezzel Kadhafi felfrissítette az áldozati kultuszt, ami oly fontos volt az ő uralkodása szempontjából, és elterelte a figyelmet a mai migránsok és a líbiaiak szörnyű sorsáról a saját fogolytáboraiban és börtöneiben.[43]

Berlusconit gyakran nevezték a 21. század Mussolinijének. A Ducéhoz hasonlóan ő is uralkodóvá tette az imázsát a közszférában, az olasz külpolitikát pedig az általa csodált despotákhoz fűződő személyes kapcsolatai szerint orientálta. Kihasználva, hogy ő irányíthatja a nemzeti médiát, átalakította az olasz politikai kultúrát: beemelte a mainstreambe a szélsőjobbot, az AN-t és a Forza Italiát egybeolvasztotta a Szabadság Pólusa *(Polo delle Libertà)* elnevezésű választási és politikai koalícióban, amely aztán 2009 és 2011 között Olaszországot irányította. Fogva tartotta és démonizálta a migránsokat, népszerűsítette az olyan autokraták terveit, mint Putyin, és tekintélyelvű vezetést alkalmazott egy névlegesen nyitott társadalomban. Ezt a Berlusconi-képletet exportálták röviddel később az Egyesült Államokba.

* * *

„Oroszország nem egy projekt, hanem a sors", mondta Putyin a Valdaj orosz *think tank* 2013-as külpolitikai fórumának hazai és nemzetközi résztvevői előtt. Az ő vezetésével Oroszország elkerüli azoknak az „euroatlanti" országoknak a kudarcát, melyek

> megtagadták gyökereiket, beleértve a nyugati civilizáció alapját képező keresztény értékeket is. Elvetik az erkölcsi elveket és minden hagyományos identitást: nemzeti, kulturális, vallási, sőt szexuális értelemben is... Meggyőződésem, hogy ez egyenes út a degradáció és a primitivizmus felé, ami mély demográfiai és erkölcsi válságot eredményez.

Putyin úgy vélte, Oroszország az 1990-es években járt ezen az úton, amikor a demokratizálási kísérletek az országot annak a veszélynek tették ki, hogy „nem is a másod-, hanem egyenesen a harmadvonalba szorul", amint 1999-ben, az elnöki székbe kerülése előtt kifejezte aggodalmát.[44]

Ezzel szemben az orosz nagysághoz vezető út megköveteli „a hagyományos értékek védelmét" és a „befelé fordulást az orosz állam megvédése érdekében". Miután 2012-ben visszatért elnöki hivatalába, Putyin Nyugat-ellenes beállítottsága erősödött, a liberális demokrácia elleni támadásai pedig megszaporodtak. Önkényuralmi megfélemlítési taktikát alkalmazott a nemzethez intézett, 2013-as beszédében, felszólítva az oroszokat, hogy kövessék az ő vezetését, vagy a „regresszió, a barbárság és a vérontás vár rájuk..., elmozdulás hátrafelé és lefelé, a kaotikus sötétségbe, visszatérés a primitív állapotokhoz".[45]

Az orosz ortodox egyház Putyin hűséges partnerének bizonyult az orosz kultúra és társadalom nacionalista irányú átformálásában. Az elnök nagyvonalúságának haszonélvezőiként régi templomok ezreit újították fel, és újak ezreit építették. A pravoszláv kereszténység harcos változataként tetszett nekik Putyinnak az LMBTQ+ személyekről alkotott véleménye, miszerint azok veszélyesek a társadalomra. A kommunizmus bukása után dekriminalizálták a homoszexualitást, de 2014-ben Putyin törvénytelennek nyilvánította az örökbefogadást az azonos nemű párok számára. Ebben a veszélyes légkörben sok azonos nemű pár az emigrációt választotta.[46]

Putyin kormányzata ösztönzi a születések számának növekedését, és törekszik az úgynevezett „nem hagyományos szexuális kapcsolatok" állami kontroll alatt tartására, hogy változtasson az orosz népesség születési rátájának az 1980-as vége óta tartó csökkenésén. A 2000-es évek elején mutatkozó gazdasági növekedés, valamint az abortuszhoz való jogot korlátozó törvények (2003) és a 18 hónapos, részben fizetett szülési szabadság megadása (2007) elősegítette azt, hogy a születések száma 2013-ra meghaladta a halálozások számát. Az ezt megelőző évben a várható élettartam az orosz történelemben először haladta meg a 70 évet. Az állam ugyanakkor nem tett semmit a több millió nő külföldre távozását eredményező szexkereskedelem

megfékezésére, pedig ez a trend – az oroszországi bűnözést kutató Louise Shelley szerint – „az orosz nemzet puszta túlélését veszélyezteti."[47]

Gazdagságra és területre éhesen, a Szovjetunió összeomlásának árnyékától kísértve Putyin a nemzeti nagyságot a jelenlegi határokon való túllépéssel is igyekszik előmozdítani. Hagyományos katonai erőt vetett be a peremterületeken, például Csecsenföldön (háború és felkelést elfojtó akciók, 1999–2009), valamint az Ukrajnához tartozó Krím félszigeten (annexió, 2014). A nyugati demokráciákat politikai háborúskodással igyekszik aláásni: kormánya támogatta a kaliforniai és a katalán szeparatista mozgalmakat, továbbá dezinformációs műveleteket alkalmaz külföldi választások, szavazások befolyásolására, ha egy jelöltet vagy ügyet Oroszország számára előnyösnek ítél (Trump megválasztása és a Brexit-népszavazás csak két példa erre). Odahaza a közvélemény manipulálása Putyin legfontosabb kulcsa a hatalomban maradáshoz. Minden diktátornak szüksége van arra, hogy az emberek azt gondolják, az ő uralmának nincs alternatívája.[48]

* * *

„Küldjük vissza! Küldjük vissza!" A többségében fehér tömeg hangja visszhangzott a Kelet-karolinai Egyetem greensville-i kosárlabdacsarnokában 2019 júliusában. A rigmust a muszlim és menekült Ilhan Omar minnesotai demokrata kongresszusi képviselőnőnek szánták. Trump csak állt ott némán a hangorkánban, harciasan előreszegett állal. „Azt mondja ki, amit mi gondolunk, és amit mi is akarunk mondani", magyarázta Trump egyik lelkes támogatója egy 2018-as montanai tüntetésen, visszhangozva az évszázados lelkesedést az olyan vezetők iránt, akiknek van bátorságuk „világosan kimondani azt, amit mások csak suttogva mernek" – ahogy Margherita Sarfatti állította Mussoliniről.[49]

Omar bőséges tapasztalatokkal rendelkezik a diktátorok uralmáról, amely áthidalja a zsarnokság-történelem több periódusát is. Szomáliában született, korai éveit Barre alatt élte, aki 1969-ben katonai puccsal megragadta a hatalmat, és diktatúrát vezetett be. Hogy elmeneküljön a Barre 1991-es száműzése nyomán kitört polgárháború elől, a családjával négy évet töltött egy menekülttáborban Kenyában, 1995-ben pedig Amerikába érkezett. A progresszív oldal győzelmeinek hullámán lépett hivatalba 2018-ban, s Trump szorgalmas kritikusaként könnyű célpontjává lett azoknak, akik kiutasítással akarják „megtisztítani" az országot a nem megfelelő hitű és bőrszínű emberektől.

A rasszizmus központi eleme volt Trump nemzeti projektjének, egy olyan tér, ahol az elnök saját, régóta működő rasszista hite keveredett az övéhez hasonló heterodox támogatók csoportjáéval. Ide tartoznak a konföderációs zászlót lengető déliek, akik soha nem fogadták el a szegregáció megszüntetését, és a GOP politikusai, akik attól tartanak, hogy a bevándorlás Amerika „megbarnulását" hozza majd. Ezek közül egyesek, mint például Steve King korábbi iowai republikánus képviselő, szintén terjesztik az európai szélsőjobboldal nézeteit. „Nem tudjuk helyreállítani civilizációnkat mások csecsemőivel – írta King 2017-ben, retweetelve a rasszista holland pártvezért, Geert Wilderst, miközben egy olyan Amerikáról ábrándozott, „amely csak annyira homogén, amennyire mindannyian nagyjából ugyanúgy nézünk ki."[50]

A muszlimok, a latinók, az afroamerikaiak és más színes bőrű emberek a fehér nacionalizmus elveit követő Trump-kormányzat társadalomátalakítási terveinek célpontjai voltak. A 2045-re szóló népszámlálási előrejelzések szerint a többbrasszú és az ázsiai népesség gyorsabban növekszik, mint a latinók (185, 93, illetve 86 százalék), de az utóbbiaknak így is tűrniük kellett az elnök haragját. Trump 2019 februárjában „nemzeti vészhelyzetet" hirdetett, mivel a haza „a drogok, embercsempészek, mindenféle bűnözők és bandák inváziójától szenved". Szavai Pinochet, Berlusconi, Duterte és mások beszédeit visszhangozták.[51]

A Trump-kormányzat intenzív erőfeszítéseket tett, hogy visszafordítsák a nők, a színes bőrűek és az LMBTQ+ közösségek helyzetét javító, évtizedek során tett előrelépéseket, s ezzel a korábbi autoriter ellenforradalmakat idézte. Sok konzervatív oszthatta Trump nosztalgiáját a megkérdőjelezhetetlen fehér férfihatalom Amerikája iránt, de az ő keresztes hadjárata Obama örökségének felszámolására a többi tekintélyelvű uralkodó rögeszméit visszhangozta. A kormányzat a keresztény „vallás- és véleményszabadság" védelmére hivatkozva újradefiniálta a – hagyományosan az afroamerikaiaknak a jogegyenlőségért folytatott küzdelméhez kapcsolódó – polgári jogokat. Az abortuszellenes és LMBTQ-jogokat ellenző katolikus aktivista ügyvéd, Roger Severino a Trump által létrehozott Polgári Jogi Hivatalt vezette az Egészségügyi és Humán Szolgáltatások Minisztériumában. Mint Franco és Pinochet kormányzatában, úgy Trumpéban is befolyásos pozíciókat foglaltak el az Opus Deihez kötődő katolikusok – például William Barr igazságügy-miniszter és Larry Kudlow, a Nemzetgazdasági Tanács igazgatója –, csakúgy, mint az evangéliumi keresztények, akiket a közigazgatásban Mike

Pence alelnök képviselt. Stephen Miller, aki Trump beszédírójaként és fehér házi szóvivőként a bevándorláspolitikát a nemzet „fehérségének" védelme érdekében volt hivatott befolyásolni, szélsőjobboldali hálózatokkal állt kapcsolatban. Kijelentése, mely szerint Trump „a nyugati civilizáció alapelveinek védelmezője", régről és sokfelől ismerős.[52]

Barr fontos csomópontja volt ennek az ambiciózus projektnek, amely átfogó változásokra törekedett az országban és a végrehajtó hatalom bővítésében. Volt, aki a főügyészt Carl Schmitt náci jogászhoz hasonlította, ő pedig időnként tényleg a jobboldali múlt ideológusainak nyelvén szólalt meg. 2019 novemberében a „baloldalt" a „normák szisztematikus lerombolásával és a jogállamiság aláaknázásával vádolta. Hónapokkal korábban a fasiszták állandó háborús szellemiségét idézte fel, amikor azt mondta egy rendőri szervezetnek, hogy a Trump-kormány „könyörtelen, soha véget nem érő harcot folytat a társadalmunkban bűnöző ragadozók ellen..., a végső győzelem soha nem látható". 2020-ban, amikor a koronavírus tombolt Amerikában, és közeledtek a választások, Barr még inkább előtérbe tolta autoriter célkitűzéseit. Márciusban a főállamügyész azt kérte, hogy a Kongresszus engedélyezze az Igazságügyi Minisztériumnak, hogy a bírák kérésére határozatlan időre őrizetbe lehessen venni bárkit tárgyalás nélkül is, a rendkívüli állapotra hivatkozva. Júniusban elbocsátotta Geoffrey Bermant, New York déli kerületének államügyészét – Berman irodája indított eljárást Trump korábbi személyes ügyvédje, Michael Cohen ellen, valamint a Trump Szervezethez kapcsolódó személyek, majd az elnök akkori személyes ügyvédje, Rudolph Giuliani ellen. Mussolini óta az autokrata kormányok az egyik legfontosabb tennivalójuknak tekintették mindazok félreállítását, akik leleplezhetik a vezető piszkos ügyeit.[53]

* * *

AZ ERŐSKEZŰ VEZETŐK VILÁGÁBAN, akik a muszlimokat fenyegetésnek tekintik a nemzet tisztaságára, Erdoğan a kivétel. Kadhafihoz hasonlóan ő is kinevezte magát a muszlimok természetes vezetőjének, és azzal fenyegetőzik, hogy „kinyitja a kapukat", és muszlim menekültek millióit szabadítja rá Európára. Az Oszmán Birodalom újjáélesztésének terveként – annak jellegzetes, többhitű arculata nélkül – sok országban finanszírozza a mecsetépítéseket és az iszlám vallási oktatást. Szíriai és líbiai katonai részvételének is hasonló, expanziós célja van. A 2016-os puccskísérlet összeomlása után Törökországról új térképek jelentek meg – ezek jelzik a Görögországgal és Irakkal szemben támasztott területi követeléseit is.[54]

„Ez a felkelés Isten ajándéka nekünk!", jelentette ki Erdoğan néhány nappal a 2016. júliusi zűrös éjszaka után. A puccskísérletben lehetőséget látott problémáktól zilált kormányának átalakítására és hatalmának megszilárdítására. A 2013-as Gezi parki tiltakozások, amelyek során több mint hétmillió török tiltakozott a demokrácia erodálása és a nyilvánosság lerombolása ellen, sötét árnyékként lebegett fölötte, akárcsak az abban az évben megindult korrupciós vizsgálat, amelyben érintett volt több minisztere is. 2016-ra a korábban virágzó török gazdaság is lelassult, részben a kormányzati korrupció terjedése miatt. Februárban az *Economist* arra figyelmeztetett, hogy az „Erdoğanomics" hamarosan bajba kerülhet.[55] A kudarcot vallott katonai puccs a nemzet átalakítására összpontosította a török vezető ambícióit. Ez ürügyet adott, hogy fellépjen vélt ellenségei, köztük a puccskísérlet elindításával vádolt száműzött hitszónok, Fethullah Gülen ellen.[56]

A tisztek, akik július 15–16-ának éjszakáján megpróbálták eltávolítani Erdoğant a hatalomból, azzal vádolták őt, hogy Törökországot „önkény uralta országgá teszi". A katonaságon belül az egységes Erdoğan-ellenes hangulat hiánya kudarcra ítélte a puccsot, akárcsak az elavult forgatókönyv használata. Az összeesküvők elfoglalták a televízió- és rádióállomásokat, és a WhatsAppon keresztül kommunikáltak. Nem kapcsolták le az internetet, s a civilekre lövöldöző katonák gyorsan terjedő képei a közvéleményt ellenük hangolták. „Maradjatok életben bármi áron! – üzente SMS-ben az egyik katona július 16-án hajnalban, amikor rájött, hogy a hatalomátvételi kísérlet kudarcot vallott. – Leállítom a csoportot. Töröljétek az üzeneteket, ha akarjátok." A történészek szerencséjére ezt nem mindegyikük tette meg.[57]

Az elnyomás, amely az Erdoğan által a puccskísérlet után bevezetett rendkívüli állapotot fémjelezte, részleteiben is jól ismert. A hadseregben kezdődött átfogó tisztogatás a kurd ellenzékkel folytatódott, azután a Gülen Hizmet mozgalmával kapcsolatban állókkal, az igazságszolgáltatás, a sajtó képviselői között, majd az egyetemek tanárai és diákjai körében. Az életben maradt puccsisták életfogytiglani börtönt kaptak. A török vezető az államháztartást is autoriter módon töltötte föl: 2016 második felében több mint 600 vállalkozást kisajátított, több mint 10 milliárd dolláros összértékben.

2019 márciusáig több mint 170 000 embert bocsátottak el állami pozíciókból; több mint 90 000 személyt börtönöztek be, sokukat terrorizmus vádjával; 3000 iskolát és egyetemet bezártak; s törökök ezrei, köztük vállalkozók és újságírók emigráltak.[58]

Erdoğannak a hatalma megszilárdítása érdekében eljátszott áldozatkultusza és az azt körülvevő rituálék már kevesebb figyelmet kaptak. Mint oly gyakran az autokraták esetében, az emberekkel folytatott közvetlen kommunikáció egy sorsdöntő pillanatban meghatározónak bizonyult. A puccs éjszakáján, miközben pletykák terjesztették, hogy Erdoğan halott vagy külföldre menekült, az elnök hirtelen megjelent a török CNN-en. A katonaság által üldözve és nem bízva a vezetékes telefonhálózatban, iPhone-ja FaceTime alkalmazását használva jelentkezett a hírcsatornánál, követelve, hogy szólhasson a nemzethez. Hande Fırat, a török CNN műsorvezetője saját iPhone-ját és csíptetős mikrofonját tartotta a kamerához. Ez a látvány – a török vezér apró képe Fırat franciásan manikűrözött ujjaival körülvéve – csak erősítette Erdoğan sebezhetőségének az érzését.

Mint minden tekintélyelvű vezető, Erdoğan is tudja, hogyan kell megragadni az alkalmas pillanatot. „Túl leszünk ezen – mondta a televízióban, többes szám első személyt használva, hogy a népét saját magához kösse. – Menjetek az utcára, és mutassátok meg nekik… Nincs magasabb hatalom, mint az emberek hatalma." A FaceTime-os bejelentkezése egy olyan eseménysorozatba vonta be a nézőket, amely túlment a pártpolitikán. Erdoğan a népnek az ő segítségkérő felhívására adott erőteljes válaszát később úgy értékelte, hogy az népszavazás volt az ő támogatottságáról. Az mindenesetre igaz, hogy ha a törökök többsége figyelmen kívül hagyta volna a felhívást, akkor ő ma valószínűleg nem lenne hatalmon. A puccs után egy hónappal népszerűsége 50-ről 70 százalékra nőtt.[59]

Az államcsínykísérlet első évfordulója jó alkalmat adott megünnepelni Erdoğan túlélését és az állam ellenségei legyőzésére való képességét. Akik a mobiltelefonjukról hívást akartak indítani, hangüzenetet hallottak az elnöktől. Erdoğan köszöntötte őket „július 15-e, a demokrácia és a nemzeti egység napja" alkalmából – ezt az új ünnepet a puccs leverésének tiszteletére kreálták. A „gesztus" lényege az volt, hogy emlékeztesse a népét, hogy ő ellenőrzi a telekommunikációt is. Megjelent a szövetségesek és az ellenségek új topográfiája is. A Boszporusz hidat átkeresztelték „Vértanúk hídjára", azok tiszteletére, akik életüket vesztették Erdoğan védelmében azon az éjszakán. A „hazaárulók temetője" pedig, amelyet mély cinizmussal egy kutyamenhely telkén alakítottak ki, legalább egy puccsista holttestét rejti.[60]

Az erősemberek márkejelértékű nacionalizmusa a félelem és az áldozatiság érzéseire támaszkodik. A múltbeli és az aktuális sérelmek felszítása ugyanolyan fontos eszköz, mint optimista víziók propagálása arról, hogy mivé is válhat a nemzet. S mivel a puccskísérlet emléke az idő múltával egyre fakul, az egykori veszélyt mind sötétebbre kell festeni. 2019-ben Erdoğan a Nyugat próbálkozásának nevezte a puccsot, mellyel „rabszolgaságba akarták taszítani a nemzetünket". Addigra kibővített hatáskörrel választották újra: 2018 óta elnökként és miniszterelnökként tevékenykedik. Ez megkönnyítette számára, hogy egész tömegek bebörtönzésével formálja át az országot, s nagyobb hatalomhoz juttassa a családját és szövetségeseit. „Ez politika- és társadalommérnöki munka", mondja Bekir Ağırdır, a KONDA közvélemény-kutató cég vezetője. Erdoğan másként látja. Van egy álma a nagy Törökországról, amely újjáéleszti majd az Oszmán Birodalom dicsőségét, kiterjeszti a határait „Bécstől az Adriai-tenger partjáig, Kelet-Turkesztántól a Fekete-tengerig". Egy ilyen, nagyobb nemzet megteremtéséért pedig igazán csekély ár a hazai elnyomás fokozása.[61]

5

PROPAGANDA

EZERKILENCSZÁZHETVENKILENCBEN KADHAFI BELEEGYEZETT, hogy interjút ad Oriana Fallaci olasz újságírónőnek, aki antifasiszta apa gyermekeként nőtt fel Mussolini éveiben. Fallaci híres volt nyers őszinteségéről és arról, hogy nagy hatalmú és dörzsölt interjúalanyait is könnyedén rávette olyan dolgok kimondására, amelyeket később megbántak. Kissinger például eldicsekedett neki, hogy Nixon külügyminisztereként mindig egyedül cselekedett, mint egy cowboy, aki lóháton érkezik, hogy megmentse a várost. Kissinger később úgy emlékezett a Fallacival készült interjúra, mint „a legkatasztrofálisabb beszélgetésre, amelyet újságíróval valaha is folytattam". Pinochet beijedt, és az utolsó pillanatban lemondta a találkozóját az újságírónővel.[1]

Az autokratákkal készített interjúk során Fallaci mindig igyekezett bepillantást nyerni a mindenhatóság homlokzata mögé. A kiszámíthatatlan viselkedésű Kadhafival készített beszélgetése során Fallaci az „adj neki kötelet, hogy felakassza magát" taktikával élt, feltárva interjúalanya képmutatását. Nem sok külpolitikai újságíró tudott ennyire konfrontatív és hatásos lenni, amikor diktátorokkal készített interjút.

KADHAFI: Ma Líbiában csak a nép számít.

FALLACI: Valóban? Akkor hogy lehet, hogy akármerre járok, csak az ön arcképével találkozom?

KADHAFI: Mi közöm hozzá? Az emberek akarták így. Mit kéne tennem, hogy leállítsam őket? Be tudom én ezt tiltani?

FALLACI: Ó, hogyne tudná! Ön betiltott rengeteg dolgot, mást sem csinál, csak betilt mindent... Gyermekként ugyanezt láttam Mussolini uralma alatt.

KADHAFI: Ugyanezt mondta Khomeininek is.

FALLACI: Így igaz. Mindig ezt az összevetést használom, amikor olyan valakivel beszélgetek, aki Mussolinira emlékeztet.

Kadhafi ekkor már az áldozat szerepébe menekült, tagadta, hogy támogatta volna a terrorizmust, és hozzátette: „mindig maguk voltak azok, akik mészároltak minket" – utalva a Nyugatra általánosságban és az olaszokra konkrétan. Egy évtizednyi uralkodás után Kadhafi nem volt hozzászokva a konfrontációhoz, és Fallaci fájó pontra tapintott rá a „nép uralkodik" üres szlogenje mögött, amikor csak egyetlen ember képe volt látható Líbiában: az övé.[2]

„A PROPAGANDÁBAN, AKÁRCSAK A SZERELEMBEN, minden megengedett, ami sikert hoz", mondta Joseph Goebbels, aki Hitlerrel együtt irányította a történelem egyik legnagyobb és leghatásosabb tömegpropaganda-apparátusát.[3] A világ autokrata vezetői száz éven át invesztáltak a propagandába, hogy hűséget és félelmet ébresszenek az emberekben, arra ösztökélve őket, hogy éljék ki a vágyaikat az államosítás, a mások üldözése és a szabad rablás kínálta lehetőségekben. Kevés goebbelsi kaliberű erősembert ismerünk, de mindegyikük osztozott a németek mentalitásában: „a cél szentesíti az eszközt". Sokuk érkezett a politikába a tömegkommunikáció és tömegmanipuláció terén szerzett tapasztalatokkal. Mussolini és Mobutu profi újságíró volt, Hitlerhez és Kadhafihoz hasonlóan jól tudták, hogyan használják a hangjukat és testüket a maximális hatás elérése érdekében. Berlusconi és Trump otthonosan mozgott a marketing és a televíziózás terén. Putyin a szovjet propaganda közegében nőtt fel, és hírszerzői munkája közben tökélyre fejleszthette megtévesztési technikáit. Pinochet és Franco pedig a katonaságnál tanult bele a hatalomgyakorlás és a színjátszás mesterségébe.

Kora újkori francia és angol uralkodók azt terjesztették magukról, hogy különleges képességeik vannak, és már az érintésük is gyógyító erejű. A jelenkori személyi kultuszok, amilyen például Kadhafié is volt, nem így működnek. A tömegkommunikáció és a megfigyelés modern technikai lehetőségeire támaszkodnak, s ennek köszönhetően a vezető mindenhatónak és varázslatos erők birtoklójának is tűnhet. A hollywoodi sztárgyárral egy időben kibontakozott politikai kultuszok mindegyikénél megtalálhatjuk a „celebség" egyik fontos jellemzőjét: a hódolat tárgyának elérhetőnek kell látszania, ugyanakkor érinthetetlennek is kell maradnia. Az erősemberek propaganda-stratégiájának központi elemeiként ezek a kultuszok lehetővé teszik számukra más eszközök bevetését is. A macsóság kultuszát például azzal használják, hogy a nemzet védelmezőjeként állítják be magukat. Jogosnak

tartják az erő bevetését „az állam ellenségei" ellen – vagyis mindenki ellen, aki megkérdőjelezni merészeli az ő csodatévő hatalmukat.[4]

A propaganda tulajdonképpen azoknak a kommunikációs stratégiáknak az összessége, melyeknek célja a zavar és a bizonytalanság felkeltése, a kritikus gondolkodás elnémítása és az emberek meggyőzése arról, hogy az a valóság, amit a vezér mond. Ebben a törekvésben újra és újra az „erősemberek" voltak sikeresek, olyan propaganda-stratégiákat alkalmazva, amelyek gyakran változatlanok maradtak, miközben az információs média megváltozott. Mussolini filmhíradóitól Trump twitterezéséig az autoriter vezetőknek közvetlen tömegkommunikációs csatornáik vannak, lehetővé téve számukra, hogy a népakarat hiteles tolmácsaiként pózolhassanak. A tömeggyűlések régóta a kapcsolattartás kedvelt eszközei, de az állam vezetői a rádiót, a filmhíradót, a televíziót és a közösségi médiát is használják karizmatikus tekintélyük fenntartásában. A nürnbergi náci seregszemléktől kezdve, ahol jupiterlámpák fényében skandálták Hitler nevét, a mindenkori erősember olyan esztétikai jelenséggé változtatta a politikát, melyben ő a sztár. A vezér önreprezentációjához, valamint hívei és ellenségei ábrázolásához a kommunikációs kódrendszer, valamint a film, a televíziózás és újabban az online médiában megjelenő celebkultusz ad kereteket, de fontosak a reklám- és marketingstratégiák is. Az erős államok egy évszázadon keresztül arra törekedtek, hogy országukat korszerűnek és hatékonynak mutassák, hogy vonzzák a turistákat és a külföldi tőkét.[5]

A propaganda a figyelem irányításának, manipulálásának rendszere is, amelynek fő eszköze az ismételgetés. Az állam ugyanazt az üzenetet terjeszti több csatornán és intézményen keresztül, hogy felsorakoztassa a társadalmat a vezető személye és ideológiai prioritásai mögé. Hangzó, vizuális és nyomtatott médiát, építészetet, rituálét és egyebeket mozgósít a szlogenek és gondolkodásmódok terjesztéséhez, az egyéneket „ugyanabba az irányba, de különbözőképpen" vezetve, ahogy Jacques Ellul szociológus írta 1965-ben.[6]

Narendra Modi jelentős erőforrásokat mozgósít a saját marketingjére és sztorijának elmesélésére a digitális technológia és a közösségi média, különösen az Instagram segítségével. Míg Berlusconi az 1990-es években a műholdas televíziót használta, hogy jelen legyen az Olaszország-szerte egyidejűleg tartott nagygyűléseken, Modi a holográfiát használja. Az angolul és egy tucat indiai nyelven elérhető NaMo App „exkluzív tartalmat" továbbít, benne egy oldalt az Indiai Néppártnak (Bháratíja Dzsanata Párt)

szánt adományok célba juttatására is. Bármi legyen is a közeg, ugyanaz a paradox igazság érvényesül: minél ügyesebb a vezető ebben a mediatizált politikában, csodálói annál inkább látják őt hitelesnek, és úgy érzik, személyes kapcsolatban vannak vele.

A diktatúrák mindig is tanultak egymástól és utánozták egymást, s a propaganda nyilvános jellege elősegítette ezt a keresztmegtermékenyítést. Goebbels 1933 májusában, amikor a Birodalmi Kulturális Kamara (Reichskulturkammer) létrehozását tervezte, ellátogatott Olaszországba, hogy tanulmányozza Mussolini propagandagépezetét. Gaetano Polverelli, Mussolini sajtóirodájának a vezetője figyelmeztette a Ducét, hogy a nácik lenyúlhatják az ő fasizmus-brandjét. A szintén 1933-ban alapított, Goebbels által vezetett propagandaminisztérium (Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda) viszont mintául szolgált az 1937-ben kreált olasz fasiszta Népművelési Minisztérium (Ministero della Cultura Popolare) számára, ami aztán hatott Franco sajtópolitikai és kulturális bürokráciájára.[8] Egymást támogatva fejlődött a fasiszta és a kommunista propaganda is. Az olaszok nagy figyelmet fordítottak Lenin és Sztálin személyi kultuszára, az olasz nemzeti filmiskola diákjai pedig a szovjet montázselméletet tanulmányozták, és cenzúrázatlanul nézhették Dziga Vertov és Szergej Ejzenstein filmjeit.[9]

A rádió Mussolini óta a propaganda egyik leghatásosabb hajtóereje volt az autokraták számára. Olcsóbb, mint a televízió, a mozi vagy az internet, elérhető az írástudatlanok számára, és hallgatható munka vagy bármi más tevékenység végzése közben is. A rádiót utóbb felváltotta a televízió mint az autokraták ideális médiuma arra, hogy elérjék népüket, s gyerekműsorokon, dokumentumfilmeken és híradókban is terjesszék eszméiket. Minden autokráciára igaz Pamela Constable és Arturo Valenzuela megállapítása a televízió szerepéről Pinochet Chiléjében: „Otthon tartotta az embereket, s közvetlen kapcsolatot teremtett az egyén és az állam között." Napjainkban a legtöbb fejlett régióban a hordozható digitális eszközök és tartalmak propagandaforrásként bőven túltesznek a televízión és a rádión.[10]

Amikor a vezetők már stabilizálták uralmukat, akkor a propagandát tekintélyük legitimálására használják. A sajtó hiteltelenítése az egyik leggyakrabban alkalmazott módja ennek. Ha újságírók bizonyítékokkal állnak elő a kormányzat által elkövetett erőszakról vagy korrupcióról, a propaganda a közvéleményt addigra már hozzászoktatja, hogy pártütőként lássa

őket. Még azok sem lehetnek teljes biztonságban, akik folyamatosan demonstrálják a vezető iránti hűségüket. Bármilyen kritika, még a legburkoltabb is, letartóztatáshoz vezethet, „találkozókhoz" a biztonsági szervekkel és cenzorokkal, a vezető és szövetségesei által folytatott nyilvános becsmérléshez, karaktergyilkossághoz a televízióban, rádióban vagy a közösségi médiában. Mindez erősíti az öncenzúrát, ami megkönnyíti az alternatív valóság létrejöttét.

Az autokrata államok erőteljesen manipulálják, hamisítják vagy eltitkolják a híreket és más információkat. Az emigrációba kényszerített antifasiszta, Gaetano Salvemini 1931-ben figyelmeztetett, hogy az olasz fasiszta állam a statisztikákat „szisztematikusan meghamisította a diktatúra dicsőítése érdekében" – szavai egy évszázaddal később is érvényesek.[11] A kirívó hazugság is eredményes lehet, ahogy a nácik állították, de a leghatásosabb propaganda hamisságát egy szemernyi igazság köré építik. Az autokraták például rendszeresen hangoztatják, hogy az „idegenek" bűncselekmények elkövetése céljából lépik át illegálisan az ország határát. A hazugság egész hálója szövődik a tény köré, hogy külföldiek *valóban nagy számban lépik át a határt,* de szándékosan mellőznek fontos információkat, például azt, hogy mikor érkeztek és milyen motivációkkal. Az e témában folytatott manipuláció gyakran megkísérli összekapcsolni a bevándorlást a növekvő bűnözéssel és a terrorizmussal. 2019-ben Trump Igazságügyi Minisztériuma kénytelen volt elismerni, hogy a témára vonatkozó adatai hamisak, azonban nem voltak hajlandóak megváltoztatni a hivatalos nyilvántartást, hogy a jövőbeni korlátozó intézkedéseket papírok is igazolják.[12]

A külföldre irányuló propaganda, amelyet gyakran PR-cégekkel együttműködve állítanak elő, fontos szerepet játszik az autokraták legitimálásában. A vezetők szívesen alkalmaznak puha hatalmi eszközöket, stratégiákat, hogy a külföldieket az országba csábítsák vakációra, filmek forgatására, nemzetközi sportversenyekre, megtisztítva az utcákat a csavargóktól, és elzárva erre az alkalomra a másképtgondolkodókat. Mobutu 1974-ben ezért rendezte meg Kinshasában Muhammad Ali és George Foreman bokszmérkőzését, s mellé egy zenei fesztivált, ami nagy reklám volt a diktátor számára. Az ilyen események olykor visszafelé is elsülhetnek; például Jesse Owens afroamerikai futó győzelme az 1936-os berlini olimpián ellentmondott Hitler árja felsőbbrendűségről hirdetett elképzeléseinek. A külföldiek és az újságírók márkanagykövetekké válása azonban ellensúlyozza a politikai száműzetés rossz sajtóját, növeli a diktátor tekintélyét, és külföldi hitelekhez segíti őt. Azok, akik az 1960-as években Franco Spanyolországában nyaraltak, és útikönyveikben megtalálhatták az Elesettek Völgyének a vezér által emelt emlékművét, de áldozatainak tömegsírjait már nem, beleléptek ebbe a csapdába.

Úgy tűnhet, a propaganda csupa hangoskodás, de működéséhez a csend és a hiány ugyanolyan fontos. A diktátorok eltüntetnek embereket, és eltüntetik a tudást, ami ellentmond az ő ideológiájuknak és céljaiknak. Pinochet bezáratta a filozófiai tanszékeket, Orbán pedig egyetemi szakként megszüntette a társadalmi nemek tudományát. A 21. század összes diktátora

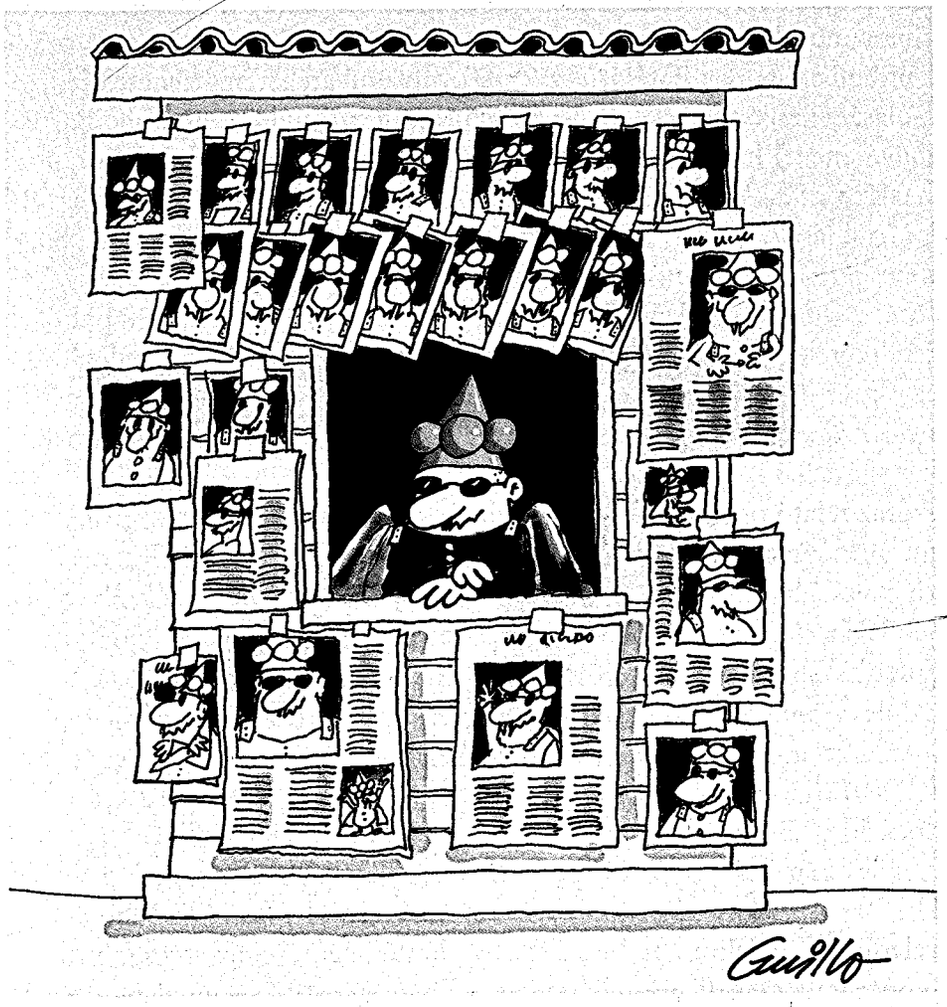

Pinochet propagandagépezete – Guillo (Guillermo Bastías) karikatúrája
(A MŰVÉSZ SZÍVESSÉGÉBŐL)

elnyomja az éghajlatváltozással foglalkozó tudományokat, nehogy akadályozzák az ország természeti kincseinek lerablását, ami profitot termel nekik és szövetségeseiknek is.[13] Federico Fellini, aki filmrendezői karrierjét a fasizmus idején kezdte, a cenzúrát az „erőszak rendszerének" nevezte „amely olyan dolgok ellen irányul, melyeket el akar temetni és a végtelenségig meg akarja akadályozni, hogy azok valósággá váljanak." Autokráciákban, ahol a rendszer elleni tiltakozásnak következménye lehet a szakmai ellehetetlenítés vagy a tiltakozónak és családjának a fizikai bántalmazása, az öncenzúra egyfajta túlélési stratégiát jelent.[14]

A propaganda történelme a bukásának a történelme is. Ugyanazok a mechanizmusok, amelyek a propagandát és a cenzúrát hatásossá teszik, csökkenthetik is annak hatását. Az ismétlés az embereket az üzenetek kikapcsolására késztethetik. A chilei grafikusművész, Guillo (Guillermo Bastías művészneve) hatásosan ábrázolta Pinochet propagandájának kontraproduktív voltát. Az éveken át folytatott indoktrináció, miszerint csak egyetlen igazság létezik, gyakran vezethet arra a cinikus következtetésre, hogy nincs igazság, és semmi nem jelent semmit. Ráadásul az autokráciák lehetőséget adnak a polgáraiknak, hogy megismerjék az alternatív politikai rendszereket is. Kadhafi több ezer fiatal líbiainak pénzelte a tanulmányait az Egyesült Államokban és más demokráciákban. Külföldön aztán néhányuk száműzött disszidensekkel került kapcsolatba, és maga is ellenállóként tért haza. A bevételre éhes rezsimek gyakran importáltak amerikai szórakoztató produkciókat, amelyek alternatív üzeneteket közvetíthettek, még cenzúrázott formában is. A fasiszta Olaszországban 1938-ban a mozipénztári bevételek 73 százalékát amerikai produkciók hozták, Pinochet Chiléjében pedig a televíziós műsorkínálat 65–80 százalékát tették ki az amerikai show-műsorok.[15]

* * *

MINDEN KORNAK MEGVAN AZ ÚJ MÉDIÁJA; a két világháború közötti időszakban ezt Mussolini számára a dokumentumfilm, Hitlernek a rádió képviselte. Az olasz diktatúra kezdetekor a lakosságnak csupán kb. 30 százaléka tudott irodalmi olasz nyelven olvasni (a legtöbb ember valamilyen dialektusban beszélt), s ez döntő jelentőségűvé tette a vizuális propagandát. Az állami dokumentumfilmgyár, az 1924-ben alapított Istituto Luce filmhíradókban és ismeretterjesztő filmekben mesélte el a fasizmus történetét. A mozikat kötelezték, hogy a játékfilmek előtt bemutassák

ezeket; a fasiszta pártgyűléseken, plébániákon és iskolákban is vetítették, és vándormozik vitték el a távoli településekre és az olasz gyarmatokra.[16]

A sztárrendszer hollywoodi és európai beindulása nagy hatással volt Mussolini imázsára és marketingjére. Az 1930-as évek legelejéig a filmek még némák voltak, de Mussolini tudta, hogyan használja a testét, eltúlzott gesztusait a kamera előtt, s ettől aztán *divo* lett. Az újságíró Seldest Mussolini olyan színészre emlékeztette, aki „magnetikus és dinamikus…, kitör, mint önmaga Vezúvja, s a kezét, a szemét, a vállát és a lélegzetvételét is arra használja, hogy hipnotizálja a tömegeket".[17]

Az Istituto Luce által készített 1935-ös filmhíradó, „A Duce gabonát csépel puszta kézzel" Mussolini erős maszkulinitását központi jelentőségűvé tette a Duce személyi kultuszában. Ebben a filmhíradóban Mussolini gabonát csépel félmeztelenül, pilótaszemüvegben a modern hatás kedvéért. Nem az első alkalom volt, hogy félmeztelenül állt a kamera elé. Először 1933-ban tűnt fel egy szál fürdőnadrágban, az éves nyaralásán, az adriai tengerparti üdülőhelyen, Riccionén. De ez a cséplés volt az első alkalom, hogy egy államfő kétkezi munkát végzett, meztelen felsőtesttel, s a Duce performansza akkora szenzációt keltett, hogy megismételte 1937-ben és 1938-ban is. Amíg Putyin a 21. században be nem mutatta a csupasz mellkasát, addig Mussolini volt az egyetlen vezető, aki ilyen módon mutogatta a testét. A prűd Hitler mindig csak teljesen felöltözve mutatkozott, még földlapátolás közben is, egy autópálya építésének a kezdetén.[18]

A filmek antikommunista ikont csináltak Mussoliniból az Egyesült Államokban. Ő volt az első külföldi vezető, aki közvetlenül az amerikaiakhoz szólt (angolul) egy hangos filmhíradóban, s az 1933-ban a Columbia stúdióban készült *Mussolini beszél* című életrajzi film azt hirdette róla, hogy ő „a megoldás Amerika bajaira", mintha csak indulni akart volna az elnöki címért az Egyesült Államokban. 1927 és 1935 között több mint száz amerikai híradóban szerepelt, és tisztelője, William Randolph Hearst jóvoltából saját rovata lehetett több országos napilapban. „Olaszországon kívül nem tudta betörni a fejeket, az elméket kellett megnyernie", mondta a száműzött Salvemini Mussoliniról, akinek valóban egy hatalmas amerikai csapat segített ebben.[19]

Személyi kultuszának terén Mussolininak kezdettől kihívást jelentett a pápa, egy riválisa tévedhetetlen tekintély. A Duce és XI. Pius végül megállapodásra jutott: az 1929-es lateráni egyezmény államvallásként ismerte

A félmeztelen Mussolini aratáson dolgozik, 1935
(MARKA / TOURING CLUB ITALIANO)

el a katolikus vallást, és helyreállította a szuverén egyházi államot. A pápa 1930-as *Casti connubii* enciklikájában arra figyelmeztetett, hogy az államnak nem lehet joghatósága a család felett. Ám a Vatikán nyilvánosan nem emelt kifogást, amikor a rezsim a fasizmust politikai vallásként fogalmazta meg, amely a – különleges képességekkel megáldottnak vélt – diktátor iránti odaadáson alapult. Ő képes a meddő asszonyok méhét termékennyé tenni, vagy feltartóztatni Szicíliában az Etna lávafolyamát, hogy az ne romboljon le egy falut. Amikor Ő jelent meg a nyilvánosság előtt (a névmás itt most nagybetűvel íródott, ahogy az egy istenséget megillet), az emberek tülekedtek, hogy megérinthessék. Olaszok ezrei írtak neki mindennap, dicsérve csodatételeit, bár legtöbbjük szívességet vagy pénzt kért, néhányan pedig szerettek volna teherbe esni tőle. A firenzei Margherita V. 1936-ban mesélt Mussolininak arról a fantáziájáról, hogy szó szerinti értelemben magához veszi őt az úrvacsorakor, mivel az ő képzeletében Mussolini teste beleolvadt a Krisztuséba a szent ostyában. Így írt a Ducénak: „bárcsak hozzáérnél a nyelvemhez, ráhelyezkednél mellkasomra, és megpihennél az én szegény szívem fölött".[20]

Az Etiópia fölötti győzelem bejelentése még népszerűbbé tette Mussolinit Olaszországban. Elérte azt, amivel demokratikus politikus még csak próbálkozni sem mert: elfogadtatta a gazdagabb országokkal, hogy Olaszország is hozzájusson az őt megillető gyarmatbirodalomhoz. „Ki tudna segíteni rajtad, ha nem Ő? – kérdezte olvasóit a *Corriere della Sera.* – Ő ott van mindenütt... Hát nem érzed, hogy figyel rád?" Akik figyeltek, azok persze leginkább besúgók voltak, mégis úgy tűnt, Mussolini tényleg ott van mindenütt. Jelmondatai könyvekben, filmekben, plakátokon, hirdetésekben és a műemlékek feliratain is terjedtek. Neve visszhangzott a rádióban, a kis Benitókkal teli iskolai osztálytermekben, a szardíniai Mussolinia városában. Arcképe megjelent irodákban, villamosmegállókban, női fürdőruhákon és a milánói dómon. Egy kovács szerény fia volt ő, de mégis a Birodalom Alapítója, olyan ember, aki modern volt, falusias és előkelő egyszerre – huszadik századi Caesar.[21]

Az ellenzéki sajtót megfojtó erőszak, a még megmaradt média cenzúrájával együtt, megteremtette a mindenhatóság és a mindenhez értés látszatát. A fiatal liberális újságíró, Piero Gobetti az első áldozatok között volt. „Tegyétek elviselhetetlenné Gobetti életét", mondta Mussolini a rendőrfőnökeinek, és ez számos letartóztatáshoz vezetett, emberek összeveréséhez a nyílt utcán. A legyengült Gobetti 1926-ban halt meg, nem sokkal azután, hogy száműzetésbe vonult. Az Olaszországot elhagyó újságírók családtagjait gyakran bántalmazták, és az állam elkobozta a vagyonukat. A vezér iránt nem lojális lapokat és kiadókat pénzügyi csődbe kényszerítették – ezt a taktikát Orbán és mások ma is használják. Luigi Albertini szenátor, 1900-tól a *Corriere della Sera* főszerkesztője úgy dicsőítette Mussolinit, amikor az miniszterelnök lett, hogy ő az az ember, „aki megmentette Olaszországot a szocializmus veszélyétől". A lap – a legnagyobb példányszámú az akkori Olaszországban – mégis túlságosan függetlennek bizonyult a fasiszta ízlés szerint, s amikor Mussolini diktátor lett, lemondásra kényszerítette Albertinit.[22]

Mussolini sohasem hagyta abba újságírói tevékenységét, és Olaszország főszerkesztőjeként működött. Mindennap órákat töltött újságolvasással, a kritikus vagy akár nem eléggé dicsőítő hangokat keresve, hogy megbüntethesse

a szerzőket. Ő diktálta a címlapok elrendezését, de még azt is, hogy milyen betűtípust használjanak. 1928-ra, amikor is kijelentette, hogy az „olasz sajtó a legszabadabb az egész világon", már tilos volt tudósítani szegénységről, vonatszerencsétlenségekről, öngyilkosságokról, antifasiszták meggyilkolásáról, bankcsődökről és korrupcióról. 1931-től napi direktívák közölték az újságírókkal, hogy miről írhatnak, miről nem. „Ne legyenek kérdőjeles főcímek", szól egy 1939-es utasítás: parancsuralmi rendszerben nincs helye kételkedésnek. A külföldi tudósítókat „vagy megfélemlítették, vagy megvesztegették: vagy hízelegtek, vagy cenzúrázták őket", írta a *Chicago Tribune*-nál dolgozó Seldes, miután kiutasították Olaszországból, mert a rezsim elnyomó és manipuláló jellegéről írt.[23]

A propagandának propagandistákra van szüksége, s a rezsim begyűjtötte a szegény, de tehetséges embereket, és állami fizetéseket kínált nekik. A tanárokat és a tudósokat – többségükben szintén állami alkalmazottakat – bürokratikus intézkedésekkel tartották nyomás alatt. Első volt ezek közül az 1931-ben bevezetett, a királynak és a fasizmusnak tett hűségeskü, ami egy lazább változata volt a hasonló náci eskünek. Ezután jött az 1932-es intézkedés, mely kötelezővé tette a csatlakozást a PNF-hez, ha valaki munkára vagy előléptetésre pályázott. Az ünnepi rendezvényre szóló meghívókra ráírták, hogy kötelező fekete inget viselni, ezzel is hangsúlyozva a rezsim üzenetét. Sokan csak későn tanulták meg a szabályt az autokrata rezsimekkel való együttműködésre vonatkozólag: itt, akárcsak a szervezett bűnözés világában, ha az ember beleegyezik, hogy megtesz egy dolgot, abban a pillanatban belépett a csapdába, és meg kell tennie a következőt.

* * *

Hitlernek volt némi előnye Mussolinival szemben az „egységes közvélemény" kialakításában, ahogy Goebbels ezt elnevezte. Németországnak nem volt pápája vagy királya a maga független kommunikációs rendszerével, viszont sokkal magasabb volt az írni-olvasni tudók aránya, s 1933-ban itt több újság jelent meg, mint Olaszországban, Nagy-Britanniában és Franciaországban együttvéve. Legtöbbjét a nácik átvették és „megtisztították", vagy bezáratták (az ötezer újságból 1938-ra kétezer maradt), már 1933-ban kirúgva és bebörtönözve újságírók ezreit, egyebek mellett faji okokból. Abban az évben egy törvény az újságírók „vétségeiért" felelőssé tette a főszerkesztőket és a kiadókat is, hogy a média saját magát ellenőrizze.[24]

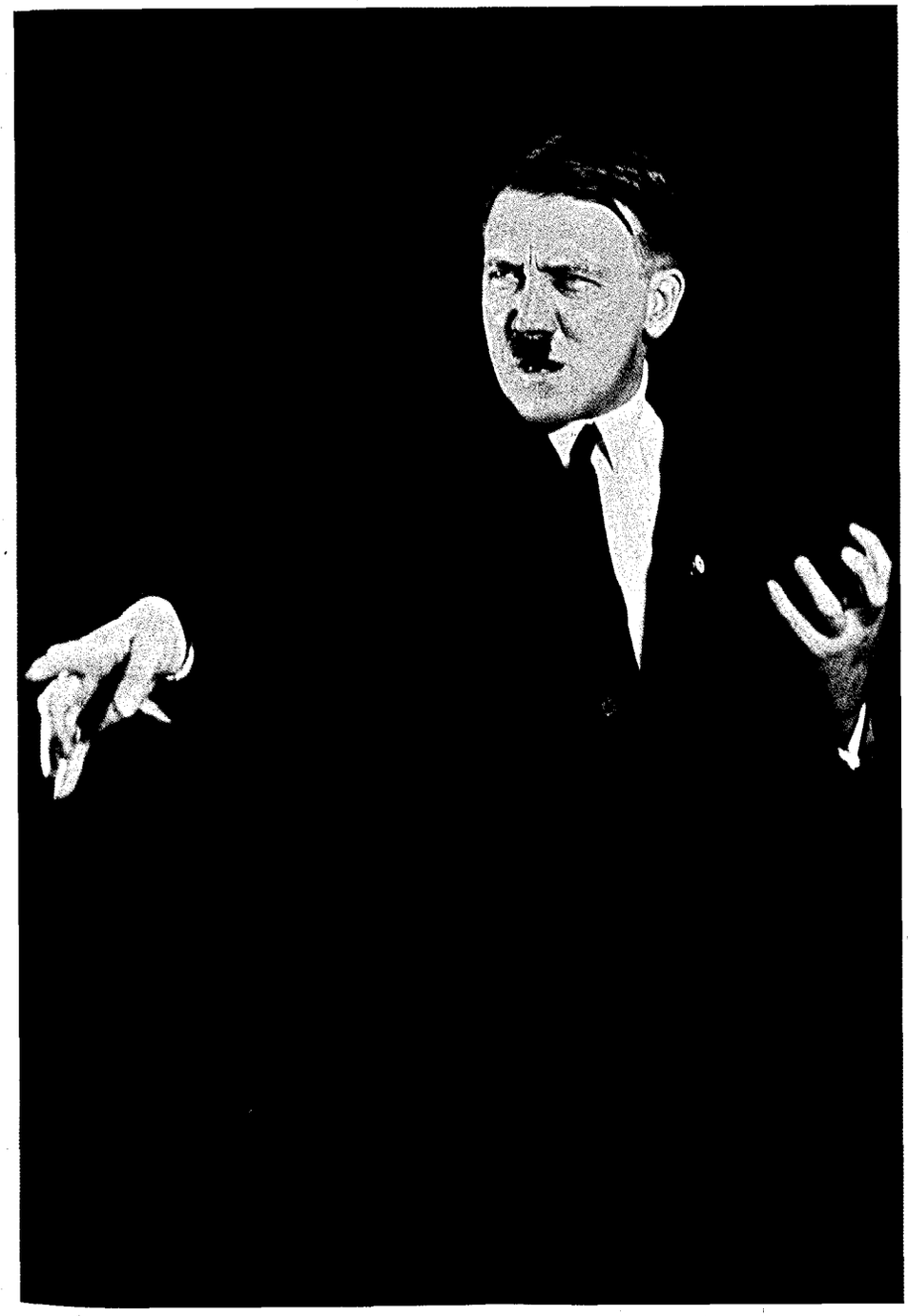

Hitler szónoklatra készül a tükör előtt – Heinrich Hoffmann felvétele, 1927
(CULTiRiS / AKG-IMAGES)

Goebbels nagyban támaszkodott a tömeglélektanra, s olyan reklámtechnikákat alkalmazott, mint az ismétlés és a hármas szlogenek használata („egy nép, egy birodalom, egy Führer"). A „zsidókérdést" fontos és sürgető témaként tüntette fel, főképpen pedig felépítette Hitler személyi kultuszát, a német nemzeti sors megtestesüléseként beállítva őt. A náci művészet gyakran ábrázolta őt supermanként vagy isteni áldással érintett alakként, de a Führer elérhető volt azok számára is, akik megkérték, hogy legyen a gyermekük keresztapja, vagy azok számára, akik gyógyteákat vagy mézet küldtek neki, ha kicsit rekedt hangon beszélt. Curt Rudolph Kempe fodrász engedélyt kért, hogy a cseh határon lévő falujából, Seiffenből gyalog elzarándokolva Berlinbe levághassa Hitler haját.[25]

A nácik a rádiót használták a Hitler-kultusz felépítésére, gyengítve az osztály- és regionális különbségeket, és ráhangolva a németeket az állam ellenségeinek üldözésére. Több mint 6000 rádiókészüléket szereltek fel gyárakban, piacokon és másutt, felkészülve a „nemzeti pillanatokra", amikor megszólaltak a szirénák, és rádióőrök gondoskodtak arról, hogy mindenki meghallgassa Hitler vagy meghatalmazottjai legújabb tirádáit. Amikor állami pénzből is megtámogatták az így már mindenki számára elérhető „Néprádiót" (*Volksempfänger,* a rádiók Volkswagenje), a hallgatóság az 1933-as 4,5 millióról 16 millióra nőtt 1942-re, amikor a német lakosság már több mint 70 százalékának volt már ilyen készüléke. Így lehetett a rádió révén Hitler bensőséges és rendszeres szereplője a németek mindennapjainak majdnem egy évtizeden át.[26]

Hitlernek érzelmekkel telített, a gondolkodást is leblokkoló hangja volt a fő fegyvere. Akik hallották őt beszélni, mint például Italo Calvino olasz író és Janet Flannery amerikai újságíró, leírták, hogyan épültek fel beszédei a viszonylagos nyugalomtól egy „fanatikus-hisztérikus energiájú" szintig. Amikor szónokolt, „olyan volt, mint egy hipnotizált ember, aki az őrületig ismételgeti magát". Mint az összes autokrata, Hitler is keményen dolgozott a saját karizmáján. 1927-ben Hoffmann lefényképezte őt, amint a weimari korszak expresszionista filmjeiben látható gesztusokat gyakorolja. Az Erik Jan Hanussentől vett hipnózisleckék és a retorikaórák, amelyeket a színész Emil Jannings tartott neki, szintén kifizetődőek voltak. Hitler testbeszéddel és verbális nyelven fejezte ki a németek szenvedését és megalázottságát, félelmét a pestist hordozó zsidóktól, és a kétségbeesett reménykedésüket egy jobb jövőért. Az egykor az NSDAP balszárnyához tartozó Otto Strasser az emigrációból így figyelmeztetett:

> Hitler egy szeizmográf érzékenységével válaszol az emberi szív rezdüléseire..., a legtitkosabb vágyakat, a legkevésbé megengedett ösztönök jogosultságát hirdetve..., a szavai, mint egy nyíl, úgy érnek célba, érintve minden titkos sebet, felszabadítva a tömegek tudatalattiját..., azt mondva nekik, amit hallani akarnak.[27]

A nagygyűlések voltak a náci diktátor kedvenc szereplési lehetőségei politikai színházában. Hitler és Mussolini is érzelmi tréningnek tekintették ezeket a gyűléseket, amelyek egy „erőszakos, fensőbbséges, kegyetlen ifjúságot" voltak hivatottak teremteni, készen arra, hogy megtegyenek mindent, ami szükséges a haza megmentéséért. „Lányok és asszonyok, a zsidók a megrontóitok", hirdették transzparensek az 1935-ös berlini tömeggyűlésen. A Führer láttán ujjongó tömeg ugyanolyan jelentőségű volt a rezsim számára, mint egy autópályaépítés. Leni Riefenstahl 1934-es, *Az akarat diadala* című dokumentumfilmje azt ábrázolta, ahogy a Führer repülőgépen a felhőkből ereszkedik le a rajongói közé – ugyanezt a képet Mobutu propagandistái is használták az esti híradók bevezetőjeként.[28]

Ki lehetett volna tegnap vagy ma diktátor az általa a propagandával megdolgozott tömegek nélkül? Amelyre neki sokkal nagyobb szüksége van, mint azoknak őrá. Amikor Goebbels ráébredt, hogy Hitler a rádiós stúdióban merev és erőtlen, s a szónoklatai feltüzeléséhez szüksége van a tömeg energiájára és imádatára, akkor a gyűléseken és más nyilvános eseményeken elhangzott beszédeit rögzítették. Mussolinit valósággal afrodiziákumként éltette a tömeg imádata; szeretője, Clara Petacci 1937 októberében így írt erről naplójában: „Megőrülnek érte, ez egy delírium..., az öröm, a szerelem megmagyarázhatatlan érzése." „Mussolini szavai azért gyakoroltak varázslatos hatást a tömegre, mert ő is és a tömeg is elvárta, hogy ilyen varázslatos hatást fejtsenek ki", írta Laura Fermi, Mussolini életrajzának szerzője, aki fiatal korában a diktátor több fellépését is látta.[29]

Az imázs, amit a fasiszta államok közvetítettek a tömeggyűléseikről, jól mutatja a vezetők által az emberekből kiváltott valódi érzelmeket és vonzalmakat. De nem árulkodnak a hatalmas terek megtöltéséhez bevetett csalogatás módszereiről: az iskolákban és munkahelyeken elrendelt munkaszünetről, a személyes megjelenésre felszólító postai levelezőlapokról, a vidékről a városi színhelyekre utaztatott küldöttségekről, melyek tagjait az ingyenes római vagy berlini utazás nagy lehetőségével toborozták. Nem világítanak rá azokra a részletekre sem, amelyek a vezér eltérő fogadtatására

Olaszok hallgatják Mussolini bejelentését az Etiópia elleni háborúról – Róma, 1935
(ISTITUTO LUCE / A SZERZŐ GYŰJTEMÉNYÉBEN)

utalhatnak. A római Piazza Veneziára 1935. október 2-án, Etiópia inváziójának bejelentésére összehívott tömeggyűlés híradófelvétele azt a benyomást akarja kelteni, hogy a jelenlévők ujjonganak. De ha megállítjuk a filmet, a rezsim kameráiba belenéző fiatal férfiak és nők nem kis része rezzenéstelen, közönyös arccal hallgat. Lehet, hogy itt vagyok, de nem szurkolok a háborúdnak, üzenik ezek az arcok. Nem használhatsz fel engem a propagandádhoz. Ezek a képek néma szemrehányást fejeznek ki a szónokló diktátorral szemben.[30]

Az önismétlő és agresszív fasiszta propaganda idővel kontraproduktívvá vált. A náci munkaszervezet 1937-ben megkérdezett női tagjai a politikai oktatást a tizedik helyre sorolták legfőbb érdeklődési köreik listáján. Az olasz besúgók 1937–1938-as jelentései „a fasiszta hit jelentős csillapulását" érzékelték a diákok körében. Sok olasz és német hallgatta a külföldi rádióadókat. Mindennek ellenére elég sok ember segítette ezeket a rendszereket polgárai bebörtönzésében és meggyilkolásában, így a propaganda eredményesnek mondható.[31]

A második világháború utáni évtizedekben, a katonai puccsok korának kezdetekor a személyi kultusz, a hazugsággyártás és a fasiszta propaganda egyéb elemei előtt új hasznosítási lehetőségek nyíltak. A Közel-Keleten, Afrikában és Latin-Amerikában létrejött új elnyomó rezsimek (amelyek némelyikét karizmatikus egyeduralkodók vezetik), jól mutatják Hannah Arendt filozófus 1951-ben tett megfigyelésének igazságát:

> A totalitárius uralom ideális alattvalója nem a meggyőződéses náci vagy a meggyőződéses kommunista, hanem az olyan ember, akinek a számára a tény (azaz a tapasztalat valóságossága) és a fikció megkülönböztetése, valamint az igaz és a hamis (azaz a gondolkodás alapfogalmai) közötti különbség többé már nem létezik.[32]

* * *

A HÁBORÚ UTÁNI DIKTÁTOROK propagandaarzenáljába új és nagyon erős fegyver került: a televízió. Németországban már a harmincas évek közepétől működött igen korlátozott televíziós műsorszolgáltatás, de csak az 1950-es években, az új tömegkommunikációs eszköz globális elterjedésével váltak világossá a meggyőzés és a megfélemlítés benne rejlő lehetőségei. Theodor Adorno filozófus megállapítása, mely szerint a televízió „az intellektuális passzivitás és a hiszékenység" táplálásával továbbviheti a fasiszta zsarnokságot, jó hír volt a háború utáni autokraták számára, akik tudták, hogy a kritikus gondolkodás kiirtása kulcsfontosságú a hatalmon maradásuk szempontjából. Mindegyikük a televízió segítségével építette fel a maga személyi kultuszát azzal, hogy a vezetőt ismerős és állandó jelenséggé tette. Franco arca például a spanyol televízió éjszakai műsorzárásában is megjelent.[33]

Mussolini és Hitler bukásával Francóra hárult, hogy az autoriter stratégiákat átvezesse az új kommunikációs korszakba – noha hármójuk közül az óvatos és kulturális szempontból konzervatív spanyol volt a legkevésbé alkalmas a feladatra. „A média, a rádióhullámok, a mozi és a televízió hatalma kinyitotta erődünk ablakait…, hogy beszennyezze környezetünk tisztaságát", említette meg komoran egy 1955-ös karácsonyi üzenetében.[34] Franco azután változtatott a hozzáállásán, amikor meglátta, hogy a televízió új erőt adott a spanyol propagandának. Az Információs Minisztérium a vidékiek számára „tele-klubokat" hozott létre: 1972-ben már 800 ezer ilyen hely működött, ahol a saját készülékkel nem rendelkezők együtt nézhették a műsort. A Franco halálát követő évben, 1976-ban a lakosság több mint 90 százalékának volt mindennapi elfoglaltsága a tévénézés. A televíziós

hírek ugyanazokat a hazug információkat közvetítették, mint a kormány által ellenőrzött rádiók és újságok, az eszköz modernsége miatt azonban a tömegek számára ez objektívebbnek és megbízhatóbbnak tűnt. Néhány spanyolnak volt összehasonlítási lehetősége: a spanyol–francia határ túloldalán fekvő Perpignan lakossága megduplázódott hétvégenként, amikor a spanyolok megérkeztek olyan filmeket nézni és olyan híreket hallgatni, amelyekhez otthon csak cenzúrázva juthattak hozzá.[35]

Az 1960-as években a belső elégedetlenség erősödésének hatására Franco imázskampányba kezdett. Elfogadta a gazdasági liberalizációt, amelyet az Opus Deihez kapcsolódó technokratái hajtottak végre, és 1969-ben biztosította a vallásgyakorlás szabadságát a protestánsoknak és a zsidóknak. A rezsim által elkövetett erőszak szégyenfoltjainak eltüntetésére olyan amerikai lobbistákat bérelt fel, mint Charles Patrick Clark, és olyan PR-cégeket, mint a McCann Erickson. Miközben Franco náci háborús bűnösöknek adott menedéket, hollywoodi producereknek előnyös feltételekkel kínált forgatási lehetőséget olyan háborús filmekhez, mint a *Patton tábornok*. Utazási világcégek tízezrével vitték a turistákat Spanyolországba, szőnyeg alá söpörve az ott folyó erőszakot és diktatúrát. Ezek a márkaépítési törekvések meghozták az eredményeket. A külföldi befektetések az 1960-as 40 milliárd dollárról 1970-re 697 milliárd dollárra nőttek, miközben Franco propagandagépezete megtiltotta a szegénység és elnyomás említését is.[36]

* * *

PINOCHET FOLYTATTA Franco kétarcú hagyományát: elnyomta, kínozta és gyilkolta polgárait, miközben Chilét profi színvonalra fejlesztett kommunikációs eszközeivel a stabil rend és törvényesség országaként feltüntetve ajánlotta a külföldi tőke figyelmébe. Pinochet támaszkodhatott a részben általa alapított Amerikai–Chilei Tanács által közölt dezinformációkra is. A Marvin Liebman és William F. Buckley vezette tanács jelentéseiben nemigen esett szó a junta erőszakcselekményeiről, viszont elismeréssel emlegették neoliberális gazdaságpolitikáját és stabilitását.[37]

A junta legelső dolga volt a sajtószabadság felszámolása. A katolikus egyház rádiója és lapjai maradtak fenn alternatív hírforrásként, valamint a kereszténydemokratákhoz kötődő Radio Cooperativa. A napilapok száma tizenegyről négyre csökkent, és a puccsot követő hónapokban a chilei újságírók 50 százaléka elvesztette munkáját, sokukat megölték vagy bebörtönözték, s még az 1980-as években is több tucat ellen indítottak büntetőeljárást. 1975-ben, a neoliberális gazdasági kísérlet kezdetekor a chilei televíziónak megszűnt az állami finanszírozása. Amerikai televíziós társaságokat és reklámügynökségeket invitáltak az országba, s ezzel megkezdődött az amerikai műsorok beáramlása is. Az 1980-as években, amikor a chilei háztartások négyötödében volt már tévékészülék, az olyan könnyű szórakoztató műsorok tették ki a kínálat (és a piaci részesedés) 60-80 százalékát, mint a *The Brady Bunch* és a *Hawaii Five-0*.[38]

A propaganda a jelenlét és a hiány játékán keresztül működik, hogy mi van ott, és mi van kivágva vagy eltitkolva, az mindig összefügg. A látogatóba hazatérő chilei emigránsok érezték a fenyegető légkört Santiago üzleti negyedének új, csillogó felhőkarcolói mögött, az eltűntek után hátramaradt űrben. Lehet, hogy kevesebb közönséges bűncselekményt követtek el Pinochet idejében, de több volt az olyan bűncselekmény, amely örökre megsebezte az embereket, amely azzal kezdődött, hogy a DINA ügynökei rájuk rúgták az ajtót. Amikor a száműzött rendező, Miguel Littín 1985-ben magát uruguayi üzletembernek álcázva elutazott Chilébe leleplező dokumentumfilmet készíteni, a makulátlan utcák és az „anyagi ragyogás" is a „megölt vagy eltűnt tízezrek vérére és a tízszer annyi száműzetésbe kényszerült emberre" emlékeztette őt.[39]

* * *

AZ 1969-BEN HATALOMRA JUTOTT KADHAFI országa abban hasonlított Mussoliniéra, hogy a lakosság több mint háromnegyede írástudatlan volt. Propagandaszempontból ez tág teret kínált az oktatás és az ideológiai befolyásolás ötvözésére, és Líbia olajbevételeiből bőven tellett az ingyenes oktatás finanszírozására. Kadhafi 1975-ös *Zöld könyve* – Mao 1964-es *Vörös könyvecské*jéhez hasonlóan – forradalmi céljainak politikai programját akarta népszerűsíteni, de a tömeges írástudatlanság miatt a rádió és a televízió dominált az állami propagandában.[40]

Annak idején a fasisztáknak arab nyelvű rádióműsoruk volt Líbiában, hangszórókkal a nagyvárosok főterén. Kadhafit azonban Nasszer egyiptomi vezetőnek a Kairóból az 1950-es és 1960-as években sugárzott „Az arabok hangja" és hasonló rádióadásai befolyásolták. A líbiai diktátor hamarosan megteremtette saját, a „Nagy Haza Hangja" elnevezésű csatornáját, amelyen keresztül a pánarab identitás új szószólójaként léphetett

színre. Más csatornák a hazai hallgatóságot vették célba, az 1990-es évektől már napi 19 órában. A telekommunikációs technika fejlődése párhuzamban haladt a Kadhafi-rendszer elnyomó jellegének fokozódásával. A rettegett félkatonai Forradalmi Bizottságok, amelyek az ellenzékiség minden formájának elfojtását kapták feladatul, 1980 után a sajtó fölött is fennhatóságot gyakoroltak. „A rezsim mindenáron meg akarta nyerni a csatát", mondta Abdallah Rasid volt újságíró.[41]

Kadhafi a televízió segítségével tömeglátványosságként mutatta be az erőszakot, folytatva a gyarmati, illetve regionális „hagyományt". Az olaszok 1931-ben húszezer embert gyűjtöttek egybe, hogy végignézzék al-Muhtár líbiai ellenállóvezér kivégzését, 1966-ban pedig Mobutu ötvenezer ember előtt akasztatta fel a puccsal megbuktatott miniszterelnököt és kabinetje tagjait. A televízió felerősíti az ilyen események hatását – Szaddám Huszein Irakjában például a polgárok a kávézókban, bazárokban, otthon nézhették végig a megvádolt árulók elítélését és kivégzését. Líbiában, ahol 1968-ban indult el a televízió, Idrisz királynak 1971-ben, távollétében lefolytatott és halálos ítélettel zárult bírósági tárgyalásának tévéközvetítése szimbolikus jelentőségű volt. De persze a maximális félelemkeltéshez az ilyen műsorokban élő emberre – ideális esetben egy félholtra – van szükség.[42]

A Tripoli Egyetem rezsim ellen tiltakozó hallgatóinak 1976. április 7-én történt felakasztása az egyik első volt az ilyenek sorában. A „műsor" hatását látva Kadhafi ezt a napot kijelölte a diákok kivégzése évfordulójának, s az iskolákban minden évben, a tanórákat is félbeszakítva, a felvétel végignézésére kötelezték a tanulókat. A perek és kivégzések felvételeit csúcsidőben (például ramadánkor) sugározták, többször ismételve vagy mint valami tévésorozatot. Ezekben állítólagos szocializmusellenes vagy korrupt cselekedetekre derítettek fényt, vagy olyan ellenállókkal számoltak le, akik a vád szerint a CIA-val vagy a Muszlim Testvériséggel működtek együtt. „És most tekintsék meg ezeknek a kóbor kutyáknak a vallomásait" – invitált a bemondó, mintha csak az időjárás-jelentést konferálná fel.[43]

Al-Szadik Hamed al-Suvedi 1984-es kivégzése tömeglátványossággá tette az erőszakot. A bengázi kosárlabdacsarnokban összegyűjtött tömegben iskolások is voltak, akik épp osztálykiránduláson jártak a városban. A megkötözött és rémült Al-Shuvedi egyedül ült a földön, és bevallotta, hogy kapcsolatban állt külföldi Kadhafi-ellenes aktivistákkal (nemrég tért vissza amerikai tanulmányaiból). A tömeg ujjongott, amikor a bírák felolvasták a halálos ítéletét. Amikor az akasztófán szenvedett, egy fiatal nő, aki a lelátóról hergelte a tömeget, odarohant, és addig húzta a lábát, amíg a férfi többé nem mozdult. Huda Ben Amer, aki hamarosan „Huda, a hóhér" néven politikai sztár lett, később ifjúsági és sportminiszter, majd a 2011-es forradalomig Bengázi polgármestere. A tömegek kora „lángra gyújtja az érzéseket és elkápráztatja a szemet", írja a *A zöld könyv*. Kadhafi mindkettőhöz a televíziót használta, a terror és a meghunyászkodás elősegítésére.[44]

A propaganda egyik legfontosabb feladata Kadhafi személyi kultuszának fenntartása volt. A hatalmon lévő vezetőnek az évek során egyre teátrálisabbá vált az öltözködése és egész viselkedése. Beszédei közben hirtelen szüneteket tartott, és az ég felé pillantott, mintha isteni sugallatra várna. „Kadhafi-tisztelgés" nem létezett, de az ő nagyságának nyilvános emlegetése sajátos talizmánként működött – „Allah és a Forradalmi Bizottságok tanúsítsák jóhiszeműségemet". A róla készült hatalmas portrék beleivódtak a líbiai társadalom tudatába, és olyan benyomást keltettek, mintha mindenhol ott lenne és mindent látna, akárcsak a titkosrendőrsége.[45]

* * *

MIRE KADHAFI RENDSZERE 2011-BEN MEGBUKOTT, már új autoriter vezetők alakították tovább a propaganda történetét. A tömeggyűléseket, a cenzúrát és a személyi kultuszt összefűzték a közösségi fórumokkal, így alkotva meg a hatalmon maradáshoz szükséges médiajelenlétet. Mivel a választásokat nem törölhetik el, a diktátorok minden korábbinál nagyobb mértékben kénytelenek bevetni az információk manipulálásának eszközét. Rágalmazzák vagy elhallgattatják a kritikusokat, de hangoskodással és zűrzavarral árasztják el a médiateret, túlharsogva ezzel a hatalmukat veszélyeztető üzeneteket.

Általános gyakorlat az is, hogy nőgyűlölő és rasszista megjegyzésekkel terelik el a média figyelmét a korrupt és alkalmatlan mivoltukról. 2019-ben Trump a néhai marylandi demokrata képviselő, Elijah Cummings fekete többségű választókörzetét „undorító, patkányok és egyéb rágcsálók fertőzte szemétdombnak" nevezte, hogy elterelje a figyelmet a Cummings (akkor a Képviselőház Felügyelőbizottságának elnöke) által feltárt botrányokról, például arról, hogy lánya, Ivanka Trump és annak férje, Jared Kushner állami ügyekben privát e-mail-fiókjukat használják. Bolsonaro brazil

elnök ugyanebben az évben, amikor a *Globo* újságírója fiának, Flávionak esetleges korrupciójáról kérdezte, azt mondta a riporternek, hogy „förtelmesen homoszexuális arca" van, tudva, hogy ez a beszólás, nem pedig családjának korrupciós ügye uralja majd a híreket. A mai diktátorok jól tudják, hogy amíg a közönség és a sajtó az ő mindennapi őrjöngésükkel foglalkozik, addig nem a politikai mozgósításra vagy a hatalmi visszaélések kivizsgálására fókuszálnak.[46]

Az ellenzéki média teljes betiltása helyett az új autokraták megtagadják működési engedélyük kiadását vagy meghosszabbítását, megvesztegetik, beperelik vagy megfenyegetik tulajdonosaikat, reklámbojkottra szólítanak fel, hogy pénzügyi csődöket idézzenek elő, és a háttérben ellenséges „átvételeket" ügyeskednek ki. Egy ilyen látványos, tömeges akció során az orbáni Magyarország jobboldali médiamágnásai 2018-ban csaknem ötszáz médiacéget „adományoztak" egy frissen létrehozott kormányközeli alapítványnak. Polyák Gábor elemző szerint az ellenzéki nézetek már az év korábbi szakaszában megtartott parlamenti választások idején sem juthattak el a választók jelentős hányadához – a miniszterelnök szándékainak megfelelően.[47]

Az új autokraták a Facebookot, a Twittert és más platformokat is arra használnak, hogy célkeresztbe vegyék bírálóikat, s terjesszék a gyűlöletbeszédet, az összeesküvés-elméleteket és az álhíreket. Amit a mai diktátorok veszítenek a régi fajta, fentről lefelé irányuló uniformizálás terén, azt visszanyerik intenzitásban és hatékonyságban. Idetartoznak a sajtó iránti gyűlöletkeltésre szolgáló üzenetek is. A Bizottság az Újságírók Védelméért (Committee to Protect Journalists, CPJ) elnevezésű nemzetközi szervezet 2018-ban azt állapította meg, hogy világszerte sohasem látott szintre emelkedett a média munkatársaival szembeni ellenséges érzület; rekordszámban gyilkoltak meg, börtönöztek be és ejtettek túszul újságírókat.[48]

* * *

„Oroszországban csak két tévécsatorna volt – mesélte a kort idéző viccet Yakov Smirnoff ukrán–amerikai komikus a szovjet uralom napjaira emlékezve. – Az első csatornán a propaganda ment, a másodikon egy KGB-tiszt állt a kamera előtt, és azt kérdezte: kapcsolgatunk, kapcsolgatunk?" Putyin egy évtizeddel a kommunizmus bukása után került hatalomra, médiapolitikája összeköti a régi és a 21. századi módszereket. Az oligarchia tulajdonában lévő NRT és ORT televíziós hálózatok kivásárlásával elnöksége elején megszerezte a hír- és politikai műsorszolgáltatás feletti irányítást. A 2012 után hozott rendelkezések az orosz média zömét a Putyin-párti és a Nyugat-ellenes érzelmek szócsövévé tették. Számos, a korrupcióról és más tabutémákról beszámoló újságírót letartóztattak vagy meggyilkoltak.[49]

A Kreml propagandaarzenáljában egyaránt megtalálhatók a kommunistáktól örökölt dezinformációs és manipulatív technikák, valamint az új generációs politikai hadviselés eszközei. Ahhoz, hogy fenntartsa alkalmasságának látszatát, Putyinnak ezekből a fegyverekből egyre többet kell bevetnie. Hivatalosan a kiberbiztonság szempontjaival indokolják az általa eltervezett „nemzeti internetet", amely az országhatárok közé szorított hálózati útválasztással és domainnévrendszerrel fogja kontrollálni az „Oroszország-erődbe" irányuló információáramlást. Ahogy a fiatalabbak hírfogyasztása az állami médiumoktól az online platformokra és a független NTV csatornára terelődött, a Kreml létrehozta és nagy összegekkel finanszírozza az RT (korábban Russia Today) hálózatot, amely elsősorban a külföld számára készíti tartalmait, de weboldalát és YouTube-csatornáját sokan követik figyelemmel Oroszországban is. Az RT televízió globális nézettsége egyharmadával nőtt 2015 és 2017 között, bár még 2020-ban is messze elmaradt a CNN és a BBC mögött. Az egyesült államokbeli nézettség bővítése és a Kreml-propaganda hatékonyabb célba juttatása érdekében az RT America a CNN és a Fox News több sztárműsorvezetőjét szerződtette, például Ricardo Sanchezt és Scottie Nell Hughest. 2017-ben az USA legnagyobb műholdas szolgáltatója, a DirectTV is felvette kínálatába az RT-t.[50]

Az RT terjeszkedése csak az egyik vetülete annak, ahogyan a Kreml a politikai hadviselésre összpontosít, a fizikai konfrontáció helyett az információs, diplomáciai és gazdasági lépéseket részesítve előnyben. Sikereket is elért, különösen Putyin fő ellenfelével, az amerikai demokráciával szemben. Az erőfölény demonstrálása volt a célja olyan kibertámadásoknak, mint az elektromos hálózat megzavarása vagy a behatolás a Demokrata Párt szervereibe 2016-ban. Akár oroszokra, akár külföldiekre irányul, Putyin propagandája nem csupán egy alternatív igazság megteremtésére törekszik; dezinformáció révén is zavart kíván kelteni, és igyekszik ellehetetleníteni a valóság és a fikció közötti különbségtételt. Mussolini cenzorai betiltották a kérdőjeleket a sajtócímekben, megszüntetve a többféle értelmezés lehetőségeit. Putyin emberei mindenhová kérdőjeleket tesznek.[51]

Az orosz elnök személyi kultusza, melynek egyik alapját férfiasságának fitogtatása alkotja, a szovjet stílusú szigort és hazafiasságot ötvözi a posztkommunista-kapitalista gyarapodás képével. Arca ott virít számtalan fogyasztási cikken, a kínálatban mindenki megtalálhatja a neki megfelelő árfekvésű Putyint, a különleges Apple aranyóráktól az ágyneműig, pólóig és bögréig. A többi despotához hasonlóan Putyin is „olyan tükör, amelyben mindenki azt láthatja, amit akar látni, és amiben reménykedik", mondja Jurij Levada közvélemény-kutató. Jó példái ennek a Kreml által évente kiadott naptárak, melyek fotóin a vezér lovagol, nehézgépeket vezet, virágot szagolgat vagy gyertyát gyújt a templomban.[52]

„Én magam ezt nem tudom leállítani", mondja Putyin a saját arcképének a terjesztéséről, ugyanolyan hamisan, mint Kadhafi, miközben a róla készült karikatúrákat pillanatok alatt képes volt betiltani. 2017 áprilisától az őt ábrázoló gúnyrajzokat és egyéb szatirikus alkotásokat „szélsőséges tartalomnak" lehet minősíteni. 2019-ben egy újabb rendelet szerint tizenöt nap börtönnel sújtható az, aki az interneten „tiszteletlenséget" mutat az állam és annak jelképei, a „társadalom" vagy a kormányzati szervek iránt. „Nemsokára már csak a konyhában suttogva mesélünk vicceket a hatóságokról", mondta egy moszkvai ügyvéd a Facebookon, így jellemezve a helyzetet, amely jól ismert azok számára, akik kommunista vagy más autoriter rendszerben éltek valaha is.[53]

* * *

„Ha valami nem jelenik meg a tévében, az nem is létezik", mondogatta Berlusconi, és ennek megfelelően értékelte, hogy ki az, aki egyáltalán létezik még Olaszországban a 21. század elején. Berlusconi médiakonglomerátuma, a Mediaset többtucatnyi kereskedelmi televíziós csatornát birtokol, amelyek befolyásuk alatt tartják a tévénézők többségét egy olyan országban, ahol a 2000-es évek derekán a lakosság csaknem kilenctizede elsődlegesen a televízióból tájékozódott. Egy mérföldkőnek számító 2019-es tanulmány szerint a Mediaset szórakoztató csatornáinak nagy nézettsége a polgári elkötelezettség csökkenését és a leegyszerűsítő populista retorika iránti fogékonyság növekedését eredményezte. Ez a szavazásokon majdnem 10 százalékos pluszt hozott Berlusconinak és pártjának az 1994 és 2008 közötti öt választáson.[54]

Berlusconi a 2000-es évekbeli kormányzása idején megtartotta az ellenőrzést a televízió, a kiadói és a reklámtevékenység felett – családtagjait és hozzá hűséges embereit ültetve a fontos pozíciókba. Lánya, Marina Berlusconi irányítja a Fininvest holdingtársaságot, amelynek döntő részvénytöbbsége van a Mediasetben, a Mondadori kiadóvállalatban és a Publitalia reklámcégben. Egy idő után az általa birtokolt szórakoztató televíziók révén már a politikai szférán túl is befolyásolni tudta az olasz társadalmat. Sok más új autokrata tesz például szexista megjegyzéseket és fogadtat el pronatalista törvényeket, de Berlusconi a nőket újra meg újra tárgyiasította is a televíziós hálózataiban megjelenő műsorokban és reklámokban. A cégei által gyártott szórakoztató műsorok körül támogatói hálózatokat is kialakított. Néhány nő, aki szerepelt a műsoraiban, utóbb parlamenti képviselő lett, mások felhajtóként vagy résztvevőként voltak jelen Berlusconi hírhedt unga-bunga-partijain – újabb példájaként annak, hogy miként kapcsolódnak össze a macsóság, a propaganda és a korrupció eszközei.[55]

Berlusconi a nem diktatórikus berendezkedésű országok sorában egyedülállóan nagy médiakontrollját kihasználva saját személyi kultuszát átvitte az új autokrácia korszakába. A nyilvánosság szférájában mindenütt látható arca életnagyságúnál nagyobbra növelte imázsát. Olyan szlogenekkel idézte fel a Ducét, hogy „hála Istennek Silvióért" (a „hála Istennek Mussoliniért" mintájára), miközben az átlagember típusfigurájaként mutatta be magát. „Az olaszok önmagukat látják bennem, én is azok közé tartozom, aki … szereti az életet, szeret szórakozni, … és mindenekelőtt a gyönyörű nőket szereti, mint minden valamirevaló olasz" – mondta a Forza Italia ifjúsági csoportjának. Olaszország annyira tele volt a képével, hogy egy nő, akit a 2000-es évek elején vizsgáltak a demenciát kutató olasz pszichológusok, a családtagjainak az arcképét már nem ismerte fel, de Berlusconiét (továbbá Jézus Krisztusét és a pápáét) igen.[56]

Berlusconi megújította és 21. századivá frissítette az „erősember" áldozatiságának a forgatókönyvét is. A liberális és a baloldali sajtó zaklatásainak célpontjaként tetszelgett, miközben médiabirodalma ontotta az olyan híreszteléseket, amelyekkel befeketíteni és megfélemlíteni igyekezett a sajtó és az igazságszolgáltatás képviselőit. Jogászi zaklatással igyekezett pénzügyileg kivéreztetni az ellenzéki médiát, és rábírni azt az őt bírálók elbocsátására vagy elhallgattatására – ezzel érdemelve ki az Al Tappone gúnynevet (az olasz *tappare* szó jelentése bedugaszol, szájat befog), Al Capone amerikai gengszterre utalva. A 2000-es évek elején Enzo Biagi és

Michele Santoro újságírókat, valamint Daniele Luttazzi és Sabina Guzzanti humoristákat vette célba. Azzal vádolta őket, hogy „a közpénzből finanszírozott köztelevíziót bűncselekményekre használták fel", és sikerült is kirúgatnia őket a RAI állami műsorszolgáltatótól. Ezeknek az embereknek egyike sem dolgozott a Berlusconi közvetlen irányítása alatt álló vállalatoknál, s ez jól mutatja, hogy a 21. századi autokraták miként tudják kihasználni és maguk mellé állítani a konfliktusokat inkább kerülni igyekvő cégeket. A médiacégeket arra késztetik, hogy inkább áldozzák fel néhány munkatársukat, ha nem akarnak kiszorulni a szolgáltatók programcsomagjaiból, vagy belebonyolódni költséges bírósági perekbe.[57]

* * *

„Ne higgyék el azokat a baromságokat, amiket ezek az emberek állítanak..., az álhíreket. Csak jegyezzék meg: amit látnak és olvasnak, az nem az, ami valójában történik." Így nyilatkozott Trump 2018-ban az amerikai veteránok csoportjának, folytatva az erősemberek évszázados hagyományát: a számukra kellemetlen valóság diszkreditálását és letagadását. Békeidőben az amerikai sajtószabadság, más országokkal összevetve, meglehetősen kiegyensúlyozott, az elnöki hazugságok és eltitkolások ellenére is – gondoljunk csak Nixon Watergate-botrányára vagy Bushnak arra az állítására, hogy Szaddám Huszeinnek tömegpusztító fegyverei vannak.[58]

Trump azonban különbözik az amerikai demokrácia minden korábbi vezetőjétől, mert óriási erőfeszítéseket tett az igazság jelentésének *abszolút* megsemmisítéséért. Minthogy nem bírt olyan mértékű médiakontrollal, mint Berlusconi vagy Putyin, Trumpnak és szövetségeseinek keményen meg kellett dolgozniuk a közvélemény befolyásolásáért. Trump nem csupán hazudozott egy-két dologban. Nála minden olyan tényt, amely ütközött az ő hatalmi és profitszerzési céljaival, kikezdtek az álhírterjesztés és a rosszindulatú célozgatás módszereivel, vagy egyszerűen eltorzítottak, illetve simán letagadtak. A Trump által elnökként tett hamis vagy félrevezető állítások *napi* átlaga a 2017-es 5,9-ről 2019-re 22-re nőtt, összesített számuk elnökségének első három évében összesen 16 241 volt. Ez Amerikában példa nélküli dezinformációs össztüzet jelent. Ahogy McKay Coppins írta, az amerikaiakat éveken át „ugyanolyan információháborús taktikákkal támadták, amilyenek a világ demagógjait és diktátorait tartják hatalmon".[59]

Berlusconihoz hasonlóan Trump is szakított a maga országában a politikai kommunikáció bevett formáival. Berlusconi csapata a vezér meglévő vállalati és tömegkommunikációs infrastruktúráját használta a választók eléréséhez, Brad Parscale, Trump digitálismédia-igazgatója az e-kereskedelmi modellre támaszkodott. A 2020-as elnökválasztás előtt a Trump-kampány még jobban felfuttatott egy óriási akciót, amelyhez hasonlóval a 2016-os kampány során 5,9 millió Facebook-hirdetést tettek közzé (a Clinton-stáb csak 66 ezret). „Trumpot adta el, de mintha sportcipőket árult volna", mondta egy riválisstratéga Parscale-ről, összefoglalva, hogy a polgári és értékalapú politika miként züllik le, amikor a vezér hatalmának a bebetonozása öncélllá válik.[60]

Akárcsak Berlusconié, úgy Trump egész, botrányoktól sújtott kormányzati működése is az önvédelemről szól. Azt állítja, hogy a liberálisok és a baloldal uralta mainstream sajtó összeesküdött az ő elhallgattatására. Az FBI volt igazgatóját, James Comey-t 2017-ben az újságírók bebörtönzésének lehetőségéről kérdezte. 2018-ban átmenetileg visszavonta a Fehér Ház sajtótájékoztatóira szóló belépőket fontos médiumoktól (*Politico,* CNN, *The Guardian,* BBC, *New York Times*) és egyes újságíróktól, mint például a CNN vezető belpolitikai tudósítójától, Jim Acostától. „Az álhírek erőszakot szülnek", mondta újságíróknak 2018-ban, és felkészítette a közvéleményt a sajtó ellen várható korlátozó intézkedésekre. John Bolton volt nemzetbiztonsági főtanácsadó és James Mattis volt védelmi miniszter részvételével 2019-ben tartott találkozókon kijelentette, hogy az újságírókat nemcsak börtönbe kell zárni, ha nem hajlandók felfedni a forrásaikat, hanem fizikailag is meg kell őket semmisíteni. „Ezeket az embereket ki kéne végezni. Szemétládák", mondta, mintha csak Mussolini vagy Putyin szólalt volna meg.[61]

A média becsmérlése persze visszaütött Trumpra. Új életre kelt az amerikai oknyomozó újságírás, és az olyan „ellenséges" lapok, mint a „kudarcot vallott" *New York Times* és *Washington Post* digitális előfizetéseinek a száma megnövekedett. A szélsőséges és a jobboldali szerkesztőségek mégis hitelessé váltak. A Fehér Ház 2019-es közösségimédia-csúcstalálkozóján többek közt a Heritage Foundation konzervatív agytröszt képviselői, a Prager University nevű médiacég, a szélsőjobboldali Breitbart Newshoz, valamint az összeesküvés-elméleteket terjesztő QAnon mozgalomhoz kötődő személyek is részt vettek. A 21. századi dezinformációs technikák mellett Trump őrizte a régi idők jobboldali diktátorainak tüzét is.

Kampányát azzal kezdte, hogy retweetelt egy afroamerikai-ellenes mémet, amely a *Daily Stormer* nevű neonáci weboldalon jelent meg. Egy (később törölt) képen, amelyet 2016 júliusában posztolt ellenfeléről, Clintonról, a Dávid-csillag és a „Minden idők legkorruptabb jelöltje!" felirat volt látható – a kép egy héttel korábban jelent meg egy neonáci internetes üzenőfalon. Miután Trump hatalomra került, olyan, a szélsőjobboldalon szoros kapcsolatokkal rendelkező figurákat vitt be a Fehér Házba, mint Bannon és Miller. 2015-től kezdve rendszeresen retweetelte és dicsérte Katie Hopkins brit szélsőségest, aki a „végső megoldást" szorgalmazta a muszlimok ellen.[62]

Trump számára a Twitter az, ami a fasisztáknak és a nemzetiszocialistáknak a filmhíradó volt: olyan hírcsatorna az emberek felé, amely őt állandóan „műsoron" tartja. A kommunista korszak kremlinológusainak alaposságával kielemzett Trump-tweetekről csak annyi derült ki, hogy szegényes szókinccsel és elgépelt szavakkal vannak tele, és mímelt hitelességet próbálnak közvetíteni. Trumpnak a Twitter volt a kedvenc propagandaeszköze a hazugságai terjesztésére, s ezekkel jól el tudta terelni a figyelmet saját korrupciós ügyeiről és politikai balfogásairól. Az azonnali hatásra és a mindenhatóság látszatának keltésére tervezett Twitter tökéletes eszköz egy impulzív, figyelemfüggő autokrata számára. „Bumm. Csak megnyomom, és két másodpercen belül jön a *breaking news*", mondta Trump a maga tweetjeinek a hatásáról. Ilyen volt például, amikor 2019 márciusában azzal okozott meglepetést az amerikai tisztségviselőknek, hogy elismerte Izrael szuverenitásigényét a Golan-fennsík felett.[63]

Trump egy tekintetben valóban különbözik a korábbi autokratáktól: a világról szerezhető információk terén szinte kizárólag a televízióra támaszkodott. Gondolatait és hangulatát az határozta meg, amit az aznap éppen nézett műsorban hallott. Mérges és indulatos tweeteket írt, miután megnézte a vele kritikus csatornákat, mint amilyen a CNN vagy az MSNBC. Ezzel szemben a politikai kérdésekkel kapcsolatos tweetjei gyakran visszhangozták a Fox News pár perccel korábban elhangzott kijelentéseit. „Üdv a stúdióban!", mondta egyszer Trump, amikor újságírókat fogadott a Fehér Házban. S mivel Sean Hannityt, a Fox műsorvezetőjét a fehér házi stáb „nem hivatalos személyzeti főnöknek" ismerte el, a Fox szerzett egy produceri kreditet.[64]

6

FÉRFIASSÁG

„DUCE, ÖN TEGNAP A VÁROSUNKBA LÁTOGATOTT, és én találkoztam Önnel a forgatagban", írta a sienai Michela C. 1925 decemberében.

> Egymásra néztünk. Beszéltem az Ön iránt érzett csodálatomról, odaadásomról, felfedtem az érzéseimet... Látogatása előtt én voltam a világ legboldogtalanabb asszonya. A házasságom megromlott, a férjem rideg... Attól féltem, soha az életben nem fogom megtudni, mi az a szerelem. Most tudom, hogy szeretem Magát... Tudom, hogy én is megérintettem az Ön szívét, abból, amilyen lángolással nézett rám, mielőtt elájultam.[1]

A történelem nem jegyezte fel, hogy Michela C. azon több ezer nő közé tartozott-e, akik Mussolini uralmának két évtizede alatt az állam támogatásával létrejött élvhajhász kielégülési gépezetének részét képezték. Fiatalok és kevésbé fiatalok, gazdagok és szegények vonták magukra a Duce figyelmét nagygyűléseken, rendezvényeken vagy hozzá írott levelek formájában. Nem tudjuk, hogy Michela azon heti 5-20 különböző nő közé tartozott-e, akik meghívást kaptak, hogy találkozzanak a Ducével, és aztán felmentek a Palazzo Venezia magánlakrészébe vezető lépcsőkön. Negyedóra múlva, amikor kijöttek onnan – ennyi kellett az általa preferált „rövid és erőszakos" aktushoz –, a nők már Mussolini biztonsági szervei számára fontos személynek számítottak. Megoldóemberei és titkosrendőrei készen álltak bármikor, hogy adott esetben abortuszra kényszerítsék a nőket, megvegyék hallgatásukat, vagy éppen megnehezítsék férjeik, barátaik életét. Egy dolog biztos volt: Ha Mussolini valaha behatolt valakinek az életébe és a vaginájába, az soha többé nem szabadulhatott tőle.[2]

A DIKTÁTOR EGY SENKI VOLNA, ha nem lennének körülötte testek, melyek felett uralkodhat. A nemzeti nagyság programjait éljenző tömegekre van szüksége a kamerák előtt, adófizetőkre, akik finanszírozzák őrültségeit és a saját bankszámláit, katonákra, akik megvívják a háborúit, és mindenekfelett anyákra, akik szülnek. A Mussolini és más diktátorok által kiépített rendszert, amely szexuális vágyaik kielégítésére a testek beszállítását biztosította, ebben a kontextusban kell megvizsgálnunk. A diktátor szexuális élete nem magánügy; tökéletesen megmutatja, hogyan dolgozik össze a korrupció, a propaganda, az erőszak és a férfiasság, és hogy az egyszemélyi vezetők hogyan használják ki az állam forrásait saját vágyaik kielégítésére. Kadhafi merőben szokatlan módon külön bürokráciát állított fel ehhez a projekthez, de ha az ember szexfüggő, mint ahogy ő vagy Mussolini is az volt, az időt és energiát vesz el a kormányzástól – akár napi több órát is, ahogy az az ő esetükben történt.

Sok diktátor kérkedik a maga férfias erejével. Csupasz felsőtesttel készült fotók hirdetik Mussolini és Putyin edzettségét, potenciáját. Kadhafi, Berlusconi és Trump vonzó nők irányítójaként szeret tetszelegni, az első kívánatos női testőrökkel és ápolónőkkel vette körül magát, a másik kettő modellek, szépségkirálynők társaságában mutatkozik sokat. Egyesek fennhangon büszkélkednek szexuális teljesítőképességükkel is. „Négy nővel tudok egyszerre lefeküdni", állítja Duterte; „Három óra alvás után három órán át tudok szeretkezni", vág fel Berlusconi. „Hímnemű egoistaként a nőket kizárólag az élvezetért létrejött szépségekként látja", írja Mussolini sokszor elárult szeretője, Margherita Sarfatti *Dux* című életrajzának végén. Az e könyvben szereplő legtöbb vezetőre is ráillik ez a felfogás, és még büszkék is rá.[3]

Személyi kultuszuk az átlagember és a szuperhős ideális keverékeként mutatja őket, így az autoriter vezetők elérik, hogy a hétköznapi ember ne érezze annyira súlyosnak saját törvényszegéseit. Ezek többnyire nem is olyan látványosan romlottak, mint amilyenekbe a vezér bonyolódik: szexpartikat rendezni fiatalkorú lányok részvételével (Berlusconi), pornósztárokkal elfenekeltetni magát (Trump), vagy a feleség ikertestvérével létesíteni szeretői viszonyt (Mobutu). Sokan abban látják ezen vezetők vonzerejét, hogy hatalmuk lehetővé teszi nekik, hogy megússzanak olyan helyzeteket is, amelyeket az átlagember nem tudna. A hálószobában ugyanúgy, mint a politikában.[4]

A nők számára kedvező gazdasági és politikai időszakban hatalomra jutó diktátor rendszerint azon munkálkodik, hogy visszafordítsa azokat a változásokat a társadalmi normákban, amelyek veszélyeztetik a patriarchális viszonyokat és a férfi „természetes" vágyainak kielégítését. Tipikus példa erre a náci ideológus, Alfred Rosenberg 1930-as felhívása a „nők emancipálására a női emancipációs mozgalomból". Hasonló értelmű Berlusconi 2009-es nyilatkozata, melyben arra intette az olasz nőket, hogy az állam nem tudja őket megvédeni a szexuális zaklatástól, utalván arra, hogy saját női vonzerejük teszi őket célponttá: „Nem vonultathatunk fel hadsereget, hogy megakadályozzuk a nemi erőszakot. Annyi katonát kellene az utcákra vezényelni, amennyi szép olasz nő létezik."[5]

A nők egy évszázada a diktátorok ellenségeinek számítanak, csakúgy, mint az ügyészek, az újságírók és a politikai ellenzék. A vezér macsósága nem üres póz, hanem a politikai legitimációs stratégia és az autoriter szerep fontos eleme. Putyin tökéletesen példázza ezt: testének felmutatása az Oroszország büszkeségét védelmező erősember identitásának szerves része, a világban való terjeszkedés jogosultságának kifejezése. A Kreml olyan képeket ad ki róla, melyeken hangsúlyozottan maszkulin pózokat vesz fel, mint például a 2017. augusztusi szibériai vakációján készült fotókon. Amikor a hatalma fenyegetés alatt állt, az elnöki adminisztráció olyan képi ábrázolásokat is felvonultatott, amelyeken hipermaszkulin banditának látszik, így sugározva a megingathatatlanság üzenetét, mint például 2019 augusztusában, amikor a Krímben fekete bőrdzsekiben pózolt egy motorosklub tagjaival, miközben tízezrek tüntettek ellene Moszkvában.[6]

A diktátorok egymás előtt is készséggel fitogtatják férfiasságukat. A csúcstalálkozók, gyűlések és más nyilvános események, amelyeket milliók láthatnak a képernyőn, remek alkalmat nyújtanak erre, hiszen a *machismo* az egyik fő eleme a médiában közvetített politikai márkaimázsuknak. Hitler, amikor 1934-ben az első személyes találkozójára készült Mussolinival, egy amerikai újságírónak azt mondta, ő a nyílt, a férfi-a-férfival diplomácia híve. A Putyin és Berlusconi közötti férfibarátság hiteles volt, bár az orosz elnök is jól képzett a figyelem megragadásának mesterségében, és tudja, hogyan kell férfias bajtársiasságot szimulálni – ahogy tette azt 2017 júniusában is, amikor Modival kézen fogva jelent meg a kamerák előtt Szentpétervárott. Trump Orbánnal barátkozott 2019-ben, amikor a Fehér Házban ültek egymás társaságában, markáns arcukról, nehéz testükről sütött a rokonérzelmű, brutalista erő. „Olyan, mintha ikrek volnánk", jelentette ki Trump.[7]

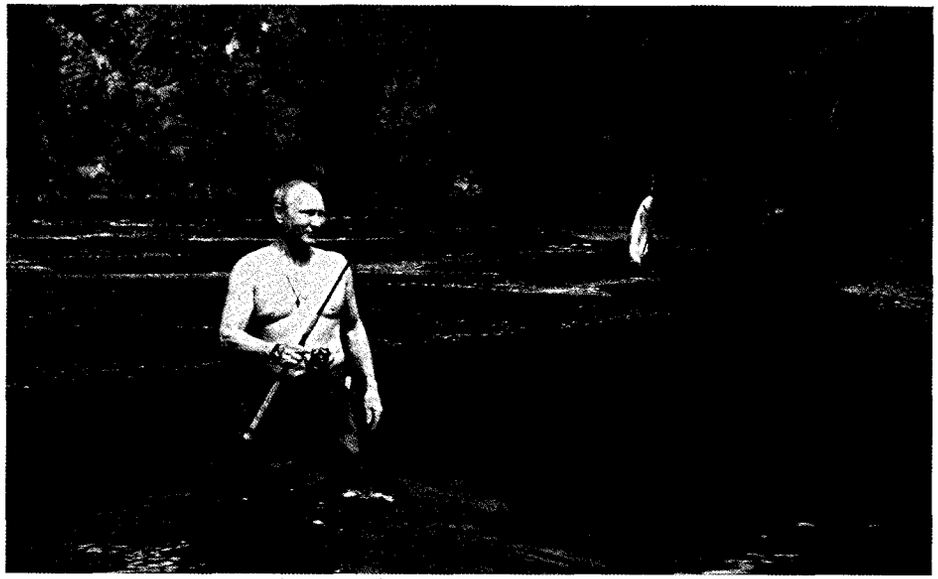

Putyin egy hegyi tóban horgászik a dél-szibériai Tuvában, 2017 augusztusában
(OROSZORSZÁG ELNÖKÉNEK SAJTÓ- ÉS INFORMÁCIÓS HIVATALA)

A vezető adja meg az alaphangot, kormányzata pedig az ő ideológiai, demográfiai és egyéb céljainak megfelelő férfiasságmodellt propagál. A legtöbb államban ezek konkurálnak a reklámiparból vagy az amerikai, esetleg más országok tévé- és filmiparából ismert nemi szerepek vízióival. Mégis, akik autoritárius rendszerben nőttek fel, arról számolnak be, nagyon is könnyű a vezér férfiasságmodelljét magukévá tenni. Italo Calvino olasz író, aki a diktátor uralma alatt nőtt fel, visszaemlékezett, hogy generációjának tagjai „sokkal hamarabb kezdték önmagukban hordozni Mussolini képét, mint hogy felismerték volna a Duce portréját a falon".[8]

Mobutu esete azt szemlélteti, hogy a vezér nőgyűlölő hajlamai hogyan képeződnek le a nők kizsákmányolását és elszegényedését előidéző társadalmi gyakorlatokká. Az 1987-ben bevezetett családjogi törvénye ugyan tartalmazott néhány, a nők védelmére irányuló intézkedést – például jogosulttá tette őket arra, hogy elhunyt házastársuk ingatlanját megörököljék, de a gyakorlatban mégis a férfiak követelhették a feleségeik tulajdonát, még akkor is, ha a férfi hagyta el a családot. „Elvesztettük a méltóságunkat. Elvesztettük a társadalmi státuszunkat", mondta a tízgyerekes Mafiki Yav Marie, akit a férje úgy hagyott el, hogy a nő által vásárolt házat is megpróbálta elbitorolni.[9]

Mobutunak körülbelül húsz gyereke született, és nem lehet tudni, mennyi el nem ismert további utódja él, valószínűleg a tisztségviselői feleségei közül is többeket teherbe ejtett. „A szexet eszközként használja, hogy uralkodjon a körülötte lévő férfiakon", nyilatkozta kormányának egy korábbi minisztere. „Kapsz némi pénzt vagy egy Mercedest, ő viszi a feleségedet, te meg dolgozol neki tovább." A diktátorok világában ez ugyanolyan kikényszerített alku, mint bármelyik másik. Veszélyes dolog, ha az ember rokonságában olyan nő van, akire a diktátor igényt tart. Pariszula Lampszosz évtizedekig volt Szaddám Huszein szeretője – férjét a diktátor börtönbe záratta, lányát pedig állítólag Huszein fia erőszakolta meg. Sok férfi, aki támogatja a vezetőnek a női alávetettséggel kapcsolatos nézeteit, maga is csak későn jön rá, hogy a végső cél a megalázás, nemcsak a nőké, de a férfiaké is.[10]

Ahogy a diktátor megtalálja a módját annak, hogy a nemzeti forrásokból szerezzen magának sok-sok pénzt, ugyanúgy gondoskodik arról is, hogy a szexhez szükséges testek futószalagon érkezzenek hozzá. Pinochetet a tradicionális találkozások tették boldoggá. Elidőzött női újságírók társaságában, akik „azért jöttek, hogy interjút készítsenek vele, de aztán soha nem publikáltak semmit", ahogy arról egy volt minisztere számolt be; emellett évtizedeken át tartó viszonya volt Piedad Noéval, egy ecuadori zongoristával. Emiatt a felesége, Lucía Hiriart, a barátjával, a DINA titkosrendőrség főparancsnokával, Manuel Contrerasszal karöltve erkölcsi hadjáratot indított, és súlyos büntetéseket szabott ki minden *más* katonatisztre, aki hűtlenséget követett el. Csak ketten, a Generalissimo és Contreras – maga is egy tizenöt évig tartó szerelmi viszonnyal – voltak érinthetetlenek.[11] Mussolini és Kadhafi egója és szexuális étvágya nagyobb szabású hadműveleteket igényeltek, a titkosrendőrség és más állami alkalmazottak bevonásával. Berlusconi a szépségversenyekre és tévés show-műsorokra épülő saját üzleti hálózatát használta arra, hogy a kielégülését szolgáló nőkhöz jusson – őket később lefizették vagy szükség esetén megfenyegették. Elnökké választása előtt Trump is ugyanezt a gyakorlatot követte.

Ha a diktátorok ilyen nőgyűlölő szörnyetegek, hogyan lehetséges, hogy vannak nők, akik szerelmesek beléjük? Egyesek a szociális jóléti juttatásokat, a család támogatását méltányolják, és a társadalmi felemelkedés tapasztalatát élik meg a nemzeti közösségbe való befogadás kapcsán. Elvégre akinek megfelelő a bőrszíne, az etnikuma és a vallása, az a női és férfi ellenségek felett áll a társadalmi ranglétrán. A 21. századi vezetők azzal

Felszólalása előtt Trump átöleli az amerikai zászlót a Konzervatív Politikai Akció Konferencián (CPAC), a Maryland állambeli National Harborban, 2019. március 2-án (MTI/EPA/ERIK S. LESSER)

növelik női szavazótáborukat, hogy nőket is helyeznek fontos állami pozíciókba. Az orosz elnök volt felesége, Ljudmila Putyina talán úgy érezhette, hogy férje „nem veszi komolyan a nőket. Bizonyos fokú megvetéssel bánik velük" (2013-ban váltak el), de Putyin megerősítette a konzervatív nők pozícióját. A nők aránya a Duma soraiban a 2003-as 9,8%-ról 2016-ra 14,6%-ra emelkedett, és kiemelt állami tisztségeket is kaptak nők. Valentyina Matvijenko 2011 óta a Szövetségi Tanács elnöke, Elvira Nabjullinát pedig az Orosz Föderáció Központi Bankjának élére nevezték ki 2013-ban. A modern diktátor el tudja viselni az erős pozícióban lévő nőket, amennyiben azok neki dolgoznak.[12]

Fordul azonban a kocka, ha olyan nővel találkoznak, aki hasonló hatalommal rendelkezik, mint ők maguk – és ezt Angela Merkel tudja a legjobban. Berlusconi többször is megpróbálta megszégyeníteni a német kancellárt, egyszer például hosszasan beszélt telefonon Merkel előtt, aki csak állt és várt, és állítólag az is elhangzott tőle, hogy Merkel egy „baszhatatlan zsírsegg". Trump nem fogott vele kezet, Putyin pedig órákig váratta egy találkozójuk előtt, és elengedte a pórázról az egyik kutyáját a jelenlétében, hogy félelemreakciót váltson ki a kutyáktól tartó asszonyból. „Tudom, hogy miért csinálja ezt, így bizonyítja, hogy férfi", kommentálta később Merkel az utóbbi jelenetet. „Fél a saját gyengeségétől. Oroszország nem tud sikeres politikát vagy sikeres gazdaságot felmutatni. Csak ezt tudja felmutatni."[13]

Sebezhetőnek mutatkozni, miközben mindent kockára tesz a nemzet védelmében – ez férfiak és nők szemében egyaránt növelheti a diktátor népszerűségét. Csakúgy, mint a színpadias érzelemkifejezések, ahogy vállukon cipelik az emberek reményeit és kínjait. Kadhafi is a szívén viselte az emberek sorsát, vagy még inkább a testén: pompázatos ruháin olykor az általa tisztelt férfiak képe virított. Mások azzal keltik a megközelíthetőség benyomását, hogy nyilvánosan megosztják fizikai gyengeségeik pillanatait, főleg, ha ezeknek van valami közük az ellenségek általi üldöztetésükhöz. 2019 februárjában Bolsonaro tüdőgyulladást kapott, a 2018-as elnökválasztási kampány alatt elszenvedett késeléses merénylet késői szövődményeként. Videóüzenetet küldött a kórházi ágyáról, hálóingben, a kijelzőkre kötve; ilyenformán a nemi erőszakkal viccelődő, kínzókat magasztaló ember egy olyan arcát mutatta, amihez sokkal könnyebb viszonyulni. Trump, a korábbi reality-tévésztár remekül tud tömegeket lehengerlő érzelmeket szimulálni. Nem csupán tiszteleg a zászlónak, ahogy más elnökök, hanem

teljes odaadással átöleli és meg is csókolja, ahogy az történt a 2020 februárjában tartott Konzervatív Politikai Akció Konferencián. Trump megnyilatkozásai arról, hogy szeretne szeretni és szeretve lenni, célt érnek, az üzenet eljut saját követőihez, de még az észak-koreai diktátorhoz, Kim Dzsong Unhoz is. „Érzelmes fickó. Szenvedélyes", mondta egy férfi csodálója 2019 júliusában, az észak-karolinai Greenville-ben tartott nagygyűlésről, ahol rasszista jelszavakat is skandáltak.[14]

Az utóbbi évszázadban a megfigyelők láthatták a diktátorok maszkulin és feminin oldalát is. Minden viselkedésformára, amely megfelel a macsóság kritériumainak, jut egy másik, amely semennyire sem illeszthető bele a klasszikus „férfias férfi" képébe, aki a bátorságot önuralommal ötvözi. Áldozati énükkel, hiúságukkal, végtelen figyelemvágyukkal és impulzivitásukkal ezek a férfiak „magas fenntartásúak", sok törődést igénylenek. A pokol haragja semmiség a felbosszantott diktátor dühéhez képest – ami mindig jelentkezik, ha kritizálva, megalázva érzi magát, vagy ha a demokrácia valamennyire még működik, és ő nem tudja érvényesíteni az akaratát.

A diktátor komplex férfiassága a karizmájának a része; képes mindenféle szexuális energiát fakasztani. Férfiak és nők mind vágyakoztak különleges teste közelségére. Ahogy a fiatal fasiszta, Indro Montanelli ábrándozott 1936-ban: „Amikor Mussolini rám néz, meztelennek érzem magam előtte. De ő maga is meztelen előttünk... Letépjük a ruháját, hogy közelebb férkőzhessünk utánozhatatlan lényegéhez ennek a Férfinak, aki félelmetes emberséggel vibrál, lüktet."[15]

* * *

Ha Montanelli nő lett volna, akár meg is tapasztalhatta volna Mussolini lüktetését, bár elég kétséges, hogy a vezére emberségéről is ugyanennyire megbizonyosodhatott volna. A Duce kiélvezte a hozzá küldött nőket a különszobákban, majd azonnal el is zavarta őket. A találkozók egyetlen célt szolgáltak. Szexuális kielégülése abban állt, hogy megalázza és megerőszakolja ezeket a nőket, és ettől hatalmasnak érezhesse magát, mert *ő és csakis ő* tehet magáévá annyi nőt, amennyit csak akar. Kényszerkésztetéses hódításai teljesítették be ábrándjait azokról az alsóbbrendű szerepekről, melyeket a fasizmus a nőknek szánt. Emil Ludwig német újságíró 1932-ben készített vele interjút, melyben önmagáról a feminizmus ellenségeként nyilatkozik. „Természetesen nem szeretném, ha a nők rabszolgák lennének, de ha azt javasolnám, adjunk nekik szavazati jogot, nevetség tárgyává válnék. A nőknek nem lehet szavuk a politikában."[16]

Mussolini szexuális élete korábban is igen élénk volt. Miközben az első világháború előtt Angelica Balabanoff-fal töltötte az idejét, épp majdani második feleségével élt (1910-ben), Rachele Guidivel, de közben már találkozgatott leendő első feleségével, Ida Dalserrel csakúgy, mint Margherita Sarfattival, ugyanakkor udvarolt az anarchista Leda Rafanellinek, és közben számtalan más nővel keveredett kalandokba. Hatalomra jutása azt jelentette számára, hogy könnyebben intézhette a nőügyeit, ami persze több veszélyt jelentett a nőkre nézve, ahogy azt Bianca Ceccato és Dalser is hamarosan megtudhatta. Ceccato 1918-ban a diktátor titkárnőjeként dolgozott a rendszer hivatalos lapjánál, az *Il Popolo d'Italia*nál. Kapcsolatukat az erőszakos szex és több kikényszerített abortusz jellemezte, de aztán 1920-ban Ceccatónak fia született. Miután Mussolini 1922-ben miniszterelnök lett, ráküldte a nőre a titkosrendőröket, akik törtek-zúztak a lakásában, hogy eltüntessenek minden, a kapcsolatra utaló jelet. Megvették a hallgatását, és amikor Ceccato férjhez akart menni az udvarlójához, megfenyegették, hogy elveszik tőle a gyermekét. Dalser nem titkolta, hogy 1915-ben fia született Mussolinitól: Benito Albino. A nőt pszichiátriai kórházba zárták, ahogyan később fiát is; utóbbit 1942-ben halálos injekcióval meggyilkolták.[17]

Hatalomra jutásának első éveiben Mussolini akkori felesége, Rachele még Romagna régióban lakott, s a Duce a Rómában, a Via Rasellán található lakását használta találkahelyként. Bejárónője, Cesira Carocci készítette elő a partnereket az aktusra, de néha ő maga is kiszolgálta. Mussolini testvére, Arnaldo kezelte a hallgatásért, az abortuszokért és a törvénytelen gyerekek után járó kifizetéseket. A diktátor 1929-ben, amikor kiegyezett a Vatikánnal, és Rachele a gyerekekkel a római Villa Torloniába költözött, új személyi kultuszos imázst talált ki magának, a „családos emberét", szexuális életét pedig a Palazzo Venezia-beli hivatalába költöztette át. Arnaldo 1931-ben meghalt, helyét Arturo Bocchini rendőrkapitány, az OVRA titkosrendőrség feje vette át. Bocchini ügynökei a Duce személyes titkárságával együttműködésben hajtották fel és káderezték le a szóba jöhető személyeket, ők intézték a posztkoitális büntetéseket és jutalmazásokat is.[18]

Rendőrségi aktákból, naplókból és Mussolini belső köreiből származó tanúvallomásokból – közöttük Clara Petacci, a diktátor utolsó komolyabb szeretője beszámolójából – az rajzolódik ki, hogy 23 évig tartó uralkodása alatt a Duce naponta akár négy nővel is szexelhetett a házasságán kívül. Nemi életét legjobban egy piramissal szemléltethetjük. Rachele, a felesége van a piramis tetején, aztán a legfontosabb szeretői, Sarfatti és Petacci következnek, majd körülbelül egy tucat állandó partner, akikkel havonta egyszer vagy kétszer találkozott. Abban az esetben, ha gyerek is született az aktusból, a kapcsolatot évtizedekig is ápolta, ha úgy tartotta kedve. Alice de Fonseca Pallottelli 1922-ben találkozott először Mussolinival, és két gyermeke született tőle az 1930-as években. Havi járadékot fizettek neki, a Duce elintézte, hogy a nő üzletember férje több alkalommal is fizetésemelést kapjon, az ötvenedik születésnapjára pedig autót ajándékozott neki. A piramis következő szintjein félállandó partnerek találhatóak, a legalján pedig nők ezrei, akiket behívatott, megdugott és megfigyeltetett. Sok el nem ismert mini-Mussolini születhetett ezekből a találkozókból, és nem ismert azoknak a férjeknek a száma sem, akik sajátjukként neveltek fel egyet (vagy akár többet is) a diktátor gyerekei közül.[19]

Az autoritárius vezetés felőrli a bizalmat és a hitelességet az emberek között. Így nem meglepő, hogy Mussolini és Petacci mindvégig kémkedtek egymás után kapcsolatuk kilenc éve alatt (1936–1945). Mussolini naponta több órát szentelt a nála majdnem harminc évvel fiatalabb, feltörekvő színésznőnek, naponta tíznél többször is rátelefonált. Elolvasta leveleit, lehallgatott telefonbeszélgetéseinek leiratát, rendőri jelentéseket arról, hogy hol tartózkodik. A jó összeköttetésekkel rendelkező Petacci, akinek apja XI. Pius pápa orvosa volt, feljegyzéseket vezetett az olasz vezetővel folytatott beszélgetéseiről, kémkedett utána, és jó kapcsolatot ápolt a személyzetével, hogy ártalmatlanná tegye riválisait. Magda Fontanges francia újságírónőt lefizettette és kitoloncoltatta Olaszországból. Ennek ellenére Petacci megvalósította a despota álmát: olyan nő volt, aki „feláldozta érte a saját egzisztenciáját azért, hogy neki szentelje életét, ezzel ugyanazt a kielégítő érzést biztosította a vezető számára, amire az a politikában is törekedett: teljesen uralhatta a másik személy életét", írja Mimmo Franzinelli történész.[20]

A fasizmus nőgyűlölő férfiasságkultusza abból a kulturális mátrixból bontakozott ki, amelyben létrejött az olasz futuristák avantgárd kollektívája, s amelynek 1909-es kiáltványa „a nő megvetését" is dicsőítette. Az első

világháború alatt megszerzett női függetlenség csak szította a férfihatalom helyreállítására irányuló törekvéseket.[21]. A feketeingesek által elkövetett nemi erőszak és a homoszexuálisok nyilvános megszégyenítése a rendőri hozzáállásban is megalapozta a férfiasság kultuszát. A fasizmus intézményesített törvénytelensége – elegyítve a tradicionális kultúra szexizmusával – az olaszországi diktatúrát a nőgyűlölők mennyországává tette. Giorgio Amendola antifasiszta író így vallott erről: amíg Párizsba nem emigrált, fogalma sem volt, mi lehet az a „nemi emancipáció egy kölcsönös tiszteleten alapuló kapcsolatban".[22]

Mussolini hipermaszkulin egyénisége a filmhíradóban, plakátokon, fényképeken és egyáltalán mindenütt a fasiszta társadalom harcias férfiimázsának mintájaként jelent meg. Ezt a fasiszta filmgyártás kommersz drámákba öntötte. Augusto Genina 1936-ban készült, *Lo squadrone bianco* (A fehér lovasszázad) című gyarmati filmjében a népszerű színész, Fosco Giachetti a harcias tábornok karakterének megformálásához Mussolini gesztusait és hanghordozását is átvette. A diktátornak a való életben is számtalan utánzója volt, kezdve vejével, Galeazzo Cianóval, akit „Állkapocsnak" becéztek, mert „amikor Mussolini kitolta az állát, Ciano a sajátját másfél centivel kijjebb tolta", idézi fel Laura Fermi. A Foro Mussolini [ma Foro Italico] sportkomplexumban álló, dagadó izmú atlétaszobrok őrzik az akkori állam által dicsőített túláradó férfiasságot. Ugyancsak ezt példázza a futurista Renato Bertelli 1933-ban Mussolini profiljáról készített szobra, amely erősen emlékeztet egy pénisz csúcsára. A szobor akkora népszerűségnek örvendett, hogy a művész kicsinyített másolatokat gyártott belőle és kis asztali díszként adta el őket.[23] Mivel a nők a Duce életében a feszültséglevezetésnek, az előrejutásnak és az ego kielégítésének a tárgyai voltak, falloszként való ábrázolása méltó hódolat volt előtte.

* * *

HITLER UGYANOLYAN LOBBANÉKONY TERMÉSZETŰ VOLT, mint Mussolini, és neki is arra volt szüksége, hogy uralkodhasson az őt körülvevő nők és férfiak felett. A Führer interperszonális agressziójának fő fegyvere a félelmetes érzelmi intenzitás és beszélgetőtársainak verbális bántalmazása volt – nem pedig az olasz vezér által alkalmazott fizikai és szexuális erőszak. „Egy tizennyolc éves lány formálható, mint a viasz. Egy férfinak tudnia kell nyomot hagyni minden lányon. Ez az, amit a nők

akarnak", állította Hitler. A fiatal lányok preferálása jól mutatja a Führer erős belső vágyát arra, hogy a körülötte lévőket önmaga képére formálja.[24]

Azok a nők, akik kapcsolatban álltak Hitlerrel hatalomra jutása előtt és után, tudták jól, a beszédeiben megmutatkozó intenzitás nem csupán szerepjáték. A Goebbels és némely filmrendezők, például Alfred Zeisler által beszervezett kezdő színésznők és fiatal kóristalányok kénytelenek voltak a Führer monológjait hallgatni a magánlakosztályában. Mostoha-unokahúgát, Geli Raubalt két éven át majdhogynem fogolyként tartotta müncheni lakásában, mígnem a lány 1931-ben, 23 évesen öngyilkos lett Hitler fegyverével. Élettársa, Eva Braun 1932-ben és 1935-ben kísérelt meg öngyilkosságot (előbb fegyverrel, majd altatókkal), végül tíz évvel később a Führerbunkerben ciánnal vetett véget az életének, immár férje oldalán.[25]

A Hitler szexualitását taglaló viták már az 1930-as évek óta főleg akörül forognak, hogy az mennyire tért el a „maszkulin normától", a nőktől való viszonylagos fizikai távolságtartását pedig a virilitás hiányának bizonyítékául szokták emlegetni. A náci mozgalom korai időszakában a német baloldal az olyan prominens homoszexuálisok, mint az SA-vezető Ernst Röhm feltűnését a nácizmus befeketítésére használták, és Hitlert is deviánsnak nyilvánították. Theodor Adorno és pszichológus szerzőtársai az 1950-ben kiadott *The Authoritarian Personality* (A tekintélyelvű személyiség) című könyvben átvették ezt az álláspontot. A nácizmus korai toleranciája a normán kívüli szexualitás iránt nem meglepő, a weimari Berlin valóságos mennyország volt a homoszexuálisok számára, hiszen mintegy 80-100 meleg-/leszbikusbár és -szórakozóhely üzemelt városszerte. Ahogy Robert Beachy írja, sok homoszexuális náci a mozgalomban fontos szerepet játszó „a férfiasság-ideológiák homoerotizmusa által elvakítva" nem gondolta, hogy a biológiai rasszizmus általuk létrehozott gépezete egyszer majd ellenük is fordulhat.[26]

Akik azt állítják, hogy Hitler titkoltan homoszexuális volt, számos érvet hoznak fel. Csak az öngyilkossága előtti napon házasodott meg; fiatal korában kerülte a bordélyházakat, nem keveredett alkalmi kalandokba, részben a betegségektől és kórokozóktól való félelme miatt; valamint halott anyjának fényképe több rezidenciájában is az ágya fölött kapott helyet. Az alapján, ahogy Hitler próbált férfi lenni, több megfigyelő is azt a következtetést vonta le, hogy „férfi és nő is volt egyszerre", vagy biszexuális, vagy – a háború utáni bulvársajtó állítása szerint – hermafrodita. „Kifelé olyan erős, mégis szívbe markolóan gyengéd belül", írta a jövőbeli Führer-helyettes, Rudolf Hess, találó megfogalmazásban azokról az ellentmondásos jellemvonásairól, amelyek segítségével a náci vezér a férfiak és nők rajongását is elnyerte. Nyilvános helyen soha nem vette le a ruháit, pedig a beszédei után ázott a verejtékében; ezzel Hitler azt érte el, hogy közönsége úgy érezhette: intim kapcsolat jött létre közöttük. „Néha úgy tűnik, mintha [a szavait] mind a szívéből szakítaná ki, rettenetes kínokat okozva ezzel magának", áradozott róla az író Michael Fry.[27]

A vágy hiánya Hitlernek Eva Braunnal folytatott hosszú viszonya (1932–1945) alatt nem számított komoly problémának; sokkal fontosabb volt az, hogy a nép olyannak lássa őt, mint aki kizárólag Németországért él és dolgozik. 1935-ös öngyilkossági kísérlete előtt két hónappal Braun arról panaszkodik a naplójában, hogy „csak bizonyos célokra kellek neki". Hitler obersalzbergi rezidenciájában, a Berghofban megforduló bizalmasok körében a társaság középpontjában állt, de a nyilvános eseményektől távol tartották. A fogadásokon Goebbels felesége, Magda játszotta a first lady szerepét, miközben Braun és egyedi ruhakollekciói láthatatlanok maradtak. Beszédei alatt Hitler a közönségének adta át magát, vezérkultuszát pedig arra a fikcióra építette, hogy ő mindenestül azoké, akiknek a vágyait és akaratát ő megtestesíti.[28]

Hitler karrierjét alapvetően meghatározta az a képessége, hogy mélyen magához tudta kötni az embereket. Érzelmi-indulati túlfűtöttsége, raszszista uszító szónoklatai már korán megfertőzték Goebbelst és más vezetőtársait, s évtizedekre szóló bensőséges viszonyt hozott létre közöttük. „Tudom, hogy Hitler miért szeret engem… A hiúsága is vonzónak talál. De van itt egy másik ok is. Az én titkom, és Hitleré. El nem tudom mondani azt az ekstázist, amit érzek, a mámort, érzelmeim csúcsát", írta Hans Frank, a Führer személyes jogásza.[29] Ugyanúgy, mint Olaszországban, a nőknek és férfiaknak itt is a vezér akaratának kellett engedelmeskedniük, aki legnagyobb gyönyörét abban lelte, hogy irányított és birtokolt mindenkit maga körül – ez a dinamika folytatódott a katonai diktatúrák alatt és azok után is.

* * *

„MA… ELJÖTT A HÁREMEK ÉS SZOLGÁK KORSZAKÁNAK A VÉGE", szónokolt büszkén Kadhafi 1981 szeptemberében, amikor Líbia új női katonai akadémiájának első tisztavató ünnepségén. Az általa támogatott női felszabadítási mozgalom „bombaként rázza majd fel az egész arab világot;

arra buzdítva a rabságban élő nőket, legyenek paloták, akár a piacterek foglyai, hogy lázadjanak fel börtönőreik, a kizsákmányolóik, az elnyomóik ellen." Ugyanezen a napon, pár órával később, a maga palotaszerű Báb al-Azizja főhadiszállásán ő maga választotta ki háremének foglyai közül, hogy kit erőszakol és kínoz meg aznap este.[30]

Kadhafi 1969-es puccsa valóban jóval nagyobb szabadságot adott a nőknek. A férfiakkal egyenlő jogállást kaptak, új tanulási lehetőségeket és bizonyos fokú önrendelkezési jogot. Aktív feminista csoportok munkálkodtak az ő szocialista népi államának a Nőszövetségében is. Miközben az ilyen forradalmi intézkedései egyre népszerűbbé tették Kadhafit, titokban egy olyan rendszert épített ki, amely saját vágyai kielégítésére hajtott fel és vetett fogságba nőket. Számos autoriter állam ösztönzi a nők társadalmi mobilizációját, miközben korlátozza jogaikat – Kadhafi esetében ez az ellentmondás még élesebb volt, országában a nők erőszakos leigázása szélsőséges méreteket öltött.[31]

„Vajon létezett a világon olyan nő, akit nem akart megkapni legalább egyszer?", tette fel a nem csupán költőinek szánt kérdést Szoraja. Őt 2004-ben, tizenöt éves korában rabolták el Kadhafi biztonsági szolgálatának emberei, és évekig fogságban tartották. Amikor a Báb al-Azizja komplexumba került, Kadhafi „protokollosztálya" irányítgatta a szexpartner-férfiakat, akik között ott voltak testőrei, vendégei és hadseregének tisztjei. A megerőszakolások a Báb al-Azizja pincéjében folytak. Jól felszerelt orvosi szobákban ukrán nővérek végeztek vérvizsgálatot és nőgyógyászati szűréseket az újonnan érkezőkön, mert Kadhafi, Hitlerhez hasonlóan, rettegett a betegségektől. Saját szexbarlangja volt, külön fürdőszobája jakuzzival, valamint állandóan kivilágított szobák a foglyoknak, hogy azok teljesen elveszítsék időérzéküket, a kapcsolatot a külvilággal. A gyakran órákig tartó, brutális szeánszok alatt Kadhafi tömte magába a viagrát, mint a cukorkát, részeg volt, és hasis vagy kokain hatása alatt állt.[32]

Kadhafi mindent kikényszerített női áldozataiból: testőrként, szobalányként is szolgálniuk kellett, s pincérként, ha vendégek érkeztek hozzá, vagy ha felesége, Safia Farkash jött el a komplexumon belül található saját villájából. Külföldi utazásai során a tényleges női katonák mellett testőrökként voltak jelen. Az egyenruhás szépségekről beszámoló külföldi újságírók, akiknek minden bizonnyal fogalmuk sem volt arról, hogy mi folyik a falak mögött, csak hozzájárultak Kadhafi férfiasságkultuszának erősítéséhez.

Amikor Condoleezza Rice amerikai külügyminiszter 2008-ban meglátogatta Kadhafit, a diktátor ragaszkodott ahhoz, hogy magánkonyhájában lássa vendégül vacsorára. Rice nem tudta, hogy a női kiszolgáló személyzet és a férfi testőrök odalent egy másik beosztásban is dolgoznak. L. S., aki külföldi vendégek számára rendezett vacsorán vett részt Kadhafi feleségének tolmácsaként, érzékelt valamit ezekkel a nőkkel kapcsolatban, akik úgy szedték le a tányérokat, hogy „az ember ereiben megfagyott a vér".[33]

Ahogy Mussolini Olaszországában, itt is a titkosrendőrség és állami hivatalnokok dolgoztak a nők beszerzésén a szexuális ragadozó vezér számára. Kadhafi azonban még túl is tett a Ducén, mert ő rabként tartotta a nőket. A protokollfőnököt, Nuri al-Miszmarit csak a Kurvák Tábornokaként emlegettek. Néhány „nő", akit felszolgált Kadhafinak, valójában még 14 éves sem volt. Mások külföldről érkező üzletembereknek, politikusoknak vagy éppen saját minisztereinek és tábornokainak voltak a házastársai. Al-Miszmari rendezte a kifizetéseket is azon áldozatok számára, akik külföldön leleplezhették volna a rezsimet (a számlát olykor „befektetési megállapodásra" állították ki), valamint a büntetéseket azon női toborzók és őrök számára, akik nem akartak többé a szexuális erőszak részesei lenni. A női segítők felemelkedése Kadhafi rendszerében jól mutatja a diktátornak a nemi emancipációval kapcsolatos s ellentmondásos nézeteit. A nők úgy léphettek feljebb karrierjükben, ha lehetővé tették a vezetőjük és annak belső köre számára, hogy más nőket zaklasson-bántalmazzon.[34]

Az emberrablás és nemi erőszak rendszere felderítőkre (gyakran a „forradalmi gárdistákra") épült, akik piacokon, iskolákban és az utcákon kerestek csinos lányokat, akiket aztán lefényképeztek az „előszűrésre". Sok szülő rejtegette a lányát, de a felderítők kiszúrhatták őket a család autójában vagy az üzletükben is, és másnap már jöttek is érte, hogy elvigyék. Azok a nők és lányok, akiket a vezér visszautasított és visszakerültek otthonaikba, fejkendőt hordtak (ez akkoriban Líbiában ritka viselet volt), de gyakran kerülték őket a szomszédok és rendszerpárti családtagjaik is. Fejkendőt kötött L. S. rokona is, miután eltűnt két hétre.[35]

Kadhafi szerette maga kiválasztani áldozatait, és erre remek alkalmat szolgáltattak különféle iskolai, egyetemi rendezvények és politikai gyűlések. A Tripoli Egyetem az egyik kedvenc vadászterepe volt, a campuson Kadhafi még az otthoni szexbarlangjának a mását is megépíttette. Április 7-ét, a férfi hallgatók kivégzésének borzalmas „ünnepnapját" használta Kadhafi arra, hogy új rabnőket válasszon magának. A nők fejének megérintése volt

a jel, hogy a biztonsági szolgálat intézkedjen. Szoraja, akit iskolája kiválasztott arra, hogy egy ilyen alkalommal virágcsokrot ajándékozzon Kadhafinak, maga is átélte azt az érintést: „Ott vége volt az életemnek." Nyolc évvel később, megszámlálhatatlan verés és megerőszakolás után „nem voltam más, mint egy tárgy, egy lyuk". A diktátorok életmódjának és uralkodásának szerves része az emberek eszközzé degradálása a pénzbeli, szexuális és egyéb vágyak kielégítése céljából. Kadhafi esetében a határtalan gazdagság és a kontroll nélküli hatalom egy „olyan szörnyeteget hozott létre, aki istennek képzelte magát..., és semmi más nem járt a fejében, csak a szex" – könnyen lehet, hogy ez a jellemzés néhány új autoriter vezetőre is ráillik.[36]

* * *

„MI TÖRTÉNIK, HA EGY SZEXISTA VEZETŐT VÁLASZTANAK meg egy ország élére? Kérdezzék meg az olasz nőket", írta az újságíró Annalisa Merelli 2016 októberében, hogy figyelmeztesse az amerikaiakat arra, mit hozhat egy nyíltan nőgyűlölő férfi megválasztása. A 2000-es évek első évtizedében két hivatali ciklusa alatt Berlusconi arra használta Olaszországszerte a tévés és reklámipari befolyását, hogy elárassza az országot a nőket behódoló szerepekben ábrázoló képekkel. Szexizmusa sokak számára megnyerő volt egy olyan konzervatív társadalomban, ahol a válást 1970-ig törvény tiltotta.[37]

Berlusconi 1980-as évekbeli szórakoztató műsora, a *Drive In* ledéren öltözött nőkkel és szemérmetlen operatőri munkával taposta ki ezt az ösvényt. Egy 1986-os, Berlusconi és közeli munkatársa, Marcello Dell'Utri között folytatott telefonbeszélgetésből, mely Berlusconi Craxi miniszterelnök társaságában töltött szilveszteréjszakáját taglalta, az derül ki, hogy azoknak a nőknek nem csak a képernyőn voltak feladataik.

BERLUSCONI: Rosszul kezdődik az új év!
DELL'UTRI: Miért?
BERLUSCONI: A *Drive In*ből két lánynak el kellett volna jönnie, de átvertek minket.
DELL'UTRI: Na és?
BERLUSCONI: Hogyhogy na és? Ez azt jelenti, hogy nem fogunk dugni! Ha így kezdődik az új év, akkor egész évben nem fogunk dugni![38]

Nem tudhatjuk, hogy ez a két nő fizetett-e bármilyen árat a pályafutásán a bátor kiállásáért. De a következő évtizedekben Emilio Fede, Berlusconi producer-propagandistája, 1992 és 2012 között a TG4 csatorna hírigazgatója százával rendezte a szépségversenyeket Olaszország-szerte, hogy Berlusconi műsoraihoz nőket találjanak, akik elméletben bármikor rendelkezésre állnak, hogy kiszolgálják az ő haveri körét. Az ilyen rendezvények egy részét „kulturális kezdeményezésnek" nyilvánították és közpénzből finanszírozták, néhány alkalommal pedig egyenesen Fede volt az egyszemélyes zsűri. A részvétel ugródeszka lehetett az ifjú nők számára a tévésztárok és modellek világába, a nyertes pedig *meteorinévé* is válhatott, vagyis a TG4 csatorna időjárás-jelentő lányává.

Hellen Scopel, a Miss Padania cím nyertese és a Miss Italia 2002 döntőse, Berlusconi főműsoridőben futó műsorainak veterán szereplője 2008-ban rájött a valós foglalkoztatási feltételek mibenlétére. Azért veszítette el *meteorine* pozícióját, mert megtagadta Fede „szívességekre" irányuló kérését. Amikor 2011-ben a tévé nyilvánossága elé állt a maga történetével, akkor már mindenki számára világos volt az összefüggés Fede szépségversenyei és a Berlusconi-birodalomban folyó szexuális kizsákmányolás között. „Azért jön ide Emilio Fede, hogy kiválassza az adófizetők pénzéből rendezett következő szexparti résztvevőit?", tette fel a kérdést egy politikus, akinek 12 000 eurót kellett volna fizetnie a Miss Pescara verseny megrendezéséért. Abban az évben az ENSZ a nőkkel szembeni hátrányos megkülönböztetés felszámolásáról szóló egyezményben fejezte ki aggodalmát a „nők szexuális tárgyakként való ábrázolásával kapcsolatban" Olaszországban, és „a politikusok azon nyilatkozatait illetően, amelyek aláássák a nők társadalmi státuszát".[39]

Az ENSZ jelentése minden kétséget kizáróan Berlusconi napi szinten megjelenő nőgyűlölő megjegyzéseire és tetteire utalt, ami férfias személyes brandjének és a médiafigyelem erre irányításának a szerves részét képezte. Előfordult, hogy egy értekezletről kifele menet hátulról megragadott egy rendőrnőt, miközben a kamerákba vigyorgva nemi aktust színlelt. Máskor egy zöldenergiával foglalkozó cég női vezetőjét arról kérdezte, hogyan éri el a szexuális kielégülést, de olyan is előfordult, hogy tanulmányi kitüntetést elért egyetemista diáklányoknak azt mondta, annyira tehetségesnek tartja őket, hogy legszívesebben meghívná őket egy szexpartira. A cél minden ilyen alkalommal az volt, hogy megalázza a diplomás nőket, a nézők pedig vele röhögjenek.[40]

Berlusconi hívei jó szemmel nézték, hogy kormányzati pozícióba emelt nőket, jóllehet ezt mindig hagyományosan „női" területeken tette, például az oktatási tárca esetében. Mara Carfagna esélyegyenlőségi miniszter 2008 és 2011 között, a Berlusconi-világ szülötte: korábbi Miss Italia-versenyző és táncosnő volt Berlusconi szórakoztató műsoraiban. Miniszterként azon dolgozott, hogy visszaszorítsa a nők ellen elkövetett erőszakot, és olyan törvényt indítványozott, amely bűntetté nyilvánította a zaklatást és az utcai prostitúciót. Carfagna pályájának íve jól érzékelteti, hogyan változtatta meg Berlusconi az olasz politikai kultúrát, amikor a hagyományos politikai pártfogói hálózatot lecserélte egy olyanra, amely magánvállalkozásaiban és privát igényeiben gyökerezik.[41]

Berlusconi női rajongóit nem zavarta a leplezetlen nőgyűlölet. Népszerűsége a nők körében nem esett vissza még akkor sem, amikor először keveredett szexbotrányba. Ellenkezőleg: sokak szívét megérintette karizmája, ahogy csókokról és ölelésekről beszélt, meg arról, hogy felvarratja az arcát és hajbeültetést végeztet el magán csak azért, hogy még vonzóbbnak tűnjön a nők szemében. „Én is voltam afféle háziasszony", mondta Berlusconi, amikor a politikai karrierje kezdetén háziasszonyokkal találkozott, és felsorolta, hogy gyerekként mi mindent kellett elvégeznie a ház körül, s hogy ezalatt megtanulta, „mennyire fárasztó" ez a munka.[42] Veronica Lario, Berlusconi gyerekeinek anyja másképp látta mindezt. Házasságuk alatt Berlusconi gyakran udvarolt nyilvánosan más nőknek, és egy alkalommal, amikor Berlusconi azt mondta Carfagnának, „ha nem lennél férjnél, azonnal elvennélek feleségül", Lario a *La Repubblica* című napilap hasábjain nyílt levélben követelt Berlusconitól bocsánatkérést. Lario 2009-ben adta be a válókeresetet, amikor Berlusconi részt vett egy 18 éves fehérneműmodell, Noemi Letizia születésnapján, aki a közönség előtt adott hangot azon álmának, hogy táncosnő lesz, vagy talán parlamenti képviselő: „Silvio papa majd elintézi", nyilatkozta magabiztosan.[43]

A 2010-ben kirobbant Rubygate-botrány végül sok Berlusconi-rajongónak rendítette meg a hitét. Egy addig ismeretlen 17 éves marokkói táncosnőt, Karima El Mahrougot, ismertebb nevén Rubyt lopás gyanújával letartóztatták, majd szabadon engedték. Mint kiderült, a szabadon bocsátás Berlusconi személyes kérésére történt; El Mahroug ugyanis az egyik olyan Berlusconi-kedvenc volt, aki részt vett a szexpartikon. De a Rubygate-ügy nem csak az olasz miniszterelnök bonyolult magánéletéről szólt. Mussolini fontosabb szeretőinek, például Giulia Alliata di Montereale hercegnőnek volt némi befolyása *mások* politikai kinevezésére; ez a 21. századi botrány rávilágított arra, hogy ha valaki bizalmas viszonyba kerül a vezetővel, vagy nőket szállít neki, *ő maga* emelkedhet pozícióba. Az egyik ilyen példa Nicole Minetti. A fogászati asszisztens akkor találkozott először Berlusconival, amikor a Publitalia-rendezvényeken dolgozott hoszteszként, majd 2007 és 2009 között szerepeket kapott Berlusconi kereskedelmi csatornáin és az állami televízióban. 2010-ben minden politikai tapasztalat nélkül indult a regionális választásokon Lombardiában, és még abban az évben mandátumot is szerzett. A botrány lerántotta a leplet hirtelen szakmai előmenetelének háttérlogikájáról is: Minetti toborzóként lányokat keresett Berlusconi szexpartijaihoz, s ő intézte az utazásukat, elszállásolásukat is. Ahogy egyre több ilyen történet látott napvilágot, sokan azt hangoztatták, hogy Olaszország „prostikrácia" *(mignottocrazia)* lett, ahol, ha Berlusconinak dolgozik az ember, megnyílik előtte a politikai karrier lehetősége. Minetti esetében ez a karrier nem volt hosszú életű. Prostitúció elősegítésével vádolták, s végül 2019-ben majdnem három év börtönre ítélték.[44]

Berlusconi állítása szerint a szexpartikra utaló „bunga-bunga" kifejezést az ő barátjától, Kadhafitól tanulta. Az olasz elnök szardíniai, római és a Milánó melletti arcorei rezidenciáján rendezték ezeket a bulikat, a résztvevők között pedig helyi szépségkirálynőket éppúgy találunk, mint a világ minden tájáról beszerzett nőket. A szállást, a kifizetéseket és az ajándékokat Minetti, Emilio Fede, Berlusconi hírigazgatója, valamint Dario Lele Mora intézte, utóbbi az elnök által alapított Mediaset csatorna műsoraiba keresett tehetségeket.[45] El Mahroug és más, a bulikon részt vevő nők bírósági tanúvallomásaik szerint olykor több, hatalomban lévő férfi is ott volt, máskor csak egy (Berlusconi) 15-20 nővel, akik kórusban énekelték a „Köszönjük Istennek Silviót" kampánydalt. A vacsora után rúd- és hastáncosnők léptek színre, majd néhányukat meghívták Berlusconi hálószobájába az afterpartira. Az állandó szeretők pénzt kaptak vállalkozásuk beindításához, szerepet Berlusconi show-műsorában vagy szabad belépést a politikai életbe. El Mahroug esetében ez 300 000 dollár értékű ajándékot jelentett, és az ügyész szerint 4,5 millió eurót azért, hogy hallgasson a Berlusconival való viszonyáról, mivel akkor még kiskorú volt.[46]

A Rubygate-ügy pikantériája felkeltette a média érdeklődését, de azoknak a nőknek a megjegyzései is sokatmondóak, akik személyesen, közelről találkoztak az olasz miniszterelnökkel. „Sajnálom Berlusconit... Azért kell

ilyen partikat szerveznie, hogy ne legyen egyedül", nyilatkozta Chiara Danese, korábbi Miss Italia-győztes, aki, miután vallott Berlusconi ellen, Amerikába költözött, mert féltette saját biztonságát. „Boldognak tűnhet azzal a nagy vagyonnal... de szerintem magányos", vélekedett El Mahroug 2011-ben. Ez a mondata minden diktátorra érvényes: mind szenvednek a belső ürességtől, mindegy, hogy mennyi pénzt és hatalmat halmoznak fel, és mennyi női testet fogyasztanak el.[47]

* * *

„Ha sztár vagy, engedni fogják", mondta Trump 2005-ben a nők fogdosásáról és csókolgatásáról, de nem tudta, hogy szavait videón rögzíti Billy Bush, az *Access Hollywood* tévéműsor producere, melyben Trump is szerepelt. Amikor 2016-ban nyilvánosságra került a felvétel, sokan azt hitték, ezzel véget ér Trump politikai karrierje. De a kijelentés csak megerősítette a nőgyűlölő férficeleb imázsát, amelyet Trump évtizedek óta épített a Trump Model Management cég (1999–2017) és a Miss Universe szépségverseny (1996–2015) tulajdonosaként. A Miss Universe verseny évtizedeken át lehetővé tette Trump számára, hogy nagy „nőállomány" közelében lehessen. Gyakran sétált be az öltözőikbe, amikor tudta, hogy éppen ruhátlanok, és a modelleknek Trumpot ki is kellett szolgálniuk, például nagy hatalmú barátai mellett eszkortlányként, ahogy arról Jazz Egger is beszámolt.[48]

„A férfiak végre valóban férfiként fognak viselkedni a Trump-korszakban?", tette fel a kérdést a jobboldali Infowars oldal az elnök beiktatása utáni napokban. Követői azt a domináns hím vezetőt látták benne, akire Amerikának szüksége van. Őt John Wayne-ként, Supermanként és más világmentő férfi karakterként ábrázoló posztereket készítettek, ezeket magukkal vitték a politikai gyűlésekre, vagy kiposztolták a közösségimédia-felületeken. Az önmagát acélizmú harcosnak képzelő Trump 2017-ben a Twitter-profilján osztott meg egy fotót, amelyen a fejét Sylvester Stallonénak az 1976-os *Rocky* filmben látható testére photoshoppolták. A hetvenes éveiben járó Trump más férfiak testét kéri kölcsön férfiasságának mutogatására ahelyett, hogy a sajátját tenné közszemlére, ahogy teszi azt Putyin, vagy tette Mussolini.[49]

A férfiúi tekintély visszaszerzése az Obama-korszak után egy olyan szellemi légkör megteremtését jelentette, amelyben a férfiak büntetlenül törekedhetnek vágyaik kielégítésére. 2019-ben az Igazságügyi Minisztérium

Nők Elleni Erőszak Hivatala weboldalán megváltoztatta a családon belüli erőszak meghatározását, kizárólag a testi sértésekre korlátozva a tényállást. Trump Igazságügyi Minisztériuma nem tartotta a „másik személyt érintő szexuális, érzelmi, gazdasági vagy pszichológiai természetű tetteket és fenyegetéseket bűncselekménynek vagy jogellenes cselekedetnek."[50]

Trump a #MeToo kampányt a hatalmon lévő férfiakra nézve „igen veszélyesnek" tekintette, és mindig kész volt megvádolt prominens férfiak védelmére kelni. Ilyen volt például a Fox News újságírója, Bill O'Reilly, akit szexuális zaklatással vádoltak, vagy Roy Moore alabamai politikus, aki ellen gyerekmolesztálás és nemi erőszak volt a vád. Az ilyen esetekben Trump a vádlók elszigetelését, hírnevük, szavahihetőségük csorbítását igyekezett elérni. 2018-ban Christine Blasey Ford pszichológus azt vallotta a Szenátus igazságügyi bizottsága előtt, hogy a Legfelsőbb Bíróság tagjává jelölt Brett Kavanaugh zaklatta őt a középiskolában. Trump becsmérlő megjegyzéseket tett Ford vallomására, s ezzel elérte, hogy annak hitelessége megkérdőjeleződjön, és a nyilvánosság a nő ellen forduljon. Fordot többször is halálosan megfenyegették, Kavanaugh pedig a Legfelsőbb Bíróság bírája lett.[51]

Az elnök maga is több fontos hivatalba nevezett ki olyan férfiakat, akikkel szemben felmerült a szexuális zaklatás vagy a családon belüli erőszak vádja. A Fehér Ház által közzétett, csupa fehér férfi tisztségviselőt és munkatársat ábrázoló fényképek pedig jól mutatták az Obama-kormányzat évei alatt megszüntetett nemi és faji egyenlőtlenségek visszatérését.[52]

Trump számára, akárcsak Berlusconinak, a kormányzati pozíció önvédelmi eszközzé vált, hiszen a múltját alapos vizsgálatnak vetették alá. Életének különböző szakaszaiból tucatjával bukkantak elő a nők, és vádolták meg öt szexuális zaklatással vagy nemi erőszakkal, a Miss Universe verseny szereplői, az *Apprentice* versenyzői, a Mar-a-Lagóban megfordult vendégek, Trump üzleti alkalmazottai vagy kampánystábjának tagjai. „Hátha elüti egy teherautó", mondta 2018-ban Trump ügyvédjének, Michael Cohennek David Peckerről, aki a *National Enquirer* konzervatív pártállású bulvárlap kiadójaként azt fontolgatta, felmondja a Trumppal kötött megállapodását az elnök korábbi szexuális bűncselekményeinek eltussolásáról. A diktátortörténelemnek megfelelően Cohen vitte el a balhét, amikor lefizette a pornósztár Stormy Danielst, hogy hallgasson korábbi viszonyáról Trumppal. Cohent végül kampányfinanszírozási vétségek és adócsalás miatt 2018-ban hároméves börtönbüntetésre ítélték.[53]

7

KORRUPCIÓ

A TÖKÉLETESEN ELKÉSZÍTETT, limoges-i porcelántányérokon felszolgált sült fürjet a világ legjobb pincéiből származó borok kísérték. A kongói dzsungelbeli Gbadolite városban, a Mobutu palotáit övező parkban hattyúk úszkáltak a kristálytiszta tavakon, odabent szolgák suhantak a kárpitokkal és carrarai márvánnyal borított termeken át, a pénz pedig ömlött a CIA-tól, a Nemzetközi Valutaalaptól (IMF), a magánbankoktól s az ország kobalt-, réz- és gyémántbányáitól. Az 1980-as és az 1990-es években II. János Pál pápa és Pat Robertson prédikátor éppúgy vendég volt Gbadolitéban, mint William Casey CIA-igazgató. A megnyerő modorú, ám kegyetlen lelkű Mobutu mindig tudott idézni egy találó diktátori bölcsességet, például ezt: „Ha lopni akarsz, lopj okosan, keveset, elegánsan! Mert ha olyan sokat lopsz, hogy egyik napról a másikra gazdagodsz meg, akkor elkapnak." Ezt a tanácsot követve ő maga is elkerülte a börtönt, miközben Zaire-ból „olyan kleptokráciát csinált, ami mellett eltörpült minden más kleptokrácia, és olyan mércét állított fel, amelyhez minden jövőbeni nemzetközi tolvajt mérni fognak", ahogy Stephen Solarz New York-i demokrata képviselő fogalmazott 1991-ben.[1]

A zaire-i miniszterek és hivatalnokok, akiknek a hivatalos eseményeken a Mobutu által kötelezővé tett s az európai viselettől eltérő, ún. *abacost* zubbonyt kellett viselniük, tudták, hogy bármelyik pazar lakoma az utolsó vacsora lehet számukra. Az uralkodó elit körében végrehajtott gyakori tisztogatások bizonytalan légkört és a vezetőtől függő viszonyt hoztak létre, így kényszerítve az elit tagjait, hogy bűnrészességet vállaljanak a korrupciós ügyekben. A rendszer működtetésében való részvétel vagyonossá, ugyanakkor sebezhetőbbé is tette őket. Bármikor rájuk vetülhetett a korrupció vagy nepotizmus vádja, és megbüntethették őket. Mobutu uralkodásának első évtizedében 212 magas státuszú emberből 29 került egyenesen a börtönbe, 26 másikat távolítottak el hűtlenség vagy becstelenség

(pl. lopás) vádjával, 1966-ban pedig négy minisztert akasztottak fel árulás miatt, ötvenezer ember előtt. Mobutu idővel a büntetések elkerülésére kondicionálta a politikai elitet, habár annak egyes tagjai őt is tudták manipulálni.[2]

Jean Nguza Karl-i-Bond karrierje jól mutatja, milyen kockázatokkal és előnyökkel jár a diktátorokkal való együttműködés. Külügyminiszteri megbízatásának második ciklusa alatt (1976–1977) hazaárulással vádolták meg, valószínűleg azért, mert a külföldi sajtó Mobutu lehetséges utódjaként írt róla. A börtönben megkínozták, de 1977-ben Mobutu visszavonta a halálos ítéletét, 1978-ban kegyelemben részesítette és 1979-ben újra kinevezte külügyminiszterré. Karl-i-Bond emigrált, 1981-ben az amerikai Kongresszus előtt tanúskodott Mobutu korrupciós ügyeivel kapcsolatban, egy évvel később pedig *Mobutu, Or The Incarnation of Zairean Evil* (Mobutu, avagy a Zaire-i Gonosz megtestesülése) címmel írt könyvet. Hogy leállítsa a negatív sajtóhíreket, Mobutu 1986-ban kinevezte őt washingtoni nagykövetté. Karl-i-Bond rugalmassága, amivel ezen a poszton az általa korábban leleplezett bűnöket legitimálta, 1991-ben miniszterelnöki kinevezést hozott neki. Karl-i-Bondra és hasonló társaira gondolva jegyezte meg Blaine Harden újságíró, hogy mindössze nyolcvan ember számít Zaireben. „Egy adott időpontban húszan közülük miniszterek, húszan száműzetésben vannak, húszan börtönben és húszan nagykövetnek vannak kinevezve. Háromhavonta leáll a zene, és Mobutu megcseréli a szerepeket."[3]

Mobutu hosszan tartó uralmát és fényűző életvitelét a hidegháború tette lehetővé. A dekolonizáció kora magával hozta a gazdasági rend változását; az európai birodalmak bukása együtt járt az európai államok tőkéjének eltűnésével és új magán-, valamint intézményi befektetők beáramlásával. Mobutu Nyugat-párti és antikommunista álláspontja hozzásegítette olyan európai és amerikai tőkéhez, amelynek forrásai a posztkoloniális korban a baloldal térnyerését és a kommunista befolyás átmentését igyekeztek megakadályozni. Az évek során Mobutu támogatói és befektetői közé tartoztak lobbistái, például Paul Manafort és Roger Stone; Amerika zaire-i nagykövete, Sheldon B. Vance, valamint Valéry Giscard d'Estaing francia elnök családja. Az 1980-as években a Giscard d'Estaing család irányítása alá tartozó építőipari ügyletek Zaire külföldi adósságának majdnem harmadát tették ki. Az IMF és az Egyesült Államok Export-Import Bankja szintén hitelezett Mobutunak még azután is, hogy Erwin Blumenthal IMF-bankár 1982-ben figyelmeztetett, hogy valószínűleg soha

nem fogják visszakapni a pénzüket. Mire 1997-ben Mobutu száműzetésbe kényszerült, ötmilliárd dolláros vagyont halmozott fel. Zaire 12 milliárd dollárt veszített tőkekiáramlás miatt, és 14 milliárd dollárnyi adósságot halmozott fel. Az éves átlagos inflációs ráta 700 százalékra rúgott, és a lakosság csaknem háromnegyede élt szegénységben, napi egydollárnyi jövedelemből.[4]

A KORRUPCIÓT GYAKRAN DEFINIÁLJÁK ÚGY, mint a közhatalommal való visszaélést a személyes előnyszerzés céljából. Olyan cselekmények tartoznak a körébe, mint a megvesztegetés, az érdekkonfliktusok, az állami erőforrások fosztogatása, csőd kikényszerítése az adózási és engedélyeztetési jogszabályok segítségével, a vállalkozások jogtalan vegzálása, valamint haszonszerzés a privatizációból és az államosításból. Kötelességszegéssel kapcsolatos vétségként előfordulhat megfélemlítő könyvvizsgálat vagy nyomozás, továbbá olyan jogszabályok megalkotása, amelyek bűntettek dekriminalizálására irányulnak. Mobutu üzleti birodalma magánvállalkozásoktól visszacsorgatott jutalékokra, állami vállalatok családi tulajdonba való átjátszására, a nemzetközi segélyek megcsapolására, Zaire gyémánt- és egyéb természeti kincseinek bevételeire, állami bankoktól kapott „kölcsönökre" és kenőpénzekre épült.[5]

A politológiában a kooptálás azt jelenti, hogy a zsarnoki hajlamú vezető, illetve a rezsim egyéneket és csoportokat láncol magához. Ebben a könyvben a korrupció egy formájaként tekintünk rá, hiszen magában foglal erkölcsi megalkuvásokat, valamint a személyi és szakmai gyakorlatokban bekövetkező változásokat, amelyeket az amorális és erőszakos egyénekkel való együttműködés magával hoz. A korrupciót a diktátorok más eszközökkel kombinálva használják. Például a bírói karban végrehajtott tisztogatások olyan igazságszolgáltatást hoznak létre, ahol bűnözőket mentenek fel vagy eleve vádat sem emelnek ellenük. Azokat az újságírókat és aktivistákat, akik leleplezhetik a tolvajlásokat, bebörtönzik, valamint besározzák a propaganda segítségével. A férfiasság azt jelenti, hogy elveszed, amit akarsz, és a mércéje az, hogy mindezt büntetlenül megúszod. Az autoriterek új patronázsrendszereket hoznak létre, amelyek munkát és a meggazdagodás esélyét kínálják – így segítenek leküzdeni a kollaboráció miatt esetleg feltámadó erkölcsi aggályokat. A vezető és az őt hatalomba segítők közti szerződés egyik oldalán a hatalom és a gazdasági előnyök ajánlata, a másikon az erőszaknak és a polgári jogok elnyomásának a támogatása szerepel.[6]

A korrupció praktikák sorozata, egyben folyamat, állapotváltozás, mégpedig – ahogy a szó latin és ófrancia eredete erre utal – a romlás, a rothadás felé tartó. Ahogy az olyan mondások is utalnak rá, mint az „egy rohadt alma megrohasztja az egész ládát", a korrupciót mindig is a fertőzés fogalmával társították. A korrupció ezen természete jól tükrözi, hogyan működnek a zsarnoki rezsimek. A gazdaságot a vezető vagyona megteremtésének eszközeként használják, ugyanakkor ösztönzik az erkölcsi és viselkedési normák relativizálását, hogy az illegális és immorális dolgok elfogadhatónak tűnjenek, legyen az választási csalás, kínzás vagy szexuális zaklatás. Ahogy Daron Acemoğlu török származású amerikai közgazdász mondta 2020-ban: „Amit Putyin és Erdoğan megúszhatott a hivatali ideje elején, az semmi ahhoz képest, amit most megúszhatnak."[7]

Büntetett előéletű vezetők, mint Mussolini és Hitler, vagy bűnügyi vizsgálat alatt állók, mint Putyin, Trump vagy Berlusconi, előnnyel indulnak. Ők tudják, hogy ha a kormányzatot bűnözők menedékévé teszik, akiknek már nem kell megtanulni, hogyan legyenek törvényen kívüliek, azzal felgyorsítják a „fertőző hatást". Amnesztiák és kegyelmek osztogatásával a vezető a maga lekötelezettjévé teszi az érintetteket, s így zsarolókat, háborús bűnösöket és gyilkosokat állíthat a szolgálatába.[8]

Mivel vagyonosodási vágyuk határtalan, és hivatalukat kizárólagos magántulajdonuknak tekintik, az egyszemélyi vezetők saját gazdagodásuk érdekében kihasználják országuk természeti és emberi erőforrásait. Bolsonaro figyelmeztette az őslakos népcsoportokat, hogy vagy alkalmazkodnak az amazonasi esőerdők kapitalista kizsákmányolásához, vagy „egyszerűen eltűnnek". Hivatalának első évében a környezet- és természetvédelmi szabályok megsértéséért kiszabott kormányzati büntetések 34%-kal csökkentek. Trump autoriter alkuja az elittel – profit, cserébe a neki nyújtott politikai támogatásért – magával hozta kabinetjének lelkes klímaváltozás-tagadását. A Trump-kormányzat négy éve alatt száznál több környezetvédelmi előírást vontak vissza, s ezzel megkönnyítették a gépjármű-, az agrár-, a vegy- és a fosszilisenergia-iparban utazó Trump-támogatóknak, hogy büntetlenül szennyezzék a Földet és rabolják le a természeti erőforrásokat. Az olaj- és gázipari cégeknek nem kellett többé a metánkibocsátásukat jelenteniük. A bányavállalatoknak nem kellett többé igazolni, hogy ki tudják fizetni a szennyezéseik jövőbeni költségeit. Újra engedélyeztek fúrásokat az Északi-sarkvidéki Nemzeti Vadvédelmi Körzetben, és így tovább.[9]

Ez utóbbi tevékenység kapcsolódik Mike Pompeo külügyminiszter azon kijelentéséhez, miszerint az északi-sarki jégtakaró olvadása olyan esemény, ami tele van „lehetőséggel és gazdagsággal" annak ellenére, hogy ez tömeges lakosságvándorlást és ökológiai rombolást fog előidézni. Pompeo a globális felmelegedésben azt látja, hogy elérhető lesz a világ feltáratlan olajmennyiségének 13 százaléka, a földgáz 30 százaléka, valamint új arany-, gyémánt- és uránlelőhelyek sokasága. Ez a kapzsiság húzódott meg Trump 2019-es beszédében, amelyben Grönland megvásárlásáról szólt (bár sosem volt eladó), és egy 2020-as döntésben, amely az Egyesült Államok grönlandi befektetéseinek priorizálásáról rendelkezett. Már nem is tűnik annyira abszurdnak Gabriel García Márquez 1975-ben írt regényének, *A pátriárka alkonyá*nak diktátora, aki lecsapolja a Karib-tengert és eladja amerikai támogatóinak.[10]

Mások korrumpálása csak addig hasznos a vezető számára, amíg ő annyira befolyásos marad, hogy az alárendeltjein alkalmazott kényszerítő taktikák nem válnak saját maga ellen fordíthatóvá. Hogy védje magát, az „oszd meg és uralkodj" stratégiát gyakorolja, ami kabinetjének gyakori felforgatásával jár, így az elit tagjait egymással állandó versenyben tartja, miközben saját maga felé lojálissá teszi őket. A tisztségviselők olyan módokon szerezhetnek tudomást az elmozdításukról, mint például az olasz Giovanni Giuriati, a Nemzeti Fasiszta Párt titkára 1931-ben, aki ezt az újságból tudta meg; vagy gyűlésen résztvevőként, ami Mobutu kedvenc taktikája volt; a rádióból vagy a televízióból értesülve; vagy akár reggel a toaletten, főnöke nyilvános tweetjét olvasva, ahogy az Rex Tillerson amerikai külügyminiszterrel történt 2018-ban.[11]

Az állandó személycserék következtében az egymással vetélkedő politikai csoportok egy idő után túl gyengék lesznek ahhoz, hogy a vezető ellen konspiráljanak, illetve túl gyávák ahhoz, hogy a nem szívesen hallott igazsággal szembesítsék őt. „Az isten szerelmére, nehogy feldühítsék a Führert – ami azt jelenti, hogy ne mondjanak neki rossz hírt, ne beszéljenek neki dolgokról, amik nem úgy vannak, mint ahogy azokat ő elképzeli", írta Karl H. von Wiegand újságíró, összefoglalva a Kadhafi, Erdoğan és társaik alatt szolgálók számára ismerős szituációt. A jellemvonások, amelyeket Michael Morell korábbi CIA-igazgató sorolt fel egy 2016. augusztusi cikkében, melyben a szavazókat Trump *elnöknek* való alkalmatlanságára figyelmeztette, megtalálhatók minden egyszemélyi vezető kormányzási stílusában:

> hajlam, hogy megérzések alapján hozzon döntéseket; annak elutasítása, hogy új információk birtokában megváltoztassa a nézeteit; a tényeknek és mások véleményének rutinszerű figyelmen kívül hagyása és a törvények tiszteletének a hiánya.[12]

Az önkényuralkodók családszerető emberek – a maguk módján. Hogy védjék magukat a kritikáktól, és a lebukás esélyét minimalizálva tudják gyakorolni a korrupt tevékenységeket, családtagjaikból és a bizalmasaikból alakítják ki legbelső köreiket. Gyakran a vezető gyerekei viszik a hivatalos családi üzletet, ahogy Berlusconinál és Trumpnál, vagy a nem hivatalos családi pénzmosodát, amire példa Mobutu fia, Kongulu és más autokraták számos leszármazottja.[13]

A gyermekek házastársának is fontos szerep jut az ilyen önkényurak világában. Mussolini 1936-ban külügyminisztert csinált a vejéből, Galeazzo Cianóból, „személyes politikájának eszközévé" tette, hogy aztán kivégeztesse, amiért Ciano 1943-ban a hatalomból való elmozdítása mellett szavazott. Orbán veje, Tiborcz István üzletember 100 millió euró értékű vagyont halmozott fel, de a magyar kormány felfüggesztette az EU által kezdeményezett korrupciós vizsgálatokat. Berat Albayrak, akit több kormány is azzal vádol, hogy Törökország energiaügyi miniszteréként illegális tevékenységekben vett részt, jelenleg apósa, Erdoğan pénzügyminisztere. Jared Kushner, Trump veje és (elnöksége idején) főtanácsadója kormányzati megbízatásai mellett is kezében tartotta a Kushner és a Trump család magánpénzügyeit.[14]

* * *

A DIKTÁTORHAJLAMÚ ÁLLAMI VEZETŐK korrupciós tevékenységeihez Mussolini adta a mintát. Úgy állította be a fasizmust, mint ami megtisztítja Olaszországot a háborús nyerészkedőktől, majd miután miniszterelnök lett, leállította a háborús nyerészkedésre irányuló vizsgálatokat, hogy kedvére tegyen az őt támogató konzervatív elitnek és a nagyiparosoknak. Miután kiépítette a diktatúrát, megfogadta, hogy „lecsapolja a mocsarakat" Olaszországban. Ezt szó szerint értette: a Rómától délre fekvő Pontini-mocsarak helyén új városokat épített, mint amilyen Sabaudia és Littoria. De azt is megfogadta, hogy megtisztítja Olaszországot minden „delikvenstől", aki fertőzéseket terjeszt, és külföldön rossz hírét kelti Olaszországnak.[15]

Ez elsősorban az antifasiszták kiiktatását jelentette, de a szervezett bűnözéssel szembeni keményebb fellépést is. Mussolini fenyegetést látott a szicíliai maffiában és más hasonló szervezetekben, mert az állami hatalom *helyett* jelentek meg bizonyos területeken, és lefölözték az állam bevételeit. 1925-ben Cesare Mori személyében új, keménykezű prefektust nevezett ki Palermóba, aki több ezer maffiózót tartóztatott le, nemzetközi hírnévre téve szert ezzel – mígnem a nyomozásai túl messzire mentek, feltárva a maffia és a fasiszta párt közti kollaborációt. 1928-ban Mussolini testvére, Arnaldo Mussolini kijelentette, hogy felszámolták a maffiát. Egy évvel később Morit felmentették, és Isztrián kapott új munkát – a lehető legmesszebb Szicíliától. A fasiszta milícia, amelynek most az lett a feladata, hogy kontroll alatt tartsa a maffiát, átvette annak módszereit – gyakran a párt vezetőinek jóváhagyásával. Csak 1934–1935-ben 40 millió lírát sikkasztottak el Palermo város pénztárából; a fasizmus nem győzte le a maffiát, hanem egy új bűnszövetkezetet hozott létre, ami állami felhatalmazással működött.[16]

A faji alapú üldözés szintén elősegítette a fasiszták gazdagodását privát és állami szinten is. Az 1938-tól kezdve hozott zsidóellenes jogszabályoknak az volt a célja, hogy állami bevételeket teremtsen, illetve hogy elvegye az olaszországi zsidók vagyonát. Armando Leoni annak fejében adta át az államnak harminc moziból álló, nyereséges üzletláncát, hogy hivatalosan elismerik: ő nem is zsidó, hiszen az anyja egy árja katolikus szolgálólány törvénytelen gyereke volt. Giacomo Beraha szaloniki származású bankár és nagyiparos, aki elvesztette olasz állampolgárságát, 100 000 lírát fizetett, hogy Olaszországban maradhasson. A fasiszta bürokraták hamis keresztlevelekkel, árja származási igazolásokkal kereskedtek; Antonio Le Pera, a faji ügyekért és a népesedésért felelős kormányszerv igazgatója számos titkosrendőrségi jelentésben szerepelt „spekulátorként": képes volt zsidókból árját csinálni, kiváltképp, ha az illetők vagyonosak voltak.[17]

A fasiszta Olaszország volt a kísérleti laboratóriuma az „oszd meg és uralkodj" stratégiának, amely mindmáig az autoriter hatalomgyakorlás egyik alapeleme. Három-négy évente a Duce a minisztereinek és államtitkárainak több mint a felét kirúgta, hogy senki ne érezze magát biztonságban a pozíciójában. Ha valaki túl kompetensnek vagy népszerűnek bizonyult, az véget vethetett a karrierjének, ahogyan azt Italo Balbo repülőtiszt és légügyi miniszter is megtapasztalhatta. 1933-ban, miután egy

24 gépből álló kötelék élén átrepült Amerikába, a *Time* magazin címlapjára került, Chicagóban felvonulást szerveztek a tiszteletére, valamint utcát neveztek el róla. Akkor Mussolini kinevezte őt légimarsallá, ám 1934-ben már mint Líbia kormányzóját vezényelte át Tripoliba. „Az igazán hűséges követőivel szemben mutatott bizalomhiány az ő legnagyobb hibája" – vallott naplójában Emilio De Bono tábornok, gyarmatügyi miniszter 1934-ben, egy évvel azelőtt, hogy a diktátor leváltotta és átvette tőle a miniszteri feladatokat. Mussolini úgy halmozta a pozíciókat, ahogy a nőket is – egy időben mindig legalább öt kormányzati tisztséget birtokolt.[18]

Franco is kitűnt abban, hogy mindent az irányítása alatt tartson. Közvetlenül vagy közvetve felügyelte a miniszterek, tartományi kormányzók, nagyvárosi polgármesterek, katonai főparancsnokok és szakszervezeti vezetők kinevezését-leváltását. Pinochet maga nevezett ki minden chilei polgármestert. Azonban egyedül Mussolininek volt ilyen sok pozíciója amellett, hogy naponta órákat töltött szexszel, a saját magáról szóló újságcikkek olvasásával és apró dolgok irányításával, mint például hogy mikor kell a Lodiból Piacenzába vezető utat szegélyező fákat megmetszeni.[19]

A szövetségesek bombáinak, illetve a Mussolini család, valamint a Fasiszta Párt tisztségviselői által végzett körültekintő iratmegsemmisítésnek köszönhetően a fasiszták pénzügyi visszaéléseivel kapcsolatban rengeteg részlet elveszett. Szintén nincs teljes képünk a Duce számos kiadványa után neki járó szerzői díjakról vagy az általa alapított napilap, az *Il Popolo d'Italia* után járó bevételeiről. Egykori ingatlanvagyonának feltérképezése (jó része a felesége nevén volt) azt mutatja, hogy ebben is telhetetlen volt, és bármilyen módszert felhasznált, hogy megkapja, amit akart – beleértve a vágyott vagyontárgyakkal rendelkező zsidók deportálását. Mindeközben önzetlen, aszketikus lélek képét sugározta, aki nem tudott a beosztottjai visszaéléseiről, és ez sok fasiszta szimpatizánst meggyőzött. „Olvasom az újságokban, hogy ön az élet élése helyett inkább csak lebeg: mindent Olaszországnak ad, és így nem eszik, nem iszik és nem alszik" – írta Mussolininak Michela C. Toszkánából 1925-ben. Az a felfogás, hogy a vezér az ő különleges küldetése miatt „mindenekfelett áll", míg a beosztottjai korruptak és félrevezetik a kormányzást, a későbbi autoriter hatalomátvételeknél is előkerült.[20]

* * *

„Igen, ha Hitler mindent meg tudna maga csinálni, sok dolog másképp lenne. De nem őrködhet minden felett." Ez a Bajorországból származó 1935-ös rendőrségi jelentés lakossági vélekedéseket összegzett, amikor NSDAP-vezetők által elkövetett hűtlen kezelésről, csalásról és más bűncselekményekről szóló beszámolók terjedtek a közvéleményben. A Führer sokat dolgozott azon, hogy erkölcsös embernek tűnjön, a templomot a pénzváltóktól megtisztító Jézushoz hasonlítva magát a *Mein Kampf*ban. Önmegtartóztató szokásai (vegetáriánus volt, nem ivott és nem dohányzott, s a barátnőjét, Eva Braunt sem mutogatta) tovább erősítették a puritán vezető imázsát. „Valószínűleg én vagyok az egyetlen államférfi a világon, akinek nincs bankszámlája" – mondta 1936-ban a Krupp-gyár munkásainak Essenben. „Nincsenek részvényeim és tulajdonom egyetlen cégben sem." Hogy fenntartsa az anyagiakat elutasító aszkéta látszatát, nem vett fel fizetést sem – miközben több millió birodalmi márkát keresett a *Mein Kampf* és a beszédei után járó honoráriumokból, illetve a híveitől kapott ajándékokból. Vezetői jövedelmei sehol nem voltak könyvelve, és elrendelte, hogy a Gestapo semmisítse meg az ő adóhivatali adatait, hogy ne legyen bizonyíték arról, hogy soha nem fizetett adót.[21]

A nemzetiszocialista állam adminisztratív berendezkedése elősegítette, hogy Hitler távolságot tudjon tartani a korrupciós ügyektől, de ez együtt járt a kormányzás hatékonyságának romlásával is. Elítélve Mussolini mikroszintű irányítási stílusát, a Führer bizonyos jogköröket átengedett másoknak (néhányak szerint egészen a gondatlanság szintjéig, hiszen általában ebédig aludt). Felhatalmazta minisztereit, hogy kiépítsék a maguk hűbérbirtokait, és bátorította őket, hogy versenyezzenek az ő állandóan változó kívánságainak legpontosabb tolmácsa címért. A minisztériumok és egyéb igazgatási szervek száma megnőtt, gyakran egymást átfedő feladat- és hatáskörökkel, létrehozva ezzel „a legnagyobb kormányzati zűrzavart, ami valaha létezett egy civilizált államban", ahogy a korábbi náci sajtófőnök, Otto Dietrich utólag kifakadt.[22]

A frusztrációkat anyagi ellenszolgáltatásokkal kompenzálták. Hitler a kedvenceit titkos illetményekkel és bónuszokkal tartotta magához közel, ami megduplázta a kegyencek adómentes jövedelmeit, de Hitler laza felügyelete további visszaéléseket is lehetővé tett. Habár a bíróságok üldözték az alsó és középszintű funkcionáriusokat az NSDAP pénzeinek hűtlen kezeléséért, a náci Munkafront állta részeges vezetője, Robert Ley luxusvillájának és jachtjának fenntartási költségeit. Az adófizetők finanszírozták Hermann Göring számos rezidenciájának – beleértve egy kastélynak – a megvásárlását és átalakítását. Ezek a „fiók-Hitlerek" felépítették saját korrupt hálózatukat, gyakran hasznos alvilági tapasztalatokkal bíró személyeket alkalmazva. A weimari köztársaság alatt lopásért és sikkasztásért elítélt Anton Karl lett a Munkafront építési osztályának a vezetője, köszönhetően annak, hogy remekül értett ahhoz, hogy zsarolással szerződéseket szerezzen meg. „Milyen zakót szeretne?", kérdezte a szabó egy Werner Finck által színpadra vitt kabaréjelenetben 1934-ben a berlini Die Katakombe kabaréban. „Olyat, aminek mélyek a zsebei a mai divatnak megfelelően" – válaszolt Finck, a szabó ügyfelét alakítva. A közönségben ülő Gestapo-ügynökök értették a viccet – és rögtön véget is vetettek az előadásnak.[23]

Hogy kooptálja a németeket, a rezsim összekötötte a kiválasztottakat illető kedvezményeket a kirekesztendők büntetésével. Egy 1933-ban hozott törvényt, amely baloldali és zsidó közalkalmazottak ezreinek elbocsátásához vezetett, egy olyan törvénnyel kapcsoltak össze, ami mindenki másnak az adósságát eltörölte. Egy második adósságeltörlő törvény 1938-ban, a teljes foglalkoztatottság elérésének és a kristályéjszaka-pogromnak az évében, segített a németeknek, hogy elfogadják a gazdaság „árjásítását" a zsidó vállalkozásokat célzó bojkottok, kikényszerített eladások és kisajátítások révén. Nagyiparosok, mint Fritz Thyssen és Alfried Krupp profitáltak a legtöbbet a bank- és más szektorokban végbemenő tőkekoncentrációból, de a regionális gazdasági hivataloknak is 10 százalék jutalék járt a zsidó cégek eladása után, és a bürokratáknak kiosztott „nem hivatalos jutalékok" sem voltak ritkák. Jóindulat az árják felé, brutalitás mindenki másnak: ez volt Hitler autoriter paktuma. Amikor az erőszak tömeggyilkosságig fajult, ő akkor is sokaknak megmaradt a „bűn nélküli Führer"-nek.[24]

* * *

A KATONAI PUCCSOK NAGYON KOCKÁZATOS, de – ha minden jól megy – nagyon jövedelmező hadműveletek minden aktív szereplő számára. Legalábbis így gondolták azok a tisztek, akik Chilében és Líbiában léptek hatalomra. Nem sokkal később csalódniuk kellett: ahogy Pinochet és Kadhafi magának követelt minden hatalmat, tisztjeik alárendelt, szolgai pozíciókba süllyedtek. A hatalom saját kezükben történt összpontosításával ezek a vezetők minden bizonnyal meghosszabbították uralkodásuk

idejét. A patronázs- és a büntetőrendszerek feletti kontroll átvétele biztosítja a vezető megdönthetetlenségét, nem úgy, mint ha az ember a juntáival osztozik ezeken.[25]

Chilében a becsületességével kitűnő katonaságot hamar alárendelték Pinochet agendájának, amely a törvényeket akképpen kívánta átalakítani, hogy legitimálják az állami elnyomást, és hogy a fegyveres erők tagjaiból üldözőket formáljanak. A kötelességtudat, mely szerint az államfőt szolgálni kell – függetlenül a konkrét személytől vagy annak cselekedeteitől –, nagy szerepet játszott az engedelmesség elérésében. Ugyanúgy az eltávolítástól való félelem: 1974-ben egy repülőtisztekből álló csoportot árulással vádoltak, és közülük többeket is láncon vittek bíróságra, hogy példát statuáljanak.[26]

Sok katonai és civil bíró, valamint ügyvéd üdvözölte a puccsot, hiszen a szocializmus távoltartásának zálogát látták benne, emiatt elfogadták a rendkívüli jogrendet. Ez egyebek mellett azt jelentette, hogy politikai vétségekért hadbíróság elé állítottak polgári személyeket. 1973 és 1976 között hatezer ember ellen zajlottak ilyen perek, a legtöbb esetben a vád hazaárulás volt (ez tulajdonképpen általános vádként működött). Évekkel később egy korábbi katonai ügyész a következőképp próbálta magyarázni ezt a kollektív bűnpártolást:

> Hittünk a törvény szövegében, és próbáltuk jól végezni a dolgunkat, de úgy tűnt, az egész rendszer tébolyodott. Az embereket haditörvényszék elé állították, pedig nem is volt háború... Mindannyian elfogadtuk ezt, hiszen féltünk, hogy elveszítjük a munkánkat... Mindannyian bűnrészesek lettünk. Senki sem úszta meg.[27]

A rezsim hatékonyságát hirdető amerikai és chilei propaganda jótékonyan elfedte a káoszt, amelyet Pinochet „oszd meg és uralkodj" stratégiája hozott létre. A chilei vezető 49-szer alakította át a kormányát (egy miniszter átlagosan tíz hónapot töltött a pozíciójában), olykor tömeges lemondásra utasította a tárcavezetőket, olykor pedig a televízióban jelentette be, kik azok, akik pozícióban maradhatnak. A túlságosan hozzáértő vagy túl népszerű minisztereit megfigyeltette, és gyakran szabotálta munkájukat, és híres volt arról, hogy az egyik pillanatban kiadott utasítását a következőben visszavonta. Nicanor Díaz Estrada tábornok 1973-ban kapott munkaügyi miniszteri kinevezést, majd 18 hónappal később menesztették anélkül, hogy valaha is találkozott volna négyszemközt Pinochettel – ami legalább megkímélte őt attól, hogy főnöke dühkitöréseit el kelljen szenvednie. Pinochet anyagi juttatásokat is használt ösztönzésképpen, hogy kooptálja az elit tagjait. Fontos bírók és a Legfelsőbb Bíróság tagjai szolgálati autót kaptak sofőrrel, korlátlan használattal; a katonatisztek kedvező feltételekkel juthattak lakhatási és oktatási hitelekhez.[28]

A junta gazdaságpolitikája biztosította Pinochet számára azon szektorok támogatását, amelyeket a szívén viselt. A nagytőke jól járt a neoliberális reformokkal, melyek létrehozták – a kereszténydemokrata politikus, Genaro Arriagada szavaival – a „gazdasági hatalom koncentrációjának egyik legjobban felgyorsított folyamatát", amit Latin-Amerikában valaha is levezényeltek. A chilei vezető családja és belső körei is profitáltak a rezsim által privatizált cégek irányításából. A kormány privatizációs ügyekért felelős ügynökségét Julio Ponce Lerou, Pinochet veje vezette; ő egy évi 67 millió dolláros profitot hozó vegyipari vállalatra tehette rá a kezét; Jorge Aravena, a diktátor másik veje egy biztosítási céget vehetett át.[29]

Ahogy Franco Spanyolországában, a gazdasági politika irányító technokratáinak nagy része kapcsolatban állt az Opus Dei mozgalommal. Jaime Guzmán neoliberális ügyvéd és Pinochet egyik főtanácsadója volt a kapcsolattartó a katolikus üzleti elittel, akik a vagyon felhalmozását az üdvözülés útjának tekintették. A szegények számára a rezsim megszorító intézkedései iszonyatos nehézségeket hoztak: 1979-re a munkanélküliség 12,5 százalékra nőtt, és további 5,1 százalék csak minimális mértékben volt foglakoztatva. A chileiek idővel megtanulták, hogyan fordítsák el a fejüket, és ne foglalkozzanak azzal, hogy mi történhetett az „állam ellenségeivel", habár a szemük láttára vesztették el állásukat egyetemet végzett szakemberek, váltak utcai árusokká, vagy tagadtak meg tőlük banki hiteleket pusztán politikai okokból.[30]

Minden diktátornak szüksége van külföldi partnerekre: Pinochet támogatói között ugyanúgy megtalálhatóak voltak brit és amerikai pénzügyi szervezetek és a washingtoni kormányzat, mint a Kondor-hadműveletben részt vevő dél-amerikai diktatúrák. Pinochet saját pénzét brit offshore adóparadicsomokban rejtegette, Hongkongtól Gibraltárig, és titkos számlákon, gyakran a családtagjai nevén, az amerikai Riggs Bankban. A végén 50 millió dollár értékűre becsült vagyon – melynek nagy része külföldi hadiipari beszerzési ügyletekből csorgott vissza – lehetővé tette számára egy hatalmas könyvtár létrehozását. A jól jövedelmező ingatlanügyletek

elfedésére a család Pinochet feleségének, Lucía Hiriartnak a női alapítványát, a CEMA-t használta. Ez volt az a „morális megtisztulás", amit Pinochet puccsa elért.[31]

* * *

KADHAFI ÖNERŐBŐL FELEMELKEDETT DIKTÁTOR VOLT, és nem élvezhetett olyasforma amerikai támogatást, mint amit Pinochet vagy Mobutu. Viszont rengeteg olaja volt, ami megnyújtja az autoritárius vezetők hatalomban töltött idejét, és megóvja őket a demokratizálás kényszerétől. A tudósok úgy hívják ezt: „az erőforrások átka"; Kadhafi úgy nevezte: az ég áldása. A kőolajbevételek fedezték Líbia bőkezű szociális ellátását, és azt is lehetővé tették, hogy Kadhafi ne kössön olyan kompromisszumokat, mint amilyenekre szegényebb despoták kényszerültek annak érdekében, hogy csökkentsék az elbukás esélyét. Így neki a hagyományos elitet sem kellett megtűrnie.[32] Az egy főre eső jövedelem ugrásszerű emelkedése (az 1969-es 2216 dollárról tíz év alatt 10 000 dollárra nőtt) megerősítette támogatottságát, hiába nyirbálta meg a jogokat és építette ki patronázshálózatát. A királyság alatt kegyelt törzsektől vagyont és hatalmat csoportosított át addig hátrányos helyzetbe szorult törzsek részére, mint például a kadadfa, vagy szövetségesük, a varfalla. Mindkét törzs fontos pozíciókat töltött be a hadseregben és a biztonsági erőkben, miközben a katonaságot mint intézményt megfosztották a hatalmától. Kadhafi „tudja, mit akar. Tudja, hogy hogyan szerezze meg... Hacsak nem történik valami baleset vagy gyilkosság, nagyon sokáig lesz hatalmon", írta róla 1999-ben Harold G. Josif, aki a puccs utáni első éveket Tripoliban, az amerikai nagykövetség helyettes misszióvezetőjeként vészelte át.[33]

Ahogy azt más diktátoroknál is látjuk, Kadhafi kormányzására is a zűrzavar volt jellemző. Miniszterei és más vezetői a rádióból értesültek fontos politikai döntésekről. Sokakat menesztettek vagy külföldre helyeztek, mert túl tehetségesnek tűntek. És mindenkinek el kellett viselnie a drámát, ha Kadhafi úgy érezte, megsértették, és azzal fenyegetőzött, lemond, vagy egyszerűen csak dühöngve eltűnt a sivatagban. A líbiai diktátor mégis tovább merészkedett, mint mások: teljes bürokratikus struktúrákat változtatott meg pillanatnyi szeszélyei okán. Hatalmas intézményeket, tömegszervezeteket vagy teljes körű jogi kereteket törölhetett el egyik pillanatról a másikra. Hannah Arendt filozófus írta egyszer Hitlerről, hogy akarata „annyira instabil volt, hogy a keleti despoták hóbortjai hozzá képest a stabilitás mintaképei". Ez a mondat kétszeresen igaz Kadhafira, aki a pszichológiai bizonytalanságot és a felfordulást használta arra, hogy engedelmességet kényszerítsen ki, és visszaszorítsa az ellenállást.[34]

Kadhafi 1979-ben „diktátori meglepetésben" részesítette népét, amikor kijelentette, hogy visszavonul minden formális kormányzati pozícióból. Elvileg az történt, hogy átadta a népnek a hatalmat, az általa eszményített „állam nélküli állam" elve alapján. A valóságban viszont ő már rég informális módon, egymaga irányított mindent, és így még több lehetősége adódott büntetlenül lopni. Színre léptek a „Forradalmi Tanácsok", azok a félkatonai szervezeti egységek, amelyeket a korrupció gyökeres kiirtásával bíztak meg. A tiltott javak birtoklásával vádolt személyekre a tévében közvetített bírósági eljárások vártak – a műsorba pedig „informátorok" telefonáltak be, további vádakkal. „Úgy tűnik, a politikai kegyvesztés azzal járhat, hogy fény derül az üzleti ügyek lebonyolításában előforduló szabálytalanságokra, amik más esetben nem is tárulhatnának a nyilvánosság elé", írta Elizabeth Fritschle amerikai diplomata 2006-ban.[35]

„Második Dubaj is lehetnénk", sajnálkoztak a líbiaiak hazájuk olajkészleteire utalva, ám a működészavaros államban sokan nélkülöztek. Az alacsony termelékenység és az egyéni kezdeményezés hiánya miatt (Kadhafi 1980-ban betiltotta a jogászi és más magánfoglalkozások gyakorlását), a megvesztegetés és a nepotizmus hamar elterjedt a közigazgatásban. Néhány, jó politikai kapcsolatokkal rendelkező család tartotta a kezében az élelmiszer-ellátást, ami súlyos áruhiányhoz vezetett. Kadhafi családja és kegyeltjei óriási vagyonokat harácsoltak össze megvesztegetés és zsarolás útján, de megcsapolták a kőolajból és az olajipari leányvállalatokból származó jövedelmeket is. Az olajlopás volt a meggazdagodáshoz vezető legrövidebb út: 2008-ban ötmillió hordó tűnt el, 500 millió dollár értékben. A Nemzeti Olajtársaságban a visszaélések esetleges bejelentőit fenyegetéssel hallgattatták el. Az olajiparban elkövetett szabálytalanságok kivizsgálására is hivatott Vizsgálati és Népi Ellenőrzési Minisztérium utolsó vezetője Huda „a Hóhér" Ben Amer volt, Líbia talán leggazdagabb és legkorruptabb női politikusa.[36]

De ezek sem akadályozhatták a Kadhafira zúduló valóságos aranyesőt, amely a Nyugattal való „kibékülés" éveiben érkezett el, és további egy évtizedre hatalmon tartotta rezsimjét. 2001. szeptember 11-e után megfogadta, hogy ő nem jut az iraki vezető, Szaddám Huszein sorsára, akinek országát 2003-ban megszállták az amerikaiak által vezetett nemzetközi

erők. A líbiai vezető felhagyott az országán kívüli erőszakcselekményekkel, leszerelte tömegpusztításra alkalmas fegyvereit, és megosztotta a dzsihádista hálózatokkal kapcsolatos információit a CIA-val és más külföldi hírszerző ügynökségekkel. Ahogy a szankciók és az utazási korlátozások megszűntek, a nyugati fegyvergyártó és fegyverkereskedő cégek versengtek, hogy üzletelhessenek Kadhafival. A 2005-ben kiírt 15 tenderből 11-et nyertek el amerikai pályázók, részben a Livingston, a Monitor és a Brown Lloyd James lobbi- és PR-cégek tevékenységének köszönhetően. Három évtizednyi száműzetés után, 2007-ben a British Petroleum is visszatért Líbiába, egy 900 millió dolláros kezdő megállapodással.[37]

Kadhafi mindezért cserébe megkapta értékes legitimációját a demokratikus világban. Bár 2008-ban afrikai tradicionális uralkodóktól elnyerte a „királyok királya" címet, de a fontos kérelmezők – mint Nicolas Sarkozy francia elnök vagy Tony Blair brit miniszterelnök – látogatása sokkal többet jelentett. Hasonlóan hasznos volt a „megreformált" Líbia hírét vivő nemzetközi tekintélyek, például Francis Fukuyama és Anthony Giddens segítsége. De a legjobb az egészben az volt, hogy végre a kezére kerülhettek az ellene harcoló gerillák, minthogy együttműködött a külföldi hírszerzési ügynökségekkel. Több kormány is beleegyezett a Kadhafi-ellenes iszlamista szakadárok kiadatásába Líbiának, ahol börtön és kínzás várt rájuk.[38]

Mindeközben mit sem enyhült Kadhafi gyűlölete a nyugati világgal szemben. Amikor Blair 2004-ben ellátogatott Tripoliba, a líbiai vezető a cipője talpát mutatta felé (ami mérhetetlen sértés az arab világban), miközben elfogadta a brit pénzt. Amikor az „arab tavasz" 2011-ben Líbiába ért, új barátai ellene fordultak: megegyeztek, hogy a NATO csapást mér hadseregére. Addigra ez az ember, aki írástudatlan, szegény családba született, már a világ leggazdagabb emberévé vált: az általa felhalmozott, becsült értéken 200 milliárd dolláros vagyona többet ért, mint a három leggazdagabb üzletemberé (Carlos Slim, Bill Gates, Warren Buffett) együttvéve. Korrupt vezetők új generációja lépett addigra hivatalba, kezdve Putyinnal, akinek vagyona a jelentések szerint mostanra már meghaladta Kadhafiét.[39]

* * *

AZ ÚJ AUTORITER VEZETŐK IS OSZTOZNAK elődeik meggazdagodás utáni vágyában – a köznép kárára. Az egypártrendszer és a tömeges elnyomás mára visszaszorult, így a 21. századi autokraták inkább a propagandára és a cenzúrára támaszkodnak, ha el akarják titkolni lopásaikat és inkompetenciájukat. A kormány benépesítése a leggazdagabbakkal, ahogyan azt Trump vagy Putyin tette, azt mutatja, hogy a bűntársak hallgatásának megvásárlása már nem olyan hatékony, szükséges lehet a *kompromat* bevetése is: az orosz szó lejáratő, kompromittáló, karaktergyilkos információkat tartalmazó dokumentumot jelent.[40]

Amikor magát a vezetőt fenyegeti vizsgálat, a kormányzás elsődleges vezérelve az, hogy megúszhassa a büntetőeljárást. A sajtót és a bírói testületet a saját oldalára állítja, „domesztikálja", a párton belül pedig növekszik a hűség elvárása a tagokkal szemben, nehogy bármilyen információ kiszivároghasson. A diktátor akár a törvényeket is megváltoztatja, hogy visszaéléseinek legális kereteket adjon, sőt módosíthatja az alkotmányt is, ezzel biztosítva, hogy hosszabb ideig maradhasson hatalmon és megőrizze mentelmi jogát.

A hidegháború után nemzetközi szinten nagyobb erőfeszítések történtek a korrupció megelőzésére (korábban geopolitikai okokból elnézték azt, ahogyan történt ez Mobutu esetében is). Megjelentek az elszámoltató szervezetek, például az 1993-ban megalakult Transparency International. 1997-ben a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) kiadta a Korrupcióellenes Egyezményt, amit 2003-ban az Egyesült Nemzetek korrupció elleni küzdelemről szóló egyezménye követett. Mindez azonban nem jelentette, hogy a korrupció csökkent volna az új autoriter rendszerekben. A 21. században két irányzat jellemző az erősemberek kleptokráciáira. Az első a jól jövedelmező üzletek, ágazatok törvénytelen elfoglalása, gyakran azzal az ürüggyel, hogy megszabadítják az államot ellenségeinek befolyásától. A zsákmányolás mértéke elképesztő: Erdoğan például 2016 júliusa és 2020 januárja között 32,24 milliárd dollár értékű vagyont vett magához, több ezer kórházat, alapítványt, bankot és nagyvállalatot.[41]

A másik irányzat jellemzője, hogy a vezetők, a holdudvarukba tartozó elittel együtt, ingatlanbefektetéseken és legális partnerekkel létrehozott külföldi vegyes vállalatokon keresztül végzik a pénzmosást. A Panama-akták nyilvánosságra kerülése 2016-ban kiterjedt offshore pénzügyi műveletekkel foglalkozó hálózatok létezésére derített fényt, melyek közül számos Kadhafihoz, Putyinhoz és más vezetők belső köreihez köthető. Nagy-Britannia és az Egyesült Államok azzal teszi lehetővé a pénzmosást, hogy meg nem nevezett tulajdonosú cégeket jegyeznek be az adóparadicsomokba:

Delaware-be, Nevadába. 2019-ben a Maloney-féle átláthatósági törvény a jövőre nézve megtiltja ugyan az USA-ban ezt a gyakorlatot, de a már meglévő cégekre nincs visszamenőleges hatással. Valószínű, hogy az Egyesült Államokban tisztára mosott, évi 300 milliárd dollárra becsült pénz egy része orosz.[42]

* * *

PUTYIN SZERETI ÖNMAGÁT „az emberi kapcsolatok szakértőjének" nevezni, aki „tudja, hogyan kell emberekkel dolgozni", de kormányzási stílusában sokkal inkább megnyilvánul a KGB-s ügynöki múltja. A „kezelt konfliktusok" Putyin-féle rendszere az oligarchákat versenyezteti az állami forrásokért és az ő saját kegyeiért, miközben állandóan emlékezteti őket arra, hogy egy *kompromat* vagy egy büntetőeljárás bármelyik pillanatban tönkreteheti őket – ez az oka annak, hogy legtöbbjük a tőkét, a családot és vagyontárgyaikat is inkább külföldön tartja. „Ebben a különleges világban mindenki vagyona szándékosan mocskos", állapítja meg Fiona Hill és Clifford Gaddy. Putyin belső köre – mely főként a régi, szentpétervári időkből megismert bizalmasokból áll – vezeti Oroszország legnagyobb állami cégeit, ott ülnek magánvállalkozások igazgatótanácsaiban, Mobutu-féle „kölcsönöket" vesznek fel állami bankoktól, és engedélyük van állami vállalatok kizsákmányolására pályáztatás nélküli közbeszerzések, vagyonkivonás, részvénymanipulációk és zsarolás útján. 2019-re az ország pénzügyi eszközeinek 89 százaléka a lakosság mindössze 3 százalékának kezében összpontosult.[43]

Túl azon, hogy Putyin Oroszországában a legális és az illegális gazdaság összefonódik, a bűnözői módszerek alkalmazása az üzleti életben is teljesen mindennapossá vált. Ennek jellemző példája az, ahogy az elithez tartozó „ragadozók" rajtaütnek nagyvállalatokon. A brit állampolgárságú oroszországi tőkebefektető és politikai aktivista, William Browder esete jól ismert. 2007-ben Putyin emberei lerohanták Browder befektető cégét, a Hermitage Capitalt, és koholt adócsalási vádakkal letartóztatták az alkalmazottait (Browdert két évvel korábban már kiutasították Oroszországból). Browder ügyvédje, Szergej Magnyickij a vizsgálati fogságban meghalt, ennek ellenére vádat emeltek mindkettőjük ellen, és bűnösnek találták őket. Sokkoló adat, hogy 2000 és 2010 között az állam az oroszországi cégek egyharmadára csapott le hasonló módon. Sok ezer cégtulajdonos emigrált, hogy elkerülje annak a több mint 70 000-nek a sorsát, akiket

2002 és 2012 között bebörtönöztek alaki szabálytalanságok, adócsalás vagy más koholt vádak alapján. 2018-ra minden hatodik orosz cégtulajdonos büntetőeljárás alatt állt – praktikus módja ez a „verseny felszámolásának", ahogy azt Karen Dawisha Oroszország-szakértő írja.[44]

A Gazprom energiaipari konglomerátumot, mely Oroszország kőolajkitermelésének 80 százalékát adja, 2014-ben „a világ legrosszabbul menedzselt vállalataként" írta le a *Barron's* pénzügyi-üzleti lap. Anders Åslund és más elemzők pedig „bűnözői szindikátusként" tekintenek a Gazpromra. Miután elfoglaltak jó pár, Putyin ellenségei által birtokolt céget (közöttük Vlagyimir Guszinszkij sajtóbirodalmát), először a Putyinnal szövetséges Bank Rosszija közreműködésével minden jelentősebb vagyontárgyától megfosztották a Gazpromot. 2004 és 2007 között 60 milliárd dollár értékű eszközt szivárogtattak ki belőle, és 2010-re ez a bank irányította a Gazprombankot, a Gazprom-Mediát és még sok más leányvállalatot is. Nemcsak a zsákmányolás, hanem a 2008-as válság is hozzájárult ahhoz, hogy a Gazprom piaci értéke a 2008-as 369 milliárd dollárról 2019-re 60 milliárdra csökkenjen. 2018-ban a Sberbank CIB két elemzője, Alex Fak és Anna Kotyelnyikova jelentést készített, melyben azt állítják, a Gazprom nem rosszul teljesít, hanem úgy, ahogy „megtervezték", vagyis Putyin-közeli vállalkozókat gazdagít. A Kreml nem méltányolta az őszinteséget, és Fakot elbocsátották.[45]

Oroszország vagyonának kisajátítása, cégtulajdonosok bebörtönzése, vagyonuk elkobzása – Putyin úgy bánik az általa kormányzott országgal, ahogy Mobutu bánt Zaire-ral: személyes haszonszerzésre alkalmas, kizsákmányolandó entitásként tekint rá. Putyin a „globalisták" ellen harcoló nemzetvédő szerepében tetszeleg, miközben a globális pénzvilág segítségével mossa tisztára és rejti el a pénzét. Üzlettársaival együtt körülbelül 325 milliárd dollárnak megfelelő összeget vontak ki Oroszországból 2006 óta. Az illegálisan szerzett vagyon egy része valószínűleg a Trump Organization segítségével lett tisztára mosva, hiszen a szervezet legfőbb bevételi forrása orosz befektetőktől származott, amikor Trump eldöntötte, hogy indul az elnökválasztáson. „Nem támaszkodunk amerikai bankokra. Minden szükséges forrás rendelkezésünkre áll itt, Oroszországban", jelentette ki Eric Trump 2014-ben.[46]

* * *

Amikor 2003-ban Berlusconit azzal vádolták, hogy holdingcége, a Fininvest 500 millió eurós kenőpénzt fizetett egy római bírónak 1991-ben, a miniszterelnök nem késlekedett: bejelentkezett az egyik televíziós csatornáján és önmagát „boszorkányüldözés" áldozatának nyilvánította. Azt állította, más liberális demokráciák nem engedik, hogy állami méltóságok felett bíróság ítélkezzen, de ezzel hazudott. Valójában Berlusconi két évvel korábban úgy tért vissza hivatalába, hogy tíz bírósági eljárás is zajlott éppen ellene, a parlament pedig engedelmesen elfogadta azt a törvényt, ami bizonyos fokú védettséget adott a kormányzatban az öt legmagasabb pozíciót betöltő személy számára. Mindaddig, amíg hivatalban volt, több tucat személyre szabott intézkedés látott napvilágot, melyek lehetővé tették számára, hogy következmények nélkül hágja át a szabályokat. Berlusconi újra és újra megúszta a büntetőjogi felelősségre vonást a múltban elkövetett cselekedeteiért, az újabbak kapcsán pedig az időhúzás taktikáját választotta.[47]

Berlusconi média- és más holdingjainak kiterjedése nehézzé tette a személyes és üzleti érdekei összefonódásának ellenőrzését. „Senkinek sincs joga azt kérni tőlem, hogy idegenekre bízzam a vagyonomat", mondta a balközépnek, amikor felszólították, helyezze el vagyonát egy vagyonkezelőnél. Ő inkább átjátszotta azt a gyerekeinek és régi hűségeseinek. Berlusconi jobbkezét, Marcello Dell'Utrit, aki politikai pályafutása alatt mindvégig a Forza Italia szenátora volt, 2004-ben „maffiakapcsolatok" miatt elítélték, és az ítéletet az olasz Legfelsőbb Bíróság 2014-ben helybenhagyta. Nem meglepő módon a részben Berlusconi irányítása alatt álló Korrupcióellenes és Átláthatósági Szolgálat számára kevés erőforrás állt rendelkezésre, és még kevesebb hatalom.[48]

Berlusconi akadálytalanul telítette a médiát ártatlanságának hirdetésével, így tábora hűséges maradt hozzá, annak ellenére, hogy botrányos jogi ügyei bizony erodálták hatalmát a jobbközép koalíción belül. Miniszterei szolgalelkű lakájok voltak, és ahogy egyre gyűltek az ellene szóló vádak, a Forza Italián belül új rituálé jelent meg a Berlusconi iránti hűség kinyilvánítására: rágalomhadjáratok indítása ellenséges bírók ellen. A 2006-ban rá szavazó olaszok több mint egyharmada mondta azt, hogy inkább hozzá, a személyéhez hűségesek, mint magához a párthoz – mi sem bizonyítja jobban, hogy a diktátor egyszemélyi vezetése végső soron saját politikai társainak okoz kárt.[49]

Berlusconi és az általa meghonosított korrupció pusztító hatással volt a civil társadalomra. 1996-ban, amikor a „Tiszta kezek"-kampány emléke

és a maffiaellenes érzelmek még erősek voltak, az olasz szavazók több mint 30 százaléka sorolta a korrupciót az őket leginkább foglalkoztató, legfontosabb ügyek közé. 2008-ra ez az arány 0,2 százalékra olvadt. Lombardiában a korrupciós ügyekben indított büntetőeljárások száma az 1996-os 545-ről tíz év alatt 46-ra csökkent, és 2008-ra a korrupció szintje újra elérte az 1980-as években jellemző mértéket, annyi különbséggel, hogy ezúttal jelentősen kisebbé váltak annak jogi és jó hírnévre gyakorolt következményei.[50]

Berlusconi szövetkezése más autokrata vezetőkkel szintén rossz hatással volt az olasz demokráciára. Kadhafival ápolt viszonya jól tükrözte Olaszország és Líbia összefonódott történelmét, mely a gyarmati uralom megszűnését követően sem vált szét. Olaszország volt Líbia egyik legnagyobb fegyverszállítója; Líbia pedig Olaszország legnagyobb kőolajszállítója. Kadhafi 7,2 százalékos tulajdoni hányaddal rendelkezett Olaszország legnagyobb bankjában, az UniCreditben. 2004-ben a két vezető bejelentette a mediterrán térség leghosszabb, Líbia partjaitól Szicíliáig húzódó tenger alatti gázvezetékének megépítését. A 2009-es bengázi szerződésben szereplő, az olajszállításról szóló rendelkezések is e hagyomány folytatását képviselték. Az olasz vezető nem szalasztott el egyetlen alkalmat sem, hogy tisztelegjen Kadhafi előtt, a 2010-ben Líbiában megrendezett Arab Liga-értekezleten még kezet is csókolt a diktátornak. Ha mindezt szembeállítjuk a demokratikus vezetők, Merkel vagy Obama ellen elkövetett sértéseivel, tisztán látszik, hogy valójában kikhez is érzi közelinek magát.[51]

Berlusconi hírnevén szintén sokat rontott hízelgő és titkolózó kapcsolata Putyinnal, ami különösen államvezetői elszámoltathatóságának hiányára hívta fel a figyelmet. Az udvarlást Putyin kezdte, kollaboránsok toborzására fókuszáló KGB-ügynöki tapasztalatára támaszkodva. 2001-ben a *Newsweek* moszkvai irodavezetője, Christian Caryl megkérdezte az új elnököt, hogy politikusként mely intellektuális készségeket ítéli a leghasznosabbnak; Putyin azt felelte: annak művészetét, ahogy az ember létrehoz „egy párbeszédet, egy kapcsolatot, amihez a partner legjobb tulajdonságait kell működésbe hozni". Amikor a 2000-es évek elején Oroszország csatlakozni szeretett volna a NATO-hoz, és arra törekedett, hogy a külföldi vezetők elengedjék a bénító külföldi hiteleket, Putyin az akkori német kancellárt, Gerhard Schrödert és George W. Bush elnököt vette célba.[52]

Berlusconi szerette volna növelni Olaszország tekintélyét az euroatlanti külpolitika színterén, önmagát pedig nemzetközi hatalmi tényezőként

elismertetni. Boldogan segítette Putyin baráti közeledését Bush felé, és üdvözölte Oroszország belépését a nemzetközi kapcsolatrendszerbe.[53] 2002 májusában találkozót szervezett Putyin és Bush részére az olaszországi Pratica di Mare katonai bázison, annak a dokumentumnak az aláírására, amely szimbolikusan véget vetett a hidegháborúnak. A csúcstalálkozó eredményeképpen létrejött a NATO–Oroszország Tanács, és ez világossá tette Putyin számára, hogy Berlusconi hasznot hozhat neki – kölcsönösen előnyös barátság bontakozott ki ezek után.[54]

A Berlusconi–Putyin kapcsolat dinamikája más irányt vett 2008–2009-re, amikor Ronald Spogli, az Egyesült Államok római nagykövete megkongatta a vészharangot emiatt. Putyin erősödő birodalmi törekvései az országon kívül és elnyomó gyakorlata az országon belül arra kényszerítette Berlusconit, hogy egyre szélsőségesebb álláspontokra helyezkedjen barátja védelmében. 2008-ban Oroszország bombatámadást mért Grúziában több katonai és civil célpontra, ezzel segítvén a dél-oszétiai szeparatisták harcát. Berlusconi nem Oroszországot, hanem az Egyesült Államokat hibáztatta a helyi konfliktus elmérgesedéséért. Pár hónappal korábban egy közös sajtótájékoztatón Natalja Melikova orosz újságíró tabutémát hozott fel: Putyin kapcsolatát a korábbi olimpiai tornásznővel, Alina Kabajevával. Putyin dühösen hallgatott a kamerák előtt, Berlusconi pedig kezével olyan gesztust tett, mintha lelőné Melikovát. Természetesen tudta jól, hogy az elismert oknyomozó újságírónőt, Anna Politkovszkaját alig két évvel korábban lőtték le. Spogli úgy ítélte meg, „Berlusconi mindennél jobban vágyik Putyin kegyeire", és ezért „olyan dolgokat is megenged magának, amiket mások nem tennének".[55] Az autoritárus vezetőkkel barátkozó, és önmagát pártja feltétel nélküli együttműködésével a törvény fölé emelő Berlusconi az olasz demokrácia intézményeit a maga számára kedvező irányba torzította. Egy évtizeddel később Trump sem tett másként.

* * *

„AHOGY TELT AZ IDŐ, NYILVÁNVALÓVÁ VÁLT, hogy a betegség itt egy jellegzetes tényező, hogy mindenki, aki belép ebbe az épületbe, kicsit beteg lesz maga is", írta Olivia Nuzzi 2018 márciusában Trump Fehér Házáról és a benne szolgálókról.[56] Mivel a politikába már több évtizednyi tisztességtelen üzleti gyakorlattal érkezett, Trump jól tudta, hogyan kell megrontani másokat. Elnökségét arcátlanul használta fel a Trump Organization cég bővítésére, és ezzel megadta az alaphangot a szövetségeseinek is. A 2019 végéig hivatalban eltöltött 1075 napjából 331 napon látogatott el a Trump-ingatlanokhoz, ami azt jelenti, hogy az ideje egyharmadát inkább a saját vagyonosodásával töltötte, mint kormányzással. Elnökségének csak első hat hónapjában a Trump-birtokokon megtartott adománygyűjtő rendezvények, találkozók külföldi csoportokkal és államvezetőkkel 1,6 millió dollárral dobták meg cégei bevételeit. A Washingtonban található Trump International Hotelben és a Palm Beach-i Mar-a-Lago létesítményben sűrűn megrendezett republikánus párt- és lobbigyűlések „átformálták a szövetségi kormány pénzköltési szokásait, magát az elnököt emelvén szolgáltatói pozícióba", aki a saját márkáját forgalmazza – foglalta össze a történteket a *Washington Post* 2019-ben.[57]

Ugyanúgy, mint más országokban, az autoritarianizmus megerősödése Amerikában is a kormány számonkérhetőségének és etikai normáinak a végét jelentette. Összesen százezer köztisztviselő hagyta el hivatását, vonult nyugdíjba vagy került menesztésre, ahogy Trump lépésről lépésre megszabadult kritikusaitól és a szakemberektől. A visszavonult nagykövet, Nancy McEldowney az elsöprő változásokat ellenséges felvásárláshoz és megszálláshoz hasonlította. A Trump-éra köztisztviselői álláspályáztatási rendszeréből kitörölték az ingatlanvagyonra, pénzügyekre és a szakmai referenciákra vonatkozó kérdéseket. Így nehezebb lett kiszűrni az összeférhetetlenségeket, és sokkal könnyebbé vált olyan embereket alkalmazni, akik korrumpálnak másokat, vagy nem ellenkeznek az új igazgatási gyakorlattal. Csak a sajtó ébersége akadályozta meg Sid Bowdidge energiaügyi miniszteri kinevezését: a Fehér Ház rendben találta szakmai hátterét (egy használtautó-kereskedés és szerviz vezetését), amíg ki nem szivárgott, hogy Bowdidge a muszlimokat „férgeknek" nevezte.[58] Semmibe vették azt a törvényt, amely megtiltja a kormányzati alkalmazottak számára a részvételt bizonyos politikai tevékenységekben, és ez szintén jelezte az új törvénytelenségek megjelenését. Legalább tíz Trump-kormánybeli hivatalnok szegte ezt meg, közöttük Kellyanne Conway, az elnök tanácsadója is. „Szóljanak, amikor kezdődik a börtönbüntetés", válaszolta szarkasztikusan Conway, amikor egy újságíró rákérdezett a helytelen gyakorlatra.[59]

Ahogy a diktátori tradíció megkívánja, Trump is az „oszd meg és uralkodj" taktikáját alkalmazta, hogy kigyomlálja kormánya tisztviselői közül azokat, akik nem voltak hajlandóak együttműködni a korrupcióban és aszszisztálni a törvénytelenségekhez. Kirúgta Sally Yates megbízott főügyészt,

James Comey FBI-igazgatót, Andrew McCabe megbízott FBI-igazgatót és sok más embert, akikről úgy érezte, hiányzik belőlük a „lojalitás" (Trump szóhasználata a parancsainak követésére). Kormányában a magas pozíciókban rekordszintű, 68 százalékos volt a fluktuáció. Egy névtelenül nyilatkozó hivatalnoka így jellemezte az ő vezetői hozzáállását: „lobbanékony, ellenséges, kicsinyes és nem hatékony", folyton változtatja politikai irányvonalát, a gyűléseken kötelező az ő dicsérete, dühkitörésekkel reagál mindenkivel szemben, aki ellent mer mondani neki – ezek az egyszemélyi vezetők általános jellemzői. A férfi beosztottak rituális megszégyenítése arra kondicionálta alárendeltjeit, hogy túlélőmentalitást vegyenek fel, miközben gyakran egymásnak is ugrasztották őket. „A hűbéri kultúra egyre terjed, a konformisták prosperálnak, a másképtgondolkodók pedig kiléphetnek vagy eleve nem is csatlakoznak", foglalta össze Evan Osnos újságíró.[60]

Trump legfőbb ügyésze, William Barr tökéletes társként működött ebben. Falazott Trump illegális ügyleteinek, és szabad utat engedett olyan terveknek, melyek lehetővé tették, hogy az elnök segítse autokrata szövetségeseit, valamint ártson az ellenségeinek. A közvélemény előtt elferdítette a Mueller-vizsgálat eredményeit, és lehetővé tette, hogy miután Erdoğan nyomást gyakorolt Trumpra, a török Halkbank pénzintézet elkerülje a feljelentést, amiért részt vett egy több milliárd dolláros, az iráni szankciók kikerülésére irányuló akcióban. Ez abszolút tipikus feladat az „igazságszolgáltatás" főnöke számára egy autoriter államban. Egy másik hűséges társ, Rudolph Giuliani, Trump ügyvédje és szóvivője külföldre utazott mint az elnök személyes megbízottja, hogy a Trump–Putyin üzleti együttműködés útját egyengesse, ugyanúgy, ahogy azt Berlusconi „kereskedelmi ügynöke", Valentino Valentini tette korábban.[61]

A Trump-kabinet által kinevezett tisztségviselők közül azok, akik hosszabb ideig maradtak pozícióban, megértették, hogy Putyin geopolitikai törekvéseinek támogatása a kormányzat abszolút prioritása. Wilbur Ross már kereskedelmiminiszter-jelölti meghallgatása során hazudott a Kongresszus etikai hivatalának, eltitkolta ugyanis, hogy befektetései összeférhetetlenséget jelentenek; nem akarta eladni tulajdonrészét a Navigator Holdings cégben, amelyben érdekeltsége van Putyin (ex)vejének is.[62] Steven Mnuchin pénzügyminiszter 2019-ben feloldotta Putyin szövetségese, Oleg Gyeripaszka elleni szankciókat. Áprilisban Gyeripaszka cége, a Ruszal 200 millió dollárt fektetett be Kentuckyban, Elaine Chao közlekedési miniszter férjének, Mitch McConnellnek az államában – ők mindketten Putyin

hívei. 2019 augusztusában és 2020 júniusában, Berlusconi munkáját folytatva, Trump felszólította a G7 csoportot, hogy vegyék vissza Oroszországot maguk közé, noha ekkortájt az orosz televízió Putyin kéregető szolgájaként gúnyolódott az amerikai elnökön.[63]

„Az amorális vezetők a maguk módján mindig felfedik a körülöttük lévők valós jellemét", elmélkedett Comey, az FBI korábbi vezetője arról, hogy milyen is volt Trumpnak dolgozni. Comey napokkal a 2016-os választások előtt nyilvánosságra hozta, hogy Hillary Clinton külügyminiszterként privát e-mail-szervert használt bizalmas üzenetek továbbítására, és ezzel közvetetten hozzájárult Trump hatalomra jutásához. Trump szolgálatában első kézből láthatta a karizmatikus vezető vonzerejét és veszélyeit. Comey visszalépett, és leváltották, amiért nem volt hajlandó jogellenesen eljárni Trump nevében. A *New York Times*ban 2019-ben megjelent véleménycikkében Comey folyamatként írta le a korrupciót. Úgy kezdődik, hogy nem szólalsz meg egy értekezleten, miközben a „hazugsághullámok átcsapnak rajtad, megkérdőjelezés nélkül", ezzel pedig a jelenlevők máris „cinkosokká" válnak. Felkérésekkel folytatódik, először nyilvánosság előtti méltatásra, majd intézmények támadására, beleértve azt az intézményt is, amelynek magad is dolgozol. Minden egyes megalkuvásnál azt hiszed, a vezető elégedett lesz veled, de újabb és újabb kérésekkel áll elő. Azt akarja, amit minden erősember: teljesen a magáévá tenni. „Használod a nyelvezetét, dicsőíted vezetői gyakorlatát, hirdeted elköteleződését az értékek iránt. És akkor véged van. Megette a lelkedet."[64]

8

ERŐSZAK

„MINDENNAP MEGKÍNOZTAK BENNÜNKET", idézi fel Cristina Godoy-Navarrete, akit 1974-ben, 24 éves korában Pinochet katonái diákként tartóztattak le mint ellenzéki aktivistát.

> Bekötötték a szemünket, az ágyhoz kötöztek minket, és akkor elkezdődött. Áramütéseket kaptunk a testünk minden pontján, aztán megerőszakoltak... Vécépapír helyett írók és filozófusok könyveinek lapjait kaptuk. A titkosrendőrség így akarta érzékeltetni, hogy mennyire megveti az eszméket.

Godoy-Navarrete egyike volt azoknak a tízezreknek, akiket szörnyű bánásmódban részesítettek azokban az években, amikor a junta nekilátott „megtisztítani" a chilei társadalmat minden baloldaliságtól, gyanús külföldiektől és mindenkitől, akiket kapcsolatba lehetett hozni azokkal.[1] „Chilében a kínzás nem alkalmi szadizmus, hanem az állami politika része", írta Rose Styron 1975-ben az Amnesty International számára készített jelentésében. Amit Godoy-Navarrete átélt, amikor vallatói átvették az uralmat fizikai valója fölött, nem más, mint a diktátor törekvése az emberek akaratának a megtörésére, a teljes birtoklásra. Negyven évvel korábban a belga ellenálló, Jean Améry a náci fogságban azonnal felismerte ezt a jelenséget. Így írt erről: a kínzó „teljhatalmú úrként" viselkedik, ragaszkodik „a test és a lélek feletti uralomhoz". A kínzás „nem a Harmadik Birodalom egyik véletlenszerű jelensége volt, hanem a lényege".[2]

Az autokraták államainak története nem igazolja Hannah Arendt állítását, mely szerint „az erőszak el tudja pusztítani a hatalmat; [de] végső soron képtelen arra, hogy felépítse azt". Az első világháború rutinszerű mészárlásaiból kibontakozott kommunista és fasiszta rezsimek az erőszakot a politikai küzdelem legfontosabb eszközeként, sőt gyakran céljaként

használták. Az intézményesített erőszak új hierarchiát és erőviszonyokat, új hősöket és új mártírokat teremt, új normákat és új elvárásokat állít fel. Megváltoztatja azokat, akik alkalmazzák, és azokat is, akik elszenvedik. Akárhogyan is alkalmazza, a diktátor az erőszaknak hasznot vagy akár abszolút értéket tulajdonít. A diktátornak mély meggyőződése, hogy nem mindenki született egyenlőnek, és legtöbbjük abban is hisz, hogy nem mindenkinek van joga az élethez. Néhány embert fel kell áldozni a nemzet érdekében, mások meg egyszerűen csak útban vannak.[3]

Az autoriter vezető minden módon igyekszik rávenni a kiszolgálóit arra, hogy kémkedjenek honfitársaik után, vagy bezárják és megöljék őket. A propaganda eléri, hogy az emberek az erőszakra ne úgy tekintsenek, mint azelőtt, hanem úgy, mint nemzeti és polgári kötelességre, ami az ország felemelkedésének ára. Friedrich Tubach felidézte azt az „érzelmi töltetet", amit fiatal férfiak átéltek, amikor arra biztatták őket, hogy „engedjék szabadon az ösztöneiket" az „etnikai szolidaritáson alapuló utópia" építésének szolgálatában. A hatékonyság maximalizálásának érdekében az erőszak és a propaganda szimbiózisban működik: jellemző példái ennek a Kadhafi uralkodása alatt a tévében élőben közvetített kivégzések. A férfierő kultusza, melyet egyaránt hirdet az állami média és a vezető személyes példája, elvárásokat állít minden közreműködő elé. „Ez diktatúra! Itt nincsenek emberi jogok! ... Csak Pinochet van, és mi!", üvöltötte a chilei verőember az áldozatának.[4]

A korrupció segít engedélyezőket és végrehajtókat toborozni az állami elnyomáshoz: az utcán szolgáló rendőröktől, katonáktól kezdve a társadalmi elit tanácstermekben és zárt körű klubokban pusmogó tagjaiig bárkit. Középen bürokraták, szakemberek és propagandisták állnak, akik az erőszak ideológiai, logisztikai és pénzügyi hátterét intézik. Az autoriter államok mindig előszeretettel léptettek elő olyan embereket, akik hajlandóak voltak gyakorolni az elnyomást a nemzet átalakításának céljából. Ilyen volt az SS-főtiszt, Adolf Eichmann, aki a holokauszt végrehajtásában vitt főszerepet; a DINA vezetője, Manuel Contreras, aki a hidegháborús korszakban volt a kínzások egyik fő felelőse; vagy a közelmúltban Erdoğan igazságügy-minisztere, Abdulhamit Gül, valamint Trump bevándorlási tanácsadója, Stephen Miller, akik tömeges letartóztatást, fogva tartást tettek lehetővé.

Az együttműködők között sok a vakbuzgó megszállott is, de a diktátor az állami dolgozókat anyagi és más javak ígéretével veszi rá mások üldözésére.

Idi Amin azoknak a katonáinak, akik az általa megparancsolt több mint 300 ezer kivégzést végrehajtották, ingyenes lakhatást biztosított, és rendszeresen whiskyt és egyéb luxuscikkeket tartalmazó ajándékcsomagot juttatott számukra egyenesen Londonból. Az erőszak a diktátorral kötött alku központi eleme – aki elfogadja azt, lemond bizonyos jogokról, gazdasági nyereségért és hatalomért cserébe.[5]

A diktátorok által gyakorolt erőszak jól mutatja a törekvést a test és a lélek feletti teljes kontrollra. A spektrum egyik végén az ellenőrzés és fenyegetés kultúrája által okozott pszichológiai károk vannak: ez alapozza meg az alárendelődés és az önfegyelmezés folyamatait. Ha mindenütt besúgók figyelnek, egy óvatlan megjegyzés vagy vicc is börtönbüntetést vonhat maga után. Az 1930-as évek vége felé egy olasz férfi Mussolini nevű házi nyulának parancsolgatva bohóckodott egy étteremben, emiatt egy évet ült börtönben. Franco Spanyolországában José Ortega y Gasset írta le, hogy „az elmémben jelen levő, erőszaktól, kényszerítéstől vagy büntetéstől való félelem" konformizmust szül. A történész George Mosse nem feledte soha az alacsony szintű „terrort" és túlfokozott éberséget, amit fiatal zsidóként élt át a náci Németországban. A német baloldali Eugen Nerdinger pedig szívbe markoló verset írt: „Az ágyon ülök, hallgatom az éjszakát / … Vajon ma jönnek értem?" A tekintélyuralmi rendszerekben élők milliói szerte a világon hasonló félelmek fogságában ülnek ágyukon, rettegéssel várva a kopogást az ajtón.[6]

A nyilvános üldözés segít a diktátornak elfogadhatóvá tenni a kijelölt célcsoportok elleni erőszakot, és állandósítani a fenyegetettség érzését. Olykor az engedetleneket büntetik, ahogy a Hitlerjugend tagjai kergették az utcán a „faji tisztaság ellen vétőket" (zsidókkal nemi kapcsolatban lévő árjákat). Mások azzal igazolják a huzamosan fenntartott elnyomást, hogy az ellenséget még mindig nagyszámúnak és aktívnak állítják be, ahogy Pinochet katonái razziáztak állandóan a szegényebb negyedekben.[7] A prominensebb férfi ellenségek nyilvános megszégyenítése a férfiasság kultuszát erősíti. Az Anschluss utáni Ausztriában az SA zsidó ügyvédeket és orvosokat kényszerített arra, hogy a gúnyolódó tömeg előtt négykézláb, súrolókefékkel takarítsák az utcát. Görögország fasiszta megszállása alatt (1941–1943) Kasztoriában olasz katonák arra kényszerítettek egy papot, hogy nyilvánosan, járókelők előtt maszturbáljon, máskor levegőt pumpáltak görög katonák végbelébe.[8]

Az autoriter erőszak könnyedén tetten érhető az ellenség fegyenctelepekre, börtönökbe és táborokba zárásának gyakorlatában. Ahogy Mobutu

emlékeztette az általa elkövetett emberi jogi visszaéléseket bíráló nyugatiakat: ehhez az európai „gyarmatosító demokráciák" adtak mintát korábban. Belga Kongóban, a német Délnyugat-Afrikában és az olasz Líbiában egyaránt gyűjtőtáborokba zárták a felkelőket – a nácik is ezekből a példákból tanultak. A lágerek globális történelme azt mutatja, hogy a foglyok többsége betegség, a túlhajszolás vagy az éhezés miatt halt meg, nem kivégzés által. A megsemmisítő táborok – mint például a náci Treblinka –, melyeket nem a foglyok elhelyezésére, hanem tömeges legyilkolására létesítettek, ebből a szempontból más kategóriába tartoznak.[9]

A diktatúrákban alkalmazott kínzási gyakorlatok történelme ugyancsak összetett. A szovjetek vezették be egyebek közt a hosszú ideig tartó alvásmegvonás technikáját, de a kínzási módszerek fejlesztésében a franciák is kiemelkedtek, kezdve az elektrosokk alkalmazásánál az 1930-as években Francia Vietnámban, egészen az algériai háború szörnyűségeiig. A demokratikus Franciaországból és a náci Németországból származó kínvallatók megosztották tapasztalataikat a latin-amerikai katonai juntákkal. A francia Gestapóban szolgált verőember, Christian Masuy saját állítása szerint maga találta fel a „vízbefojtásos" technikát, amely Chilében és Spanyolországban *submarino* (tengeralattjáró) néven ismert, és abból áll, hogy az áldozat fejét újból és újból víz alá nyomják. Putyin börtöneiben raboskodó foglyok is beszámoltak alkalmazásáról, illetve ennek a „száraz" változatáról *(submarine seco)*, amikor is nejlonzacskót húznak az áldozat fejére, és így fojtogatják. Az Egyesült Államokban is használták a kínzásokat a belső rendfenntartásban (pl. a villamosszék a halálosnál kisebb áramütésre is alkalmas volt). Az 1946-ban a Panama-csatorna-övezetben felállított US Army's School of the Americasban a világ minden tájáról érkezett jobboldali harcosok számára oktattak kínzási technikákat.[10]

„Az ember nem születik kínzónak", jegyezte meg egy korábbi kínzó. A diktátorok száz éven át olyan kulturális és morális változásokon vitték keresztül az általuk uralt társadalmakat, amelyek legitimálták mások bántalmazását. A kollaboránsok egy részének a parancskövetés ad örömöt, de az autoriter rendszerek olyan egyéneket is vonzanak, akik kifejezetten olyankor vannak elemükben, amikor levetkőzhetnek minden gátlást. „Rend vagy zűrzavar?", kérdezte Mussolini a fasizmusról 1922-ben. Az autoriter vezetők és követőik számára a válasz egy évszázada ugyanaz: mindkettő. Egyesek csak későn veszik észre, hogy a vezető által elszabadított pusztító energiák ellenük fordíthatóak. A diktátor világában mindenki – a kínzókat

is beleértve – félredobható, amikor már nem számít a rendszer hasznos kiszolgálójának.[11]

* * *

„A FASISZTA ÁLLAM ÉBEREN FIGYEL, és megvan a maga akarata", figyelmeztetett Mussolini 1932-ben, és szavai valószínűleg egybehangzottak olaszok millióinak tapasztalatával, akik számára a fizikai agresszió és a megfélemlítés mindennapossá vált már.[12] Míg a Duce kabinetjének tagjai folytonosan cserélődtek, Arturo Bocchinit, aki a rendőrség vezetője, az OVRA titkosrendőrség parancsnoka és Mussolini szexpartnereinek kerítője volt, meghagyta tisztségében. 1926-tól kezdve Bocchini 1940-ben bekövetkezett haláláig a vezér mindennap személyesen találkozott vele. Miután a fasiszta rohamosztagosok garázdálkodásának évei alatt olaszok ezreit mészárolták le, Mussolini később arra törekedett, hogy visszafogja a tömeges erőszakot, és ezzel a fasizmust mind a kommunizmus, mind a nácizmus humánusabb alternatívájaként hirdethesse. A fasiszta propaganda külön hangsúlyozta, hogy az 1926-ban az „állam ellenségei" ellen létrehozott Különleges Bíróság „csupán" pár tucat olaszt végzett ki, akik közül a legtöbben szláv származásúak voltak. Nem szól a propaganda arról a más körülmények között megölt több ezer olaszról és több mint 700 000 líbiairól, eritreairól, szomáliról és etiópról, akikkel a második világháború előtt végeztek. Mivel a tömeges mészárlások célpontjai nem olasz állampolgárok és nem fehér bőrűek voltak, továbbá Olaszországban 1938-ig a zsidókat sem üldözték, Mussolini a jó szándékú fasiszta képében tetszelghetett – ezt a képet erősítette meg róla Berlusconi és jobbközép kormányzata is.[13]

Mussolini legvéresebb cselekedetei közül néhányat máig homály fed, mint például a beduinok vagy más, Líbia Kirenaika régiójában élő félnomád népek ellen elkövetett népirtást 1930–1931-ben. Pietro Badoglio marsall és Rodolfo Graziani tábornok megesküdött, hogy az olasz megszállás ellenállóit elvágják a civil támogatóktól akár „Kirenaika teljes lakossága pusztulásának árán is", ahogy Badoglio mondta. Százezer beduint és félnomád lakost deportáltak 16 sivatagi koncentrációs táborba. Majdnem egyharmaduk meghalt, és elpusztult a haszonállataik 80-90 százaléka is. „A terror és a halál árnyékában éltünk, az éhezés, a szomjazás, a betegség vagy a kötél általi halál árnyékában", emlékezett vissza Dzsamila Szaíd Szulejmán. Knud Holmboe dán újságíró azt jelentette Kirenaikából: „vérben úszott a föld". Megkérdezett egy beduin foglyot, mit akarnak elérni a fasiszták. „Azt csak Allah tudja. Én azt hiszem, azt akarják, hogy meghaljunk", volt a válasz.[14]

Az Etiópia fasiszta megszállása (1935–1941) során alkalmazott ipari léptékű erőszak is sokak számára ismeretlen maradt. „Inkább kritizáljanak a túlzásokért, mint a mulasztásokért", mondta az etiópoktól elszenvedett 1896-os aduai olasz vereségre utalva Emilio De Bono tábornoknak Mussolini. Az első világháború óta nem látott méretű hadműveletet rendelt el a népszövetségi tagország ellen: tíz hadosztályt, 300 000 embert és több száz tonnányi tiltott vegyi fegyvert vetettek be – mindezzel körülbelül negyedmillió etióp halálát okozták a háború alatt és után.[15] Az etióp ellenállás kiterjedtsége és kitartása a külföldön élő afrikai közösségekig is eljutott; Hailé Szelasszié, a száműzetésben élő etióp császár címlapokra került, amikor bejelentette: „halálos eső hullt a repülőgépekről". Az etiópiai helyzet mégsem maradt sokáig az érdeklődés középpontjában, mert a fehér európaiak Hitler felemelkedésével voltak elfoglalva. Thomas Mann 1935-ben kijelentette Hitler antiszemitizmusáról, hogy az „sokkal borzalmasabb, mint Mussolini hadjárata, amit talán a szükségszerűség kényszerített rá".[16]

Olaszországon belül Lampedusától Triesztig több száz fegyenctelep, börtön és fogolytábor adott „otthont" a fasizmus százezer ellenségének; közülük néhányan több mint 15 évet is a rács mögött tölthettek. A kommunista vezető, Antonio Gramsci és több száz más antifasiszta 1926-ban egy bűzös hajótestben leláncolva tette meg az utat Palermótól az usticai szigettáborig. Gramsci csak hat hetet töltött ott, majd átvitték egy szárazföldi börtönbe, ahol 11 évvel később rossz egészségi állapota és az ellátatlanság miatt meghalt. Usticán maradt társait gyakran megkínozták és éheztették. A fogvatartottak között olyanok is voltak, akik a fasiszta rendszer egészségügyi hálóján akadtak fenn, például alkoholisták, továbbá líbiai nemesek – például a jövőbeli király, Idrisz testvére és unokaöccse is.[17]

1935-től az olasz politikai foglyok száma megnégyszereződött, mert az ország határain túli terjeszkedés ellenkezést váltott ki belföldön. Mivel a táborok és a fegyenctelepek túlzsúfolttá váltak, egyre több antifasisztát küldött a rezsim a déli városokban lévő börtönökbe. A fasiszta tisztek ellátogattak a náci táborokba, Dachauba, Sachsenhausenbe, hogy az állami elnyomás kiterjesztésének további lehetőségeiről tájékozódjanak.[18] Mindezt az olaszországi homoszexuálisok is megszenvedték. A társadalmi kérdésekben konzervatív Olaszország demokratikus időszakában sem tolerálta

a weimari Berlinre jellemző homoszexuális jelenlétet. Amikor a fasiszták átvették a hatalmat, a homoszexualitás létezését sem voltak hajlandóak elismerni, és az 1930-ban elfogadott büntető törvénykönyv sem említette. Korábban többnyire rövid időre zárták börtönbe a melegeket, például „fajtalankodás" vádjával. Ekkor már azért tartották fogva őket, hogy módszeresen elkülönítsék őket a társadalom többi tagjától. A firenzei Guglielmót 13 év alatt ugyanennyiszer tartóztatták le, végül 1939-ben Szardíniára került munkatáborba. 1938 és 1940 között sok homoszexuálist tartottak fogva a Tremiti-szigetekhez tartozó San Dominón. Csapvíz, áram és illemhely nem volt, de egyesek megtalálhattak egy paradox szabadságot: itt végre nyíltan vállalhatták homoszexualitásukat abban az időben, amikor „az ember ki se tehette a lábát a házból, főképp, ha *femminiello* volt", ahogy egy itt raboskodott ember mesélte, a Nápolyban azokra a férfiakra vonatkozó terminust használva, akik nőként öltözködtek és viselkedtek.[19]

Mussolininak a kollektív viselkedés formálására irányuló azon törekvése, hogy az ne legyen gátja az állami elnyomásnak, az 1938-ban kiadott antiszemita törvényben testesül meg. Ahogy külügyminisztere, Galeazzo Ciano írta a naplójában, a Duce azt akarta, hogy az olaszok legyenek egymás felé egyre „kevésbé együttérzőek, hogy keményebbek, kérlelhetetlenek és gyűlölködők legyenek". Olaszországban hagyományosan erős volt a katolikus antijudaizmus, de a kelet-európaiakhoz hasonló antiszemita pogromok nem fordultak elő történelme során. Mussolini intenzív propagandahadjáratot indított, hogy az emberek a zsidókban a jólétükre leselkedő veszélyforrást lássanak. „Szégyellje magát!", írta Dina M. Trieszből az olasz vezetőnek 1938 decemberében, és a nácik „utánzását" vetette a szemére. A propagandisták azonban ünnepelték a zsidók eltávolítását az iskolákból, a könyvkiadásból és a közhivatalokból, hogy Olaszország megtisztuljon a „hazával, eszményekkel és hagyományokkal nem bíró zsidók és szimpatizánsaik által vezetett" kultúrától, ahogy azt az egyik kiadvány magyarázta. Az olaszok megrohamozták a Nemzeti Oktatási Minisztériumot a korábban zsidók által betöltött állásokért.[20]

Mussolini addig tűrte el a zsidókat, amíg szüksége volt a támogatásukra, és ameddig fontos volt számára, hogy elkülönüljön Hitlertől; a tengelyhatalmak szövetsége feleslegessé tette ez utóbbit. „Zsidó disznók, mind megölöm őket" – de legalábbis bebörtönzi, közölte bizalmasan szeretőjével, Clara Petaccival 1938 októberében. „Bezártam hetvenezer arabot, könnyedén bezárok ötvenezer zsidót. Építek egy szigetet, és mindet odavitetem."

Ez a sziget soha nem valósult meg, és a zsidók Madagaszkárra telepítésének náci terve sem teljesült be soha. De amint kitört a háború, Mussolini az olasz zsidókat az országhatáron belüli és azon túli koncentrációs táborokba küldette.[21]

* * *

AZ ELNYOMÁS GYORSASÁGÁT ÉS EREJÉT ILLETŐEN Hitler nagyban különbözik Mussolinitól. A hosszú kések éjszakája után Mussolini berlini közvetítője, Giuseppe Renzetti őrnagy helytelenítette, hogy a nácik táborokba küldik az ellenségeiket. Az 1933-ban megnyitott Dachau, ahol több ezer embert tartottak fogva, alig harminc kilométerre fekszik Münchentől. Kár, hogy a németeknek nincsenek szigeteik, mint az olaszoknak – mondta Renzetti Mussolininak, utalva Usticára és más fegyenctelepekre, ahová „a veszélyes elemeket elzárhatnák a közösségtől".[22]

Akik a náci koncentrációs táborok kapuján beléptek, mindenképp nagyon elzárva érezhették magukat a társadalomtól. Olyan világba érkeztek, ahol a humanitárius értékek, mint például a másokkal való szolidaritás, csak tehertétel. Arendt azt mondta, hogy a táborokat túlélni a gyilkosoknak volt legnagyobb esélyük, nem utolsósorban azért, mert a nácik a köztörvényes bűnözőket kápókká léptették elő, akik rabtársaikat fegyelmezték. A bűnözők közül kerültek ki a legjobb kínzók is, hiszen „nagyon kreatívak voltak a fájdalomokozást illetően", írta a politológus Darius Rejali. A hat hírhedt megsemmisítő tábor (Chełmno, Belzec, Sobibór, Treblinka, Majdanek, Auschwitz) mellett negyvenezernél is több más tábor és börtöntelep működött, amelyekben 1933 és 1945 között 15-20 millió ember fordult meg.[23]

Dachau, a harmadik birodalom első koncentrációs tábora lett a nem tömeggyilkosságra szánt lágerek modellje. Először politikai foglyok kerültek ide, majd ide hozták a Jehova tanúit, a zsidókat, az „antiszociális elemeket": „munkakerülőket", csavargókat, prostituáltakat, alkoholistákat, homoszexuálisokat és bűnözőket. Dachau „úttörő munkát" végzett a fogvatartottak önérzetének szétrombolásában, a pszichológiai megszégyenítés, a kényszermunka és a fizikai brutalitás eszközeit alkalmazva. Itt kezdte pályafutását Adolf Eichmann, a holokauszt egyik kimunkálója is. Amikor 1933 áprilisában a kommunista Hans Beimler Dachauba érkezett, a jelvény, amit viselnie kellett („Szívélyes üdvözlet!") előrevetítette a perverzió mértékét. Az SS-katonák annyira megverték, hogy kínzójának korbácsán

látta a saját bőrének a cafatjait. Sokszor talált kötélhurkot a cellájába lógatva, melynek üzenete egyértelműen az volt: kösse fel magát. Beimler megszökött, és kínzóinak képeslapot küldött Moszkvából, de az elkövetkező 12 évben rengetegen kerültek a helyére.[24]

Sok német zsidó hiába próbálta elhagyni Németországot, amikor a diktatúra nyilvános megszégyenítésnek és erőszaknak tette ki őket. Egyesek, mint Victor Klemperer nyelvész, semmilyen elfogadható állásajánlatot nem kaptak külföldről. Több szerencsével járt híres unokatestvére, Otto Klemperer, aki a Los Angeles-i Filharmonikusok karmestere lett. Más zsidók minden egyes elnyomó intézkedésről azt hitték, hogy azután már nem jön másik. Más országok szigorú bevándorlási kvótája miatt 1938 novemberében, amikor lezajlott a kristályéjszaka pogromja, még 300 ezer zsidó volt Németországban.[25]

„A zsidók végre megérezhetik a nép haragját", írta Goebbels a naplójába. Ernst vom Rathnak, a párizsi német nagykövetség harmadtitkárának meggyilkolása olyan erőszakhullámot indított el, amit a náci vezérkar elégedetten és támogatólag szemlélt; ezer zsinagógát és imahelyet, 7500 boltot és magánlakást kutattak át, fosztottak ki és gyújtottak fel. A nem zsidó lakosok számára az élet ment tovább a maga rendje szerint. Egy iskola tanulói az ablakból nézték, ahogy leég a közeli zsinagóga, és ahogy az SA-tisztek élőláncot alkotnak körülötte, hogy megakadályozzák a tűzoltók beavatkozását. „És most vissza a tananyaghoz!", mondta a tanár néhány perc múlva, hogy folytassa az ókori történelemről szóló órát.[26]

* * *

1938-BAN EGY HARMADIK ÁLLAM VEZETŐJE CSATLAKOZOTT a fasiszta erőszak történelmének formálóihoz: Franco. A spanyol polgárháborúban Franco az addig csak a gyarmatokon bevetett háborús módszereket immár Európában is alkalmazta ellenségei ellen. Hitler és Mussolini is küldött csapatokat Spanyolországba a nacionalisták megsegítésére, de Franco vegyi fegyverekre irányuló kérését a Duce visszautasította. Franco ezért átvezényelte afrikai hadseregét Marokkóból Spanyolországba, hogy „radikális tisztogatást" hajthasson végre a legtovább köztársasági kézen maradt területeken, négyzetméterről négyzetméterre. Miután a polgárháború véget ért, 1940-re 250 000 spanyol halt meg, 300 000 emigrált, és 600 ezren raboskodtak koncentrációs táborokban. A nacionalisták olyan, a nácik által

majd csak a második világháború alatt a keleti fronton alkalmazott gyakorlatokat is kipróbáltak már ekkor, mint a kivégzett emberek holttesteinek hatalmas, akár ezer hullát is elnyelő gödrökbe ömlesztése.[27]

Spanyolország nem vett részt a második világháborúban, főleg azért, mert Hitler indokolatlannak tartotta Franco területi követeléseit Marokkóban. Franco ugyan elküldte a keleti frontra az önkéntes Kék Hadosztályt, de főleg Spanyolországon belüli hatalmának megszilárdításán munkálkodott. 1940 és 1945 között további ötvenezer baloldali személyt végeztek ki, és több százezret börtönöztek be. A vidéki területeken százezrek éheztek: a polgárháború alatt Franco által alkalmazott felperzselt föld taktika mezőgazdasági és környezeti katasztrófát hozott.[28]

Mindeközben Európa más országaiban Franco fasiszta eszmetársai tömegeket gyilkoltak le. 1941-ben Németország szövetségeseivel lerohanta és felosztotta Jugoszláviát; az olasz kézre került területeken a húsz év óta harsogó szlávellenes propaganda és üldözés kivégzésekhez és bebörtönzésekhez vezetett, 250 000 emberéletet követelve 1941 és 1943 között. A líbiai tömeges deportálás és népirtás emlékét idézte, ahogy az olasz hadsereg vezényletével szlovének, horvátok és szerbek tízezreit hurcolták koncentrációs táborokba. A Rab szigetén lévő táborban több ezer szlovén fogoly halt éhen. Azok sem számíthattak semmi jóra, akik olaszországi táborokba kerültek. „A puszta földön feküdtek kétségbeesetten, arcukon a halál nyoma", írta valaki a Treviso külvárosában található monigói koncentrációs táborban tett látogatás után.[29]

Kelet-Európában Hitler próbálta ki birodalmi elnyomási módszereit. 1920 óta meggyőződése volt, hogy Németország jövőjének kulcsa a keleti terjeszkedés a kontinensen belül. 1941-ben, amikor a németek megtámadták a Szovjetuniót, Carl Schmitt azzal indokolta a német terjeszkedést ezeken a „gazda nélküli, civilizálatlan vagy félig civilizált" területeken, hogy a nép ezáltal juthat ételhez és más szükséges erőforrásokhoz. A nácik számára ez nem egy közönséges összetűzés volt, hanem a fehér európai civilizáció megmentéséért folytatott harc. A több millió zsidó és szláv katona és civil megsemmisítése bele volt építve ebbe a tervbe.[30]

A kivitelezés 1939-ben Lengyelország megszállásával kezdődött. A sok éven át sulykolt propaganda megtette hatását: a német hadsereg készségesen követte Hitler felszólítását: „zárjuk be szívünket a könyörületesség előtt". „Legtöbbjük úgy nézett ki, mintha csak a *Der Stürmer*ből lépett volna ki", írta Friedrich M. katona a feleségének az általa látott zsidókról,

a népszerű antiszemita lapra utalva. A civilek néha maguk végezték el a német katonák munkáját. 1941. július 10-én Jedwabne város keresztény lakói vasrudakkal és fejszékkel felfegyverkezve lemészárolták a város zsidó lakóit, a legkisebb gyerekekig mindenkit. Sok nem zsidó lengyel úgy tudott megmenekülni, hogy a németeknek dolgozott. Karol Wojtyła, a későbbi II. János Pál pápa egy vegyszergyárban és egy kőfejtőben kereste a kenyerét.[31]

A Szovjetunió ellen 1941-ben indított invázió, amely megszegte a két évvel korábban aláírt Molotov–Ribbentrop-paktumot, elhozta a korszak két legerőszakosabb rezsimjének összecsapását. „Ne számold a napokat... csak azt számold, hány német katonát öltél meg!", állt a Vörös Hadsereg katonáinak készített kiadványban. „Harcolj energikusan" és ne mutass kegyelmet, adta ki az utasítást a német hadvezetőség, miközben a szovjet katonákat és a zsidókat ölték vagy deportálták. 1941 novemberére az *SS Einsatzgruppen* különleges alakulatok félmillió zsidó civilt öltek meg. A pusztítás mértékét látva egy német tisztségviselő azon merengett, kik maradnak életben egyáltalán, akikre munkaerőként lehet számítani, ha majd eljön a béke – arra a hárommillió szovjet férfira biztosan nem, akik 1945-ig német hadifogolytáborokban éheztek.[32]

A náci rezsim mindig anyagi javak ígéretével motiválta az állam ellenségeinek üldözésében résztvevőket. Ez még jelentősebb volt abban az esetben, ha a cél a megsemmisítés volt. Lengyelországban és más birodalmi területeken a kisajátítások nyújtottak lehetőséget a meggazdagodásra. 1941-re a nácik Lengyelország üzleteinek a felét és a nagybirtokok harmadát foglalták el, s templomokból, múzeumokból vittek el minden értéket, amit csak lehetett. Hitler ügyvédje és a lengyel területek főkormányzója, Hans Frank példája tökéletesen mutatja, milyen jutalom járhatott a bűnrészességért. Több más ingatlan mellett megszerezte Alfred Potocki gróf nyári rezidenciáját Krzeszowicében, majd a hadizsákmányként szerzett Leonardo- és Canaletto-festményekkel dekorálta ki ezeket.[33]

Nem a festmények, hanem a hullák vonzották Hermann Vosst, a Poseni Birodalmi Egyetem orvosi karának dékánját. 1941 júliusában a Gestapo beleegyezett abba, hogy átadja neki a lengyel ellenállók holttesteit. „Olyan sok embert végeztek ki, hogy mindhárom intézetnek jut bőven", írta naplójában. Voss mellékes üzlete, a koponyák és csontvázak árusítása virágzott, így kitűnő kedélyállapotban üldögélt 1942 áprilisában „a csontfehérítőnk teteje alatt. Körülöttem jobbra és balra lengyel csontok fehérednek, és néha kis pattogó hangot adnak."[34]

Hitler egyik titkárnője, Christa Schroeder szintén „hatalmas fejlődési lehetőséget" látott a keleti területekben. Ő is az egyike volt annak a sok német nőnek, akik katonai kisegítő személyzetként, ápolónőként vagy tanárként dolgoztak a harmadik birodalomnak. További 3500 nő, közöttük sok büntetett előéletű is, őrként szolgált a lágerekben, például Auschwitz-Birkenauban – őket a jó fizetés és a hatalomvágy hajtotta. Mások elrabolt, árja kinézetű lengyel vagy ukrán gyerekeket értékeltek örökbeadásra alkalmasnak német családok számára. A német nőknek és férfiaknak sokféle előnyt kínált a „náci fajtisztítás" és az egész hadigépezet.[35]

A holokauszt halálgyáraira jellemző gépesített erőszak több év kísérleti munkáját tükrözte, hogy a diktátor problémájára megoldás születhessen: hogyan öljünk meg tömegeket és szabaduljunk meg a holttestektől minél gyorsabban. A Buchenwaldban kifejezetten e célból épített kivégzőlétesítmény, ahol 8500 fogvatartottat öltek meg, mindenkit egyetlen tarkólövéssel, csak egy volt az Endlösung végrehajtásában „az újítást ösztönző" szemlélet eredményei közül, ahogy azt a történész, Raul Hilberg írja.[36] Bár a nácizmus áldozatai közül jóval többen haltak meg golyó által vagy egyszerűen az éhezéstől, mint az elgázosításban, Hitler elsősorban a gázkamrákkal és a krematóriumokkal bővítette a diktátori tömeggyilkosságok eszköztárát. 1941-ben 850 szovjet és lengyel hadifoglyon tesztelték a Zyklon B gáz hatását. Amíg a krematóriumok épültek, a nagyobb hatékonyság érdekében a chełmnói táborban a teherautók rakterébe vezetett kipufogógázzal ölték meg a zsidókat, útközben a holttest-megsemmisítő hely felé. Walter Rauff SS-tiszt, a teherautók felelőse lejegyezte, hogy 1942 januárja és júniusa között 97 000 embert „dolgoztak fel". Az Auschwitz-Birkenauban 1942-ben üzembe helyezett gázkamrák egyszerre 2000, egy év alatt 1,6 millió embert tudtak elpusztítani.[37]

Akármilyen eszközöket is használtak, a nácik mindig arra hivatkoztak, hogy ők csak „védekeznek". „Ki kell irtanunk őket, különben ők irtanak ki minket", írta Voss azokról a lengyelekről, akiknek a csontjaival kereskedett. A háború alatt folytatódott a félvér németek sterilizálása, annak elkerülése érdekében, hogy „értéktelen" életek jöjjenek világra. Doris Reiprich, akinek anyja porosz volt, apja pedig kameruni, úgy sírt a klinikára vezető úton, hogy az őt kísérő őr elengedte, és így később két gyermeke születhetett. A nácik nem voltak ilyen könyörületesek az eutanáziára kiszemelt halálos vagy mentális betegekkel és a testi fogyatékosokkal. A háború alatt mintegy negyedmillió, többségében német keresztény embert öltek meg

halálos injekcióval, éheztetéssel vagy elgázosítással. Az Operation T4 fedőnévvel emlegetett eutanáziaprogram nem volt más, mint a gyilkossági módszerek tesztelése, valamint a holokauszt-„szakemberek" kiképzése: például Franz Suchomel SS-tiszt a berlini T4-központban dolgozott, majd onnan helyezték át Treblinkába.[38]

Akár Rab szigetén, akár Mauthausenben, a koncentrációs táboroknak egyetlen célja volt: a remény és a szolidaritás kiölése a fogvatartottakból, emberségük megsemmisítése. „Itt nincs magyarázat", értette meg az olasz zsidó vegyész (és majdani író), Primo Levi Auschwitz-Birkenauban. „Itt szüntelenül harcolni kell a túlélésért, mert minden egyes ember reménytelenül és kegyetlenül egyedül van." Igaz, a gázkamrák 1945 után már nem működtek, de a fasiszta erőszak tovább élt a túlélők testi és lelki sebeiben. Az olasz és német elkövetők pedig tovább űzhették szakmájukat Franco Spanyolországában, a Közel-Keleten és Latin-Amerikában a katonai pucscsok korában.[39]

* * *

A Nemzeti Stadion, Calle Londres 38., Tejas Verdes, Tres Álamos – ezek a pontok adják ki a térképen Nieves Ayress Moreno fogva tartásának történetét a chilei diktatúra idején. Huszonhárom éves egyetemistaként, egy baloldali család leányaként Ayresst az 1973-as puccs után letartóztatták és több ezer társával együtt a santiagói stadionba zárták. A következő két hétben elszenvedett verések és áramütések csupán a bevezetését adták 1974-ben kezdődött, negyven hónapos fogságának. Amit átélt, az hűen mutatja, hogy a junta miként vetette be a brutális erőszakot társadalmi és politikai céljai érdekében: a chilei társadalmat mindenáron megtisztítani a baloldali befolyástól, Chilét pedig a marxizmus elleni harc nemzetközi központjává avatni – így éledhetett újjá a fasiszta harc a hidegháború idején.

„Ezt azért kapod, hogy érezd a birodalmat!", ordították Ayress kínzói az államra utalva, miközben botokkal és kólásüvegekkel megerőszakolták, ebben élve ki szadista hajlamaikat. Santiagóban, a Calle Londres 38. alatt magánzárkában tartották, verték, elektromos ütéseket kapott a szemébe, a vaginájába, és számtalanszor megerőszakolták. Hogy minél jobban megtörjék lelkileg is, fogvatartói végignézették vele, ahogy az apját és a fivérét kínozzák. 1974 februárjában Ayress a tengerparti Teja Verdes fegyházba került, melyet a DINA titkosrendőrség jövőbeli főnöke, Manuel Contreras létesített kínvallatók kiképzésének céljára. Néha hallotta, hogy brazilok, argentinok és más külföldiek is vannak a teremben, ahol a chileiek patkányokat és pókokat tömtek a hüvelyébe. Egyszer, amikor meglazult szemén a kendő, egy „német nőt" látott, aki egy kutyának adta azt a parancsot, hogy erőszakolja meg őt. Amikor az őt megerőszakoló egyik katonától teherbe esett, a nőgyógyász azt mondta, büszkének kellene lennie, hogy a „Haza gyermekét" hordozza méhében. Szétroncsolt méhe nem bírta a megpróbáltatásokat, Ayress nem sokkal később elvetélt. „Egy idő után az ember nem más, csak egy test, egy zsák hús, nyers húscafat", írta később.[40]

A Pinochet-rendszer egészét átható terror kialakulásában sok tényező játszott közre. A hidegháborús korszak Latin-Amerikájának erőszakkultusza erősen rányomta bélyegét a chilei fejleményekre. A hidegháború nemzetbiztonsági doktrínája szerint a kommunizmus elleni harc összes nemzeti cél. A Kondor-hadművelet – hat dél-amerikai ország (Paraguay, Uruguay, Brazília, Argentína, Bolívia és Chile) titkosszolgálatainak, rendőrségének és egész terrorgépezetének együttműködése – ennek az eszmének a gyakorlatba való átültetését szolgálta. Az Ayress megkínzásánál jelen lévő külföldiek a Kondor-mátrixból kerültek ki, ahogy azok a brazilok is, akik a Nemzeti Stadionnál nyújtottak kiképzést a chilei tiszteknek. A School of the Americas falai közt egy csapat – több ország jobboldali juntái által küldött – kadét, köztük maga Contreras, ismerkedett a kínzás és a lélektani hadviselés módszereivel.[41]

Az itteni kiképzésben vett részt egy chilei katona és DINA-ügynök, Miguel Krassnoff Martchenko is, aki a Villa Grimaldi fogdában vált vallatótisztté. 1973-ban letartóztatta és megkínozta S.-t, egy huszonhárom éves baloldali diákot. A Krassnoff személyében keveredő hűvös formalitás és zabolátlan kegyetlenség évekig kísértette az áldozatot. Mímelt udvariassága megmutatkozott S. anyja irányában is, amikor elvitette a fiát; akkurátusan figyelt a bürokratikus eljárás részleteire; aztán a vallatószobában szabadjára engedte áldozata testére és lelkére mért csapásait, hogy a totális alávetettség állapotába taszítsa. Krassnoff megmutatta S.-nek, hogy a „kivételes állapot teljesen normálissá válhat az ember számára", aminek következtében a végrehajtó erőszakos cselekedeteit igazságosnak és tisztító erejűnek látja.[42]

A DINA intézményében az effajta emberi átváltozások kifejezetten kívánatosak voltak. Ahogy Mussolini Bocchinivel, úgy találkozott Pinochet mindennap a DINA főnökével. Contreras olyan katonákat, rendőröket és

civileket alkalmazott, akik egyrészt készséggel követtek utasításokat, másrészt élvezték, ha áthághatták a szabályokat. A nagy létszámú chilei német közösségben élő neonácik értették a törvénynek, a parancsoknak és a jogtalanságnak ezt az egyvelegét, s a chilei és német haderő közötti sokéves kapcsolat megkönnyítette a toborzást. A korábbi SS-tiszt és elgázosítás-szakértő, Walter Rauff 1958-ban költözött Chilébe, és a DINA-nál állt szolgálatba. Paul Schäfer német települése, a Colonia Dignidad a DINA egyik kihallgatóközpontjává (és neonácik gyülekezőhelyévé) vált.[43]

Ingrid Olderock, Ayress megkínzója is ebből a környezetből érkezett. Chilében született német bevándorlók gyermekeként; rendőrtiszt lett, valamint Latin-Amerika első női ejtőernyőse, büszke náciként pedig csodálta Auschwitz-Birkenau női táborfelügyelőjét, Irma Gresét. Tehetségét díjnyertes kutyakiképzőként is megmutatta, amikor a DINA női szakosztályát vezette. „Kalandor vagyok", mondta magáról egy chilei magazinnak, és az 1970-es években a kutyájával kísérletezett a junta kínzókamráiban. „Semmi sem készített fel arra, ami történt", emlékezett Alejandra Holzapfel, a Baloldali Forradalmi Mozgalom (MIR) tagja, akit Olderock Venda Sexyben kínozhatott – egy szexuális erőszakra specializálódott intézményben, ahol állandóan hangos zene szólt, hogy ne lehessen hallani az áldozatok jajkiáltásait.[44]

Külföldi terroristák is dolgoztak a DINA-nak, az olasz neofasiszta Stefano Delle Chiaiétól az amerikai Michael Townley-ig, aki Santiagóban nőtt fel, apja a chilei Ford Motor Company vezérigazgatója volt. Townley és felesége, a chilei, szintén DINA-ügynök Mariana Callejas egy fővárosi villában élt gyerekeikkel. Otthoni irodalmi szalonjuk vendégeinek fogalmuk sem volt arról, hogy Townley egy vegyésszel a rezsim ellenségeinek szánt szaringázt készít a házban lévő DINA-laboratóriumban.[45] Pinochet 1974 szeptemberében Townley-t választotta ki a DINA első külföldön végrehajtandó hadműveletére. Townley Argentínába utazott, hogy Carlos Prats tábornok, Pinochet korábbi felettese autója alá bombát helyezzen el – Prats ugyanis Buenos Aires-i száműzetéséből többször bírálta Pinochetet. A robbanás azonnal megölte a célszemélyt és annak feleségét, Sofia Cuthbertet is.[46]

Pinochet 1976-ra már teljhatalmú úr volt: maga mögött tudhatta az USA teljes támogatását, a Kondor-hadművelet pedig javában zajlott – a diktátor legyőzhetetlennek érezte magát. Contrerasszal úgy döntöttek, megöletik az emigrált szocialista közgazdászt és politikust, Orlando Letelier.

Letelier Allende kormányában töltött be miniszteri pozíciót, és azon dolgozott Washingtonban, hogy a nemzetközi közvéleményt a junta ellen hangolja. Pinochet panaszkodott is Letelierről Kissingernek, amikor az 1976-ban Santiagóba látogatott. Két héttel később a DINA utasításba kapta, hogy álljon elő egy „megoldási" tervvel. Townley szarinsprayt akart alkalmazni, de amikor „kísérleti nyulain" (vagyis két perui fogvatartotton) tesztelte a módszert, maga is majdnem meghalt. Letelier végül 1976. szeptember 21-én az autója alá rejtett bomba ölte meg az amerikai fővárosban. A pokolgép azonban nemcsak vele végzett, hanem amerikai állampolgárságú munkatársával, Ronni Karpen Moffitt-tal, valamint megsebesítette annak férjét is.[47]

A Pinochet amerikai pártfogóinak hatalmi központjában végrehajtott merénylet visszafelé sült el. Jimmy Carter elnök megvonta a katonai és más jellegű támogatását, majd 1978-ban egy CIA-jelentés alátámasztotta annak gyanúját, hogy „Pinochet személyesen adott utasítást hírszerzési főnökének a gyilkosságra". Pinochet igyekezett menteni önmagát, Contrerast lemondásra kényszerítette, és a DINA helyébe állított Nemzeti Információs Központ élére Contreras vetélytársát, Odlanier Menát nevezte ki. Ingrid Olderockot irodai munkára osztották be, Miguel Krassnoff pedig a hírszerzésnél kapott megbízást. 1978-ra a Villa Grimaldit és a többi kínzóhelyszínt megszüntették vagy átalakították.[48]

A változtatások leginkább csak a valóság kozmetikázására szolgáltak. Hivatalba lépését követően Reagan elnök újraindította Chile segélyezését, s így az erőszakmentes tiltakozásokra és a baloldali fegyveres támadásokra a junta az erőszak fokozásával válaszolt. Olderock ezekben az években mintegy magánvállalkozóként végzett kínvallatásokat. Kutyás szakértelme itt is hasznára vált, mivel a hatalom olyan kínzási módszereket preferált, melyek nem hagytak bizonyítékokat az emberjogi megfigyelők számára. A junta mindig is törekedett arra, hogy eltüntesse a bántalmazások nyomait és emlékét. 1975-ben egy hipnotizőrt béreltek fel, hogy a baloldaliaknak orvosi segítséget nyújtó brit orvos, Sheila Cassidy emlékeiből megpróbálja kitörölni az elszenvedett kínzást. 1978-ban amnesztiát hirdettek: megbocsátást nyertek a puccs óta elkövetett bűncselekmények elkövetői, elrendelői s elleplezői. Ugyanekkor jóváhagyták az emberi jogi visszaélések eseteinek törlését a katonai és rendőrségi szolgálati aktákból. A halottak a maguk módján mégis kísértették az élőket. „Az eltűntek az őrületbe kergetnek. Szerintem nincsenek ilyenek", mondta a legfelsőbb bíróság elnöke,

Israel Bórquez, aki megtagadta Amerika kérelmét, hogy adják ki Contrerast a Letelier-gyilkosságért.[49]

A junta agressziójának túlélői azonban magukban hordozták azokat az emlékeket, amelyeket a rendszer szeretett volna eltemetni. Így volt ez Nieves Ayress-szel is, akit 1976-ban szabadon engedtek, miután édesanyja, Virginia Moreno nemzetközi figyelmet irányított az ügyére. Miután kiutasították Chiléből, Ayress elmondta a történetét az Amnesty Internationalnek és más szervezeteknek, majd Kubába ment, ahol orvosok helyreállították a méhét és pszichoterápián is részt vett. A sebhelyei, a fájdalom nem múltak el azután sem, hogy az 1980-as évek közepén New Yorkban telepedett le chilei férjével, a szintén kínzásokon átesett Victor Toróval, és született egy lányuk, Rosita. Ayress tanúvallomásai az egyéni emlékezés győzelmét hirdették a junta feledtetés-politikája felett. Rosita születése egy sokkal mélyrehatóbb dolog ünnepe: azé, hogy az állam nem tudta tönkretenni a testét, hiába próbálta elérni, hogy ne adhasson életet gyermeknek. „Itt vagyok, és itt van a lányom", üzente üldözőinek Amerikából, hiszen Pinochet rendszere továbbra is létezett.[50]

* * *

A KATONAI ÁLLAMCSÍNYEK KORA a szélsőségek kora volt, és Kadhafi, akárcsak Pinochet, ugyancsak terrorista módszereket vetett be az 1980-as évek elején a száműzött líbiai másképtgondolkodók ellen. Megölték Mahmoud Nafát, a jogászt, és Mohamed Musztafa Ramadant, a BBC újságíróját; Mohamed Szalem Rtemi üzletembert Rómában lőtték le; a Coloradói Állami Egyetem végzős hallgatójára, Fejszal Zagallaira pedig saját otthonában lőttek rá (ő túlélte). Dzsaballa Matar ellenzéki vezető egyik fia, Hisham Matar álnéven járt iskolába egy angliai bentlakásos intézménybe, másik fiának, Ziadnak pedig svájci iskolájából kellett megszöknie, hogy elmenekülhessen a Kadhafi által ráküldött gyilkosok elől.[51]

A líbiai forradalom „vágtató vonat. Aki az útjába áll, azt elgázolja", mondta Kadhafi. E vonat motorját a Forradalmi Bizottságok alkották. Az 1980-as évek alatt a bizottságok 3000-5000 tagot számláló félkatonai szervezetekké nőtték ki magukat. Beépültek az állami intézményekbe, az üzleti világba, ellenőrzésük alá vonták a médiát és saját bíróságokat működtettek, amelyek végrehajtatták a forradalmi törvényeket. Ezek a bíróságok bárkit bebörtönözhettek, tévékamerák előtt vallatták, vagy Kadhafi

szexbarlangjaiba vitték őket. Diákokat akasztottak fel az egyetemek kapujára és a fasiszták által épített bengázi katedrálisra, nehogy elfelejtsék a líbiaiak Mussolini módszereit. A Népi Irodának átnevezett líbiai nagykövetségeket elfoglalták, hogy a külföldön likvidálandó célszemélyeket könnyebben elérhessék. Egyik embere 1984-ben a londoni nagykövetség épületéből az ott tüntető líbiaiak közé lőtt; a lövedék halálosan megsebesítette Yvonne Fletcher brit rendőrt.[52]

Ahogy Pinochet számára a Kondor-hadművelet a baloldaliak kiirtására és ezáltal a civilizáció megmentésére irányuló transznacionális program volt, Kadhafi is rendületlenül hitt abban, hogy a terror eszközeivel megteremthet egy antiimperialista, anticionista világot. Rengeteg mozgalmat finanszírozott, közöttük a japán Vörös Hadsereget és az olasz Vörös Brigádokat, a nicaraguai sandinistákat, a palesztin Abu Nidal Szervezetet, továbbá olyan forradalmárokat, akik Mobutu és Pinochet megbuktatására szerveződtek. 1985–1986-ban köze volt egy nyugat-berlini szórakozóhelyen, valamint a római és a bécsi reptereken elkövetett terrortámadásokhoz, valamint az *Achille Lauro* luxushajó eltérítéséhez. Líbiában kiképzőtáborokat működtetett, ahol az ilyen cselekményeket elkövető harcosokat készítették fel. Neki is megvolt a maga School of the Americas-a: az úgynevezett Világforradalmi Központ.[53]

Ahogy Pinochet, egy idő után Kadhafi is legyőzhetetlennek érezte magát. Csakhogy, Pinochet Chiléjétől eltérően, az ő országa szerepelt a terrorista államokról összeállított amerikai listán. 1986-ban az Egyesült Államok meglepte a diktátort a Báb al-Azizja-i komplexum és más helyszínek bombázásával. A válaszlépésként elrendelt nemzetközi kereskedelmi embargók, szankciók és a líbiai vagyoni eszközök befagyasztása mind csak szították Kadhafi áldozatiság-politikáját, ami még erősebbé vált, miután 1988-ban Líbiát tették felelőssé a Pan American légitársaság repülőgépének felrobbanásáért a skóciai Lockerbie felett. Kadhafit aggasztotta az ellenvélemények terjedése belső körökben, ezért a Forradalmi Tanácsok ellen fordult, támadta őket agresszív túlkapásaikért és korlátozta hatalmukat. Ezentúl fő feladatuk az iszlamisták elnyomása volt, mely kategóriába hamarosan mindenki beletartozott, aki szakállat viselt és nyíltan gyakorolta iszlám vallását. „Mecsetbe menni azt jelentette: börtönbe menni", mondta az 1990-ben emigrált Abu Farszan, aki az egyik iszlamista ellenállási csoport tagja volt.[54]

A legtöbb líbiai szakadárnak a börtönt a Tripoli melletti, félelmetes Abu Szalim-erődítmény jelentette. Nem sok líbiai maradt, akinek ne lett volna

ide bezárva néhány rokona vagy barátja. Hisham Matar unokatestvére, Ali 21 évet töltött itt bezárva. Cellájában a hangszórók olyan hangosan harsogtak propagandadalokat és -beszédeket hajnali hattól éjfélig, hogy „az ember érezte, ahogy vibrálnak tőle az izmai". Anvar Haraga évekig informatikusnak tanult Angliában, de amikor 1989-ben visszatért az országba, a titkosszolgálat azonnal elvitte. Szakálla és a hagyományokat követő öltözete, mely külföldön senkit sem zavart, Líbiában eretnekségnek számított. Haraga még 1996-ban is Abu Szalimban raboskodott, amikor a szörnyű állapotok miatt kitört börtönlázadás alatt az 1600-1700 fogoly közül 1200-at megöltek. Ő azért maradt életben, mert a zendülők által megszerzett kulcsok az ő cellakörletét nem nyitották, de hallotta, ahogyan kivégeznek másokat. A rendszer nem volt hajlandó tájékoztatást adni a börtönben megölt rabokról, így az Abu Szalimban eltűntek miatt a Kadhafi iránti ellenséges érzelmek újra felerősödtek, ahogy a rendszer átvonszolta magát a 21. századba.[55]

* * *

„LÁTTAM A SZERETTEIMET MAGAM ELŐTT – azt hittem, meg fognak ölni", mondta Tolga (álnév) a török titkosrendőrségről, amely 2017-ben rabolta el őt Ankarában, megkínozta, és nemi erőszakkal is megfenyegette. Tolga egy olyan szervezetben dolgozott Törökországban, amely kapcsolatban állt Fethullah Gülennel, a Pennsylvaniában önkéntes száműzetésben élő imámmal, akit Erdoğan a 2016-os puccs megszervezésével vádolt. Szabadon engedése után Tolga elhagyta az országot, de a külföldi élet nem mindig garancia a biztonságra. Erdoğan céltudatossága ellenségei üldözésében Kadhafi mentalitását idézi. Úgy gondolja, ő rendelkezik a disszidált törökökkel, testi-lelki értelemben is. „Nem számít, hová menekülnek, vagy mennyien menekülnek, utánuk fogunk menni", nyilatkozta Erdoğan Gülen támogatóiról 2018-ban. Tizennyolc országból legalább nyolcvan török állampolgárt raboltak el az elmúlt néhány évben.[56]

Kadhafi ügynökei végeztek a megtalált „kóbor kutyákkal", Erdoğan ügynökei börtönbe zárják őket, de viszonylag keveset gyilkolnak meg közülük. A közösségi média korában a tömeges gyilkosságok hamar rossz sajtót hoznak. Az új diktátorok ezért a nyilvánosság szeme elől elzárva szeretik tárolni az ellenségeiket. A másképtgondolkodókat célzott erőszak alkalmazásával, információhamisítással és jogi eszközökkel történő vegzálással

igyekeznek semlegesíteni, s az általuk vagy családtagjaik által birtokolt cégek kisajátításával is a gyengítésükre törnek. Minden vezető megtalálja a maga receptjét, ahhoz mérten, hogy a nyilvánosság és az elit mennyire tolerálja az erőszakot. Az egyes országok sajátos elnyomási és bebörtönzési módozatai szintén befolyásolják az aktuális gyakorlatot.[57]

* * *

„HÁROMFÉLEKÉPPEN LEHET BEFOLYÁSOLNI VALAKIT: zsarolással, vodkával és halálos fenyegetéssel", mondta Putyin 2000-ben, ezzel emlékeztetve az oroszokat az ő KGB-s, valamint FSZB-igazgatói múltjára. Kormányzási stílusában mind a három elem fellelhető, bár kormánya gyakran váltotta be a fenyegetéseket, ha valaki leleplezte a vezető bűneit: szovjet stílusú politikai gyilkosságok, kínzások, bebörtönzések és mérgezések történtek. Az újságíró Anna Politkovszkaja is az áldozatok között volt. A nő ötvenszer utazott Csecsenföldre, és a Putyin „piszkos háborúja" alatt elkövetett emberjogi visszaélésekről számolt be. Miután az FSZB sikertelenül próbálta megmérgezni egy repülőgépen, 2006-ban annak az emeletes háznak a liftjében lőtték le, ahol lakott. Ezzel ő is azon meggyilkolt újságírók közé került, akiket a rendszer a Putyin által titkolni szándékozott információk feltárása miatt tett el láb alól.[58]

Az antifasiszta Giacomo Matteotti 1924-es meggyilkolása óta a diktátorok korrupciójának felfedése életveszélyes vállalkozássá vált. 2011-ben megjelent a *Putyin – Korrupció* című jelentés, Borisz Nyemcov, a Népi Szabadság Párt politikusa, Olga Sorina, az Orosz Szolidaritás Mozgalom tagja és mások közreműködésével. A jelentés azt taglalja, hogyan lopta Putyin és Medvegyev Oroszország pénzét. Nyemcov 2013-ban tanúvallomást tett az USA Szenátusának Külügyi Bizottsága előtt. 2014-ben kijelentette, hogy a Szocsiban megrendezett olimpia kapcsán körülbelül 50 milliárd dollár értékű csalás és hűtlen kezelés történhetett. 2015-ben a Bolsoj Moszkvoreckij hídon ölték meg, a Kreml közelében – az elkövetés pillanatában érdekes módon a térfigyelő kamerák nem működtek, és járőr sem volt a környéken.[59]

Putyin börtönrendszere a kommunista elnyomást idézi. Több mint 869 büntetőtábor, 8 börtön és 315 vizsgálati központ alkotja a mai „Gulag-szigetvilágot", melyet Alekszandr Szolzsenyicin író és történész rajzolt föl a 20. század történeti térképére. Nagyezsda Tolokonnyikovát, a Pussy Riot

nevű feminista előadócsoport tagját 2012-ben két év börtönre ítélték huliganizmus vádjával. Mordvinföldre küldték egy, még a szovjet időkből megmaradt táborba, és napi 16-17 órát dolgoztatták. Miután egy kicsempészett levélben sikerült hírt adnia erről a kényszermunkáról, 2013-ban egy szibériai lágerba szállították át [az év végén szabadon engedték – *a szerk.*]. Egy másik fogoly, Ildar Dagyin 2015-ben került börtönbe, mert többször tartott egyszemélyes tüntetést – róla tudni lehet, hogy megkínozták [2017 februárjában szabadult, később kétmillió rubel kártérítést kapott – *a szerk.*]. A politikai fogvatartottak száma egyre nő: 2015-ben 46-ról, 2019-ben már 252 főről lehetett tudni, bár valószínűleg ezek a számok sokkal magasabbak. A foglyok legnagyobb része – zömmel Jehova tanúi – vallási tevékenysége miatt került börtönbe. Az állam ellenségének lenni Putyin Oroszországában egyet jelent azzal, hogy az embert hosszabb-rövidebb időre megfosztják szabadságától, távoli börtönlágerekbe kerül, és bármely korty tea az utolsó lehet.[60]

A mérgezés Putyin „személyes védjegye" a politikai erőszak terén – az orosz vezető sokszor folyamodott már ehhez a vér nélküli módszerhez. A külföldön elkövetett mérgezések olyanok Putyin számára, mint Kadhafi esetében a főbelövések voltak: tulajdonképpen arra hívja fel a figyelmet, hogy az állam akárhol megtalálja az ellenségeit. Alekszandr Litvinyenko korábbi FSZB-ügynök, aki több visszaélést is leleplezett, 2006-ban Londonban halt meg, miután polóniummal mérgezett teát ivott. 2018-ban a korábbi orosz–angol kettős ügynököt, Szergej Szkripalt és lányát, Juliát próbálták idegméreggel megölni Salisburyben, de ők megmenekültek. Putyin Oroszországon belül is alkalmazza a mérgezés technikáját az ellenségeivel szemben, különösen, ha azok az ő nemzetközi hírnevét rontják. Vlagyimir Kara-Murza újságíró és ellenzéki politikus az USA Külügyi Bizottságának tett tanúvallomást 2012-ben, majd 2015-ben, végül a Szenátusnak is 2017-ben Putyin emberi jogi visszaéléseiről és korrupt rendszeréről. Két halálos mérgezést is sikerült túlélnie 2015-ben, illetve 2017-ben. A korrupció ellen harcoló politikus, Alekszej Navalnij „figyelmeztető adag" mérget kapott, amíg börtönben volt a 2019-es kormányellenes tüntetések alatt. Addigra már – 2017–2018-ban – összesen három hónapot töltött el fegyenctelepeken, ahová pénzügyi bűncselekmények elkövetésének koholt vádjával került. „Putyin sorozatgyilkos. A nyugati vezetőknek, akik kezet fognak vele, tudniuk kell, hogy egy gyilkossal fognak kezet" – így látja Leonyid Martinyuk orosz aktivista.[61]

Trump nem gondolta, hogy ez probléma lenne. Két héttel hivatalba lépése után és csak pár nappal a Kara-Murza ellen elkövetett második mérgezési kísérlet után a Fox News műsorában fejezte ki a Putyin iránt érzett tiszteletét. Amikor a műsorvezető, Bill O'Reilly emlékeztette arra, hogy Putyin „gyilkos", Trump azt felelte: „Sok gyilkos van. Azt hiszi, hogy a mi országunk ártatlan?" A relativizáló indoklás előrevetítette, hogy Trump maga is az autoriter játékszabályok alapján játszik majd, aminek fontos eleme volt, hogy meggyőzze az amerikaiakat: az ellenségei ellen hozott intézkedései szükségesek és indokoltak.[62]

* * *

„SZERETNÉM POFÁN VERNI", mondta Trump egy bekiabálóra 2016 februárjában a Las Vegasban tartott kampánygyűlésen. „A régi időkben" a tüntetőket „hordágyon vitték volna ki", folytatta Trump, „de most már nem vághatunk vissza". Trump a fasiszta hagyományt követve arra használta a pártgyűléseit, hogy azokon az agressziót pozitív fényben tüntesse fel hívei előtt. Las Vegasban elmondott beszéde egy olyan Amerika képét mutatja, ahol a sajtó el van nyomva, és verést érdemel az, aki kritikával illeti az elnököt. Miután Trump a politika színterére lépett, a gyűlölet-bűncselekmények száma egyre nőtt; ez 2016-ról 2017-re egy 17 százalékos ugrással kezdődött. Egyik politológiai elemzés szerint némely olyan megyében, ahol Trump 2016-ban kampánygyűlést tartott, a növekedés 226 százalék.[63]

Ahogy a régi diktátorok, Trump is a propaganda, a korrupció és a férfierőkultusz segítségével teremtette meg a boszorkányüldözésnek kedvező légkört. A latino bevándorlók az amerikai tisztaságot demográfiai és faji oldalról fenyegető ellenségnek lettek kikiáltva. A tömeges bebörtönzések politikája követi az amerikai hagyományokat – az Egyesült Államok a világ első számú börtönőre –, Trump bevándorlóellenes hadjárata azonban sokkal tovább megy. Annak a körülbelül 400 000 embernek, akiket a Bevándorlási és Vámőrségi Hatóság (Immigration and Customs Enforcement, ICE) tartóztatott le 2018-ban, a 70 százaléka nem volt büntetett előéletű (ez eltérés a korábbi kormányok gyakorlatától). Politikájára sokkal inkább jellemző a rasszizmus, mint a bűnmegelőzésre való törekvés. „Trump egy deportálógépezetet épít" – vádolta meg a Kongresszus hispán képviselőcsoportja az elnököt 2019-ben.[64]

Trump az ismételgetést és más propagandatechnikákat használt arra, hogy a nyilvánosságot meggyőzze: ahogyan ő bánik a bevándorlókkal, az az ország biztonságának érdekében történik. A 2017 és 2019 között tartott 64 pártgyűlésén összesen több mint ötszázszor (!) említette a bevándorlókat, többek között bűnözőkként (189 ilyen említés szerepel), gyilkosokként (32) és ragadozókként (31). Az elnök 2019 januárja és augusztusa között 2199 fizetett Facebook-hirdetéssel indított támadást, melyben a bevándorlási „invázió" veszélyeire hívja fel a figyelmet. Üzenete ugyanazt visszhangozta, mint a fehér nacionalista Patrick Crusius Facebook-oldala, mely tele volt Trump bevándorlóellenes jelmondataival. 2019. augusztus 2-án Crusius tüzet nyitott a latinók által kedvelt Walmart bevásárlóközpontban El Paso városában; 23 embert gyilkolt meg, és sokakat megsebesített. „Ez a válasz a hispán inváziót", közölte kiáltványában.[65]

A Belbiztonsági Minisztérium, melynek feladata a bevándorlási politika alakítása, gyűjtőhelye lett az olyan ideológusoknak, akik Trump főtanácsadójának, Stephen Millernek a példáját követték. Ő egy csendes szélsőséges – a legveszélyesebb fajta –, aki a színfalak mögött dolgozik. Ő tartotta életben 2018-ban hat hónapon át – majd nem hivatalosan azután is – a „zéró tolerancia" politikáját, melynek szellemében hétköznapi eljárássá vált a határt átlépő családok szétszakítása. Megpróbálta eltávolítani a bevándorlók gyerekeit az iskolából, ahogy azt a fasiszták is tették annak idején a zsidókkal. A vámügyi és határvédelmi szervezet (Customs and Border Protection, CBP) ügynökei szintén a náciktól eltanult trükköt alkalmazták, amikor azt mondták a szülőknek, a gyerekeiket csupán „fürdetni" viszik, majd a szülőket bebörtönözték vagy deportálták.[66] A szülők nélkül maradt gyerekeket fogolytáborokba is szállíthatták, vagy felajánlották őket az evangélikus keresztény örökbefogadási szervezeteknek, mint amilyen a Bethany Child Services, melyet Trump oktatási minisztere, Betsy DeVos családja régóta támogatott. Néhány örökbefogadási ügynökség megpróbálta újraegyesíteni a szétszakított családokat, de az erőszakos szétválasztások magas száma – majdnem 70 000 csak 2019-ben – Trump gyakorlatát így is egy szintre emelte Hitler Németországával és Pinochet Chiléjével, ahol gyerekeket ragadtak el a zsidóktól, baloldaliaktól és az őshonos népektől, hogy azokat inkább „megfelelő" szülők neveljék fel.[67]

Az ICE-ügynökök, akik begyűjtik az illegális bevándorlókat, egyre többször jelentek meg lakónegyedekben a SWAT-egységek formációjában, állig felfegyverkezve. A CBP-ügynökök, akik a határ mentén 100 mérföldes körzetben dolgoznak, szintén úgy tekintenek önmagukra, mint katonákra, és többen közülük az elfogott bevándorlókra mint saját „hadifoglyaikra" hivatkoztak. Sokan úgy állítják be létesítményeiket, hogy ezek kivételt képeznek minden hivatali és etikai norma betartása alól. Míg a kábítószer-csempészet nem volt ritka a CBP-ügynökök között a Bush- vagy az Obama-kormányzat alatt sem, a migránsok Trump és kormánya általi démonizációja új szintekre emeli a törvénytelenséget – például a szexkereskedelem áldozataitól is megtagadják a vízumot. „A határőrséget olyan embernek találták ki, mint amilyen Trump", nyilatkozta Jenn Budd, korábbi CBP-tiszt, aki tanúja volt annak, ahogy társai magukévá teszik a Fehér Ház áldásával 2016 után elharapózott szélsőséges nézeteket.[68]

Talán túlzásnak tűnik Trump börtöneit összehasonlítani más diktátorok fegyintézeteivel, de a hasonlóságok és különbségek magukért beszélnek. A náci munkatáborokban (például Moringenben) raboskodó foglyok barakkokban, matracokon aludtak, és volt hozzáférésük mosdóhelyiséghez. Trump fogvatartottai gyakran a földön aludtak, és nem volt hol mosakodniuk, mint a floridai Homestead börtönében, amelyet a Belügyminisztérium számára egy profitorientált magáncég, a Caliburn működtetett. A borzasztó hideg, a 24 órán át világító lámpák, a higiénia és az orvosi ellátás teljes hiánya miatt Dr. Dolly Lucio Sevier a texasi Clint and McAllen fogolytelepen uralkodó körülményeket a „kínzókamrákban" tapasztaltakhoz hasonlította. A betegségek terjedése (a fogvatartottak nem kaphattak influenza elleni védőoltást), az élelem, a víz és a gyógyszerek hiánya, a fizikai és a szexuális erőszak oda vezettek, hogy legalább hét gyermek halt meg itt 2019 első hét hónapjában.[69] A túlzsúfoltság, ami szintén jellemző volt a koncentrációs táborokra, megjelenik a texasi felügyelői jelentésekben, mind Rio Grande, mind El Paso del Norte fegyházaival kapcsolatban. A bevándorlási ügyeket intéző hivatalokban a felnőtteket „hetekig tartották csak állóhelyekkel rendelkező termekben", és a cellák olyan zsúfoltak voltak, hogy „az embereknek a vécére kellett felállniuk, hogy levegőt tudjanak venni". Nem meglepő, hogy a kormány azonnal betiltotta a látogatásokat, amint ezek a jelentések nyilvánosságra kerültek.[70]

Az amerikai PR- és lobbiszervezetek készek arra, hogy a kormány által gyakorolt elnyomást jobb színben tüntessék fel, ahogyan ezt más diktatórikus államok érdekében is megtették. A Szaúd-Arábia kommunikációjáért felelős Qorvis cég egy teljes filmet forgatott a Caliburnről, melyben megmutatják a „tiszta, meleg és biztonságos" körülményeket, amelyekben

a rabok részesülnek. Ahogy telik az idő, az ilyen trükkök feleslegessé válhatnak. „Hogyan állítsuk meg ezeket az embereket [hogy ne jöjjenek át a határon]?", kérdezte Trump a tömeget a 2019-es floridai nagygyűlésén. „Lőjük le őket!" – kiabálta valaki. A történelem azt mutatja, hogy ha Trump intenzív propagandakampánya folytatódik a Republikánus Párt és a jobboldali média támogatásával, akkor egyre több amerikai fogja úgy gondolni, hogy a migránsok elüldözésére szükség van az ország védelme érdekében.[71]

HARMADIK RÉSZ

A HATALOM ELVESZTÉSE

9

ELLENÁLLÁS

Georg Elser harmincöt éves műbútorasztalos 1938-ban úgy döntött, megöli Hitlert. Kommunistaként ellene volt a Führer által indított nemzetközi háborúknak. Minden eszköze és tudása megvolt ahhoz, hogy megvalósítsa a tervét. Mivel asztalosként és ácsként fegyvergyárban és kőbányában is dolgozott, hozzá tudott jutni robbanóanyagokhoz. Hitler minden év november 8-án este 9 órakor beszédet mondott a müncheni Bürgerbräukeller sörcsarnokban, ahol 1923-as, kudarcos puccsa is indult. Elser úgy tervezte, hogy összeállít és elrejt egy bombát, ami Hitler beszéde közben majd felrobban. 144 órás késleltetésű időzítővel gondolta elterelni önmagáról a gyanút. A házához közeli mezőkön tesztelte az általa gyártott bombákat, majd 1939 augusztusában Münchenbe utazott. Minden este későn vacsorázott a sörcsarnokban, és zárásig elbújt bent, majd órákat töltött azzal, hogy a színpadhoz közeli egyik oszlopba olyan üreget vájjon, amelyben elfér a szerkezet. A sörcsarnok november 3-i nyitására a bomba már az oszlopban volt, és egy parafa burkolat némította el az időzítő ketyegését.

November 8-án Hitler elfoglalta a helyét a színpadon, és belekezdett szónoklatába. A bomba a terveknek megfelelően 9 óra 20 perckor felrobbant, a mennyezet leszakadt a színpad fölött, 96 ember sérült meg, öten meghaltak. A Führer azonban nem volt köztük, sőt még a környéken sem, ugyanis korábban kezdte a beszédét, és 9 óra 7 perckor elhagyta a helyszínt, így 13 perccel elkerülte randevúját a halállal.

Elser megpróbálta átlépni a svájci határt, de még a német oldalon feltartóztatták, és mivel gyújtószerkezeteket, bombatervrajzokat, a sörcsarnokot ábrázoló képeslapot és a Kommunista Párt jelvényét találták nála, őrizetbe vették. A Gestapo vallatói alig akarták elhinni, hogy valaki egyedül képes egy ilyen merész és kidolgozott tervet végrehajtani. Hitler lenyűgözve olvasgatta az aktáját. Senki nem tudta, mit kezdjenek vele. Öt évet töltött

a sachsenhauseni koncentrációs táborban. Különleges fogolystátuszt élvezett, saját műhelye volt. 1945 februárjában szállították át Dachauba, és a Birodalom végnapjaiban, április 9-én lőtte agyon az SS. „Cselekedetemmel a még nagyobb vérontást akartam megakadályozni" – mondta Elser letartóztatásakor.[1]

A diktátorok története egyben annak is a története, hogy ellenfeleik hogyan próbálják elmozdítani őket a hatalomból. A merénylet minden politikai vezetőt fenyegető foglalkozási ártalom, de mivel autoriter rendszerekben az államhatalom egésze egyetlen személy köré szerveződik, a diktátorok vonzó célpontot jelentenek azoknak, akik a lehető legnagyobb hatékonysággal akarnak egy egész rendszert süllyesztőbe küldeni. Több száz merényletet kíséreltek meg diktátorokkal szemben. Többen olyan szállodai szobákat vagy apartmanokat bérelnek ki, ahonnan célba lehetett venni a vezetőt. Így került Mussolini egy távcsöves puska célkeresztjébe 1925-ben, Pinochetre egy páncélököl nézett 1985-ben, Putyinra pedig 2008-ban célzott egy mesterlövészpuska és egy Kalasnyikov. „A golyók elszállnak, Mussolini marad", írta az ellene 1925–1926-ban megkísérelt négy merényletről az olasz vezér.[2]

Az „ellenállás" kifejezés a második világháború alatti, a fasisztákkal és nácikkal szembeni fegyveres felkeléseket juttathatja eszünkbe. Az erőszak hozzátartozik az ellenállási mozgalmak történetéhez is. A hatalommal szemben álló, törvényen kívüli szerveződések vagy pártok képviselői világszerte illegalitásban, a családtól és a barátoktól elszakítva éltek. Maria Castro, a chilei Forradalmi Baloldali Mozgalom (Movimiento de Izquierda Revolucionaria, MIR) tagja tizennégy évet töltött önkéntes belső száműzetésben. „Minket az a mély meggyőződés hajtott, hogy a diktatúra nagy gonoszság a népünkkel szemben, (...) hogy ellen kell állnunk, és ebben mindenkinek megvan a maga feladata", emlékezett vissza.[3]

Ugyanakkor az erősemberek államaiban az erőszakmentes ellenállás, a fegyvertelen tiltakozás különféle formái is nagyon hatékonyak lehetnek. Kezdődhet az egész egyéni vagy kis csoportos tiltakozó akciókkal, például egy „Le Hitlerrel" felirattal, amit a Fehér Rózsa csoport mázolt fel 1943-ban müncheni kormányépületek falára. A köztéri művészet és az ilyen üzenetek megjelenése azt hirdeti, hogy vannak, akik „nem hajlandók elfogadni a dezinformációt és a hazugságot (...) nem hajlandók elfogadni a rendelleneset normálisnak" – fogalmazta meg Guillo, a chilei karikaturista. 1987-ben, az *APSI* magazin címlapján megjelent karikatúrája, melyen

Pinochetet XIV. Lajosként ábrázolta, „szélsőségesség" miatt börtönbe juttatta a szerkesztőket. A diktátorok rettegnek attól, hogy kinevetik őket.[4]

Az olyan egyéni akciók, melyeknek kifejezett célja, hogy a nyilvánosság számára jól láthatók legyenek, megkerülik a hivatalos média szűrőjét, és az ellenállás felszabadító erejű formáit mutathatják meg. Elindítói lehetnek erőszakmentes tömegmozgalmaknak, tiltakozásoknak az állami elnyomással szemben, ha egy rossz kimenetelű háború, egy elcsalt választás vagy gazdasági nehézségek erodálják az autokrata tekintélyét. A látványos tiltakozók kritikus tömege emlékeztetheti a rezsim külföldi finanszírozóit és hazai szövetségeseit arra, hogy a támogatásuknak lehetnek következményei.[5]

A diktátorok egyebek mellett arra használják a nyilvánosságot, hogy megmutassák, hatalmuk van test és lélek fölött. Az ellenállás visszaköveteli a nyilvánosság tereit az államtól, és nem hagyja szó nélkül a kormányzati erőszakot, a korrupciót és a kizsákmányolást. Az ilyen tiltakozások örömteli csoportos élmények lehetnek, mint például 2011–2012 telén, amikor a Putyin-ellenes tömeggyűlések a hideg ellenére a melegség és a szolidaritás terepévé váltak. A diktatúra elleni tiltakozás szélsőséges formája az önáldozat, amely a legerőteljesebben hívja fel a figyelmet az igazságtalanságra, és szólít fel másokat, hogy tegyenek ellene. 1983-ban a chilei Sebastián Acevedo felgyújtotta magát Concepción város katedrálisa előtt, hogy így tiltakozzon gyermekei letartóztatása ellen. Mohamed Buazízi utcai árus 2010-ben gyújtotta fel magát egy kormányzati épület előtt, ezzel lényegében elindítva az arab tavasz néven ismertté vált eseményeket.[6]

„A diktatúra elaltatja az embereket, és egyedül a fiatalok elég bátrak ahhoz, hogy harcoljanak ellene" – mondta Renato Gomez chilei taxisofőr, a Santiago városában évekig zajló tüntetések szemtanúja. Mivel kevéssé ismernek alternatív politikai lehetőségeket, a fiatalabbak könnyebben bedőlhetnek a propagandának és alkalmazkodhatnak az autoriter hatalomhoz, ugyanakkor nekik van a legtöbb veszítenivalójuk, ha a hatalom szülőgépnek vagy ágyútöltelléknek használja őket, és ezért sokszor ők szerveznek elsőként ellenállást. Minden diktátor az egyetemekre küld először besúgókat, hogy információt szerezzenek a szabadon gondolkodó diákokról és tanárokról.[7]

Az ellenállás története arról is szól, hogy a különböző életkorban lévő emberek mit *nem* tesznek. Az olyan társadalmak esetében, ahol az engedelmesség a meghatározó, a cselekvés elutasítása meglehetősen erős üzenet. Nem bekapcsolni a rádiót, amikor a vezér szónokol, nem lendíteni

a kart üdvözlésre (Elser mindkettőre látott példát) és nem engedni el a gyerekünket az állami ifjúsági szervezet programjaira. A fasiszta Olaszországban Arturo Gunetti volt az egyedüli fiú az osztályban, aki – baloldali apja kívánságának megfelelően – nem volt tagja a Balilla-csoportnak. Ő volt az egyetlen, akit kiváló osztályzatai ellenére megbuktattak. Aztán Arturo hamarosan belépett a Balilla-csoportba, és a jegyeit is kijavították, de hazaérkezéskor azonnal le kellett vennie az egyenruháját, hogy legalább az otthona legyen antifasiszta terület. A Duce hatalomra kerülése után a nők nem voltak többé hajlandók az állami demográfia eszközévé válni. Elutasították, hogy az állam kedvéért szüljenek, ehelyett fogamzásgátláshoz és abortuszhoz fordultak, akár börtönbüntetést is megkockáztatva.[8]

Az ellenállás sok megindító példája azonban rejtett módon történt. Vannak, akik titokban rögzítik a haláleseteket, amelyeknek tanúi voltak, szembeszállva azzal, hogy az állam letagadja a saját bűneit. Az odaadás, amellyel a diktátorok által meggyilkoltak felé fordulnak az emberek, ellenáll az állami felejtés politikájának. Husszein al-Safai, a líbiai Abu Szalim börtön egyik szakácsa tizenöt éven át tartotta fejben a halottak számát, mire Kadhafi halála után végre megszólalhatott. Egy spanyol gazda a polgárháború alatt minden éjjel felírta a hallott kivégzősortüzek számát. Több mint ezer halálesetről szóló feljegyzését négy évtizedig rejtegette, és csak Franco halála után nyolc évvel mutatta meg a nyomozóknak. Leonardo Sciascia olasz író nagynénje Mussolini diktatúrája idején a varrókosarába rejtve az antifasiszta Giacomo Matteotti képét őrizte. Carlos, a chilei ács a Pinochet-puccs után Allende elnök portréját falazta bele a házába.[9]

Sok ellenállónak a száműzetés a sorsa. Miközben legtöbbjüknek sikerül demokráciákban letelepedniük, a körülmények olykor úgy hozzák, hogy a menekülő az egyik elnyomó rezsimet csak felcseréli a másikra. A náci-ellenes teológus, Dietrich von Hildebrand, megszökve Hitler elől, először a fasiszta Olaszországban tudott letelepedni. Nem kevesebb mint 25 000 chilei menekült élt a brazil katonai diktatúrában, s csak néhányuk csatlakozott az ország déli részén található Porto Alegre városában szerveződött ellenálláshoz. Bárhol is telepednek le, azok, akik külföldről is felszólalnak a tekintélyelvű állam ellen, könnyen merénylet célpontjává válhatnak, különösen, ha ismertségük révén képesek mozgósítani a diktátor ellenzékét. Ez volt a sorsa a chilei Orlando Leteliernek, de Dzsamal Hasogdzsi szaúd-arábiai újságíró 2018-as meggyilkolása is ebbe a sorozatba illeszkedik.[10]

„De hogyan szabadítsuk meg magunkat a sötétségtől és a fátyoltól, ami mögé oly sok éven át elrejtőztünk? Hogyan találjunk újra magunkra?" – tette fel a kérdést Natalia Ginzburg olasz író 1944-ben, miközben az olasz partizánok a fasiszták és nácik ellen harcoltak. Milliók számára az ellenállás az út az „én" visszaszerzéséhez, az emberi méltóság, az empátia és a szolidaritás megerősítéséhez – minden olyan jellemvonáshoz, amelyet a diktátorok tűzzel-vassal irtanak.[11]

* * *

„Itt a fogság falak nélküli cella, mindenütt az ég és a tenger, csak a fegyveresek járőrözése szolgál börtönfalként. A vágy, hogy átmásszak ezeken a falakon, megszállottá tesz", írta Carlo Rosselli olasz szocialista 1928 júniusában. Ekkor már hat hónapja volt fogságban Lipari szigetén, ahol 900 fogolyra 500 őr felügyelt. Egy évvel később Rosselli és két másik ellenzéki, Emilio Lussu és Francesco Fausto Nitti kezükbe vették a sorsukat, és kiúsztak egy motorcsónakig, ami Tunéziába vitte őket. „Egy olaszországi börtön helyett a száműzetés szabadságát választottuk", jelentette ki Rosselli ujjongva, aztán továbbutazott Párizsba. Bocchini, a fasiszta rendőrfőnök Rosselli testvérét, Nellót Ustica börtönszigetére küldte, Rosselli angol feleségét pedig házi őrizetbe helyezte. Ő segített a hajó beszerzésében, és gyermekük pelenkájába rejtve csempészte be a sziget térképeit. Bocchini leváltotta a lipari börtönkolónia vezetőjét, Francesco Cannatát is, aki nem sokkal korábban arról tájékoztatta római feletteseit, hogy Rosselli egy „mintafogoly; bárcsak mindegyik ilyen volna".[12]

Az 1921-ben alakult Olasz Kommunista Párt volt az egyetlen antifasiszta szerveződés, amelynek volt elég ereje ahhoz, hogy valamiféle titkos hálózatot építsen ki. Kiadványaik széles körben terjedtek: csak 1930. május 1-jén 150 000 szórólapot és 12 000 újságot osztottak szét. Ugyanakkor a sztálini Komintern által az Olasz Kommunista Pártnak adott utasítások gyakran kontraproduktívnak bizonyultak, ahogy a nem kommunista baloldallal való együttműködés tiltása is. Néhány antifasiszta az égből is terjesztette az ellenállás üzenetét. Giovanni Bassanesi 1930-ban 150 000 röplapot szórt szét Milánó felett, 1931-ben pedig Lauro De Bosis eresztett szélnek több ezer antifasiszta röplapot Róma, jelesül Mussolini fellegvára, a Piazza Venezia fölött. Mindezek ellenére Olaszországban a szervezett antifasizmus az 1930-as évek közepére nagyrészt vereséget szenvedett.[13]

Ezért aztán döntő fontosságúvá váltak a száműzetésben élők szervezkedései. Rosselli Lussuval és Nittivel 1929-ben Párizsban megalapította az Igazság és Szabadság mozgalmat. Liberális szocialista elveinek megfelelően hangsúlyozta az egyéni akarat autonómiáját a kollektív cselekvésen belül, és támogatta az együttműködést más külföldi ellenzéki erőkkel. Tehetős zsidó család tagjaként Rossellinek volt pénze az antifasiszta akciók finanszírozására, és több nyelven is jól kommunikált. Az 1930-as évekre az Igazság és Szabadságnak több aktivistája volt Olaszországban, mint a Kommunista Pártnak. A „száműzetésben élő antifasiszták legveszélyesebbikének" tartott Rossellit és a hasonló fenyegetést jelentő feleségét látva az olasz titkosrendőrség, az OVRA megbízta besúgóját, Dino Segrét, hogy szivárogjon be Rosselli politikai köreibe. Segre sikerrel járt: 1934-ben az Igazság és Szabadság kétszáz aktivistáját tartóztatták le Olaszországban.[14]

A spanyol polgárháború felélénkítette az antifasiszta mozgalmakat. Rosselli több ezer emigráns olasz ellenállóhoz csatlakozott, akik a köztársaságpártiak oldalán harcoltak Franco nacionalistái és a tengelyhatalmak ellen. George Orwell angol író és szintén köztársaságpárti önkéntes úgy érezte magát, „mint egy gyalog két politikai elmélet közötti hatalmas játszmában", de a harc az olaszok számára személyes ügy volt. Azzal a 70 000, reguláris vagy önkéntes fegyveres erőknél szolgáló olasszal kellett szembenézniük, akiket 1937-ben Mussolini küldött Franco megsegítésére. Rosselli létrehozta a meggyilkolt szocialista vezetőről elnevezett Matteotti brigádot, de az olasz önkéntesek többsége a Garibaldi alakulatban harcolt, a kommunisták által szervezett Nemzetközi Brigádon belül, amely több mint ötven országból mintegy 50 000 harcost foglalt magában. A spanyol polgárháború készítette fel az olaszokat majdani nagy harcukra: 1943 és 1945 között a náci fennhatóság alatt álló Salòi Köztársaság fasisztái ellen.[15]

Spanyolországban néhány antifasiszta ideális ellenpropaganda-lehetőségnek tekintette a sok olasz fegyveres jelenlétét. Rádión kommunikáltak az ellenséges vonalakon keresztül. „Olaszok, földünk fiai! Hamis és álnok propaganda befolyásolt, vagy az éhség, munkanélküliség vezérelt, amikor ide küldtek" – szólt a Garibaldi brigád egyik üzenete. 1936 novemberében Rosselli a Barcelonai Rádióban szólította meg honfitársait. „A fasiszta börtönben élő olasz testvérekhez" szólva felkérte őket, hogy tagadják meg a rezsimet, és csatlakozzanak „egy új világhoz, amely születőben van (...) ma Spanyolországban, holnap Olaszországban." Rosselli nem élte meg, hogy létrejöjjön ez a világ. A fasiszta titkosrendőrség már régóta javasolta az „elhallgattatását", és 1937-ben a francia jobboldal tagjai, valószínűleg olasz kérésre, Normandiában meggyilkolták őt és testvérét, Nellót. „Majd a történelem eldönti, mi volt végzetük oka – mondta Mussolini homályosan a gyilkosságokról. – A hatalom nem mindig képes irányítani az őt képviselő apparátust."[16]

Az 1930-as évek végétől az olasz diktátor azzal szembesült, hogy ez a kijelentése vele szemben is igaz lehet. A háborús fenyegetettség és az óriási szegénység miatt csökkent a népszerűsége. Amikor 1939-ben Torinóba látogatott, a prefektusnak vidéki háziasszonyokat kellett beszerveznie, hogy üdvözöljék őt, és így megteremtsék a filmhíradóhoz méltó izgalmat. A rezsim által az elit utánpótlásának kiképzett fiatalok elkezdtek nyilvánosan hangot adni rosszkedvüknek. Az informátorok feljegyezték, hogy az egyetemisták „ellenségesen viszonyulnak a Róma–Berlin tengelyhez", és a kritikus Giulia Veronesi „egyre mélyülő nemtetszést" tapasztalt környezetében, mivel egyre nehezebbé vált fenntartani a „kompromisszumot, amelyben élünk".[17] Még a hivatalos propaganda is utalt a növekvő elégedetlenségre. Roberto Rossellini 1942-ben bemutatott *Egy pilóta visszatér* című filmje, amelyet a Duce fia, Vittorio Mussolini felügyelt, nem antifasiszta alkotás, ám a görögországi hadifogságba került pilótáról szóló történet az érzelmi keménység autoriter eszméjének romboló hatását mutatja be. A film a bajbajutottak meglátásának és megsegítésének kiemelésével a fasiszta kor számára valami újat, a megengedhetőn kívülit mutat: együttérzést a szenvedő ember iránt, tekintet nélkül a barát-ellenség frontvonalára. Rossellini 1945-ös *Róma, nyílt város* című ellenállási filmje bemutatja, hová vezetett ez az új látásmód.[18]

* * *

1942 JÚNIUSÁBAN, KÉT HÓNAPPAL az *Egy pilóta visszatér* bemutatója után Münchenben száz ember titokzatos levelet kapott. A „Fehér Rózsa Társaság" által aláírt üzenet megdöbbentő dolgot követelt a németektől:

> Tanúsítsatok passzív ellenállást – *ellenállást* –, bárhol is vagytok, és gátoljátok ennek az istentagadó háborús gépezetnek a működését, amíg nem késő (...), és amíg országunk fiataljai el nem véreznek mind a félállati önhittség miatt. Ne feledjétek, minden népnek olyan kormánya van, amilyet érdemel!

Néhányan azonnal átadták a Gestapónak a levelet, megijedve attól, hogy egyáltalán a birtokukba került egy ilyesfajta felforgató iromány. A következő hat hétben még három hasonló levél látott napvilágot, ezrekhez eljutva Németország délnyugati felétől fel egészen Hamburgig. Az ötödik, amelynek megírásában Kurt Huber, a Müncheni Egyetem professzora is részt vett, 1943 elején jelent meg.[19]

Egy korrupt és gyilkos rezsimmel szembeni harc szimbólumának talán kicsit idealisztikus választás a törékeny szépségű fehér rózsa. De a Müncheni Egyetem diákjai, akik az ellenállási mozgalom nevét választották, rendkívül gyakorlatiasan gondolkodtak, és az általuk mélyen megvetett hatalomtól eltanulták a tömegkommunikáció minden trükkjét. Ahogy az összeesküvő testvérpár, Hans és Sophie Scholl mondta, a céljuk az volt, hogy „meggyőző propagandát" teremtsenek, amely „a nép nagy részére hatással van". Apjuk náciellenes volt, ők mégis tudták, hogyan működik a hadsereg és a többi náci intézmény. A Hitlerjugend egykori rajparancsnoka, Hans Scholl és társai, Alexander Schmorell és Willi Graf egyetemi tanulmányaik folytatása helyett szanitécként álltak helyt a keleti fronton, Christoph Probst szintén szolgált a hadseregben.[20]

Szervezettek voltak és nem féltek. A Fehér Rózsa ellenállói hálózatának egészen Bécsig értek a szálai. A levelekből falfeliratok lettek, mint például a „Hitler tömeggyilkos" egy müncheni könyvesbolt oldalán. Röpiratokat terjesztettek vasútállomásokon és telefonfülkékben. Néha véletlenszerűen választották ki a levelek címzettjeit, de legtöbbször olyanokat próbáltak meg elérni, akik sok emberrel kerülnek kapcsolatba a munkájuk révén: tanárok, orvosok, vendéglősök, kocsmárosok, könyvkereskedők. A levelek arra hívták fel a címzetteket, hogy sokszorosítsák és kézről kézre adva terjesszék azokat. Egyfajta antifasiszta közösségi hálót építettek ki, fél évszázaddal a digitális kor előtt, egy rendőrállamban.[21]

A Fehér Rózsa lázas aktivitása ellenére nyolc hónapon át ki tudta játszani a hatóságokat, még a Gestapo által megbízott nyelvész sem tudta kideríteni, kik lehetnek a levelek szerzői. 1943. február 18-án a bajor miniszterelnök és müncheni náci körzetvezető *(Gauleiter)*, Paul Giesler ellátogatott a Müncheni Egyetemre. Amikor arról szónokolt, hogy a női hallgatók hagyják ott a tanulmányaikat, és szüljenek minél több gyereket, a Fehér Rózsa tagjai biztatására a hallgatóság heves tiltakozásba kezdett. Talán a reakciótól euforikus állapotba kerülve Sophie Scholl egy felső emeletről leszórta a hatodik levelük másolatait. Egy gondnok azonban észrevette és jelentette ezt, így Sophie-t Hansszal és társaikkal együtt letartóztatták. A testvéreket és Probstot február 22-én végezték ki nyaktilóval, Schmorellt, Grafot és Hubert néhány hónappal később. A halál meghozta a Fehér Rózsának azt a közönséget, amiről álmodoztak: szövetséges repülők leveleik tízezreit szórták szét az ország felett. „Belső meggyőződésemből kellett cselekednem, és úgy gondoltam, hogy ez a belső indíttatás kötelezőbb, mint a katonai hűségeskü", magyarázta tetteit a Gestapónak Hans Scholl.[22]

Schollék nem tudhatták, de sok magas rangú katona és tisztségviselő osztotta a nézeteiket. Hitler meggondolatlan háborús lépései és tisztogatásai ellenállást váltottak ki a hadsereg vezetésében. Az *Abwehr* (katonai hírszerzés) helyettes vezetője, Hans Oster vezérőrnagy irányítása alatt ellenzéki központtá vált. A maximális hatékonyság érdekében gondosan kiválasztott civilekkel dolgoztak együtt, például Dietrich Bonhoeffer náciellenes lelkésszel. A háború alatt a német tisztek számtalan kísérletet tettek Hitler meggyilkolására, de ezek mind kudarcba fulladtak, például egy robbanóanyaggal töltött aktatáska véletlen odébb helyezése hiúsította meg Claus von Stauffenberg, Oster és mások 1944. július 20-i merényletkísérletét. Hitler kisebb sérülésekkel hagyta el a helyszínt, de négy náci tiszt meghalt, több megsérült. Az eredmény az összeesküvők kivégzése, családjaik bebörtönzése, 7000 katonai és polgári tisztviselő letartóztatása és csaknem 4100 fő halálba küldése volt. „Sebezhetetlen vagyok, halhatatlan vagyok" – ismételte a kábult Führer egy orvosnak, aki a robbanás után kezelte. A feltétlen hívők számára mindez annak a bizonyítéka volt, hogy a vezetőjük isteni védelmet élvez. Egy ellenálló ezzel szemben azt a következtetést vonhatta le, hogy a Führernek őrangyala helyett őrördöge van.[23]

Ellenállni a náciknak jellemzően magányos, elszigetelő és nagyon veszélyes vállalkozás volt. Számtalan „magányos tanú" Elsertől Josef Höflerig, aki zsidókat csempészett át a svájci határon, mindent kockára tett az ügy érdekében. Az ellenállásnak számos formája létezett, a szocialista Bundtól kezdve Helmuth és Freya von Moltke Kreisau körének találkozóiig, ahol arisztokraták és az elit tagjai vitatták meg, hogyan lehetne véget vetni a nácizmusnak, és hogyan kell a demokratikus átmenet kapcsán felmerülő kérdéseket kezelni.[24] Sok német elfogadta Hitler uralmát, de vitatták a rezsim bizonyos politikai lépéseit, például az eugenikai intézkedéseket vagy azt, ahogy a náci ideológia korlátozta az emberek vallásszabadságát. Amikor 1939-ben néhány württembergi egyházi iskolában megpróbálták az

iskolai hittant politikai oktatásra cserélni, a szülők tiltakozni kezdtek. Az egyik egyházközségben negyven szülő küldött levelet az önkormányzati tisztségviselőknek, melyekben a „teljes lelkiismereti szabadság" védelmét követelték. Az, hogy levelüket a „Heil Hitler" kifejezéssel zárták, jól mutatja, hogy az egyszemélyi vezetésű, személyi kultusszal átitatott államban meddig terjedhet a tiltakozás. Egy-egy politikai intézkedést lehetett vitatni, de a Führer-kultusz szinte végig érinthetetlen maradt.[25]

* * *

A KATONAI PUCCSOK időszakában azoknak a baloldaliaknak, akik a szélsőjobboldali rendszerek ellen fegyveres harcra készültek, sokkal több lehetőségük volt, mint a fasizmus korszakában. Új antiimperialista hálózatok csatlakoztak a kommunista világmozgalomhoz, ezzel is táplálva a globális ellenállást. Kadhafi Forradalmi Világközpontja több tucat országból (például Chiléből) érkezett férfiakat és nőket képzett ki, bár a Pinochet ellen küzdő személyek és szervezetek felkészítésében Castro Kubája többet vállalt magára.[26]

1978. szeptember 7-én a Kommunista Párt Manuel Rodríguez Hazafias Frontjának (FPMR) gerillái várták Pinochetet visszaútján a Santiago melletti vidéki házában töltött hétvégéről. Ahogy a konvoj a Maipo-kanyonon haladt át, a gerillák elállták az utat, jelezve a „Huszadik Század hadművelet" kezdetét. Könnyű páncéltörő rakéták, gránátok, M16 gépkarabélyok lövedékei zúdultak a konvojra, benne Pinochet vadonatúj, golyóálló abroncsokkal felszerelt, páncélozott Mercedesével. A tábornok dermedten ült, miközben sofőrje, Oscar Carvajal tizedes teljes gázzal tolatni kezdett. Pinochet tizenegy éves unokája húzta szét a hátsó ablak függönyeit, hogy Carvajal láthassa az utat, mivel az oldalsó tükröt vér borította. A tűz alatt álló Mercedes végül el tudott hajtani El Melocotón felé, Pinochet testőrségének több sebesült vagy halott tagját hátrahagyva.[27]

Mire Pinochet aznap este bekötözött kézzel, a szétlőtt Mercedes mellett állva nyilatkozott a televízióban, már megkezdődött az FPMR és a MIR elleni megtorlás. „Nem vagyok szent vagy Mohamed. Ha kapok egy pofont, kettővel vágok vissza" – mondta másnap az újságíróknak Pinochet. Szűz Mária valóban vigyázott rá, az ő sziluettjét látta az autó összetört ablakában. Amikor a járművet közszemlére tették, sokan egyetértettek abban, hogy Szűz Mária mentette meg. Ugyanilyen csodával ér fel az is, hogy

az FPMR tucatnyi harcosa közül senki nem vesztette életét a rajtaütéskor, annak ellenére, hogy keveseknek volt csak harci tapasztalata. Ernesto parancsnok (José Valenzuela Levi) a bolgár néphadsereg tisztje volt, de néhány bajtársa sosem fogott még fegyvert a támadás előtt.[28]

Amikor Santiago környékén baloldali aktivisták holttestei tűntek fel, rajtuk kínzások nyomaival, sok chilei a békéért imádkozott. 1986-ra a társadalom kimerült a sok erőszak láttán. A junta brutalitása addigi támogatóit is elidegenítette, de a fegyveres kommunista válasz is téves iránynak tűnt. Számos kereszténydemokrata és konzervatív értett egyet a szocialistákkal, akik elítélték a kommunisták stratégiáját, mivel az „csak még több fájdalmat és halált jelent a chilei nép számára". Ők úgy vélték, a társadalom mozgósítása és a tárgyalás vethet véget a katonai diktatúrának, nem pedig fegyveres felkelés.[29]

Két esemény váltott ki széles tömegeket megmozgató, erőszakmentes ellenállást. Pinochet beleegyezett abba, hogy a chileiek 1980-ban szavazhassanak az új alkotmányról. Ez lehetővé tette, hogy további nyolc évig elnök maradjon, és 1988-ban demokratikus elnökválasztást tartsanak. A kormány azonban megpróbálta befolyásolni a népszavazás eredményét, és az azt megelőző hónapra rendkívüli állapotot hirdetett ki, ezzel megakadályozva az ellenzéki üzenetek célba juttatását, a kampányolást; ráadásul a személyesen általa kinevezett polgármestereket bízta meg a szavazatok összeszámolásával. Az új alkotmányt végül 67 százalékos támogatottsággal fogadták el, de az egész helyzet sok chileit megrázott, és arra ösztönözte a lakosságot, hogy civil mozgalmakban vegyenek részt, megakadályozandó a választói akarat elnyomását az 1988-as választások előtt.[30]

Az 1980-as évek eleji gazdasági válság okozta tömeges ínség és nyomor is utcára küldte az embereket. Az évtized elején Chile szegényebb területein a munkanélküliség 50, az ország egészében pedig 30 százalékos volt. A neoliberális gazdaságpolitikai intézkedések gyakorlatilag megszüntették a szociális biztonsági hálót, olyannyira, hogy az már a közép- és a felső középosztályt is érintette. A korábbi „gazdasági csodát" a chilei magánvállalkozások által felvett hatalmas mértékű külföldi hitelek tették lehetővé. Most a kormánynak kellett megvásárolnia a bankok és pénzintézetek nem teljesítő hiteleit, melyeken a gazdaság teljesítőképessége múlt. 1983-ra a kilenc kereskedelmi bankból hét, a huszonkét befektetési bankból pedig nyolc állami tulajdonba került – ezt a tényt nem hangsúlyozzák Pinochet neoliberális privatizációjának állítólagos kedvező hatásairól szólva.[31]

Az 1983-tól kezdődő tömegtüntetéseken jórészt közép- és felső középosztálybeliek vettek részt. Májusban az ellenzéki pártok új Demokratikus Szövetsége megtartotta a tiltakozás nemzeti ünnepét. Az eseményt az állam brutálisan szétverte, de ez nem vetette vissza az egész nyáron folytatódó tüntetéseket és országos sztrájkokat. „Nagyon fontos lépést tettünk..., elkezdtünk nem félni" – mondta Rodolfo Seguel szakszervezeti vezető. „Ez már egy másik ország – jegyezték meg a CIA elemzői 1984-ben. – A politizálás, a pártok szervezésétől a kávéházi vitákig, visszatért Chilébe."[32]

A Szolidaritás Vikariátusa (La Vicaría de la Solidaridad) elnevezésű egyházi emberi jogi szervezet, amelyet 1976-ban Raúl Silva Henríquez santiagói bíboros érsek kérésére alapított VI. Pál pápa, a chilei katolikus egyházat az ellenállás egyik központjává tette. Segítette az ellenzéki politikusokat és a munkásaktivistákat, rádióállomást működtetett, és jogi lépéseket tett az eltűntek családjai érdekében. Henríquez utódja, Juan Francisco Fresno igyekezett fenntartani a párbeszédet a kormány és az ellenzék között.[33] A diákok aktivizálódása szintén hozzájárult az ellenálláshoz. A Pápai Katolikus Egyetem kampuszán éhségsztrájkok, virrasztások, ülősztrájkok és felvonulások zajlottak, s ezek ösztönzést adtak nagyobb akciókhoz is 1983-ban. Ebben az évben a 18 és 24 év közötti diákok 67 százaléka követelt demokratikusan megválasztott, képviseleten alapuló kormányt, ami az elnyomás közepette figyelemre méltó többség.[34]

A kultúra is a tiltakozás terepévé vált. 1979-től a CADA (Colectivo Acciones de Arte) aktivista művészcsoport olyan demonstrációk sorát szervezte, melyek az olasz fasiszta korszakból származó ellenállási hagyományokat ötvözték a háború utáni performanszművészettel. A csoport egyik tagja, Fernando Balcells később úgy jellemezte ezeket, mint amelyek ösztönzik „az érzelmek, az emlékezet s a fájdalom radikális feltárását és a beláthatatlan kockázatvállalást valami új érdekében", ellensúlyozva a tekintélyelvű uralom által okozott dermedtséget és feledést.[35]

Bármennyit is változott Chile az 1980-as évek közepére, a hetvenéves Pinochet nem akart változni. Nem tudta elfogadni azt a fajta nyilvánosságot, amelyet a mégoly korlátozott politikai liberalizáció jelentett. 1984-ben egy új politikai magazin, a *Cauce* bizonyítékokat közölt arról, hogy Pinochet állami forrásból, közpénzből építette a hétvégi házát El Melocotónban. A keresztényidemokraták csalással és közhivatallal való visszaéléssel vádolták meg, mire a dühös Pinochet rendkívüli állapotot hirdetett, és ideiglenesen betiltotta a lapot. A növekvő tiltakozásokra is hasonlóan reagált: 1982-ben 1213 embert tartóztattak le, 1984-ben 5314-et, 1986-ban pedig már 7019-et a tiltakozásokkal összefüggésben. Pinochet rugalmatlansága és a korrupció egyre inkább foglalkoztatta a juntát, amerikai kormányzati támogatói pedig elkezdték újragondolni a helyzetet. Elliott Abrams, aki Reagan elnök kormányzatában Latin-Amerikáért felelős külügyi államtitkárként dolgozott, nyers őszinteséggel idézte fel a helyzetet: Pinochet „túlélte önmagát, bármennyi hasznot is hozott valaha. 1973-ban nagyszerű volt, 1983-ra itt volt az ideje, hogy távozzon."[36]

* * *

AZOKNAK A LÍBIAIAKNAK, AKIK 1993 FEBRUÁRJÁBAN a zürichi Ambassador Hotelben gyűltek össze, hogy megtervezzék Kadhafi megbuktatását, hasonló érzéseik lehettek. Néhányan közülük a varfalla törzshöz tartozó katonatisztek voltak, így vérségi kapcsolatban álltak Kadhafi törzsével, és kiváltságos helyzetet élveztek a katonai és állambiztonsági apparátuson belül. Társaik az 1981-ben alapított Nemzeti Front Líbia Megmentéséért nevű emigráns szervezettől érkeztek, amelynek Líbia területén is működött egy félkatonai szárnya. Miután a tisztek visszatértek Líbiába, hogy támogatókat toborozzanak a puccshoz a törzsük központjában, Bani Valíd városában, Kadhafi biztonsági szolgálata hagyta, hogy a csoport elérje a maximális méretét, majd októberben letartóztatták őket. Amint megkezdődtek a televízióban is közvetített kihallgatások és vallomástételek, Bani Valíd lakosaival petíciót írattak alá, melyben ők maguk „követelték" rokonaik kivégzését.[37]

Bizonyos szempontból Kadhafinak könnyebb dolga volt, mint Pinochetnek. Líbiában alig létezett a politikai vita, verseny és ellenállás kultúrája, amikor átvette a hatalmat. Az olajbőség lehetővé tette számára, hogy szociális támogatásokkal, jóléti juttatásokkal ösztönözze a népet az alkalmazkodásra. Ennek ellenére a diktátor többféle elégedetlenséget is előidézett, ahogyan azt az 1993-as események katonai és törzsi viszonyrendszere mutatja. Előbb gyakorlatilag megszüntette a fegyveres erők hatalmát, majd egy átgondolatlan háborúba kényszerítette őket Csáddal szemben (1978–1987), melynek a vége így természetesen líbiai vereség lett. A hagyományos vallási tekintély rombolásával az iszlamistákat is feldühítette. Mindez ahhoz vezetett, hogy a száműzetésben élő ellenzék és

a hadsereg csak az 1980-as évek elején tucatnyi alkalommal próbálta megpuccsolni.[38]

Ahogy Pinochet, úgy Kadhafi is fokozott elnyomással reagált az egyre erősödő ellenállásra, ez viszont a rezsim következő elitjének nevelt fiatalokat is ellene fordította. Líbiai ifjak ezrei tanultak nyugati demokráciákban a líbiai kormány pénzén, és értettek a modern technikákhoz. Al-Szadik Hamed al-Suvedi, akit élő televízióadásban akasztottak fel a bengázi kosárlabdacsarnokban, akkor csatlakozott egy ellenzéki csoportosuláshoz, amikor Amerikában repüléstechnikát tanult. A Líbiában maradt diákok körében az, hogy kényszerítették őket végignézni társaik kivégzését, félelmet és megvetést szült.[39]

„Zavargó elemek, de nem jelentenek fenyegetést", értékelte a CIA az emigrációban tényked ellenzéket 1987-ben. Az ekkor körülbelül húsz csoportból állt, és a külföldön élő ötvenezer líbiainak mintegy tizede vett részt benne aktívan; egy tömeges felkeléshez szükség lett volna rá, de e csoportok egyike sem szerezte meg a hadsereg támogatását. Ugyanakkor az ellenállásnak lehettek hosszabb távú céljai is, például felkészíteni a líbiai népet arra, hogy egyáltalán el tudjon képzelni egy másik világot, egy másik vezetőt. Kadhafi ellenfelei kampányt folytattak a világ minden tájáról. Az 1985-ig Kartúmban, majd Londonban székelő NFSL havonta húszezer példányban adta ki hírlevelét; az egyiptomi rádió sugározta a „Líbiai Nép Hangja" című Kadhafi-ellenes műsort; az 1981-ben Manchesterben alapított Líbiai Alkotmányos Unió megjelentette a „Hogyan lehet visszaverni egy katonai puccsot" című kiadványát.[40]

Amint azt a volt katonatiszt és az NFSL vezetője, a Kairóban élő Dzsaballa Matar megtapasztalhatta, Kadhafi egyetlen ellenfele sem volt teljesen biztonságban. A líbiai demokrácia szükségességéről szóló cikkei, illetve annak a csádi kiképzőtábornak a finanszírozása, ahol Csád kormánya elfogott líbiai katonákat Kadhafi-ellenes gerillákká képzett át, kiemelt célponttá tették. 1990-ben egyiptomi állambiztonsági ügynökök elrabolták Matart és visszavitték Líbiába, ahol a szintén NFSL-tag testvérével és unokaöccsével együtt bebörtönözték. További sorsuk máig ismeretlen. Dzsaballa Matar fia, Hisham Matar a család Kadhafi uralma alatti sorsáról írt visszaemlékezésében unokatestvérét, Maher Busrajdát látva, akit 11 év után, Kadhafi halála után engedtek szabadon, megfigyelte „azt a kissé megrogyott testtartást, ami minden politikai fogolyra jellemző. Mintha az elnyomás egy mérgező érzés lenne, ami az izmokra hat,

(...) és a sérelem nem az ideológia, hanem az emberi természet sorsát határozza meg."[41]

* * *

MIRE 2011-BEN KADHAFI URALMA MEGDŐLT, a média új formái és más új információs technológiák teljesen megváltoztatták az ellenállást, de azt is, ahogyan az autoriter vezetők le akarják törni azt. Putyin 2017-ben blokkoltatta a Zello nevű alkalmazást, Erdoğan pedig a 2013-as Gezi parki tüntetések idején tiltotta le a Twittert és a Facebookot. A kormányok emellett kommentelő trollokkal és dezinformációval árasztják el az általuk engedélyezett közösségimédia-platformokat, miközben a digitális térben nyomon követik, mit tesznek az ellenállók, legyenek akár otthon, akár emigrációban. A mai ellenállási csoportok soraiban így aztán megtalálhatók programozók és titkosítási szakemberek is, akik megtalálják a módját, hogy megkerüljék a kormányzati cenzúrát. Sokszor virtuális magánhálózatokra csatlakoznak rá, és olyan alkalmazásokat használnak, melyekről nem is gondolnánk, hogy az ellenállást is segíthetik. (Például 2019-ben hongkongi tüntetők a társkereső Tindert használták információterjesztésre.)[42]

Az új média segít az ellenállóknak megszerveződni és kommunikálni egymással, illetve a világgal, így építve ki az információcsere és a szolidaritás horizontális hálózatait. A tüntetők ma egyebek mellett a digitális történetmesélés eszközeivel tudnak leleplezni és szembeszállni az állami elnyomással. Az ilyen személyes beszámolók adtak lendületet a 2010 és 2012 közötti „arab tavasz"-felkeléseknek, és felhívták a figyelmet az orosz aktivisták helyzetére a 2019. augusztusi–szeptemberi kormányzati razziák során. Ma már a rettegett kopogtatást is közvetíteni lehet a Twitteren, és bárki szemtanúja lehet, ahogy a rendőrség rátöri az ajtót egy ellenzéki aktivistára, amint az történt Ljubov Szobollal Moszkvában. Szergej Bojko novoszibirszki aktivista és volt polgármesterjelölt ugyancsak a Twitteren adta közre a képet, amelyen drónnal röptette ki az ablakon a kapcsolatait és dokumentumait tartalmazó merevlemezt, miközben a rendőrök dörömböltek az ajtón.[43]

A közösségi médián keresztül létrejött hálózatokban csomópontok alakulnak ki. Ezekben tudnak az ellenzéki csoportok gondolatokat, tapasztalatokat cserélni. Az empátia és a harag becsatornázásával a közösségi média segít leküzdeni az autoriter állam által előidézett cinizmust és bénító félelmet. 1984-ben kevés chilei láthatta a Pinochetet náci disznóként ábrázoló

graffitit Santiago La Victoria kerületében, de 2011-ben és 2017-ben a Kadhafit bohócként, Putyint női sminkkel ábrázoló képek villámgyorsan elterjedtek az interneten.[44]

Az ellenállás lényege azért továbbra is a fizikai jelenléten alapul, azon, hogy az emberek visszaszerzik a köztereket, a nyilvánosságot, és egy másfajta világot tesznek láthatóvá-hallhatóvá. A személyes jelenléttel járó tiltakozás hozta létre azokat a képeket és taktikákat, melyek mind a mai napig lelkesítik a tüntetőket. A balti élőlánc esetében kétmillió ember fogta egymás kezét Lettországon, Észtországon és Litvánián keresztül, így tiltakozva a szovjet uralom ellen. Hasonlót láttunk a 2002–2004-es, Berlusconi elleni élőlánc-tüntetéseken, és 2019-ben a hongkongi tüntetők is tisztelegtek a balti lánc előtt. Egy ellenállási akció ma már világszerte inspirálhat másokat.[45]

* * *

2010-BEN PUTYIN MINISZTERELNÖK KÜLÖNLEGES SZÜLETÉSNAPI AJÁNDÉKOT KAPOTT: egy naptárat, benne a moszkvai egyetem újságíró szakos hallgatónőinek fehérneműs képeivel. A képfeliratok a férfiasságát dicsérték: „Csak egyre jobb vagy, ahogy múlik az idő!" „Mit szólnál egy harmadik menethez?" Ez utóbbi arra utal, hogy két ciklus után Putyin helyett ekkor névleg Dmitrij Medvegyev volt az elnök, de már lehetett számítani arra, hogy ez csak átmeneti felállás. Született egy ellennaptár is, amelyben kevésbé barátságos üzeneteket fogalmaztak meg az egyetem más, de szintén újságíró szakos hallgatói. „Ki ölte meg Anna Politkovszkaját?" – tette fel a kérdést az egyik naptároldal, utalva a négy évvel korábban, Putyin születésnapján meggyilkolt újságírónőre. „A gyülekezés szabadsága mindig és mindenhol" – szólt egy másik üzenet.[46]

Az állami elnyomásra így reagáló nők már előrevetítették a 2012-es választásokat kísérő tömegtüntetéseket a csalások és visszaélések miatt. Putyin ekkor tért vissza az elnökséghez. Korábbi ciklusában korruptsága miatt feljelentették és kigúnyolták. 2006-ban egy internetes újságírót büntetőtáborba vittek, amiért skinheadként ábrázolta az elnököt. 2008-ban, két nappal az elnökválasztás előtt a Vojna („Háború") művészcsoport gruppenszexperformanszot mutatott be a moszkvai Tyimirjazev Biológiai Múzeum kitömött medvéje előtt, hogy ráirányítsa a figyelmet Medvegyev bábmivoltára.[47]

A 2011–2012 telén „tisztességes választásokat" követelő tömeges tiltakozások a rendszerváltás és demokratizálódás iránti vágyat fejezték ki.

Moszkvában mintegy százezer embert, kisebb városokban pedig tízezreket mozgósítottak ezek a demonstrációk. A közösségi oldalakon meghirdetett tüntetések minden társadalmi osztályból bevonják az embereket, sőt egyébként apolitikus egyéneket is sikerül így elérni. Olyanokat, mint például Kira Szokolova, a Cseljabinszkból érkezett tanár, aki a televízióban követte a decemberi eseményeket és az interneten olvasott a választási csalásokról, illetve Alekszej Navalnij korrupcióellenes aktivista munkájáról. Ezután csatlakozott Navalnij mozgalmához, és választási megfigyelőnek jelentkezett. 2012 májusában 34 órát utazott Moszkváig, hogy részt vegyen a Putyin beiktatása előtt tartott „Milliók menetén". Szokolova és mások számára az igazán nagy cél az orosz politikai kultúra megváltoztatása volt, hogy „mindezek a hazugságok, mocskosságok, gonoszságok eltűnjenek, és a normális emberi értékek diadalmaskodjanak".[48]

Putyin testének kulcsszerepe van a férfias hatalom reprezentációjában, az ellenzékiek így saját testüket tették ellenállási fegyverré Putyin és állama ellen. Az elszegényedett nyugdíjasok, disszidens művészek és politikai foglyok által végrehajtott önfelgyújtások és szájbevarrások 2011 után váltak egyre gyakoribbá. A Pussy Riot metróállomásokon és templomokban tartott fellépései Putyin kormányzásának – az ortodox egyház által támogatott – nőgyűlöletére hívták fel a figyelmet. „Oroszországnak hiányzik a politikai és nemi emancipáció, a merészség, egy feminista korbács és egy női elnök" – deklarálta a Pussy Riot.[49]

Putyin még több cenzúrával és elnyomással reagált a tiltakozási hullámokra. Törvénymódosítással megkönnyítették a tüntetők bebörtönzését és büntetőtáborba deportálását. Ahogy Chilében, Pinochet esetében történt, Putyin stratégiája is visszaüthet. A demokráciapárti tiltakozások állandóan jelen vannak az orosz közéletben. „A társadalom csak még dühösebb lesz, ha meg akarják félemlíteni" – írta a börtönből a húszéves politikai aktivista, Jegor Zsukov a *Novaja Gazeta* újságnak 2019-ben.[50]

Az ellenzék egy része, amelyhez Navalnij is tartozik, a nyilvános demonstráció helyett a választási stratégiára koncentrál, országos és önkormányzati szinten is. A kormányzat arra törekedett, hogy Navalnij neve fel se kerüljön a szavazólapokra, és megakadályozták azt is, hogy Szobol 2019-ben indulni tudjon Moszkva városi tanácsi választásán. Árulkodó, hogy az elnök mennyire kézben tartja a politikai versenyt. A hatvanhét éves Putyin mégiscsak egy öregedő diktátor, akinek a karizmája már nem feltétlenül varázsolja el a lakosságot. 2019-re a bizalmi indexe 13 éves mélypontra,

33 százalékosra süllyedt, miközben 2015-ben még 70 százalékon állt. Ha lehetne szabad és tisztességes választásokat tartani 2024-ben, amikor jelenlegi ciklusa lejár, akkor valószínűleg elveszítené a hatalmát. Az alkotmánymódosítás, amely lehetővé teszi, hogy 2036-ig hivatalban maradhasson, inkább gyengeséget, mintsem erőt mutat.[51]

* * *

„JÖVŐ VASÁRNAP TALÁLKOZUNK, TALÁN", mondta Sabina Guzzanti humorista a Rai 3 tévécsatornán indult szatirikus műsora, a *Raiot* első adásának végén, 2003 novemberében. Azért fogalmazott így, hogy a közönség is tudja, az első adás akár az utolsó is lehet. Az egyik jelenetben a médiatörvény-javaslattal foglalkozott, ami az olasz miniszterelnök birodalmának kedvezett. Berlusconi államában ez már felforgató tettnek számított: a kormányfő beperelte Guzzantit és a Rai 3 csatornaigazgatóját, Paolo Ruffinit is. Ahelyett, hogy megvédte volna a műsort, a RAI kivette a programból, és Guzzantit letiltotta az összes csatornájáról. Ezzel országos elérés nélkül maradt, mivel Berlusconi tulajdonában volt az összes nagyobb országos magánhálózat. A műsor öt, már felvett epizódja soha nem került adásba.[52]

Az olyan hanyatló demokráciákban, mint amilyeneket Berlusconihoz vagy Trumphoz hasonló, a személyes tekintélyben hívő vezetők irányítanak, az ellenállás kevésbé fenyeget bebörtönzéssel és halállal, mint Erdoğan vagy Putyin államában. Ugyanakkor a vezetők személyes bosszújaképpen sokszor a munkahelyén lehetetlenítik el az embert, vagy testi bántalommal fenyegetik. Francesco Saverio Borrelli ügyész felszólította a bírókat, hogy fékezzék meg Berlusconi mindent leuraló korrupcióját. 2002 júniusában és 2003 novemberében a bírók egynapos sztrájkokat tartottak. Berlusconi válaszul eltörölte a bírók biztonsági kíséretét, kiszolgáltatva ezzel őket akár fizikai támadásoknak, például a maffiáénak.[53]

A 2000-es évek elején elterjedt tiltakozási hullám reagált az ehhez hasonló feszült helyzetekre. 2002 márciusában az alkalmazottak elbocsátásának megkönnyítésére irányuló Berlusconi-javaslat arra késztette a szakszervezeteket, hogy megszervezzék a háború utáni olasz történelem legnagyobb tiltakozó menetét: milliók gyűltek össze a római Circus Maximus környékén. Két hónappal korábban kezdődött a *girotondi*-mozgalom, amelynek keretében az olaszok élőláncként, kézen fogva álltak körbe különféle intézményeket, így védelmezve például az Igazságügyi Minisztériumot és a RAI-t. A radikális baloldal elhatárolódott ettől a „kispolgárinak" ítélt mozgalomtól, de 2002 szeptemberében így is több mint egymillióan vettek részt a meneten.[54]

Lehet, hogy Berlusconinak sikerült száműznie a kritikát és a szatírát a hagyományos médiából, de az új média, amelynek hatalmát alábecsülte, célba tudott juttatni alternatív üzeneteket. Az interneten Olaszország megmentőjének képét és retorikáját teljesen ellene fordították. A biztonságosabb városokról szóló kampánya, melynek célja a rendpárti kormányzás megalapozása volt, olyan képeket inspirált, melyek őt ábrázolták a rács mögött. Beppe Grillo humorista 2005-ben indította el blogját, amely rövid idő alatt világszerte népszerűvé lett, és amelyen keresztül zúdult a kritika az általa „pszichotörpének" *(Psiconano)* nevezett Berlusconira. Egy, még abban az évben megjelenő bejegyzés a *„L'état c'est moi!"* („Az állam én vagyok!") címet kapta. Berlusconi arcát montírozták XIV. Lajos képére, így aktualizálva Guillo chilei grafikus Pinochet-karikatúráját.[55]

Berlusconi 2006-ban elbukott a választáson. Az egoista „csodatevő" üzenete irreális növekedési elvárásokhoz vezetett, miközben a gazdaság lelassult. A korrupcióval szembeni elégedetlenkedés mellett ez járult hozzá pártja vereségéhez. De az őt váltó balközép sem felelt meg a választók elvárásainak, 2006 és 2008 közötti kormányzásuk alatt például nem hajtottak végre korrupcióellenes reformokat. Grillo az erősödő népharagot 2007-ben egy „V-nap" (Vaffanculo-, azaz „Menjetek a p****ba-nap") elnevezésű, nagyszabású tüntetéssorozatba csatornázta be Bolognában és 225 másik városban. Nanni Moretti filmrendező, akinek 2006-os, *A kajmán* című filmje azzal végződik, hogy a miniszterelnök börtönbe vonulva távozik hivatalából, azon töprengett, hogy a Berlusconi személyisége és az általa képviselt értékek hogyan hódították meg Olaszországot. Diagnózisában „Berlusconi-függőség" és a „közerkölcs" összeomlása szerepelt: „Normálisnak fogadunk el dolgokat, amik nem azok."[56]

A tiltakozások fokozódtak, amikor Berlusconi 2008-ban visszatért hivatalába. Eljárást folyt már ellene, és három másikat épp előkészítettek, tehát minden energiáját az önvédelemre fordította. Sokak számára akkor telt be a pohár, amikor az új kormány elfogadott egy olyan intézkedést, amely mentességet adott számára a bírósági eljárásokkal szemben. Két nappal később egy blogger arra szólította fel az embereket, hogy követeljék annak a vezetőnek a lemondását, aki „az államot tulajdonának tekinti",

és emiatt „nagyon súlyos anomáliává vált a nyugati demokráciákon belül". 2009 októberére, amikor az olasz alkotmánybíróság hatályon kívül helyezte a mentességet biztosító rendeletet, már előkerültek Berlusconi szexbotrányai is.[57]

A 2009. decemberi „No Berlusconi"-napon háromszázezren gyűltek össze Rómában, és több mint száz olasz városban tartottak tüntetéseket, melyek 2010-ben is folytatódtak. A tiltakozási hullám felpezsdítette az olasz állami tévét és rádiót, a RAI-t. Az intézmény szakszervezete tiltakozott a Berlusconi botrányairól való híradás korlátozása miatt, Maria Luisa Busi, a Rai 1 népszerű műsorvezetője pedig az „elviselhetetlen légkörre" hivatkozva felmondott. A „Berlusconi macsóizmusa ellen" címmel Nadia Urbinati, Michela Marzano és Barbara Spinetti társadalomtudósok és aktivisták által a *La Repubblic*ában 2009-ben közzétett nyilatkozat gyorsan elérte a 100 000 aláírót. „Ez a férfi egyaránt sérti a nőket és a demokráciát – fogalmaztak a szerzők. – Állítsuk meg!"[58] Két évvel később, amikor az eurózóna válsága Olaszországba is begyűrűzött, megérett a helyzet a megállítására.

* * *

„Alkotmányunk nem úgy kezdődik, hogy »Én, az elnök«, hanem úgy kezdődik, hogy »Mi, a nép«", mondta Gloria Steinem feminista és újságíró 2017. január 21-én, a Trump beiktatását követő „Nők menetén", Washingtonban. Az esemény az amerikai feminista aktivizmus hagyományait és a polgárjogi mozgalom erőszakmentességét hirdette. Megidézték az 1963-as, a munkáért és szabadságért rendezett „washingtoni menetelést" is: akkor a megmozdulás erejét az adta, hogy munkások, polgárjogi mozgalmak és vallási szervezetek közösen léptek fel. Most a közösségi média játszik meghatározó szerepet.[59]

A menet úgy jött létre, hogy Trump megválasztása után az emberek Amerika-szerte Facebook-oldalakat hoztak létre, melyek arra hívták fel az embereket, hogy tüntessenek különböző jogok, például a reprodukcióhoz kapcsolódó jogok védelmében, mert ezek gyakorlását a Trump-kormányzat feltehetőleg veszélyeztetni fogja. Végül több mint négyszáz szervezet vett részt a mozgósításban, és a menet szimbóluma, a kézzel kötött rózsaszín „puncisapka" alkalmas volt arra, hogy Trump nőgyűlöletét *(„Grab them by the pussy")* és szexuális visszaéléseit ellene fordítsa. Ez volt a legnagyobb tiltakozás az ország történelmében: Washingtonban 400-500 ezer ember vett részt a meneten, és országszerte több mint 400 felvonuláson 3-5 millióan voltak jelen.[60] Mindez erőteljes hatással volt az amerikai politikára. A 2018. őszi, félidős választásokon induló háromezer nő közül sokakat a Nők menete inspirált arra, hogy belépjen a politika világába. Több mint 90 nő nyert el valamilyen hivatalt, köztük rekordszámban színes bőrűek.[61]

A tiltakozások egy héttel később folytatódtak, amikor hatályba lépett a Trump által túlnyomórészt iszlám országokkal szemben elrendelt beutazási tilalom. Az amerikaiak repülőtereken és más határátkelőhelyeken tüntettek. A bevándorlásra szakosodott jogászok ingyenesen vállaltak tanácsadást, országszerte sok helyütt sztrájkba kezdtek. A tüntetések a következő hónapokban mindennap folytatódtak. A 2017 áprilisában tartott „Séta a tudományért" arra hívta fel a figyelmet, hogy a kormányzat tagadja a klímaváltozás tényét.[62] A 2017 januárjában létrehozott Egyesült Ellenállás mozgalom mutatta, hogy a Trump-kormányzat elleni tiltakozásnak széles tömegbázisa volt. Környezetvédelem, faji megkülönböztetés, reprodukciós jogok, bevándorlás, munkához való jog – az Egyesült Ellenállás különféle célokért küzdő szervezetek akcióit koordinálta. Jelmondatuk – „Ha egyvalamelyikünket elviszik, akkor mindannyiunkat elviszik" – Martin Niemöllernek, a náci koncentrációs táborokat is megjárt német lelkésznek a szolidaritás szükségességét hirdető versén alapul.[63]

Bizonyos, a politikában aktívan tevékenykedő egyének is kiemelkedő szerepet játszottak abban, hogy ne maradjanak válasz nélkül Trumpnak az amerikai demokrácia ellen intézett támadásai. Néhányan alulról építkező mozgalmakat támogattak, ilyen volt például a 2016 decemberében korábbi kongresszusi alkalmazottak által létrehozott Indivisible („Oszthatatlan") mozgalom. Mások a jogi utat választották a harcra, mint például a korábban az Igazságügyi Minisztériumban dolgozó jogászok által létrehozott Protect Democracy („Védd a demokráciát) elnevezésű nonprofit szervezet.[64] Köztisztviselők bürokratikus ellenállással próbálkoztak: késleltették a lelkiismeretükkel összeegyeztethetetlennek tartott elnöki rendeletek végrehajtását. Mások az etikátlan viselkedését dokumentálták. 2018 szeptemberében Michael Atkinson hírszerzési főfelügyelő tájékoztatta a Kongresszust egy belülről jövő figyelmeztetésről, miszerint Trump „helytelenül kommunikált" Volodimir Zelenszkij ukrán elnökkel. Atkinson lépése után nyomozások és meghallgatások indultak, amelyek nyomán 2019-ben elindult az első *impeachment* eljárás Trump ellen, aki viszont 2020 áprilisában menesztette Atkinsont.[65]

Egy hónappal később új tiltakozási hullám kezdődött a fekete teherautósofőr és biztonsági őr, George Floyd május 25-i meggyilkolása nyomán. „Nem kapok levegőt" – zihálta Floyd, miközben Derek Chauvin, a fehér minneapolisi rendőr nyolc percen keresztül térdelt a nyakán. Egy rémült tinédzser, Darnella Frazier telefonjával rögzítette a jelenetet, és a videót közzétette Facebook-oldalán. „Mondjátok ki a nevüket! A fekete életek számítanak!", skandálta az egész országban az utcára özönlő tömeg. Igazságot követeltek Floyd és sok más, rendőrök által megölt nem fehér ember számára. A tüntetések fő mozgatója, a 2013-ban alakult Black Lives Matter az Amerikában helyi és országos szinten is jelen lévő, a feketék mindennapjait átható intézményi rasszizmus, megkülönböztetés és erőszak ellen küzd.[66]

Ahhoz, hogy egy tiltakozás tömeges és tartós legyen, szervezettség, valamint a felháborodásból és a félelem leküzdéséből táplálkozó motiváció kell. A koronavírus-járvány következtében kialakult körülmények együttese is utcára terelte az embereket. A tömeges munkanélküliség és az otthoni munkavégzéssel kapcsolatos kényelmetlenségek elégedetlenséget szültek a társadalomban. A fehér felsőbbrendűséget hirdető elnök sokkal nagyobb veszélynek tűnt, mint a fertőzés. Nap mint nap tömegek – fontos megjegyezni, hogy mindenféle bőrszínű emberek – vonultak az utcákra, terekre, hidakra. Június végéig milliók vettek részt több mint négyezer eseményen, több mint kétezer városban. Noha az első éjszakák alatt keletkezett anyagi kár (jórészt hivatásos bűnözők követtek el fosztogatásokat), a demonstrációk többnyire békésen zajlottak. A 2020-as tüntetések közös étoszát a jogos harag, valamint a szolidaritásba és a kollektív cselekvés erejébe vetett optimista hit határozta meg, ahogy az egy évszázada mindig jellemző a hatékony ellenállásra.[67]

A tiltakozások fényt vetettek arra, hogy Trump Amerikájában a hatalommal való szembeszegülés egyre növekvő veszélyeket is hordoz. Sok állam a tiltakozásokkal kapcsolatos szabálysértéseket bűncselekménnyé, a tüntetéseket pedig zavargássá minősítette át. Nyugat-Virginia 2018-ban eltörölte a rendőri felelősségre vonás lehetőségét a zavargásokat és „törvénytelen gyülekezéseket" feloszlató rendőri akciók során bekövetkezett halálesetek miatt.[68] A szélsőjobboldali ideológiákat hangoztató tüntetéseken sok rendőr is részt vett. 2015-ben az FBI terrorizmusellenes jelentése „aktív kapcsolatokat" tárt fel a bűnüldöző szervek és a fehérek felsőbbrendűségét hirdető vagy más demokráciaellenes csoportok között. Tanulmányok szerint 2019-ig a Facebook-csoportokban aktív rendőrök 20-40 százaléka tett rasszista és dehumanizáló megjegyzéseket feketékre, muszlimokra vagy más, a Trump-adminisztráció által célba vett csoportokkal kapcsolatban.[69]

A 2020. május–júniusi tüntetések során a rendőrséget hadászati szintű védelemmel és taktikai felszereléssel látták el: gumilövedék, könnygáz és gumibot. Trump bejelentette azon szándékát, hogy a radikális baloldali Antifa mozgalmat terrorszervezetnek nyilvánítsa. A fenyegetésnek semmiféle jogi alapja nem volt, mivel az Antifa egy központi szervezet nélküli aktivista közösség. A rendfenntartó erőknek viszont a fenyegetés azt üzente, hogy akkor is őket fogják támogatni a demonstrálókkal szemben, ha a tüntetőket terroristaként kezelik. Barr nem sokkal később megalakította a kormányellenes szélsőségesekkel foglalkozó munkacsoportját. A jobboldali propaganda Pinochettől Putyinig tartó szólamait visszhangzó Barr azt állította, hogy a tiltakozásoknak „erőszakos radikális elemek" álltak az élére, és „erősítésként külföldi egységek érkeztek, akik káoszt és rendetlenséget akartak terjeszteni társadalmunkban". Az, hogy négyszáznál is több esetben bántalmaztak vagy vettek őrizetbe a tüntetésekről tudósító újságírókat, azt jelzi, Trump sajtóellenes propagandája eredményes volt.[70]

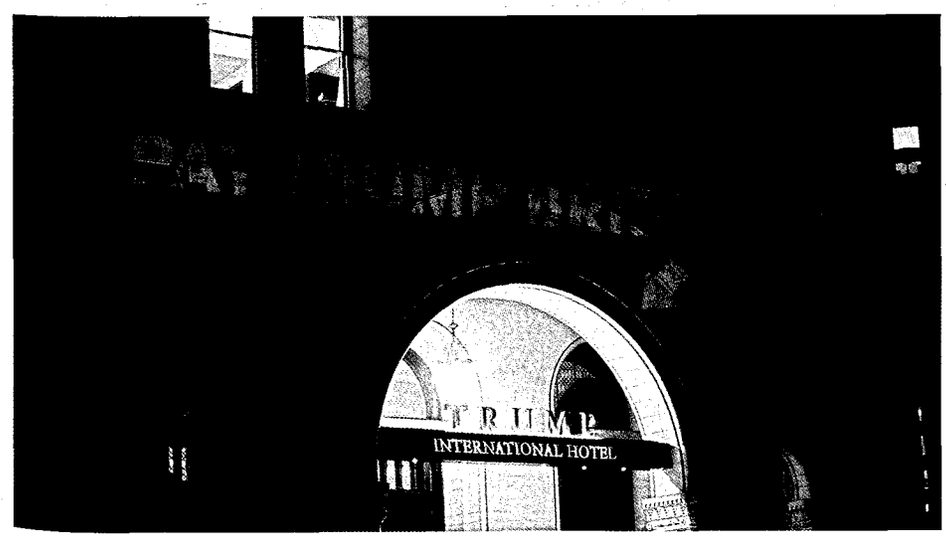

„Trump vesztegetési pénze itt befizethető" – vetítés a Trump International Hotel épületére, 2017. május (FOTÓ: LIZ GORMAN / BELL VISUALS / ROBIN BELL SZÍVESSÉGÉBŐL)

Ahogy korábban, a művészek ezúttal is reagáltak az állampolgári jogok és a demokratikus szabadságjogok elleni fenyegetésre. Egy képzőművészeti iskola „Art as Witness" („A művészet mint tanú") című 2019-es kiállításán szerepelt a 2018. júliusi *TIME* magazin címlapja, melyen Nancy Burson Trump és Putyin arcát montírozta egymásra. 2017-től az NBC *Saturday Night Live* show-műsorának nézettsége megugrott, miután az elnök kormányzata és Putyinhoz való viszonya vált céltáblává. Sarah Cooper humorista a TikTokon „újraszinkronizálja" Trump interjúinak és beszédeinek részleteit – kis videói 2020-ban letarolták az internetet. Máshogy éri el a közönséget Robin Bell, aki üzeneteket vetít a Trump International Hotel homlokzatára.[71] A vetítések 2-40 másodpercig tartottak, „attól függően, hogy a biztonsági őrök milyen gyorsan reagálnak", de a fotók tovább élnek és terjednek a neten. „Ezek vizuális emlékeztetők arról, hogy amiben élünk, az nem normális", de a szolidaritás üzenetét is hordozzák, „jelezve az embereknek, hogy meghallgatjuk őket és törődünk velük".[72]

* * *

EZ AZ ÜZENET POLITIKAI SIKERT HOZOTT 2019-ben Isztambulban is, amikor is Ekrem İmamoğlu, az ellenzék jelöltje nyerte a polgármester-választást, ezzel is demonstrálva a pozitív érzések hatalmát a politikában. „Két egyszerű szabályunk volt: Semmibe venni Erdoğant, de szeretni azokat, akik szeretik őt", mondta Ateş İlyas Başsoy kampánymenedzser. İmamoğlu, egy isztambuli kerület akkori polgármestere a liberális nézeteit a muszlim életforma szabálytiszteletével kombinálja. Sok gondolkodás után, nagy reményekkel választották ki őt mint Erdoğan jelöltjének, Binali Yıldırımnek reménybeli legyőzőjét. Ugyanakkor senki sem tudta megjósolni a „radikális szeretet" platformjának sikerét.[73]

İmamoğlu teljes ellentétébe fordította a diktátor agresszív, arrogáns politikáját. Az autoriter vezető tömeggyűlései helyett egyszerűen csak sétált az utcán, hogy „közvetlenül bevonja az embereket, nézeteiktől függetlenül". Kávézókban, mecsetekben és parkokban köszöntötte a választókat. Fenyegető elnyomás helyett öleléseket osztogatott. Erdoğan Igazság és Fejlődés Pártjának (AKP) harcias hangvételével és az esetleges veresége utánra szóló apokaliptikus jóslataival éles kontrasztban állt Imamoğlu megnyugtató és optimista kampányszlogenje: „Minden rendben lesz."[74]

„Minden rendben lesz" – a győztes Ekrem İmamoğlu a megismételt főpolgármester-választás után Isztambulban, 2019. június 23-án (MTI/EPA/SEDAT SUNA)

Amikor a márciusi választásokon İmamoğlu meglepetésre 48,77%-ot ért el Yıldırım 44,61%-ával szemben, az Erdoğanhoz hű választási bizottság szabálytalanságokra hivatkozva bejelentette, hogy a voksolást meg kell ismételni. „Konfliktust várnak tőlünk", mondta İmamoğlu feldühödött követőinek, de „mi hiszünk az összekapaszkodásban". Erdoğan (korábban maga is isztambuli polgármester) a városvezetői posztért folytatott versenyt úgy tekintette, mint ami saját népszerűségéről szól. Az új kampánykörút során Isztambul 39 kerületének mindegyikében házról házra járt. Az autoriter trükkök, például İmamoğlu börtönnel fenyegetése, amiért megsértett egy politikust, nem sült el túl jól. Amikor júniusban új választásokat tartottak, İmamoğlu 54,2%-ra növelte előnyét Yıldırımmel szemben, aki a 16 milliós nagyváros további tizenegy kerületében maradt alul. „Lehet, hogy a »túlélés« helyett más kampányüzenetet kellett volna átadnunk" – kommentálta a kudarcot egy AKP-s forrás.[75]

A diktátorok évszázadokig politikai tőkét tudtak kovácsolni az ilyen fatalista gondolkodásból, kihasználva – ahogy İmamoğlu fogalmaz – „a félelem politikája által gerjesztett bizalmatlanságot és ellenségeskedést".

Ez a kettő olyan akadály, ami ellen az új török polgármester kifejezetten kampányolt, hasonlóan múltbéli és jelenlegi ellenállókhoz. „A polarizáció egyetemes probléma" – mondta. „A populizmust a világ minden táján megosztásra és uralkodásra használják. De hiszem, hogy ezt a trendet megfordíthatjuk." İmamoğlu győzelme megalapozza annak lehetőségét, hogy Törökország egy másfajta jövőt éljen meg, egyúttal a világ minden más diktátorának is üzen."[76]

10

BUKÁS

KÉTEZERTIZENEGY OKTÓBER 20-ÁN Kadhafi egy szennyvízcsatornában bújt el, remélve, hogy ellenségei nem találnak rá. Nyolc hónappal korábban kezdődött a líbiai forradalom, amelynek az az „arab tavasz" adott lendületet, amely már elsodorta Hoszni Mubarak egyiptomi és Zín el-Ábidín ben Ali tunéziai elnök uralmát. Kadhafi nem gondolt arra, hogy ő lehet a következő, a nép szerette őt, és mióta ő a vezető, az egy főre jutó GDP magasabb, a várható élettartam pedig hosszabb, mint valaha. Ő másfajta ember, mint azok a diktátorok. „Harcos vagyok, a nomád sátrakból jött forradalmár" – mondta a felkelés kezdetén, jelezve, hogy soha nem adja meg magát.[1] A Nemzeti Felszabadítási Hadsereg, az ideiglenes kormány, vagyis az Átmeneti Nemzeti Tanács katonai szárnyához tartozó szervezet szerint viszont az anyagi előnyök nem teszik jóvá a negyvenévnyi terrort. A líbiaiaknak a legfontosabb hiányzott, a szabadság. A lázadók, akik épp rejtekhelyéhez közelítettek, már régóta véget akartak vetni Kadhafi uralmának.

A diktátorok természetesen különféle módokon buknak meg, de a Kadhafi esetében látottak ismerősek lehetnek a múltból. Az elégedetlen lakosságnak motivációt, lendületet adtak a más országokban zajló események ahhoz, hogy utcára vonuljanak. Az elit, amely évtizedekig támogatta a vezetőt, elkezdett kihátrálni mögüle. Az ellenzéki erők nemzetközi elismerést kaptak, sőt külföldi katonai erők támogatását is elnyerték. Száműzöttek generációi tértek vissza, hogy harcoljanak. Minden csoport a maga módján szállt szembe Kadhafival, de egy sorsdöntő pillanatban elég sokan összejöttek ahhoz, hogy a bukás valóban bekövetkezzen.

* * *

AZ AUTOKRATÁK KÉZIKÖNYVÉBEN nincs fejezet a bukásról. Nincs benne szó arról, hogy a diktátor saját emberei ellene fordulhatnak, hogy az általa kiképzett katonák, az általa kinevelt fiatalok, a gyerekszülésért jutalmazott nők szembeszállhatnak vele. Egyetlen fejezetben sincs szó arról, hogyan birkózzam meg azzal, ha a nemzet szégyene leszek, ha paradicsommal, tojással dobálnak meg lemondásom után, ahogyan Pinochettel történt, vagy azzal, ha száműzetésbe kényszerülök, mint Idi Amin. A gondolat és a test fölötti uralomról szóló rész nem terjed ki arra, hogy mi a teendő, ha a vezető saját elméje és teste indul hanyatlásnak. Nehéz feldolgozni az öregedést vagy a férfiasság hanyatlását valakinek, akinek „a teljes önérzete azon áll vagy bukik, hogy tisztelik-e", ahogy Jerrold Post, egy pszichológiaiprofil-alkotó fogalmazott. Betegség miatt visszavonulni, ahogy azt Mobutu tette 1996-ban, szintén veszélyes lehet.[2] Semmi sem készíti fel az uralkodót arra, hogy a propagandáját majd figyelmen kívül hagyják, hogy karizmája meggyengül, mígnem elveszíti az irányítást az egész ország felett, és a sajátjai fogják levadászni. Ez történt Mussolinival és Kadhafival is.

A diktátor számára ezek a forgatókönyvek elképzelhetetlenek, mégis majdnem mindig valami hasonló módon végzik. Egyre inkább olyan biztonságérzet uralkodik el rajtuk, ami még a halandóság gondolatát is elsöpri. Egyre több ellenséget üldöznek, kirúgják azokat, akik még ki merik mondani az igazat, egyre csak gazdagodnak, egyre több nőt gyűjtenek maguk köré, vagy éppen – mivel sokuk kifejezetten babonás – asztrológusokkal konzultálnak a sorsukról és hatalmuk átörökítéséről. Az ilyen diktátorok eltöprengenek azon is, hogy a társaikkal mi történt. Hitler semmiképpen sem akarta úgy végezni, mint Mussolini, Kadhafi pedig azért működött együtt az amerikaiakkal és az európaiakkal, nehogy Szaddám Huszein sorsára jusson. Sztanyiszlav Belkovszkij elemző szerint az arab tavasz felkelései nagy hatással voltak Putyinra, aki tudta, hogy „Kadhafi sorsa várhat rá is". Trump vágya, hogy az idők végezetéig hatalmon maradjon, ugyanazt a félelmet mutatja: félt attól, hogy rossz véget ér majd az elnökség, hogy elveszíti a büntethetetlenségét, vagy éppen egy közönséges senkivé válik. „Ki kell írni a nevedet a dolgokra, különben senki nem fog rád emlékezni", mondta az elnök, a diktátorokéhoz hasonló aggodalommal közelítve a jelentéktelenné válás kérdéséhez. Az autoriter személyek hűségre és figyelemre vágynak, és uralkodásuk végéhez közelítve egyre több hűséget és figyelmet várnak el.[3]

Nem meglepő, hogy a legtöbb autoriter vezető nem önszántából távozik. Egyáltalán nincsenek felkészülve arra, hogy hatalmuknak – és általában az életüknek – egyszer vége lesz. Arrogánsak, agresszívek, kapzsik. Ezek a tulajdonságok segítenek hatalomra kerülni és hatalmon maradni, de csak egy darabig. Ők viszont akkor sem tudják levetkőzni ezeket a tulajdonságokat, amikor már ártalmasak számukra. Az ország bevételeinek és forrásainak eltulajdonítása miatt képtelenné válnak maguktól finanszírozni azt a klientúrarendszert, amely az elit hűségét és így saját legitimációjukat megalapozta. A tévedhetetlenségről szóló propaganda szintén visszájára fordulhat. „Az ösztöneimet követem, és sohasem tévedek" – mondta Mussolini. Ő volt az egyik első azok közül, akik figyelmen kívül hagyták a szakértőket, helyettük hízelgők és rokonok egyoldalú tanácsaira hallgattak. Ők viszont jobbára csak azt mondják a vezetőnek, amit az hallani akar. Az elit több egyszemélyi uralkodót buktat meg, mint a nép felkelései, különösen gazdasági vagy katonai veszély esetén. Bár az egyetlen személyen alapuló hatalom hosszabb ideig tarthat, mint más típusú autoriter vezetés, 80 százalékukat végül eltávolítják hivatalukból.[4]

Mobutu bukása is hétköznapi és tipikus módon zajlott. A huszonöt évnyi kleptokrácia és erőszak 1990-re végképp ellene fordította mind az elitet, mind a lakosságot. A demokratizálás felé haladó úton egy lépést tett előre, és hármat hátra. Amikor amerikai támogatói kétkedni kezdtek, hírnevének megmentése érdekében felfogadta Roger Stone és Paul Manafort lobbistákat. „Ettől a pillanattól kezdve valami meghalt benne", mondta Mobutu egykori minisztere, Honoré Ngbanda arról a pillanatról, amikor Mobutu felismerte, mennyire gyűlöli őt a saját népe. Mobutu visszavonult Gbadolite városában lévő rezidenciájára. Mágusok és muszlim csodadoktorok tarthattak csak vele. Amikor prosztatarákja kezelésére 1996-ban Svájcba utazott, a lázadó vezető, Laurent Kabila lehetőséget kapott a katonai fellépésére. Mobutu emiatt 1997-ben Marokkóba menekült, ahol néhány hónappal később meghalt. Az egykor karizmatikus vezető még a sírban is nagy figyelemben részesült. „Mobutu a temető sztárja", mondta 2017-ben a rabati keresztény sírkert gondnoka.[5]

A demokratikus vezetők gyakran úgy tekintenek a hivatalukból történő távozásra, mint lehetőségre, hogy továbbadják politikai örökségüket, amelyre az utódok építhetnek majd. Az autokrata számára az uralom, a felé irányuló imádat és a minden s mindenki fölötti kontroll vége egzisztenciális fenyegetésként jelenik meg. Laura Fermi megfigyelte, hogy közönsége

nélkül Mussolini csupán egy üres „kagylóhéj" volt. Ez a megállapítás könyvünk minden diktátorára érvényes, beleértve a ma hatalmon lévőket is. A diktátorok mindent megtesznek azért, hogy hatalmon maradjanak, akár még háborúkat is indítanak, vagy olyan, eleve kudarcra ítélt konfliktusokba bocsátkoznak, mint amikor Mussolini 1942-ben csapatokat küldött a keleti frontra. A politológusok ezt életbenmaradási hazárdjátéknak nevezik; a játszmát majdnem minden autokrata elbukja.[6]

* * *

MUSSOLINI ÉS HITLER SORSA MÉG HALÁLUKBAN IS összefonódott. 1945 áprilisában egy nap különbséggel ért véget az életük. Évekig támogatták és ösztönözték egymást, de a második világháború elindítása a Führert hozta fölénybe. 1939 májusában a Duce a csodálatos bölcsességével, a hadügy-, a haditengerészeti, a gyarmatügyi és a légügyi minisztérium vezetőjeként megkötötte az acélpaktumot Németországgal, miközben Olaszországnak még évekre lett volna szüksége a források és a katonai felszerelések rendezéséhez a korábbi, elhúzódó háborúk után. 1939 augusztus közepén külügyminiszterét, Galeazzo Cianót Németországba küldte, hogy meggyőzze német partnerét, Joachim von Ribbentropot és Hitlert, hogy ne indítsák el a háborút. A találkozó nem sikerült jól. „A harcra irányuló elhatározás kérlelhetetlen – jegyezte fel Ciano a naplójában. – Az ebéd alatt egyetlen szót sem váltottunk." Végső menekvésként Mussolini deklarálta, hogy Olaszország „nem hadviselő" ország lesz. Figyelmen kívül hagyva tábornokai tanácsát és Hitler egyre dühödtebb üzeneteit, Mussolini az elkövetkező kilenc hónapban elutasítóan viselkedett, mindennap órákat töltött Clara Petaccival és más szeretőivel.[7]

Hitler villámháborújának sikere Franciaországban megváltoztatta az olasz vezér hozzáállását, csakúgy, mint a meghunyászkodó alárendeltjeinek jelentései, amelyekből éppen azt tudta meg országa katonai képességeiről, amit hallani akart. 1940. június 10-én Mussolini bejelentette Olaszország mozgósítását. Június 11-én értek olasz városokat az első szövetséges bombák, ezzel elindítva a civil lakosság évekig tartó szenvedését. Rengeteg olasz menekült el vidékre, és akik maradtak, azok is pincékben vagy más rögtönzött fedezékben töltötték az időt. Mivel a külföldi hódításra és az azzal járó dicsőségre összpontosított, Mussolini soha nem vette a fáradságot, hogy megfelelő légvédelmet állítson fel a lakosság védelmében. „Lehet, hogy Ön hatalmas, de nem halhatatlan. Egyszer Ön is meghal", figyelmeztette levélben Mussolinit Lina Romani Trentóból, néhány nappal a bombázások kezdete után.[8]

Az olasz hadsereg kitartóan küzdött, különösen, ha figyelembe vesszük a megfelelő felszerelés és fegyverek hiányát, de Olaszország egész egyszerűen nem volt képes többfrontos háborút vívni. Egy elrontott stratégia, ami a csapatokat Afrikából a Balkánra és a keleti frontra terelte, megkönnyítette a szövetségesek számára Kelet-Afrika felszabadítását. 1941 májusában Hailé Szelasszié császár visszatért Etiópia trónjára, és 1942–43-ban a szövetségesek is elfoglalták Líbiát, véget vetve ezzel a fasiszta birodalom álmának. Mivel Olaszország tehertétellé vált, Hitler ellenségesen kezdett viszonyulni Mussolinihoz, hosszasan szidalmazta a tárgyalásaikon, Mussolini pedig gyáva népét hibáztatta.[9]

1942 fordulópontot jelentett a hazai fronton. A légitámadások, az éhínség, a kétségbeesés közepette egyre több olasz emberből illant el a félelem a rendszertől. Torinóban tizenhat év után ismét nagyszabású sztrájkok kezdődtek. A kommunista hálózatok újjáéledtek, és a kereszténydemokraták katolikus ellenállást szerveztek a Vatikán támogatásával. Mussolini eredetileg a korrupció megszüntetését ígérte, de húsz évvel később a fasizmus sok olasz számára „a zsarolásnak, a gyengék kizsákmányolásának, az igazságtalanságnak, erkölcstelenségnek" a szimbólumává vált, ahogy arról egy informátor beszámolt 1942-ben. Még Mussolini lánya, Edda is elismerte a valóságot, amikor éhező gyerekeket látott Palermóban. „Voltam Albániában és Oroszországban is már, de még soha nem láttam ekkora szenvedést és fájdalmat", írta apjának felháborodva. 1942-ben rekordszámú letartóztatás történt a Duce megsértése miatt, és 1943-ban a korábbiakhoz képest már jóval kevesebb levél érkezett a fényképét kérve. Ekkor Mussolini már alig-alig jelent meg a nyilvánosság előtt, betegségéről, haláláról szóló pletykák kaptak szárnyra. Amikor a rádióban beszélt, az emberek nem voltak biztosak benne, hogy valóban őt hallják-e. Addig oly ragyogó imázsa egyszerűen megfakult.[10]

„A történelemben ritkán volt egy kormány megdöntése ennyire esedékes, és ritkán voltak rá ennyire kevéssé felkészülve, mint Olaszországban 1943. július 25-én", írta Friedrich-Karl von Plehwe, a római német nagykövetség katonai attaséjának adjutánsa, amikor a Fasiszta Nagytanács leváltotta Mussolinit. (A tanácsot 1939 óta nem hívták össze.) A szövetségesek hetekkel korábban partra szálltak Szicíliában, és a Duce már minden

legitimációját elvesztette a tanács számos tagja előtt, akiket folyamatosan cserélgetett. Giuseppe Bottai oktatási miniszternél, aki a kezdetektől hűséges volt Mussolinihoz, akkor telt be a pohár, amikor a diktátor 1941-ben felhívta és ellentmondást nem tűrően a görög frontra rendelte:

> Gépiesen letettem a kagylót. Üres tekintettel bámultam magam elé a semmibe. A negyedik háborúmra szólít fel a Vezérem, ezen a személytelen módon (...) Valami, ami több mint húsz éve minden szívdobbanásomat jelentette, hirtelen abbamaradt: szeretet, hit, odaadás. Most már egyedül vagyok, a Vezérem nélkül.[11]

Két évvel később Bottai a Nagytanács azon tagjai közé tartozott, akik július 24-én éjjel 19–7 arányban a Duce leváltása és Olaszországnak a kilátástalan helyzetből való kiszabadítása mellett döntöttek. Mussolini fel sem fogta beosztottjai lázadását, másnap úgy látott munkához, mintha mi sem történt volna. A király, aki Pietro Badoglio marsallt nevezte ki kormányfővé, magához rendelte, majd a Ponza-szigeti börtöntelepre vitette Mussolinit, akit végül a Gran Sasso-hegység egyik csúcsán, egy szállodában helyeztek házi őrizetbe.

Húsz éven keresztül az olasz állami rádió Mussolini propagandáját közvetítette. Július 25-én 22:47-kor mondták be, hogy uralma véget ért. A városok és falvak központjában nagy ujjongás kezdődött. A szülők felébresztették gyermekeiket, hogy elmondják nekik a jó hírt. Ledöntötték, összetörték a Mussolini-szobrokat, az ablakokból kidobálták a róla készült képeket. Az emberek a fasiszta egyenruhájukból és párttagsági igazolványukból máglyát raktak, egy római villamosra pedig a következő transzparens került: „A tragikus farsangnak vége!" A hűséges fasiszták, akiket elöntött a gyász és a rettegés, otthonukba rejtőztek. Carlo Ciserit még 1920-ban, ifjúkorában bűvölte el Mussolini. „Valamiféle szédülés fogott el, megdöbbentem, összezavarodtam, képtelen voltam megszólalni", mondta el, mit érzett a hír hallatán a kenyai brit hadifogolytáborban. 1943 nyarán, ahogy a szövetségesek nyomultak előre az itáliai félszigeten, az egész ország bizonytalanságban, kiszolgáltatva élt, miközben a hadsereg továbbra is a tengelyhatalmak oldalán harcolt, noha a Duce már nem volt hatalmon.[12]

Badoglio marsall szeptember 8-án megadta magát a szövetségeseknek, ezzel Mussolini másodjára is színre léphetett. A király és Badoglio az ország déli részén, a szövetségesek által felszabadított területen akarta felállítani az olasz királyságot. Közben a németek, azt gondolva, hogy elárulták a tengelyhatalmakat, 800 000 Olaszországban vagy külföldön szolgáló olasz katonát deportáltak a Birodalom területén található koncentrációs táborokba. Szeptember 12-én Otto Skorzeny SS-tiszt kommandósaival kiszabadította Mussolinit, és Németországban újra találkozhatott a családjával. A nácik figyelme nem tévesztette meg a Duce feleségét, Rachelét: most már a németek irányítottak.[13]

„Olaszország fele német, fele angol. Nincs többé olasz Olaszország", írta a partizán Emanuele Artom szeptember 9-én, ahogy Hitler Mussolinit ültette a német kliensállam, a Salòi Köztársaság élére. Mivel polgárháború robbant ki a nácik által támogatott olasz fasiszták és a szövetségesek által támogatott partizánok között, Olaszország munkaerejét, élelmiszerellátását és hadseregét a német háborús gépezet igényeinek rendelték alá.[14] Az évek óta tartó fasiszta, antiszemita propaganda és törvényalkotás – beleértve az olasz zsidók 1938-as összeírását is, segített az olaszoknak és németeknek a zsidókat levadászni és vagyonukat kisajátítani. Olasz vasutasok vezették azokat a vonatokat, amelyekkel a zsidókat deportálták vagy a Trieszt melletti Risiera di San Sabbia táborba vitték, ahol Franz Suchomel, a korábban Sobibórban és Treblinkában szolgáló SS-tiszt űzte mesterségét. Az 1943 és 1945 között olasz területekről deportált csaknem 9000 zsidónak mindössze 12 százaléka tért haza. Sok nem zsidó olasz, köztük a papság is, otthonokban, gyárakban és kolostorokban bújtatta a zsidókat.[15]

Európa legnagyobb ellenállási mozgalma ekkor, 1943 őszén alakult ki. Több mint ötven országból érkeztek harcosok, a 9000 fős kezdeti magból 1945-ig több mint 250 000 főre duzzadt a partizánok létszáma. Líbiaiak és az olasz birodalmi elnyomás más túlélői ragadtak fegyvert a fasiszták ellen, csatlakoztak szökött szövetséges hadifoglyok és orosz partizánok is. Becslések szerint 44 000 ellenálló halt meg.[16] Az ellenálláshoz való csatlakozás újjáélesztette a fasizmus által megvetett becsületkódexeket és humanitárius elveket. Az ellenállók soraiban voltak olyan hivatásos katonák, mint Quirino Armellino tábornok, és olasz zsidók, mint Primo Levi, akit partizánként vettek őrizetbe, majd Auschwitzba deportáltak. Ilio Barontini kommunista gerilla korábban a szovjet Vörös Hadseregben, illetve a mandzsúriai maoistákkal vett részt kiképzésen, majd harcolt Spanyolországban és az etióp ellenállók soraiban is. Hazatért és „Dario" néven

parancsnoka lett egy ellenállási csoportnak Emilia-Romagnában. A partizán Ada Gobetti, akinek férjét, Piero Gobetti újságírót 1926-ban halálra verték a fasiszták, az ellenállást a „szolidaritási kötelék helyreállításának" tekintette, amely „nem vér, ország vagy szellemi hagyományok közösségén alapul, hanem azon az egyszerű emberi érzésen, hogy egy vagyok a sokasággal."[17]

Mussolininak, aki ahhoz volt szokva, hogy a sokaság vele, az egy és egyetlen vezetővel, a Ducéval érez együtt, a Salòi Köztársaság fennállása alatt egyre fogyatkozó hatalom csak kellemetlenséget hozott. Állandóan kísérte őt egy SS-autó, és a németek az ő beszélgetéseit is rögzítették. Az 1944 nyarán, a *Corriere della Sera* hasábjain megjelent írásai jól mutatják, hogy az autoriter vezető általában másokat okol azokért a bajokért, amelyeket ő maga okozott. „Nem meglepő, hogy az emberek lerombolják a saját maguk által felépített bálványokat. Talán ez az egyetlen módja annak, hogy emberi léptékűvé tegyék őket" – írta a bukásakor, mintha az elnyomásnak vagy önnön alkalmatlanságának semmi köze nem lett volna sorsa alakulásához. Az egyik korábbi bálványimádó, Tullio Cianetti (egyik minisztere, akit azért börtönöztek be, mert 1943-ban Mussolini eltávolítása mellett szavazott) elismerte, hogy túlságosan el volt ragadtatva „Mussolini csodatételeitől", és elvakította őt annak az embernek a kultusza, „aki tud, előre lát és elér mindent", s így nem látta, hogy a diktátor katasztrófába vezeti Olaszországot.[18]

A kommunista partizánoknak azonban Mussolini végül is „halandónak" bizonyult: 1945. április 27-én fogták el őt és szeretőjét, Petaccit, másnap agyonlőtték őket, 29-én pedig holttestüket a milánói Piazzale Loretóra vitték, ahol valaki egy jogart helyezett Mussolini kezébe. „Soha senki nem nézett úgy az olaszokra, mint ő, amíg élt", írta Curzio Malaparte a Duce oly sokakat megragadó tekintetéről. Most az olaszok megtorolták, hogy elárulta a bizalmukat, a holttestére vizeltek, és arcát felismerhetetlenné verték. Végezetül, hogy minél több ember láthassa, valóban meghaltak, Mussolini, Petacci és több más fasiszta vezető holttestét lábuknál egy benzinkút tetejére akasztották, mielőtt a hullaházba vitték mindet.[19]

Mussolini még halálában is hatott néhány olaszra. 1946-ban maradványai három hétre eltűntek, miután néhány fasiszta egyszerűen kilopta a jeltelen sírból. Ezután az állam még a család előtt is titokban tartotta, hogy hol van a holttest (amelynek az egyik lába ekkor már hiányzott), végül 1957-ben szülőhelyén, Predappióban helyezték kriptába. Itt volt vele

Rachele, aki túlélte férje minden szeretőjét, és jobban ismerte őt, mint bárki más a világon – valószínűleg ezért sem hajolt meg a nagysága előtt. „A férjem oroszlánnak tűnt, de valójában meglehetősen szomorú és kicsi ember volt", mondta egy újságírónak 1946-ban.[20]

* * *

SOKAN SEJTETTÉK, hogy Hitler előbb-utóbb öngyilkos lesz. Josef Ranald tenyérjós, akivel 1932-ben ismerkedett meg, öngyilkosságra való hajlamot és „erőszakos halált" jósolt. A Führer azonban magabiztosnak és megállíthatatlannak tűnt a második világháború kezdetén. Ő az „egyetlen porondmester", állapította meg az író André Gide, miután a franciák megadták magukat a náciknak 1940-ben. „Ugyanazok, akiket most letipor, nemsokára kötelesek lesznek imádni őt, miközben átkozzák."[21]

Ahogy a háború haladt előre, a németek egyre kevésbé tudták imádni Hitlert. A Szovjetunió 1941-es lerohanása elhúzódó kétfrontos háborúhoz vezetett, és az 1942–1943-as sztálingrádi vereség meghatározó sebet ejtett a náci katonai és faji fölény doktrínáján. 1942 és 1945 között a szövetséges bombatámadások félmillió embert öltek meg 130 városban. Sem étel, sem ruha nem jutott németek tömegeinek. A nők halott férjük vagy testvéreik ruházatát viselték, a munkások keleten pedig rongyokkal bugyolálták be a lábukat cipő helyett. Még az auschwitzi és majdaneki gázkamrák áldozataitól összegyűjtött 111 000 pár cipő és 155 000 kabát sem tudta fedezni az igényeket.[22]

Mint minden diktátorból, a Führerből is hiányzott az empátia. A Németország sorsában bekövetkezett fordulat kihozta belőle „jellemének igazán rémisztő gyengeségét", ahogy azt Walter Warlimont tábornok az 1940-es norvégiai megszállás során történt kudarcoknál tapasztalta. Hitler beszédei, amelyek egykor megalapozták a német néppel való érzelmi kötődést, megváltoztak: eltűnt belőlük a hév és a megnyugtató magabiztosság. A neki címzett levelek és autogramkérések száma drasztikusan lecsökkent, és fokozódott a felé irányuló kritika. 1942-ben rekordszámú büntetőeljárás indult Hitler-ellenes megjegyzések miatt.[23]

Amíg Mussolini szexszel csillapította a szorongását, Hitler az orvosa, Theodor Morell által adott gyógyszerek tucatjait tömte magába. Ezek azonban nem segítettek tisztábban látni a valóságot. Franz Halder tábornok aggodalmát fejezte ki, hogy Hitlernek „az ellenség képességeinek alá-

becsülésére való krónikus hajlama lassan groteszk mértéket ölt". Egy nő egy schweinfurti óvóhelyen azt jósolta, hogy „minket itt hagy ebben a zűrzavarban, és golyót repít a saját fejébe". „A Führert valóban Isten küldte, csak nem azért, hogy megmentse Németországot, hanem hogy tönkretegye", mondta egy német Hitler nagy nemzeti-birodalmi terveiről.[24]

A Vörös Hadsereg 1945 januárjában elért Németországba (a nyugati szövetségesek márciusban érkeztek), ezzel megkezdődött a koncentrációs táborok felszabadítása. Auschwitz-Birkenauban a még járni képes nők asztalterítőket vittek az SS tábori irodáiból, hogy a rabruha helyett „felszabadító ruhákat" készítsenek – mintegy első lépésként identitásuk visszaszerzéséhez. Hitler leköltözött berlini bunkerébe, és sorsukra hagyta a németeket. Mussolinihoz hasonlóan ő is saját népét hibáztatta a kibontakozó katasztrófa miatt, sőt még ennél is tovább ment, úgy érezte, méltatlanok, ezért meg kell semmisíteni őket. „Hadd pusztuljon el, pusztítsa el valamilyen erősebb hatalom. (...) Nem fogok könnyeket hullatni a német nemzetért", jelentette ki Hitler már 1941 őszén, amikor a bukás eshetőségéről beszélt, mély megvetéssel saját népe iránt. 1945. márciusi Néró-parancsa előírta a létfontosságú katonai és szállítási infrastruktúra megsemmisítését, de ennek végrehajtását saját építésze, az akkor éppen a fegyverkezésért és haditermelésért felelős miniszter, Albert Speer minden erővel igyekezett megakadályozni.[25]

Hitler születésnapján, április 20-án a szovjetek tűz alá vették a szövetségesek által már körülvett Berlint. Néhány nap múlva Annemarie Heise divatházából egy elegáns ruhát rendeltek a Führerbunkerbe: Eva Braun viselte az április 29-én tartott esküvőjükön, azon a napon, amikor Hitler értesült Mussolini haláláról és holttestének meggyalázásáról. Másnap mindketten véget vetettek életüknek, s hogy a halálából ne legyen „látványosság", Hitler előre megparancsolta, hogy holttestüket majd égessék el a bunker udvarán. Mussolinitól eltérően ő megúszta a nyilvános megaláztatást, de a Vörös Hadsereg elvitte a hamvait, így azok az általa oly mélyen gyűlölt kommunisták birtokába kerültek.[26]

A holttest hiánya megfosztotta a németeket attól a katartikus élménytől, ami az olaszoknak megadatott: hogy maguk győződhessenek meg a diktátor haláláról. Néhány követőjének így lehetősége nyílt meggyőződéssel hirdetni, hogy Hitler Argentínába menekült. Több tízezer ember azonban követte az öngyilkosságba, valamiféle félreértelmezett katonai becsület miatt, vagy a kilátástalanság és a szégyen keveréke által hajtva.

Ekkor ölte meg magát Magda és Joseph Goebbels, Hitler ügyvédje, Hans Frank, a német tábornokok és admirálisok 10-20 százaléka, valamint számtalan NSDAP-tag és köztisztviselő. 1945 júliusában, amikor Németország romokban hevert, az amerikai hadsereg hírszerző tisztjei kihallgatták Hitler húgát, Paulát. „Őszintén meg kell vallanom, hogy jobban szerettem volna, ha eredeti ambícióját követi, és építész lesz", fogalmazott milliók nevében.[27]

* * *

MINDEN DIKTÁTOR MEG VAN GYŐZŐDVE, hogy őt az isteni gondviselés kíséri, de Franco halála azt mutatja, hogy neki tényleg különleges sors jutott. Nyolcvankét évesen, saját hazájában halt meg betegségben, több mint három évtizedes elnyomó uralkodás után. Jól ismerte az autoriter játékszabályokat, és tökéletesen játszotta a szerepét. Nem véletlenül élte túl társait, ebben több dolog is segítette. Egyrészt azzal, hogy nem csatlakozott a tengelyhatalmakhoz a második világháborúban, sorsa teljesen elvált Hitlerétől és Mussoliniétól, s lehetővé tette önnön rehabilitációját a hidegháború időszakában. Másrészt fasiszta elvbarátaihoz képest egyszerűbb életet élt, már ami a szexet, a drogokat és a területi expanziót illeti. Minden figyelmét arra fordította, hogy hazájában bebiztosítsa tekintélyét, és üldözze a baloldalt. „Franco politikai stratégiája végtelenül egyszerű – írta Salvador de Madariaga történész. – Nincs olyan tette, ami ne a hatalom megszilárdítására irányulna... Az egyetlen dolog, amiben Franco hisz, az saját maga."[28]

Francónak az a meggyőződés adta a legfőbb legitimitást, hogy a polgárháború után békét hozott Spanyolországra, megmentve az országot a baloldali apokalipszistől. A valódi siker azonban inkább abban rejlett, hogy erőszakcselekményeinek emlékei körül csendet tudott teremteni. Ha valaki baloldali harcos volt, és el akarta kerülni az üldöztetést, akkor „sokkal fontosabb felejteni, mint emlékezni", fogalmazta meg egy köztársaságpárti veterán. A kényszermunkásokkal építtetett, 1959-ben felavatott, s a „nemzeti megbékélés" emlékművének szánt Elesettek Völgye, ahol nacionalista és köztársaságpárti harcosok is nyugszanak, annak az emlékezetpolitikának a szimbóluma, amely Franco halála után, 1977-ben a Feledés Paktuma által amnesztiát biztosított az elkövetőknek.[29]

Franco évtizedekre meghatározta Spanyolország történetét, de az idő kerekét nem tudta visszaforgatni. 1969-ben utódjául kinevezte János Károly

herceget, de továbbra is hatalmon maradt. Állapota a Parkinson-kór és más betegségek miatt folyamatosan romlott; holttestét 1975-ben az Elesettek Völgyében lévő egyik kriptába helyezték. Más holttestek, amelyeket a polgárháború idején a nacionalisták országszerte jeltelen tömegsírokba dobtak, ezután kerültek felszínre. Számos helyen sírásókat fogadtak fel, hogy a tömegsírokból kihantolják és így újratemethessék szeretteiket. Ezek a félig-meddig titkolt helyi kezdeményezések több mint 100 000 ember sorsára vetettek fényt, és a folyamat napjainkban is tart: ma már régészek, antropológusok tárják fel a tömegsírokat, és azonosításuk után Franco áldozatainak földi maradványait átadják a családjuknak.[30]

Ez történt Catalina Muñoz hamvaival is. Ő 37 éves volt, négy gyermek anyja, a legfiatalabb, a 9 hónapos Martin épp a karjában volt, amikor 1936 augusztusában a nacionalisták érte jöttek. Még a zsebében volt a csörgő, amikor lelőtték és egy tömegsírba dobták Palencia tartományban. Martint a nagynénje nevelte fel, és miután baloldali apja 17 év után hazatért a börtönből, anyjáról soha nem esett szó. A csörgőt, Muñoz csontvázával együtt, 2011-ben találta meg egy régészcsoport. Amikor a csaknem 80 éves Martint megkeresték, ő kezdetben hallani sem akart az egészről. Húga, Lucia, és lánya, Martina, akiket az *El País* újságírója keresett meg, exhumáltatták Muñoz maradványait, és végül 2019-ben újratemették a férje mellé a Cevico de la Torre temetőben. Az egybegyűltek csörgőket ráztak a tiszteletére, és Martin is visszakapta a sajátját. *„Qué tiempos aquellos"* ('Micsoda idők voltak'), mondta halkan, kezében tartva az anya és fia közötti szeretetteljes kapcsolat félbeszakításának szimbólumát.[31]

Alig négy hónappal ezután újra Franco holtteste került a középpontba. A Szocialista Párt régóta követelte, hogy Franco holttestét távolítsák el az Elesettek Völgyéből, mondván, hogy annak semmi keresnivalója egy közpénzből fenntartott emlékhelyen. Franco családjával és a Francisco Franco Alapítvánnyal zajló, évekig húzódó pereskedés után Franco maradványait az El Pardo-palota melletti temetőbe helyezték át. Franco támogatói szerint ez a lépés „újra elmélyíti a spanyol társadalomban található szakadékokat". Ezzel szemben inkább lezárt egy történelmi időszakot, amelyben Franco hatalmi kultusza még ragyogott. Az Elesettek Völgye a történelemoktatás egyik helyszínévé vált, amint azt a 2007-ben elfogadott, az emlékezésről szóló törvény előírja. Mivel a sírok feltárása ma is zajlik, s az elhivatottság és a büszkeség ezernyi apró emléktárgya – jegygyűrűk, hajtókák, babacsörgő – kerül holttestek mellől az élőkhöz, a Franco-diktatúra által a spanyol társadalomban véghez vitt rombolásról is teljesebb képet kapunk majd.[32]

* * *

PINOCHET MINDIG IS PÉLDAKÉPÉNEK TEKINTETTE Francót. Részben sikerült is a spanyol vezér útját követnie: ő is természetes halált halt a szülőföldjén, elkerülve a száműzést vagy a kivégzést. De Pinochet számára sokkal bonyolultabb volt a vég. Fokozatosan veszítette el a hatalmát: az 1988. októberi népszavazáson kiszorították a hatalomból, 1998-ban pedig letartóztatták Londonban, s végül a kétezres évek elején leleplezték korrupciós ügyeit is. Csak arra figyelt, amit hallani akart, például az 1980-as években egyáltalán nem foglalkoztatták azok az előjelek, amelyek arra utaltak, hogy az amerikai kormányban egyre többen gondolják úgy, eljárt felette az idő. Amikor Harry Barnes chilei amerikai nagykövet, megszegve a szokásjogot, találkozott az ellenzékkel, Pinochet kitiltotta Barnest az elnöki palotából, mintha ez megoldaná a problémát. De legfőképpen népe elszántságát becsülte alá. Azt az elhatározást, hogy megszabadulnak tőle, és helyreállítják a demokráciát.[33]

Az 1988-as népszavazás, amelyet az 1980-ban elfogadott alkotmány írt elő, arra irányult, hogy Pinochet hivatalban maradjon-e. A kampány során bejárta az országot, s egyebek közt új lakásokat osztogatott, hogy megnyerje magának a szegényeket. Mégsem volt ez demokratikus szavazás: az ellenzék kampányirodáit felrobbantották, önkénteseket vertek meg, gyűléseiket erőszakkal oszlatták fel, és több ezer embert letartóztattak. Pinochet televíziós üzenetei a régi, manipulatív módszereket alkalmazták, a baloldali anarchiától való félelmekre játszottak rá, s a chileieknek azt a borzongatónak szánt üzenetet küldte: szavazzon rám, mert különben…[34]

Érdekes, hogy az ellenzék ebben a fenyegető légkörben is milyen sikerrel tudta mozgósítani a társadalmat. Fontos lépés volt, hogy a Pinochet-ellenes pártok félretették nézeteltéréseiket, és több mint tucatnyian tömörültek koalícióba, a *Concertación*ba. A junta a puccs után megsemmisítette a választói névjegyzéket, de most a Nemzeti Alapítvány a Demokráciáért és a Polgári Keresztes Hadjárat bő kétmillió dolláros amerikai segítséggel 7,4 millió chileit regisztrált, és 120 000 választási megfigyelőt, számlálóbiztost képzett ki. Az aktivisták házról házra jártak, hogy meggyőzzék az

embereket arról, hogy számít a szavazatuk, és egy bizottság a hivatalossal párhuzamosan, külön is számolni fogja a szavazatokat.[35] Az ellenzék gondosan megtervezett módon, pozitív hangvételben kampányolt a korábbi tömegdemonstrációkból származó szlogennel, a „gondoskodás és szolidaritás iránti vággyal". A CADA művészkollektíva az 1988 szeptemberében tartott, százezreket vonzó „örömfelvonuláson" lépett színre újból. A hétköznapi, de lelkesedéssel teli embereket mutató televíziós bejátszások reménykedésre adtak okot.[36]

Az ellenzék vezetőjéül kiválasztott mérsékelt kereszténydemokrata Patricio Aylwin segített helyreállítani a politikába vetett bizalmat. Kissé kinyúlt pulóvereivel és derűs modorával a jogászprofesszor egy minden erőszakosságtól mentes közpolgár férfi benyomását keltette. A konzervatívokat azzal is megnyugtatta, hogy nem állt szándékában eltérni a neoliberális gazdaságpolitikától. Más ellenzéki vezetők inkább konfrontatívabb szerepet játszottak. 1987 decemberében a szocialista Ricardo Lagos átlépett egy határt azzal, hogy Pinochetet a televízióban „kínzások, merényletek és emberijogsértések" elkövetésével vádolta meg, és azt mondta az őt elhallgattatni próbáló, ideges riportereknek, hogy „15 évig hallgattunk, ideje megszólalni". Az olyan új lapok, mint a *La Época* feldolgozták és bemutatták a katonai erőszak „rejtett történetét", még a junta mellett álló újság, az *El Mercurio* is az emberi jogokkal kezdett foglalkozni, hogy visszaszerezze 13 százalékosra zsugorodott olvasótáborát. Mire eljött a népszavazás, Pinochetnek már nem volt túl sok beleszólása abba, hogy miként beszéljenek a tetteiről.[37]

A diktátor vereségének 1988. október 5-i híre az egész világon címlapra került, de az ellenzék 54,7 százalékával szemben elnyert 43 százaléknyi voks azt mutatta, hogy Chile mélyen megosztott országként kezdi meg az útját a demokráciához vezető úton. A törvények lehetővé tették, hogy Pinochet még 1998-ig a fegyveres erők vezetője legyen, majd életre szólóan szenátorrá váljon, ezzel mentesülve az esetleges büntetőeljárások alól. Utolsó hivatalban töltött évében megpróbálta korlátozni az új demokrácia lehetőségeit, például azzal, hogy hozzá hű bírák kinevezésével felduzzasztotta a chilei legfelső bíróság létszámát. Pinochet ezzel együtt sem tudta megakadályozni azokat az intézkedéseket, amelyeket Aylwin kormánya az 1990-es évek elején a diktatúra igazságtalanságainak enyhítése érdekében tett. Az áldozatok családjai jóvátételi kártérítést kaptak, több száz politikai foglyot kegyelemben részesítettek, az egykor külföldre menekültek pedig

segítséget kaptak a hazatelepüléshez: 1994-re a 200 000 chilei emigráns közül 50 000 tért haza.[38]

Pinochet embereinek felelősségre vonása nem ment ilyen gyorsan. Pinochet 1978-as amnesztiája megakadályozta az igazságszolgáltatási eljárások megindítását a terror legkeményebb éveiben elkövetett cselekedetek miatt, és megmentette a börtöntől a DINA olyan szadistáit, mint például Ingrid Olderock. Mások azonban a börtönbe jutottak, például Manuel Contreras, a DINA egykori vezetője, aki Orlando Letelier 1976-os meggyilkolásáért ült először 1995 és 2001 között, ezt követően pedig összesen több száz évre ítélték. Paul Schäfer, a neonáci Colonia Dignidad szervezet vezetője 2005-ben került börtönbe élete utolsó éveire. 2007-re tábornokok tucatjai, valamint közel 500 tiszt és korábbi DINA-ügynök ellen indítottak eljárást. Ez a szám 2015-ig 800-ra nőtt.[39]

Pinochet emlékiratainak 1994-ben megjelent utolsó kötetéből megérthetjük, hogyan élte meg ő maga a diktatúra végét. Csodálóival készült fotók sora, Kissinger és más külföldi nagyságok dicsérő szavai, Caesar és Napóleon emlegetése hivatott hangsúlyozni Pinochet „választási esetlegességeken" túlmutató történelmi szerepét. Sötétebb hangulatúvá válik az írás, amikor a népszavazást már Fidel Castro és az amerikai tisztségviselők „transznacionális" összeesküvéseként írja le, valamint a „hosszú kések éjszakájához" hasonlítja. A diktátorok számára a hatalom elvesztése lezuhanás egy lélektani szakadékba – Pinochet a népszavazást önmaga megsemmisüléseként látta.[40]

1998 vízválasztó év volt. Londonban, ahová Pinochet orvosi kezelésre érkezett, emberiesség elleni bűntettek miatt házi őrizetbe helyezték. A vádeljárást a spanyol nemzeti bíróság, az Audiencia Nacional bírája, Baltasar Garzón kezdeményezte. Garzón az egyetemes joghatóság elvét alkalmazta, amikor Pinochet kiadatását kérte, hogy Spanyolországban bíróság elé állíthassa. A Lordok Háza precedenst teremtett azzal, hogy Pinochet mentelmi jogát nem ismerte el, a brit Belügyminisztérium azonban – rossz egészségi állapotára hivatkozva – 2000-ben hazaengedte a diktátort. Amikor gépe leszállt Santiagóban, Pinochet egy diktátorhoz méltó csodát produkált: hirtelen meggyógyult, felállt a tolószékéből, hogy élvezni tudja a fogadási ünnepséget.[41]

A volt diktátor londoni letartóztatásának híre azonban beindította az igazságszolgáltatás gépezetét. Gladys Marín, a Chilei Kommunista Párt vezetője már hónapokkal korábban benyújtotta az első keresetet, melyben

Pinochetet név szerint megnevezve vádolták népirtással, emberrablással és más emberi jogi bűncselekményekkel. Londonban Cristina Godoy-Navarrete, aki egyetemistaként szenvedte el a DINA brutalitását, egyike volt annak a korábban bebörtönzött négy embernek, akik követelték, hogy emeljenek vádat Pinochet ellen emberrablás és kínzás bűntette miatt. Pinochetet végül megfosztották mentelmi jogától, és eljárást indítottak ellene a Halálkaravánban és a Kondor-hadműveletben játszott szerepe miatt. Több vádemelés is történt, de a katonaorvosok demenciát megállapító – enyhén szólva kétséges – diagnózisa megmentette őt a vádlottak padjától.[42]

Pinochet brutalitásai után korrupciós ügyei is lelepleződtek. 2004-ben bukkantak a Riggs Bankban vezetett titkos számlákra, 2005-ben pedig feltárták a Nagy-Britanniával és más országokkal kötött fegyverüzletekből származó visszafizetéseket, amelyek offshore számlákra érkeztek. Az ebből következő, ellene és a családja ellen is szóló vádak adóelkerülés, közpénzzel való visszaélés, pénzmosás és hasonló cselekmények sokaságát sorolták.[43]

Több száz pribékjétől eltérően Pinochet soha nem került börtönbe. Amikor 2006 decemberében meghalt, már több száz büntetőügy folyt ellene, de még egyikben sem született ítélet. „A halál elkapta még az igazságszolgáltatás előtt", kommentálta Pedro Lemebel író és művész a diktátor halálát. A temetésen Francisco Cuadrado Prats, a meggyilkolt Carlos Prats tábornok unokája Pinochet koporsójára köpött. Augusto Pinochet Molina, a diktátor unokája a búcsúztatáson Chile megmentőjeként magasztalta nagyapját, ezért másnap eltávolították a hadseregből.[44]

„Az idő sajnos a halál és a felejtés oldalán áll", írta Ariel Dorfman chilei száműzött, de a folyamatos bírósági ügyek életben tartották Pinochet bűneinek emlékét. A chileiek figyelemmel kísérték a Kondor-hadművelet 2013–2016 közötti bírósági tárgyalását, amelyet Buenos Airesben tartottak, de Chilében, Paraguayban, Bolíviában és Uruguayban is élőben közvetítettek. A tárgyalóteremben a biztonsági üvegfalon keresztül az emberek elhunyt szeretteik elmosódott fotóit mutatták a vádlottaknak.[45] Pinochet úgy gondolta, hogy Franco példáját követi, és méltósággal, a titkait őrizve tér örök nyugovóra. Ám mihelyst elvesztette hatalmát, emberi jogi aktivistákkal, oknyomozó újságírókkal és nemzetközi jogra szakosodott bírákkal kellett szembenéznie. Ők jelentik a nemezist a 21. század diktátorai számára is.

* * *

KADHAFI AZT HITTE, KIDOLGOZTA a tökéletes átmenetet az önkényuralom új korszakába. Francónál is könnyebben szövetkezett korábbi ellenségeivel, ha úgy látta, hatalmi túlélése azt követeli meg. Partnere lett a Nyugatnak, amikor 9/11 után maga is felült az iszlámellenes hadjárat hullámára. Nem állt szándékában sem száműzetésbe vonulni, mint Mobutu és Amin, és nem kívánt Szaddám Huszein sorsára jutni, akit amerikai katonák rángattak elő a föld alatti bunkeréből, és a saját népe végezte ki, miután bűnösnek találták emberiesség elleni bűncselekményekben.

A kétezres évek közepén-végén Kadhafi kísérletet tett némi liberalizációra, hogy megfékezze az egyre növekvő belső ellenzéket. Fia, Szaif al-Iszlam, aki doktori fokozatot szerzett a London School of Economics-on, egy új Líbia jelképe lett. Szaif al-Iszlam kínzások elleni kampányt, valamint „megjavulás és bűnbánat" programot indított az iszlamista foglyok számára (közülük százat szabadon engedtek 2006-ban). Az állami Al Ghad médiacsoporthoz tartozó Libya Press hírügynökség, az Al Libya tévétársaság és számos újság elkezdett finoman foglalkozni a korrupció kérdésével. Ám akárcsak Pinochet, Kadhafi is veszélyesnek találta a belföldi reformot. 2010 végére leállította fia kísérleteit, és letartóztatott számos Al Ghad-alkalmazottat.[46]

Kadhafinak a Nyugattal szembeni ellenérzései mindvégig változatlanok maradtak. 2003-ban vállalta, hogy 1,5 milliárd dollárt fizet az 1988-ban Skócia és az 1989-ben Niger fölött felrobbantott repülőgépek utasai családjainak. 2009-ben azonban kormánya hamisan azt állította, hogy nem tudja visszafizetni a kártérítéshez felvett „hitelt". Kadhafi azt is követelte, hogy a nyugati olajcégek fizessenek Líbiának jóvátételt, különben „súlyos következményekkel kell szembenézniük". Akik engedtek a zsarolásnak, lényegében honfitársaik meggyilkolásáért fizettek.[47] Amikor Kadhafit ugyanabban az évben felkérték, hogy beszédet tartson az ENSZ Közgyűlése előtt, bemutatkozásként harsányan kikelt a nyugati imperializmus ellen. Trump is lehetőséget látott Kadhafi 2009-es New York-i látogatásában, de végül sikertelenül próbálta bevonni a líbiai diktátort egy „mediterrán városi tengerpart" nevű projekt finanszírozásába. Az eset mégis mutatja, hogy mind a külföldi elit, mind Kadhafi hasznot húzott abból, hogy közeledett a Nyugathoz.[48]

„Lesznek, akik meghalnak, de az emberek majd megfeledkeznek róluk, azonban az eredmény az lesz, hogy diadalmaskodik a jog, a jó, a fejlődés" – ez volt Kadhafi „filozófiája". Ám a saját népe iránt érzett megvetése,

a szeretet és az emlékezés lebecsülése 2011-ben végül megbosszulta magát. A líbiai forradalom azoknak a nőknek a köreiben kezdődött, akik évek óta tiltakoztak a bengázi bíróság épülete előtt, és információt követeltek az Abu Szalim börtönében eltűnt családtagjaikról. Az őket képviselő Fathi Terbil emberi jogi ügyvéd február 15-i letartóztatása már túlment az igazságtalanság addig elfogadhatónak tűnő határán. Az „arab tavasz" tunéziai és egyiptomi sikerének hatására a tucatnyi tüntetőből másnapra több száz lett, a 17-ei „harag napjára" pedig több ezer. Amikor a rendőrség belelőtt a békésen tüntetők tömegeibe, az emberi jogi visszaélések elleni helyi tiltakozásból a rezsim megbuktatására irányuló mozgalom lett.[49]

Kadhafi a kizsákmányolástól való megszabadulást ígérte a líbiaiaknak, de 2011-re milliók szemében ő maga vált a nyomor és a zsarnokság megtestesítőjévé. A líbiai gazdaságot már régóta fojtogatta a korrupció, és a 2008-as válság utáni olajárcsökkenés tovább rontotta a helyzetet. A felkelés középpontjában fiatal, munkanélküli férfiak álltak, de felsorakoztak melléjük a rossz anyagi helyzetben élő középosztálybeliek is. A nők bújtatták és etették a lázadókat, tudósítóként dolgoztak, fegyvert csempésztek, ha kellett, de annak ellenére, hogy részesültek katonai kiképzésben, többnyire távol tartották őket a fegyveres harcoktól – ízelítőül az iszlamizmus „gender-politikájából".[50]

Február 20-ra a forradalom keletről elért egészen Tripolitániáig. Ahogy terjedt, egyre többen álltak át a fegyveres erőktől. A Kadhafi-szövetséges varfalla törzsben mindig is voltak olyanok, akik elpártoltak, például az 1993-as puccs tisztjei, akiknek emlékét a lázadó 93-as dandár is őrizte. Most februárban a törzs bölcse, Akram al-Varfalli üzenetet küldött Kadhafinak az Al-Dzsazírán. „Azt üzenjük a testvérnek – aki már nem testvérünk –, hogy hagyja el az országot."[51]

A száműzetés elképzelhetetlen volt Kadhafi számára. Eleinte megdöbbentették az események, mert azok szöges ellentétben álltak a népszerűségéről szóló állami propagandával, amelyet maga is elhitt. „Mindenki szeret engem – mondta Christiane Amanpour CNN-riporternek a konfliktus kezdetén. – Halálukig védelmezni fognak." Ahogy a felkelés terjedt, döbbenete dühöngésbe fordult. Ahogy azt egy diktátortól elvárhatjuk, a forradalmat személyes árulásnak tekintette. „Nem fogom elhagyni ezt a földet" – mondta február 22-én a népének –, „megfogadom, hogy megtisztítom Líbiát (...) házról házra, sikátorról sikátorra, emberről emberre." Kadhafi itt pontosan úgy beszélt, mint Franco, és márciusban Bengázi ellen indított ostromát a spanyol vezér madridi ostromához hasonlította.[52]

Akár az egykori olasz ellenállási mozgalom idején, hazatértek emigránsok is, hogy harcoljanak Kadhafi ellen. Anvar Haraga 2000-ben, tizenegy évnyi fogság után szabadult az Abu Szalim börtönből, és menyasszonyával Manchesterbe költözött. 2011 augusztusában részt vett a líbiai főváros ostromában, együtt harcolva a Tripoli-brigáddal. Anvar Fekini, a Sorbonne Egyetemen tanult jogász is visszatért Líbiába, hogy részt vegyen az ellenállás megszervezésében. Nagyapja, Mohamed Fekini az 1920-as években az olasz fasiszták ellen harcolt, nagybátyja, Mohieddin Fekini a monarchia idején volt miniszterelnök. Anvar nagyapja harcos bátorságát és nagybátyja reformista attitűdjét képviselte.[53]

A több száz felkelőcsoport némelyike nem fogadta el az Átmeneti Nemzeti Tanácsot mint kormányt, így elég zavaros volt a helyzet. Ezen a NATO katonai beavatkozásai sem segítettek, mivel nem volt világos terv az átmenetre. Berlusconi fellépett a tervezett NATO-beavatkozások ellen, nem látva egyértelműnek a Líbia számára követendő utat (és persze az olajról sem akart lemondani), Olaszország mégis részt vett a márciusban kezdődött légicsapásokban. Augusztusra Kadhafi fellegvárát, Tripolit is körbevették, és az elitek is ellene fordultak. Abdesszalam Dzsallud, aki hatalomátvétele óta Kadhafi leghűbb szövetségese volt, most felszólította a líbiaiakat, hogy „tagadják meg ezt a zsarnokot". Figyelmeztetett, hogy Kadhafi – Hitlerrel ellentétben – nem fog az öngyilkosságba menekülni.[54]

Kadhafi pusztulása inkább Szaddám Huszein és Mussolini halálára hasonlított, nem a Führerére. Október 20-án a NATO-erők a szülőfaluja felé tartó Kadhafi konvojának nagy részét szétlőtték. A Nemzeti Felszabadítási Hadsereg harcosai Szurt városában, egy szennyvízcsatornában találtak rá, onnan rángatták elő. „Mi rosszat tettem veletek?", üvöltötte Kadhafi, miközben ütlegelték és belelőttek. Holttestét Miszrátába vitték, ahol közszemlére tették. Sok líbiai több száz kilométert utazott, hogy saját szemével láthassa: tényleg meghalt.[55]

Szoraja, aki éveket raboskodott Kadhafi főhadiszállásán, egyszerre érzett megkönnyebbülést és szomorúságot a diktátor holttestét látva a tévében. „Azt akartam, hogy éljen, és feleljen a tetteiért." Szoraja kálváriája azonban nem ért véget a zsarnok halálával, mert a Kadhafit támogató és az ellene harcoló katonák is megerőszakolták őt. Ahogy az ENSZ Emberi Jogi Tanácsa és Szeham Szergiva líbiai pszichológus vizsgálata is

megállapította, a rezsim szexuális erőszak-kultúrája a polgárháború alatt folytatódott. A nemi erőszak a bosszú és a megfélemlítés politikájának része lett. A növekvő iszlamista befolyás is a nők szabadságának korlátozásához vezetett. Három nappal Kadhafi halála után az Átmeneti Nemzeti Tanács elnöke, Musztafa Abdul Dzsalil bejelentette Líbia felszabadulását – és a saríján alapuló új jogrendet, ami lazított a poligámia korlátozásán. „Azt hiszem, mindannyian sokkal többet reméltünk" – fogalmazta meg Szamar Asszud pszichoterapeuta 2018-ban. Más nőkkel együtt ő is abban reménykedett, hogy a diktatúra vége a nemek közötti nagyobb egyenlőséghez fog vezetni, vagy legalább egy olyan Líbiához, ahol félelem nélkül lehet élni.[56]

Hisham Matar, akinek a családját szétszakította Kadhafi erőszakossága, éveket várt egy bizonyos napra. 2011 februárjában engedték ki rokonait az Abu Szalimból, kivéve az apját, akinek a sorsáról semmit nem lehetett tudni. 2012-ben, egy évvel Kadhafi halála után, Matar visszatért az országba, amit évtizedekkel korábban elhagyott. Nem tudta meg, mi történt apjával, de találkozott nagybátyjával, Mahmúddal. „Fenntartottam egy helyet a fejemben, ahol továbbra is mindenkit szerethettem és mindenkinek megbocsáthattam", mondta neki Mahmúd, magyarázatként, hogy hogyan élt túl 21 évet a börtönben. „Ezt soha nem tudták elvenni tőlem."[57]

* * *

„SIC TRANSIT GLORIA MUNDI" („Így múlik el a világ dicsősége") – ezt találta mondani Berlusconi, amikor megtudta, hogy Kadhafi meghalt.[58] Egy hónappal később, 2011. november 25-én neki kellett távoznia, miután az államelnök, Giorgio Napolitano lemondásra szólította fel az euróövezet válságának egy kulcsfontosságú pillanatában. Furcsán hétköznapi vég egy ilyen, tiszteletet parancsoló személyiség számára, akivel szemben húsz vádemelés és hét ítélet született (mindet felülbírálták). Az őt leváltó „technokrata" kormány a korábbi EU-biztos, Mario Monti közgazdász vezetésével amiatt is bírálta Berlusconit, hogy a lojalitást többre tartotta a szakértelemnél.

A 75 évesen távozó Berlusconi a férfiasságot megőrző öregedés modelljét képviselte a hívei számára. Plasztikai műtétjeiről tett nyilatkozatai csak növelték vonzerejét mind a férfiak, mind a nők körében. A férfiasságával való dicsekvés feldühítette kritikusait, akik *machismó*jában is a tekintélyelvű kormányzás megnyilvánulását látták, de csodálóit örömmel töltötte el. „A feleségét elveszítette, de a választóit nem", mondta a hírmagyarázó Beppe Severgnini 2009-ben arról, hogy Berlusconi a rendelkezésére álló fiatal női testek között érez késztetést megmutatkozni.[59]

„Én voltam a legutóbbi két nemzetközi csúcstalálkozó sztárja: mindenki velem akart fotót készíteni, pedig én mágnás vagyok, nem politikus", büszkélkedett Berlusconi 2010 decemberében. Valóban, a személyéhez fűződő kultusz nem hagyott teret a pártja (a Forza Italia, illetve 2009-től a Szabadság Népe) fejlődésének, nem lett belőle a vezetőtől független politikai identitás. Berlusconi védelme „a valós vagy elképzelt támadásoktól fontosabbá vált, mint a hosszú távú és széles körű reform" – összegezte Giovanni Orsina politológus.[60]

2011 februárjára a politikai kiábrándultság és a Berlusconival szembeni elégedetlenség fordulóponthoz érkezett. Milliók vonultak utcára harminc olasz városban, és követelték a lemondását. A politikailag legaktívabb, új vezetőt leghangosabban követelő, 25 és 34 év közötti olaszok körében a tiltakozó mozgalmakban való részvétel 2006 óta 28,3-ról 41,7 százalékra emelkedett. 2011 áprilisában folyt a Berlusconi elleni per a fiatalkorú El Mahrouggal folytatott szexuális viszonya miatt. Az esemény komoly médiaérdeklődés mellett zajlott, 110 akkreditált újságíró és 200 tanú jelent meg. Harminchárom, a szexpartikon részt vevő személy volt jelen a tárgyaláson, köztük George Clooney amerikai színész, aki a vacsora után távozott ugyan, de előtte a házigazda még megmutatta neki a „Putyin-ágyat". Berlusconi a vádakat mindig az ő bírósági üldöztetésének és a baloldal rágalmazásának nevezte, de ezek a panelek már nem működtek, amikor a kiskorúval folytatott szex került elő.[61]

Az euróövezeti válságnak is része volt Berlusconi távozásában, de szexizmusa, korruptsága és más autokratákkal kötött szövetségei nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy elveszítse hitelességét az európai vezetők, valamint a pénzügyi és politikai elit előtt. Olaszország elkerülte Görögország, Portugália és Spanyolország sorsát, részben az olaszok erősebb megtakarítási hajlandósága miatt, de az ország 2,6 billió dolláros államadóssága meghaladta az EU és más pénzügyi mentőmechanizmusok lehetőségeit. Berlusconi nem volt hajlandó végrehajtani az EU és az IMF által szorgalmazott megszorító intézkedéseket. Amikor a tízéves futamidejű államkötvények októberben fenntarthatatlanná váltak, az olasz pénzügyi establishment ultimátumot intézett Berlusconihoz: reform vagy lemondás.[62]

Berlusconi hírnevének a kegyelemdöfést az jelentette, amikor az újságírók az október 13-i rendkívüli csúcstalálkozó után megkérdezték Merkelt és Sarkozyt, hogy szerintük Olaszország teljesíti-e kötelezettségeit. Az egyébként mindig diplomatikus német kancellár arcára az „ugyan már!" kifejezés ült, a francia elnök pedig elvigyorodott, és a szobában kitört a nevetés, miközben Berlusconi is ott állt. Spogli nagykövet 2009-ben figyelmeztette Hillary Clinton amerikai külügyminisztert, hogy Berlusconi Putyin „szócsövévé" vált, s ezzel megbízhatatlan vezető és szövetséges lett. Így nyilvánvalóvá vált az is, hogy jelleme és magatartása tehertétel az országnak. Napolitano három hét múlva az elnöki palotába kérette Berlusconit, s közölte vele, hogy le kell mondania.[63]

Berlusconi személyi kultuszának és médiagépezetének erejéről tanúskodik, hogy kényszerű távozása kezdetben nem vezetett a szavazók elpártolásához. Épp ellenkezőleg: ahogy azt később, a 2019-es alkotmányos vádeljárás kezdeténél Trump esetében is láthattuk, az áldozati póz csak erősítette követőinek hűségét. Amikor a Forza Italia pártként újjáéledt a 2013-as választásokon, alig 1 százalékkal maradt le a balközéptől. A pöröly azonban még ugyanebben az évben lesújtott. Berlusconit adócsalás, kiskorúval folytatott szex, lehallgatás és megvesztegetés miatt elítélték, és 2018-ig eltiltották bármiféle hivatalviseléstől. Berlusconi 2017-ben kettejük arcképével díszített paplanhuzatot ajándékozott Putyinnak, de ekkor ő már nem hajtott hasznot az orosz elnöknek, aki talált egy sokkal erősebb szövetségest a saját politikájának európai népszerűsítésére.[64]

Berlusconi megúszta a börtönt, de néhány közeli munkatársa rács mögé vagy legalább házi őrizetbe került. Mivel hetvenen túl volt, engedélyezték számára, hogy egy év közmunkával váltsa ki a büntetését. Ezt egy milánói idősgondozó intézményben töltötte le. A bíróság 2019-ben úgy döntött, hogy Mediaset-beli munkatársa, az ekkor már nyolcvannégy éves Emilio Fede közbeszerzési visszaélések miatti négy év hét hónap büntetését házi őrizetben töltheti le. Marcello Dell'Utri, aki évtizedekig Berlusconi híve és főtanácsadója volt, már nem úszta meg ilyen könnyen. 2014-ben, amikor az olasz legfelső bíróság helybenhagyta a 2004-es, maffia-bűncselekmények miatt kiszabott ítéletét, Dell'Utri a börtön elől Libanonba menekült, de elfogták és kiadták Olaszországnak.[65]

Pinochettel ellentétben Berlusconi nem írt hivatalos emlékiratot, de az elszámoltatásáról – ahogy ő nevezi: üldöztetéséről – szóló története a 2014–2015-ben Alan Friedmannek adott terjedelmes interjúkból pontosan követhető válik. Szerinte a joggal való összeütközéseit csak egy „bírósági puccs" okozta, és megjegyezte, hogy mióta nem szerepel a televízióban, „láthatatlannak" érzi magát. Amikor 2018-ban lejárt a közügyektől való eltiltása, 81 évesen azonnal visszatért a kamerák elé, és a Forza Italia mellett kampányolt, illetve arról viccelődött, hogy tippeket adott Kadhafinak az orális szexről. Az az évi választások megerősítették az óriási változásokat, amelyek a politikából történt távozása óta zajlottak. Beppe Grillo Öt Csillag Mozgalma és Matteo Salvini Liga nevű pártja alkotta Európa első, csak populistákból álló kormányát, a választók csaknem felének támogatásával. A balközép csak 18, a Forza Italia pedig mindössze 14 százalékot szerzett, Berlusconinak azonban újfent sikerült megvetnie a lábát a politikában, 2019-ben az Európai Parlament tagjává választották.[66]

A televízió korának nagymestereként Berlusconi már kevesebb babért aratott az internetkorszakban. Amikor 2011-ben távozott a hivatalából, Franco „Bifo" Berardi társadalomtudós és politikai aktivista figyelmeztetett, hogy egy „fiatalabb és higgadtabb" aspiráns érvényesülhet a „populista hadsereg" vezetőjeként. Ez a személy az 1973-ban született Liga-vezető, Salvini lett, aki olyan ügyesen használja a közösségi médiát, ahogy Berlusconi használta a televíziót. Mint 21. századi erősember, a Twitteren posztol arról, hogy csak olasz nemzeti ételeket-italokat fogyaszt, félmeztelenül pózol, imádja Putyint, és a stratégiailag fontos pillanatokban a rózsafüzérét csókolgatja. Agresszív beszédével és nyílt rasszizmusával is a korábbi tekintélyelvű vezetőket idézi. Európában Berlusconi az elsők között zárta be a bevándorlókat, de 2017-ben Salvini belügyminiszterként Franco és Kadhafi szavait idéző módon fogalmazott, amikor azt mondta, hogy a bevándorlókat „utcáról utcára, környékről környékre kell kitakarítani".[67]

BERLUSCONI 2015 MÁRCIUSÁBAN azt javasolta, hogy „a Forza Italiát alakítsák át Republikánus Párttá". Ugyanebben a hónapban Trump az elnökválasztási kampánystábon belül felállított egy bizottságot azzal a céllal, hogy a Republikánus Pártot a Forza Italia képére formálják. A Grand Old Party autoriter irányba fordulása már Trump megjelenése előtt elkezdődött, így 2020-ra a párt egy olyan egyszemélyi vezető eszközévé vált, akinek az volt a célja, hogy mindenképp hivatalban maradjon és ezzel elkerülje a büntetőjogi felelősségre vonást, fenntartsa a személyi kultuszt, támogassa Putyin külpolitikai céljait, és érvényesítse a szélsőjobb elvárásait. Pippa Norris és más politológusok kutatásai szerint a Republikánus

Párt a liberális demokrácia értékeinek elutasítását tekintve a nyugati világ legszélsőségesebb pártjai közé tartozik. Irányvonala a bevándorlás, a faji és nemi egyenlőség, az LMBTQ+ személyek elleni keresztes hadjáratok, továbbá az etnikai és vallási kisebbségekhez való viszonyulás tekintetében olyan autokraták politikájához áll közel, mint Erdoğan és Modi.[68]

A nukleáris fegyverekhez való hozzáféréssel, a világ legerősebb hadseregének főparancsnokaként Trump sokkal veszélyesebb és kártékonyabb vezető volt, mint Berlusconi. Az olasz médiacézárnak a hatalomban eltöltött évtizede azonban igencsak tanulságos, figyelmeztető történet, különösen Amerika, Brazília és más önkényuralmi támadás alatt álló országok demokratáinak számára. Berlusconi egy nyílt társadalomban működött, de fokozatosan gyengítette a kormány elszámoltathatóságát, az egymás iránti toleranciát, a véleménynyilvánítás szabadságát és más demokratikus alapértékeket. 2009-ben egyesítette pártját a szélsőjobboldali Nemzeti Szövetséggel, hogy megalakítsák a „Szabadság Pólusa" koalíciót, amely az ő 2011-es menesztéséig bevándorlásellenes, fehér-keresztény szellemben kormányozott. Igaz, Olaszország névleg demokrácia maradt, de Berlusconi hivatalát személyes vagyonának és hatalmának gyarapítására használta fel, ahogyan az általa annyira csodált illiberális vezetők is teszik.

KONKLÚZIÓ

Amikor a diktátorok kiesnek a hatalomból, akkor a népük külsőségekben megtagadja és az emlékezetéből is kitörli őket. Úgy „emlékeznek vissza", hogy ők egy hazug valóságban éltek, és arra kényszerültek, hogy egyetlen ember destruktív fantazmagóriáját éljék meg. Egy olasz újságíró „valamiféle álom történeteként" emlékezett vissza a fasizmusra, ami sokak szerint inkább az erőszak és a félelem húsz évig tartó rémálma volt. Ez a szemléletmód a kollaboránsok gondolkodásában minimalizálja önnön vétkességüket a vezér romboló programjának a végrehajtásában. Az adott ország népének kényelmes, ugyanakkor katartikus élmény az ilyen vezető halála – azé, aki azzal kérkedett, hogy egyedi, különleges képességei teszik hivatottá a nemzet vezetésére, így ő tehet a nemzet sanyarú sorsáról, hiszen az övé volt a teljhatalom és azzal minden felelősség.[1]

A diktátorok tulajdonképpen nem tűnnek el örökre, ha elveszítik a hatalmukat. Beivódott emlékük ott marad a nép testében-lelkében. Az izommemória őrzi a tisztelgés mozdulatát, az indulók éneklését, és ettől nehéz megszabadulni. A németországi Friedrichshafen múzeumának igazgatója, Norbert Steinhauser emlékszik, hogy a háború utáni első hetekben, a vasárnapi sétákon anyja mindig fogta az apja kezét, nehogy az a kéz rutinból „Heil Hitler!"-üdvözlésre lendüljön. Egy diktátor a halála után nemcsak az áldozatainak a testében és lelkében élhet tovább, hanem mindenki másban is, mondta a chilei karikaturista, Guillo 2018-ban. A vezérnek és az ő politikájának a jelenlétét, a hatásait csak hosszú évek alatt lehet eltüntetni, főképpen, ha a jelképei, a temetői és az épületei fennmaradnak. A spanyol filozófus, Ortega az ilyen romokat így minősítette: „mocsár, üledék, hulla, csontváz vagy fosszília".[2]

A római Foro Mussolini sportkomplexum – mai nevén Foro Italico – a feketeinges-motívumos mozaikjaival és a Duce jelszavaival tökéletesen jelképezi az egyik következményt: időkapszula. Az építészeti „hagyományőrzők"

és a fasiszta nosztalgia bódulatában élő szélsőjobbosok mind üdvözölték az objektum 2000-ben befejeződött restaurálását. 2012-ben Matteo Renzi középbal miniszterelnök itt jelentette be, hogy Róma megpályázza a 2024-es olimpia megrendezését. S mindeközben ott állt „A fasizmus apoteózisa" című hatalmas festmény (Luigi Montanarini, 1936) alatt, amely megváltó figuraként ábrázolja Mussolinit, tökéletesen érzékeltetve, hogy a diktátor miként kísért még ma is Olaszország mindennapjaiban. Pinochet gazdag könyvtára, amely nagyrészt az ő törvénytelen jövedelmei által lehetővé tett „gyűjtögetés" révén jött létre, ma Santiago egyik turistalátványossága. Vidéki birtokát, Los Boldost azonban hagyták lepusztulni, pedig a hamvait is ott szórták szét.[3]

A diktátor stadionjai, autósztrádái és repülőterei, amelyekben az ő csodálói annak bizonyítékát látják, hogy vezérük a nemzeti nagylét felé kormányozta az egész országot, nem tudják elleplezni uralkodásának katasztrofális következményeit. Az önkényesen kisajátított vagyonok, a kifosztott vállalatok, a felforgatott oktatási rendszer, az eltüntetett szülők, az elrabolt gyerekek és a lemészárolt falvak örök űrt hagynak maguk után. Ahogy az antifasiszta Carlo Rosselli mondta 1930-ban, a bíróság előtt tett tanúvallomásában:

> Volt egy házam: ezek lerombolták. Volt egy újságom: ezek elhallgattatták. Volt egy professzori katedrám: arról eltávolítottak. Voltak és ma is vannak eszméim, méltóságom és ideálom: mert védelmeztem őket, börtönbe kellett mennem. Voltak tanáraim és barátaim – Amendola, Matteotti, Gobetti: ezek megölték őket.[4]

Hét évvel később Mussolini elvette Rossellitől az életét is.
Ami a diktátorok által a hatalom megszerzésére és megtartására használt intézményeket illeti, ezek általában kiüresednek vagy hiteltelenné válnak a vezér bukása után. Mussolini fasiszta pártját, Hitler NSDAP-ját és Mobutu Forradalmi Népi Mozgalmát (MNR) mind feloszlatták. Ugyanezt lehet elmondani a közszolgáltatások rendszeréről és tisztségviselőiről. Kadhafi korrupcióval és nepotizmussal agyonfertőzötten hagyta maga után a líbiai állami bürokráciát, a sajtót, a médiát pedig a propagandagyártás szintjére süllyesztette le.

Ahol a lojalitás fontosabbá válik a szakértelemnél, és szabad utat kap az öncélú erőszak, ott demoralizálódik és szakértő vezetők nélkül marad a hadsereg is, így a balul levezényelt háborúk rendre vereséggel végződnek. Mindez 1945-ben a német katonatisztek tömeges öngyilkosságához vezetett. A chilei hadsereg a junta eltávolítása után is megőrizhette ereje, befolyása egy részét, mivel továbbra is Pinochet maradt a főparancsnok. A 2000-es években azonban tábornokok tucatjai és mintegy 1300 alacsonyabb rangú tiszt ellen indult eljárás az emberi jogok megsértése miatt, és ez „megtizedelte" a parancsnoki kart.[5]

Az autokraták államai külföldi támogatók segítségével sikeresen terelik el a figyelmet az általuk okozott károkról és rombolásról. Állandóan azt hangoztatják, hogy a teljhatalmú kormányzás hatékonyan segítheti a gazdasági növekedést.[6] Az igaz, hogy az önkényuralom idején bizonyos egyének és rétegek meggazdagodnak. A vezérek hozzásegítik cinkosaikat és a pénzügyi eliteket a tőkekoncentráláshoz és a közvagyon privatizálásához. De az ilyen szabad rablás gyakran letarolja az egyszerű gazdasági vállalkozásokat is. A fasiszta államok a zsidók és más „ellenségek" vagyonát kezdték fosztogatni; az antikolonialista katonai rezsimek elüldözték a külföldieket (Mobutu, Kadhafi és Idi Amin aztán kénytelen volt néhányukat visszahívni, hogy talpra állítsák a nemzetgazdaságot). Az új egyeduralkodók, például Putyin és Erdoğan megszereztek maguknak jó néhány, gyakran több évtizede jól jövedelmező vállalkozást. A gazdasági egyenlőtlenségek elmélyítésével, az állami vagyon fosztogatásával, az ideológiának a szakértelem elé sorolásával, valamint a tehetséges emberek meggyilkolásával, bebörtönzésével és száműzetésbe kényszerítésével a diktátorok elszegényítik az általuk uralt társadalmakat.

Minderre Pinochet az egyik legjobb példa. Róla sokáig emlegették, hogy az általa engedélyezett neoliberális gazdasági reformok megmentették Chilét attól, hogy egy újabb Kuba legyen belőle. Csakhogy ez a vélekedés így nem igaz, mert nem vesz tudomást az 1980-as évek elején bekövetkezett katasztrofális bankcsődökről, a privatizációt kísérő korrupcióról s a puccs által okozott gazdasági, politikai és emberi veszteségekről. A másik jó példa Putyin. Azok az állítások, melyek szerint az ő autokráciája ösztönzést adott a gazdasági növekedésnek, figyelmen kívül hagyják az általa nem befolyásolható külső tényezőket, például az olajárak változását. Az ilyen vélekedések nem vesznek tudomást az állami bevételek döbbenetes mértékű elpazarlásáról vagy kieséséről a vezér korrupciós ügyletei és a vagyonok kiszivattyúzása miatt.[7]

A diktátori államvezetés jellemzője még a testületek, a hatáskörök és a vagyon begyűjtése. A vezérnek úgy kellenek ezek, mint egy falat kenyér.

Az autoriter kormányzás rituáléi és látványosságai, a tömeggyűlésektől az elit-összejövetelekig, mely utóbbiakat olyan magánrezidenciákon rendeztek, mint például Hitler Alpok-beli Berghof rezidenciája, Mobutu Gbadolite-palotái és Trump Mar-a-Lagó-i nyaralója, mind beszédesen árulkodnak a diktátorok mértéktelen hataloméhségéről és a tömegrajongás iránti vágyakozásukról. Mindezek megszerzése persze soha nem elég egy olyan ember számára, aki állandóan attól retteg, hogy mindent elveszíthet. A diktátor hivalkodhat a tévedhetetlenségével, de akkor is örök rettegés az élete. Fél az általa elnyomott emberektől, a külföldi támogatóitól, és azoktól a nemzetközi erőktől, amelyek megbüntethetik vagy kibillenthetik őt a pozíciójából. Félnek mindenkitől, aki lenyomozhatja üzelmeiket, a bármikor ellenük fordulható elitektől, és természetesen az ellenségeiktől, akik el akarják takarítani őket a föld színéről is. A vezérek épp e félelem miatt alkalmazzák a zsarolásnak és a klienshálózat kiépítésének a módszereit, hogy maguk mellé állítsák az embereket. Épp ezért tetszelegnek a férfias tévedhetetlenségnek a pózában is, és épp ezért keresnek szövetségesnek hasonló, diktátori hajlamú eszmetársakat, akik legitimálják az ő autoriter szemléletüket. Sok despota épít magának palotát, többet is, meg bunkereket, ahol őrizhetik az összelopott kincseket, és ahol elrejtőzhetnek a népharag elől, ha a vezetői alkalmatlanságuk és elmebeteg ötleteik országos válságokat idéznek majd elő.

AZ AUTORITER VEZETŐKKEL SZEMBENI HATÉKONY-FELLÉPÉSHEZ pontosan ismernünk kell, hogy ezek a figurák miképpen tudtak hatalomra kerülni és ott meg is maradni. Az erősember karizmája, amelyben ígéretek és fenyegetőzések elegyednek, vonzó lehet a férfias erélyt tisztelő hívei számára. Az autokrata akkor erősít rá a patriarchális tekintélyre, amikor azt fenyegetve érzi; ezt láttuk Olaszországban az 1920-as, Németországban és Spanyolországban az 1930-as, Oroszországban és Olaszországban az 1990-es években, Amerikában pedig 2016-ban. A férfias megjelenésre és a „férfi a férfival" alapon működtetett diplomáciára épülő autoriter hatalomgyakorlási modellt a jövőben sok helyütt felválthatja egy női vezetésű autoriter államigazgatás. A nők kiemelkedő szerepet játszanak az európai szélsőjobb köreiben; az első Marine Le Pen volt, a francia Nemzeti Front vezetője. Trump a saját lányának, Ivankának az útját egyengette a jövőbeli vezetői pozíció felé, elnökként rendszeresen szerepeltette őt az államfői csoportképeken, például a G20 csoport 2019-es találkozóján is. De

egy női vezetésű jobboldali államban is tovább élhetnek az autoritarianizmus olyan jellemzői, mint a korrupció törvényesítése, a nőgyűlölet és sok országban a fehér felsőbbrendűség eszméje.[8]

A diktátor gazember-karaktere szintén vonzó lehet sokak számára. Meghirdeti a rend és törvényesség uralmát – bár utat nyit a törvénytelenségnek. Ez a paradoxon hivatalos politikává fejlődik, ahogy a kormányzás bűnszövetkezeti vállalkozássá növi ki magát; Hitler Németországa itt az egyik látványos példa, Putyin Oroszországa pedig a második. Sokak számára mámorító élmény, hogy büntetlenül követhetnek el bűncselekményeket, és részt vehetnek az egyik politikai rendszer lebontásában s egy másik megteremtésében. Ezért fordul elő nemegyszer az is, hogy az elhunyt diktátorok kollaboránsainak nincs bűntudatuk még akkor sem, amikor az általuk elkövetett szörnyűségek nyilvánosságra kerülnek; ilyen volt például a chilei kínvallató, Ingrid Olderock is. Az a különleges pszichológiai légkör, amelyet a diktátorok megteremtenek a saját híveik körében – a törvényszegés megborzongató élménye és a diktátori hatalomnak való alárendelődés komfortérzése –, energiával, céltudattal és eseményekkel gazdagították az érintettek életét.

Ha meg akarjuk érteni, hogy a diktátorok hogyan jutnak hatalomra, és hogyan tudják azt megtartani oly hosszú ideig, akkor érdemes figyelmen kívül hagyni a nemzeti identitással kapcsolatos oly kedvelt képzeteket, például azt, hogy „a német a világ legkulturáltabb népe", vagy hogy „a chileiek nem olyanok, mint az erőszakos latin-amerikai szomszédaik". Az olaszok többsége az 1920-as évek elején nem kívánta meghallani Gobetti üzenetét, mely szerint „a fasizmus a nemzet önéletrajza". Hasonlóképpen, sok amerikai figyelmen kívül hagyta, hogy Trump rasszizmusa, rögeszmés vágyakozása a „híresemberségre" s mindenekelőtt a profitra, segíthette őt a választás megnyerésében, mivel ezekben az amerikai társadalom mélyen gyökerező jellemzői tükröződnek. „Minden ország olyan gengsztert kap, amilyet megérdemel" – a partizánok által a Mussolini vezette Olaszországra tett megjegyzést egyesek durvaságnak tartják, mások viszont igaz megállapításnak.[9]

„Akik döntenek a sorsunkról, igazából nem jobbak nálunk; nem okosabbak, nem erősebbek, nem műveltebbek, mint mi", vonta le a következtetést Oriana Fallaci újságíró, aki kora számos autokratájával készített interjút. A diktátorok nagy trükkje az, hogy egyszerre mutatják magukat kivételesnek és az adott nép egyszerű fiának, annak minden szeretetre

méltó emberi fogyatékosságával egyetemben. Mussolinit a regényíró Elsa Morante, némi elképedéssel, ilyennek látta: „középszerű, faragatlan és kulturálatlan", s ekképpen „tökéletes példánya és tükörképe a mai olasz embernek". Berlusconi megkedveltette az olaszokkal a szabályok megszegését, ahogy később Trump is eljátszotta ezt az amerikaiakkal. Török csodálói a saját szélesebb családjuk tagjának nevezik Erdoğant. „Egy kis darab Putyin mindenkiben van", mondta a Nobel-díjas író, Szvetlana Alekszijevics, aki igazán nem nagy rajongója az orosz vezetőnek.[10]

Ezeknek a figuráknak a személyi kultuszuk és populista ideológiájuk által is sugárzott „közülünk való" személyiségképe közrejátszik abban, hogy eleinte sokan nem ismerik fel a veszélyességüket. Bár gyakran halljuk, hogy a diktátorok zseniális stratégák, valójában nemigen találunk köztük olyat, akinek mesterterve lett volna az uralkodásuk időszakára. Igazi adottságaik alapján inkább az utcai bandák tagjaira vagy szimpla szélhámosokra hasonlítanak, mint a sakknagymesterekre: villámgyorsan ki tudják használni a kínálkozó alkalmat, magukhoz tudnak kötni más embereket, és el tudják velük hitetni a „dumájukat", továbbá készek bármit elkövetni a vágyott hatalom érdekében. Legtöbbjük így nagyobb befolyást szerzett, mint amiről valaha is álmodott.

A vezér különleges, kitüntetett szerepet játszik hódolóinak az életében, és ez jól rávilágít arra is, hogy milyen mértékben nézi le, veti meg saját rajongóit. Curzio Malaparte 1931-ben jövőbe látó megjegyzést fogalmazott meg Hitlernek a leghűségesebb cinkostársaihoz való viszonyulásáról:

> Brutalitását arra használja, hogy megtörje a büszkeségüket, lerombolja a lelkiismereti szabadságukat, lekicsinyellje a személyes érdemeiket, és minden méltóságuktól megfosztott lakájokká változtassa a támogatóit. Mint az összes többi diktátor, Hitler is csak azokat kedveli, akikre megvetéssel tud tekinteni.[11]

A világ minden diktátorára jellemző, hogy szereti mindenért a saját népét hibáztatni. A fasisztáktól Kadhafiig mind az embereket okolta, ha bombázott az ellenség, ha lázadások törtek ki, vagy ha megvádolták őket valamivel. Mert az ő népük nem mutatott kellő merészséget és kitartást, hogy éljen a nagyság számára felkínált lehetőségével. „Az olasz faj egy birkanép. Tizennyolc év sem volt elég az átnevelésére – panaszkodott Mussolini Galeazzo Cianónak 1940 januárjában, hónapokkal azelőtt, hogy vonakodva bár, de belépett a háborúba, amely tízmilliók halálát és az ő rezsimjének a végét hozta. – Michelangelónak is márványra volt szüksége a szobrai elkészítéséhez. Ha csak agyag állt volna rendelkezésére, akkor egyszerűen fazekas lett volna belőle."[12]

AZ AUTORITER KORMÁNYZÁSSAL SZEMBENI FELLÉPÉS során először is a kormányzat átláthatóságát és elszámoltathatóságát kell követelni. Az autoriter kormányzás lényege az, hogy a vezető és segítőtársai a törvények fölött állónak tekintik magukat, nem bírálhatóak, és semmibe veszik az igazságot. Az elszámoltathatóság nagyon fontos az ország politikai rendszerének értékelése szempontjából, mert a régi mérce és mutató – a választás – már kevésbé megbízható. Az új egyeduralkodók államai gyakran demokráciát színlelnek, ám az egyszemélyi vezetők által uralt látszólagos demokráciák valójában inkább autokráciákként működnek. Trump Amerikájában, akárcsak Berlusconi Olaszországában, a törvényes és a törvénytelen, a tény és a fikció, a celebség és a politika úgy összekeveredett, hogy már semmi sem jelentett semmit, és az egész politikai közélet megtévesztő szédelgéssé vált. A számonkérhetőség és az igazság normáitól való eltávolodás roncsoló hatásait jól mutatja be a CBS News újságírójának, Norah O'Donnellnek kommentárja Trump 2020. januári, „Az Unió helyzetéről" szóló beszédéről. Noha a szónoklat tele volt hamis állításokkal az elnöksége alatt bekövetkezett gazdasági növekedésről, O'Donnell mégis így lelkendezett róla: „Ez volt a *reality TV*-elnök újabb diadala (...), a nagyszerű showman csúcsformája."[13]

A korrupcióellenes lépések sorából nem hiányozhat a tájékoztatás az átláthatóság és az elszámoltathatóság fontosságáról, hogy kialakuljon az a munkahelyi és kormányzati kultúra, amely mindenekelőtt távol tartja az embereket a korrupciós ügyletektől. A bűnüldözés népszerűtlen megoldás lehet, ráadásul áldozatokat csinálhat a vezetőkből és szövetségeseikből. A megelőzés sokkal jobb: biztathatjuk az elit tagjait, hogy kössenek szövetséget a korrupcióellenes erőkkel, amilyen például a Transparency International, támogathatjuk azokat a civil és nonprofit szervezeteket is, amelyek a kisebb-nagyobb közösségekkel szembeni igazságos és méltányos eljárásért és az elszámoltathatóságért harcolnak helyi és országos szinten. A bankok, az ügyvédi irodák és az autoriter korrupció más elősegítői elleni nyomásgyakorló kampányok sokakban fölvethetik azt a kérdést, hogy megéri-e az egyeduralkodóknak, a zsarnokoknak, az autokrata vezetőknek a szolgálatába

szegődni. A vezér minden megnyilvánulását és cselekedetét oly gyorsan és szolgálatkészen bemutató médiának szólnia kellene azokról is, akik veszik a bátorságot és leleplezik a korrupciót, Giacomo Matteottitól Borisz Nyemcovig és másokig, akik manapság az életüket is kockáztatják. Többet kellene hallanunk a korrupcióellenes kezdeményezések ösztönzéséről is. A 2006-ban létrehozott Mo Ibrahim Alapítvány 5 millió dolláros díjakat oszt (tíz év alatt kifizetve) azoknak a demokratikusan megválasztott afrikai államvezetőknek, akik megszilárdítják a törvényességet és védelmezik az emberi jogokat a saját országukban.[14]

A demokráciának most minden korábbinál nagyobb szüksége van hősökre és olyan meggyőző erejű narratívákra, amelyek megértetik az emberekkel a nyílt társadalom értékeit. Martha Nussbaum filozófus szerint a liberális értékek nem „langyosak és unalmasak", ha elismerjük, hogy az együttérzés és a szeretet a demokratikus politizálás nélkülözhetetlen elemei. Az érzelmi kérdéseket – például a patriotizmussal, a hazaszeretettel kapcsolatosakat – túl gyakran engedjük át a demokrácia ellenségeinek. 2020. júniusi írásában George Packer levonta a politikai korrupció, a vezetési hibák és más társadalmi anomáliák tanulságait, amelyekkel a koronavírus-járvány szembesítette az amerikaiakat: „Egy demokráciában polgárnak lenni a legfontosabb feladat, a szolidaritásnak pedig nincs más alternatívája, csak a pusztulás." A világon sok helyütt a szabadság csorbulása vagy hanyatlása kellett ahhoz, hogy ez az üzenet felerősödjön.[15]

AMERIKA KÜLÖNÖSEN NAGY SZEREPET JÁTSZOTT az autoriter kormányzás globális elterjesztésében, kezdve azzal, hogy az 1920-as években amerikai bankok támogatták Mussolini diktatúráját. A diktátorok amerikai megsegítése a katonai puccsok korában volt a legfeltűnőbb, de az USA ma sem hagyott fel az autokrata hajlamú politikai figurák támogatásával. Ügyvédek, jogászok és vagyonkezelők segítették őket a hatalmukat megtartani, offshore számlákon biztonságba helyezve a saját népüktől ellopott pénzeket. Az USA egyik legrangosabb ügyvédi irodája, a Greenberg Traurig 2015-től 2019-ig közvetlenül és alvállalkozóként is Orbánnak és Erdoğannak dolgozott. Rudolph Giuliani, ma Trump személyes ügyvédje, korábban együttműködött a Greenberg Trauriggal, és a török elnök külföldi ügyleteit intézte.[16]

Amerikai PR- és lobbicégek azon dolgoznak, hogy elleplezzék a diktátori erőszakot és törvénytelenséget, miközben befektetési és turistaparadicsomként reklámozzák az országaikat. A Ketchum cégnek 2006-tól 2014-ig volt kliense Putyin: egyebek közt sikerült elérniük, hogy a *Time* magazin 2007-ben őt nevezze ki „az év emberének". Trump a Ballard Partners szolgálatait vette igénybe, akárcsak Erdoğan, akinek még öt másik amerikai lobbi- és PR-cég dolgozott. Trump nemzetbiztonsági főtanácsadója, Michael Flynn szerepelt a török elnök fizetési listáján is, az Erdoğan amerikai érdekeit képviselő külföldi ügynökként. Az összes ilyen cég és vállalkozó a demokrácia előnyeit használja ki, miközben segítik a más országbeli despotákat annak lerombolásában.[17]

Látva Amerika érintettségét az autoritarizmus történetében, sokan isteni figyelmeztetésnek tekintik Trump hatalomra kerülését. Az ország, amelynek soha nem kellett elszenvednie a diktatúrát vagy az idegen megszállást, most a saját bőrén tapasztalta meg egy autoriter forgatókönyv megvalósulását. A demokrácia nagyszerű privilégiuma – az, hogy a szabadságot adottnak vesszük – azonnal gyengeséggé válik, amint ezt a szabadságot elkezdik támadni. Ahogy azt már sokszor megfigyelhettük, egy erősember megjelenése és működése zavarba hozhatja még a tapasztalt megfigyelőket is. Trump 2017-es beiktatási beszédének értelmezéséhez George W. Bushnak egyszerűen nem volt referenciakerete, ezért nevezte „eszement baromságnak" *(weird shit)*, pedig ez a beszéd pontosan beleillik az autoriter hajlamú államvezetők stílusába.

Ahogy az 1920-as és 1930-as években az olaszok és a németek nagy része, majd az 1973-as puccs után a chileiek egy része, sok amerikai is azt hitte, hogy az ő hazudozó és szélsőséges politikát hirdető vezérük majd lehiggad a hatalom megszerzése után, elfogadja a demokratikus normákat és intézményeket. A *New York Times* neves kolumnistája, Clyde Haberman a kollégáinál is tisztábban látott, amikor 2020 márciusában ezt tweetelte:

> Ma reggel elgondolkodtam a 2016-os naivitásomon. Mindannyian tudtuk, hogy Trump förtelmes jellem, de azt hittem, az elnökség majd megváltoztatja őt, hogy felnő a hivatalához. Ennél nagyobbat nem is tévedhettem volna.[18]

Mire kellően sokan felismerik a fenyegető veszélyt, már túlságosan is nyilvánvaló, hogy mekkora árat kell fizetni a legfőbb vezető destruktív karakteréből fakadó tetteiért, egész kormányzási stílusáért.

Nagyon jellemző ebből a szempontból Trump reagálása a koronavírus-járvány kitörésére és a 2020-as antirasszista tüntetésekre. A járvány kitörésének első, sorsdöntő heteiben az elnök háttérbe szorította a kormányzat járványügyi hatóságait és a tekintélyes szakértőket, viszont téves információkkal árasztotta el az országot. Kijelentette, hogy a COVID-19 nem veszélyesebb a közönséges influenzánál, nem ellenőrzött vagy éppen életveszélyes gyógymódokat ajánlgatott, és elszabotálta a tömeges tesztelést. Abból ugyanis kiderült volna, hogy valójában milyen sok a fertőzött, s ez rossz fényt vetett volna az ő „szakértő" szerepére, hátráltatta volna a gazdaság újraindítását, végső soron pedig az újraválasztását. Trump mindent elkövetett, hogy a „nincs itt semmi baj" érzetét sugallja; nem volt hajlandó maszkot viselni a nyilvánosság előtt, pedig közismerten irtózik a mikrobáktól. Az a sok ezer ember pedig, aki hallgatott rá, és júniusban maszk nélkül zsúfolódott össze a nagygyűlések termeiben Tulsában, Phoenixben és más városokban, csak fokozták az ő propagandagépezetének a meggyőzőerejét, azt sugallva, hogy egy ilyen férfias országvezetőn még ez a betegség sem tud kifogni. Közben Amerika hónapokon át a fertőzöttségi világranglista vezetője volt.[19]

Az autoritariánus korrupció hagyományainak megfelelően a Trump-kormányzat a járvány okozta károk enyhítésére félretett pénzforrások egy részét a szövetségesek megjutalmazására és a támogató hálózatok konszolidálására fordította. A Trump újraválasztási kampánystábja által megbízott Phunware adatkezelő cég 2,85 millió dollárt kapott a 2000 milliárd dolláros gazdaságösztönző alapból, a szokásos ár tizennégyszeresét. Az oszd meg és uralkodj taktika egymás ellen fordította a szövetségi államokat az egészségügyi eszközök megszerzéséért folytatott versengésben. Trump a republikánus kormányzóknak kedvezett, meg bárki másnak, aki a nyilvánosság előtt dicsérte őt, és igyekezett gyengíteni a közbizalmat minden más közhivatalnokkal szemben. „Ha tehetetlenkedő kormányzótok van, akkor mi majd megvédünk titeket", mondta Trump egy 2020. áprilisi sajtókonferencián. Adam Schiff kongresszusi lépviselő másképpen fogalmazott: „A kormányzóknak gyakorlatilag hűségesküt kell tenniük neki, és dicsérniük kell őt, különben viselniük kell a következményeket."[20]

A Schiff által leírt autoriter vezetési modell határozta meg Trumpnak az antirasszista tiltakozásokra való reakcióit is. 2020. május 29-én, pénteken, amikor a tüntetők áttörték a Fehér Ház köré vont kordont, a titkosszolgálat emberei sietve a ház biztonsági bunkerébe menekítették az elnököt.

Amikor egy óra múlva előjött, már készültek a tervek, hogy Washingtont afféle katonai megszállási övezetté alakítsák. Harci helikopterek köröztek a tiltakozó tömeg fölött, a városba ötezer nemzeti gárdistát vezényeltek, éles lőszerrel ellátva. Az FBI, az Igazságügyi Minisztérium, a Büntetés-végrehajtási Szervezet és más intézmények biztonsági erői is részt vettek ebben a mozgósításban. Az állig felfegyverzett emberek nem mindegyike viselt azonosító jelvényt az egyenruháján, amiről egyes megfigyelőknek Putyin „kis zöld emberei", a Krím félsziget 2014-es annektálásának résztvevői jutottak az eszébe.

A vezér félelme és reszketése legjobban akkor válik láthatóvá, amikor veszélyben érzi hatalmát, ahogy az Trump esetében is történt. Június 1-jén, hétfőn az elnök – kizárólag fehér férfiak kíséretében – kivonult a Rózsakertbe, és tirádát intézett a „hivatásos anarchisták, az erőszakos csőcselék, a gyújtogatók (...), az Antifa" és a tüntetéseken részt vevő más „terroristák" ellen. Figyelmeztette a helyi és a szövetségi állami hivatalnokokat, hogy ha nem vetnek véget a zavargásoknak, „akkor majd én kivezénylem az Egyesült Államok hadseregét, és gyorsan megoldom a problémát helyettük". A nagyobb nyomaték kedvéért beszéde közben a biztonsági erők könnygázt, villanógránátot és lovas rendőröket vetettek be, hogy eltávolítsák a tiltakozókat a Fehér Ház előtti Lafayette Square parkból. Trump ezután átment a Szent János-templomba, és mint valami színházi kellékkel, a Bibliával a kezében pózolt a fotósoknak.[22]

Trump propagandamutatványai és az, ahogyan a tiltakozásokat kezelte, tovább rombolták a reputációját, s néhány régi szövetségese is kezdett elhatárolódni tőle. Pat Robertson televíziós prédikátor, Trump egyik leghűségesebb támogatója (továbbá Mobutu és más diktátorok népszerűsítője) érzéketlennek és veszélyesnek minősítette az elnök törvényt és rendet követelő szónoklatait. A honvédelem és a belbiztonság fontos vezetői, akik korábban inkább nem mondtak véleményt Trump vezetői teljesítményéről, most megszólaltak. Colin Powell, George W. Bush kormányának külügyminisztere figyelmeztetett, hogy az elnök „eltávolodott az Alkotmánytól", és hasonlóan beszélt Trump korábbi védelmi minisztere, James Mattis tábornok is. Úgy tűnt, a hivatásos haderő bevetése amerikai civilek ellen olyan határvonal, amelyet a legtöbben nem hajlandóak átlépni.[23]

„Ha nem te dominálsz, akkor csak elvesztegetted az időt", mondta Trump ugyanezen a napon, imigyen összegezve az autoriter vezetők filozófiáját. Viselkedése nagyon is ismerős volt azoknak az amerikaiaknak, akik első

kézből szereztek tapasztalatot arról, miként viselkednek a diktátorok, ha veszélyeztetve látják a hatalmukat. „Szaddám. Bassár. Kadhafi. Mind ezt csinálták", tweetelte a CIA európai és ázsiai műveleteit vezető Marc Polymeropoulos azzal kapcsolatban, hogy Trump erőszakot kívánt alkalmazni a tiltakozókkal szemben. Robert Ford egykori nagykövetnek és más diplomatáknak Kadhafi végnapjai jutottak az eszébe ugyanerről.[24]

Az ilyen összevetések felidéznek egyéb történelmi tanulságokat is, például azt, hogy soha nem szabad alábecsülni a diktátorhajlamú vezetők eltökéltségét hatalmuk megtartására. A CIA jelenlegi és korábbi elemzői és tisztjei, akiket arra képeztek ki, hogy felismerjék a demokrácia szétrombolására utaló tüneteket, figyelmeztettek: a polarizáció és a tiltakozók elleni erőszak alkalmazása gyakran az autoriter fordulat előjelei. „Ez történik az összeomlás előtt álló országokban", mondta az egykori elemző, Gail Helt. „Ismerem ezt a forgatókönyvet", figyelmeztetett az Amerikában eszkalálódó feszültség kapcsán Abigail Spanberger demokrata kongresszusi képviselő, korábbi titkos CIA-ügynök. A rendkívüli intézkedésekre különösen akkor hajlamosak a vezetők, ha közmegítélésük és népszerűségük mutatószámai csökkenni kezdenek.[25]

A propagandának különös jelentősége van az ilyen helyzetekben, s a vezér munkatársainak éjjel-nappal dolgozniuk kell, hogy megmentsenek valamit az ő fogyatkozó karizmájából. 2020. június 8-án Kayleigh McEnany, a Fehér Ház sajtótitkára tájékoztatta az újságírókat. Odakint a helyzet nem volt túl fényes az elnök számára. Már több mint százezer amerikai halt meg a koronavírustól (ekkor globálisan 405 000 áldozata volt a járványnak), s a fertőzések száma is újabb csúcsokat döntött. A munkanélküliség drámai mértékben nőtt (februárban még „csak" 6,2 millióan voltak munka nélkül, májusban már 20,5 millióan), Trump elfogadottsági indexe pedig 38 százalékra csökkent, újabb hét ponttal az előző hónaphoz képest. Ám a Fehér Házon belül tovább működött az a sajátos mágikus gondolkodás, amely korábban is oly sok autoriter államot tartott fenn hosszabb-rövidebb ideig. „Üdvözlök mindenkit! Hivatalosan is megkezdődött az átmenet a [nemzeti] nagyság felé" – jelentette be McEnany az újságíróknak.[26]

A SZÜNTELEN HAZUDOZÁS, A KORRUPCIÓ, valamint az emberi életnek a diktátori uralomra oly jellemző, cinikus semmibevétele elkeseredést szülhet. Ezért is nagyon fontos ismerni az elnyomó kormányzatokkal szembeni ellenállás történetét. Sokan és sokszor mutattak nagy bátorságot és

nagy elszántságot, akár az életüket is kockáztatva, hogy ébren tartsák egy másféle társadalom építésének reményét. Ez a folyamat annak az érzelmi-indulati megdolgozásnak az elutasításával kezdődhet, amelyet minden önkényuralkodó bevet, hogy kegyetlenségre buzdítson s gyengítse az emberek közötti szolidaritást és együttérzést. „Tedd a szívedet sivataggá", mondta Mussolini egy újságírónak, aki a sikereinek a titkáról érdeklődött, azt is hozzátéve, hogy a barátságok akadályozhatják a szabad hatalomgyakorlást. Ez a felfogás jól összegzi mindazt, amit a fasizmusban kivetnivalónak talált a fiatal filmrendező, Alberto Lattuada, aki a diktatúrában nőtt föl. 1941-ben tette közzé a lesújtó diagnózist:

> A szeretet hiánya sok olyan tragédiát okozott, amelyeket el lehetett volna kerülni. A szeretet arany fénye helyett a közöny fekete palástja borult az emberekre, s így ők vakok lettek a szeretet iránt, és elvesztették a tisztánlátásukat... Ebből fakad minden érték szertefoszlása s a lelkiismeret leépülése és meddővé válása...[27]

Csaknem nyolcvan évvel később egy moszkvai főiskolás visszhangozta ezt az érzést. Jegor Zsukov 2019-ben indult az orosz főváros önkormányzatának egyik képviselői helyéért. Mivel erőszakmentes tiltakozást hirdetett, és Putyint őrültnek nevezte, „szélsőséges nézetek interneten való terjesztéséért és zavargásban való részvételért" vádat emeltek ellene. A bíróság előtt tett vallomásában rávilágított arra a képmutatásra, amellyel az orosz elnök a kereszténység és a tradicionális értékek védelmezőjeként tünteti fel magát. Zsukov Putyin korruptságára is felhívta a figyelmet, valamint arra, hogy „dehumanizálni akar minket egymás szemében". Ezzel szemben a diák a felebaráti szeretetet és a felelősségvállalást nevezte meg a kormányzás vezérelveként: „A szeretet bizalom, empátia, emberség, kölcsönös segítség és gondoskodás. Egy ilyen szeretetre épített társadalom erős társadalom – minden bizonnyal a legerősebb minden lehetséges társulás között." Bár az ügyészség négy év letöltendő börtönt kért Zsukovra, a bíróság végül három év felfüggesztett büntetésre ítélte, és két évre eltiltotta a blogolástól. Putyin tudja, hogy Zsukov a jövő Oroszországának hangja, egy politikai modell hirdetője, amely szöges ellentétben áll az övével.[28]

A másokhoz való nyíltszívű és szolidáris viszonyulás gyakran érte el a választásokon az autoriter kormányzás visszaszorítását. A chilei ellenzék 1988-as „Közeledik a boldogság" kampánya, amely kibuktatta Pinochetet

a hatalomból, valamint a „Radikális szeretet" platform, amely a 2019-es választásokon isztambuli főpolgármesterré emelte Ekrem İmamoğlut, megerősítette az optimizmus és az összetartozás érzését. Érdemes azokat is megszólítani, akik még támogatják a zsarnokot, de már ingadoznak ebbéli meggyőződésükben – így tett İmamoğlu is. Ha elfogulatlan nyíltsággal és a megfelelő időben közeledünk hozzájuk, ezek a választópolgárok nem fogják megszégyenítve érezni magukat, és nem vonakodnak majd beismerni, hogy tévedtek a vezér megítélésében. A gazdasági hanyatlás, egy vesztes háború, egy félrekezelt egészségügyi válsághelyzet vagy az állami tolvajlás és erőszak miatti tömegfelháborodás mindenki számára nyilvánvalóvá teheti az erősember köztörvényes bűncselekményeit és államvezetői alkalmatlanságát.[29]

A vezetők egyetlen más típusánál sem ennyire szembeötlő, hogy az önérdek mennyivel fontosabb számukra, mint a közjó, s hogy mennyire hiányoznak belőlük az etikus kormányzáshoz szükséges emberi tulajdonságok – például az empátia képessége és a hajlandóság a rászorulók, a szükséget szenvedők megsegítésére. Ahogy az országok egész sorában láthattuk, az autokraták akkor nyújtják a legrosszabb teljesítményt, amikor az országuknak a legnagyobb szükségük volna hozzáértő és tisztességes vezetőre.

Az embereknek két választási lehetőségük van, ha a polarizáció és a gyűlölködés elhatalmasodó áradatával szembesülnek. Még mélyebbre áshatják a lövészárkaikat, vagy átléphetnek a frontvonalon, hogy leállítsák a rombolás újabb hullámát annak tudatában, hogy a szolidaritás, a szeretet és a párbeszéd az, amitől a diktátorok a legjobban félnek. A történelem arra figyelmeztet, hogy meg kell tartanunk az emberiességbe vetett hitünket, és támogatnunk kell azokat, akik mostanság harcolnak a szabadságért. Vigyük magunkkal mindazoknak a történetét, akik a demokrácia szétrombolásának és újjáépítésének egy évszázada során éltek és haltak meg. Ők a mi legértékesebb tanácsadóink mind a mai napig.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

EKÖTET MÖGÖTT TÖBB ÉVTIZEDES KUTATÓMUNKA van, amely az autoriter, tekintélyelvű vezetőkre, az ő ténykedésüknek az egyén és a társadalom életére gyakorolt romboló hatására koncentrál. Az én tengerparti szülővárosom, a kaliforniai Pacific Palisades igazán nem az a hely, ahol a tinédzserek a zsarnoki rezsimeken és az általuk elkövetett szörnyűségeken kezdik törni a fejüket. Azonban ott és a környékbeli városokban Arnold Schönbergtől Thomas Mannig sok olyan ember telepedett le, akik a nácizmus elől menekültek el Európából. A ő szellemiségük még az 1970-es, 1980-as években is érezhető volt arrafelé, ezért is kezdett érdekelni engem az ő történetük. Bevándorlók gyerekeként nőttem fel, a legközelebbi rokonaim is 11 órás repülőútnyira laktak tőlünk, úgyhogy át tudtam érezni a hosszú szétszakítottság szomorúságát. A Los Angeles-i Kaliforniai Egyetemen Robert Wohl történésznek a német menekültekről szóló szemináriumain ismerhettem meg ennek az egésznek a történelmi hátterét. Diplomamunkámat Otto Klemperer karmesternek Berlinből Dél-Kaliforniába való áttelepüléséről írtam, s e munka közben szerettem meg az irattári kutakodást és a személyes interjúkat, melyeknek évtizedek múlva, e könyv megírásakor is hasznát vettem.

Hasonlóképpen támaszkodhattam saját tapasztalataimra azzal kapcsolatban, hogy a fősodorbeli szélsőjobbos politikai erők miként veszélyeztetik a demokráciát. Fulbright-ösztöndíjasként éppen akkor – 1994-ben – tartózkodtam Rómában, amikor Silvio Berlusconi jobbközép koalíciója – a második világháború óta először! – bevette a kormányba az újfasisztákat. Jól ismertem Olaszországot, de most úgy éreztem, meginog a talpam alatt a politikai talaj, ahogy az olaszok immár nyilvánosan is elkezdtek nosztalgiával és szimpátiával beszélni a fasizmusról – amit korábban csak szűk körben mertek megtenni. Többször is hallottam a „Viva Il Duce" és a „Heil Hitler!" kurjongatásokat a lakásommal szemben, az utca túloldalán lévő sörözőből…

Két évtizeddel később, amikor Donald Trump megindította elnökválasztási kampányát, hasonló érzéseim voltak. Néztem, ahogy ez az ember beveti a neonáci propaganda eszközeit, követeli a demokrata elnökjelölt, Hillary Clinton bebörtönzését, a választási nagygyűléseken hűségesküre szólítja fel a híveit – mindez nagyon ismerős volt nekem, és el is borzasztott. Akkoriban már elég sokat publikáltam az olasz fasizmusról, arról, hogy a rezsim miként győzte meg az olaszokat, hogy az erőszak a faji tisztogatás és a birodalmi dominancia nélkülözhetetlen eszköze. Az így szerzett ismeretek birtokában elkezdtem véleménycikkeket írni, figyelmeztetve az embereket azokra a veszélyekre, amelyekkel Trump egész ténykedése fenyegeti az amerikai demokráciát. Amikor 2017 januárjában hivatalba lépett, addigra már felvázoltam azt az autoriter forgatókönyvet, amely szerint aztán megszilárdította a hatalmát. Sovány vigasz, hogy az előrejelzéseim be is igazolódtak.

A mindehhez nekem nyújtott segítségért hálával tartozom Stefano Albertininek, a Casa Italiana Zerilli-Marimò igazgatójának a New York-i Egyetemen, kollégáimnak az egyetem történelem és olasz tanszékein, valamint James Dewittnek, az egyetem közkapcsolati osztálya igazgatójának. Szintén hálás vagyok a CNN szerkesztőinek, Richard Galantnek és Pat Wiedenkellernek, akik segítettek szélesebb nyilvánosság elé tárni kutatásaim eredményeit.

E könyv elsődleges forrásaiként szolgáltak a különféle adatbázisok, levéltári dokumentumok, valamint tanulmányok sokasága a történet- és politikatudomány, a társadalmi nemek tudománya, a vizuális kultúra és sok minden más területén. A legértékesebb adatközlőim azok voltak, akik arról meséltek nekem, hogy mit éltek át a diktátoraik uralma alatt; és persze az ezzel kapcsolatos memoárok, a korrajzot is kínáló elbeszélések és regények, a rendőrségi és katonai kihallgatások jegyzőkönyvei és az interjúk. Végtelenül hálás vagyok mindazoknak, akik ezekkel a személyes interjúkkal is gazdagították ezt a könyvet. Több ilyen élettörténet is itt került először nyilvánosság elé.

A világ minden tájáról sok-sok barátom és kollégám készségesen válaszolt a kérdéseimre, és ezerféle módon segített nekem. Ezt a könyvet az ő segítségük és publikációik nélkül nem tudtam volna megírni. Hálával tartozom nekik: Alan Angell, John Bawden, Mohamad Bazzi, Isak Bengiyat, Giorgio Bertellini, Eliot Bornstein, Nina Burleigh, Randall Bytwerk Mauro Canali, George De Castro Day, Fred Cooper, Jessica Davidson,

Emidio Diodato, Mansour El-Kikhia, Rebecca Falkoff, Anwar Fekini, James Fernández, Antonio Feros, Federico Finchelstein, David Forgacs, Mimmo Franzinelli, Mia Fuller, Mark Galeotti, Alfredo González-Ruibal, Stephen Gundle, Benjamin Hett, Stephanie Malia Hom, John Hooper, Iván Jaksić, Geoffrey Jensen, David Kerzer, Adam Klasfeld, Marwan Kraidy, Jo Labanyi, Olga Lautman, Francesca Lessa, Michael Livingston, Sergio Luzzatto, Nicoletta Marini Maio, Hisham Matar, Christopher Mathias, Molly McKew, Jennifer Mercieca, Enrique Moradiellos, Lee Morganbesser, Sebastien Mort, Giovanni Orsina, Fraser Ottanelli, Juan Cristóbal Peña, Galadriel Ravelli, Gianni Riotta, Roberto Saviano, Ahmed Sewehli, Laura, Alex és Fabio Selvig, Richard Steigmann-Gall, Alexander Stille, Mary Helen Spooner, Dirk Vandewalle, Stephen Wiley és Barbie Zelizer.

Jorge Dagnino meghívott vendégelőadónak az Universidad de los Andesre – nagylelkű házigazdának bizonyult. Köszönöm Alfo González Aguadónak, hogy santiagói tartózkodásom idején segített nekem interjúkat készíteni. Hálás vagyok Barbie Zelizernek, aki elvitt a Pennsylvaniai Egyetemre, hogy előadásokat tartsak a propagandáról az Annenberg Kommunikációs Iskolában. Sokat tanultam a Stanford, a Northeastern, az SUNY New Paltz, a Pennsylvaniai, a Brit Columbiai, a James Madison és a Cambridge-i Egyetem munkatársaival folytatott beszélgetésekből és vitákból. Diane Coyle, Mia Fuller, Olga Lautman és Lisa Tiersten lelkiismeretesen átolvasták a kézirat különböző részeit, Andrea Chapin gondos szerkesztése pedig sokkal pontosabbá tette a szöveget.

Rengeteg segítséget kaptam Andrés Fernández Carrasco, Charles Dunst, Ivan Kostin, Ezel Sahinkaya, Giulio Salvati és Maysam Taher-kutatási asszisztensektől. Nicola Lucchi csodálatos munkát végzett a képek forrásadatolásával. Alexander Langstaff elolvasta az egész kéziratot, ahol kellett, javított rajta, és összeállította a bibliográfiát.

Külön köszönet illeti az ügynökömet, Wendy Strothmant, aki bölcs tanácsokat adott nekem a könyv megírásának és kiadásának egész ideje alatt. Alane Mason, a W. W. Norton & Company alelnöke és vezető szerkesztője kezdettől fogva hitt ebben a könyvben, és többször is átolvasta a kéziratot. Hálás vagyok, hogy ő és számos munkatársa odaadóan sok időt szánt rám.

A baráti biztatásokért és beszélgetésekért köszönettel tartozom a következőknek: Stefano Albertini, Giovanna Calvino, Diane Coyle, Daniela

Del Boca, Troy Elander, Mia Fuller, Rhonda Garelick, Stephanie Malia Hom, Nita Juneja, Kate Loye, Giancarlo Lombardi, Jenny McPhee, Cinzia Mulé, Ellen Nerenberg, Franco Pirone, Jacqueline Reich, Dana Renga, Marina Sagona, Igiaba Scego, Ruti Teitel, David Tokofsky és Lisa Tiersten. A sok országban és időzónában szétszóródott családom állandóan bátorított engem. Köszönöm nektek: Shlomit Almog, Gal Almog, Simonida Benghiat, Dusica Savić-Benghiat, Michael Benghiat, Stacy Benghiat, Victor és Viti Benghiat, a néhai Brenda és Jack Benghiat, Bezalel és Zehavah Tidhar – és természetesen a szüleimnek is: Raphael Benghiatnak és Margaret Robisonnak. Szomszédaink, a Canders-Scott család humorral és vendégszeretettel gondoskodott megfelelő kedélyállapotomról.

Ezt a könyvet Julia lányomnak és társamnak, Bill Scottnak ajánlom, akik többet hallottak a múlt és a jelen diktátorhajlamú népvezéreiről, mint amennyit talán szerettek volna, és akik túl hosszú ideig éltek az egész házat elárasztó könyvhegyek között.

JEGYZETEK

Bevezető

1. Rob Evans, Luke Harding, and John Hooper, "WikiLeaks Cables: Berlusconi 'Profited from Secret Deals' with Putin", *Guardian,* December 2, 2010; "Silvio e Patrizia, tutte le registrazioni", *L'Espresso,* July 20, 2009: http://espresso.repubblica.it/palazzo/2009/07/20/news/silvio-e-patriziatutte-le-registrazioni-br-1.28772?refresh_ce.
2. Mikhail Zygar, *All the Kremlin's Men. Inside the Court of Vladimir Putin* (New York: Public Affairs, 2016), 121–123; Michael Crowley, "Is Putin Playing Trump Like He Did Berlusconi?" *Politico,* August 18, 2016; Jason Horowitz, "A Prime Minister Cut Down to Size", *New York Times,* December 31, 2003.
3. Ronald Spogli, "Italy-Russia Relations: The View from Rome"; távirat Hillary Clinton külügyminiszternek, 2009. jan. 26.: https://wikileaks.org/plusd/cables/09ROME97_a.html. Lásd még: Ronald Spogli, "Scenesetter for your December 3 Visit to Rome", távirat Condoleezza Rice külügyminiszternek, 2008. nov. 19., in Guardian Staff, "US Embassy Cables: Italian MP Named as Berlusconi's Bagman by US", *Guardian,* December 2, 2010: https://www.theguardian.com/world/us-embassy-cablesdocuments/179002.
4. Evans, Harding, Hooper, "WikiLeaks Cables"; Matt Trueman, "Satirical Play Gives New Head of State Putin the Berlusconi Treatment", *Guardian,* March 5, 2012. A *BerlusPutin* rendezője Varvara Faer volt. A Déli Áramlat gázvezeték tervét az EU kifogásai miatt 2014-ben törölték.
5. David Runciman, *How Democracy Ends* (London: Profile Books, 2018), 87–93; Basharat Peet, *A Question of Order. India, Turkey, and the Return of Strongmen* (New York: Columbia Global Reports, 2017); Sergei Guriev and Daniel Treisman, "How Modern Dictators Survive: An Informational Theory of the New Authoritarianism", NBER Working Paper 21136 (April 2015). A Freedom House 2020-ban kevesebb demokráciát tartott számon Európában és Eurázsiában, mint a globális demokrácia-jelentések kezdete, 1995 óta bármikor. Zselyke Csaky, *Dropping the Democratic Façade,* Freedom House Nations in

Transit 2020 report: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-05/NIT_2020_FINAL_05062020.pdf.

6. Dr. Li Ven-liang öt héttel később koronavírus-fertőzés következtében elhunyt. Li Yuan, "Widespread Outcry in China over Death of Coronavirus Doctor", *New York Times,* February 7, 2020; Lisandra Paraguassu and Anthony Boudle, "While Bolsonaro Ignores Warnings, Coronavirus Spreads in Brazil", Reuters, March 24, 2020; Economist Staff, "Diseases like Covid-19 Are Deadlier in Non-Democracies", *Economist,* February 18, 2020; Zeynep Tufekci, "How the Coronavirus Revealed Authoritarianism's Fatal Flaw", *Atlantic,* February 22, 2020; Florian Bieber, "Authoritarianism in the Time of Coronavirus", *Foreign Policy,* March 30, 2020; Orna Herr, "How Is Chinese Censorship Affecting Reporting of the Coronavirus?" *Index on Censorship,* February 5, 2020.
7. Robert Darnton, *Censors at Work: How States Shaped Literature* (New York: W. W. Norton, 2014), 14.
8. Frank Dikötter, *How to Be a Dictator. The Cult of Personality in the Twentieth Century* (London: Bloomsbury, 2019); E. A. Rees, "Leader Cults: Varieties, Preconditions and Functions", in *The Leader Cult in Communist Dictatorships,* ed. Balázs Apor, Jan C. Behrends, Polly Jones, and E. A. Rees (New York: Palgrave Macmillan, 2004), 3–26; David D. Roberts, *Fascist Interactions. Proposals for a New Approach to Fascism and Its Era* (New York: Berghahn, 2016), 202–19; Howard W. French, "Anatomy of Autocracy: Mobutu's Era", *New York Times,* May 17, 1997.
9. Owen Worth, *Morbid Symptoms: The Global Rise of the Far-Right* (London: Zed Books, 2019); Cas Mudde, *The Far Right Today* (Oxford: Polity Press, 2019).
10. Cas Mudde, *Populism: A Very Short Introduction* (New York: Oxford University Press, 2017); Jan-Werner Müller, *What Is Populism?* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2016; magyarul: *Mi a populizmus.* Budapest: Libri, 2018); Pippa Norris, *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2019); Roger Eatwell and Matthew Goodwin, *National Populism. The Revolt against Liberal Democracy* (New York: Penguin Random House, 2018); Federico Finchelstein, *From Fascism to Populism in History* (Berkeley: University of California Press, 2017).
11. Eva Hartog, "Is Stalin Making a Comeback in Russia?" *Atlantic,* May 28, 2019; Timofey Neshitov, "The Comeback of a Soviet Dictator", *Der Spiegel,* August 8, 2019. Putyin megtiltotta az 1939-es Molotov–Ribbentrop-paktum említését, hogy az ne szennyezze be a nagy honvédő háború emlékét. Vlagyimir Luzgin ellen 2016-ban eljárást indítottak, mivel a VKontatke közösségi oldalon arról írt, hogy a Szovjetunió és Németország együtt rohanta le Lengyelországot. Jurij Dmitrijev történészt 2016 decembere óta többször is börtönbüntetésre ítélték a sztálini korszak tömeges kivégzéseivel és a Gulag-táborokkal kapcsolatos kutatásai miatt. (Legutóbb nemi erőszak koholt vádjával ítélték el.) Perseus Strategies, *The Kremlin's Political Prisoners. Advancing a Political Agenda By Crushing Dissent,* May 2019, 1, 71. https://www.perseusstrategies.com/wp-content/uploads/2019/04/The-Kremlins-Political-Prisoners-May-2019.pdf.
12. Berlusconi, interjú Boris Johnsonnal és Nicholas Farrell-lel; *Spectator,* September 11, 2003; Vassili Golod, "Austria's Kurz Wants 'Axis of Willing' against Illegal Migration", *Politico* (EU edition), June 13, 2018; Chris Baynes, "Brazil's Far-Right President Bolsonaro Falsely Claims Nazism Was a 'Leftist' Movement", *Independent,* April 4, 2019. Sherri Berman, *Democracy and Dictatorship in Europe from the Ancien Régime to the Present Day* (New York: Oxford University Press, 2019); Federico Finchelstein, *A Brief History of Fascist Lies* (Berkeley: University of California Press, 2020); Gavriel D. Rosenfeld, *Hi Hitler! How the Nazi Past Is Being Normalized in Contemporary Culture* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2015).
13. Fareed Zakaria, "The Rise of Illiberal Democracy", *Foreign Affairs,* 76, no. 6 (1997): 22–43, and his *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad* (New York: W. W. Norton, 2003); Paul Lendvai, *Orbán: Hungary's Strongman* (New York: Oxford University Press, 2018; magyarul: *Új honfoglalás.* Budapest: Noran Libro, 2016). Az autoritarianizmus változatairól: Natasha Ezrow, "Authoritarianism in the 21st Century", Erica Frantz, "Authoritarian Politics: Trends and Debates", in *Politics and Governance,* 6, no. 2 (2018), 83–86 and 87–89; Erica Frantz, *Authoritarianism: What Everyone Needs to Know* (New York: Oxford University Press, 2018); Juan Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (1975; rev. ed., Boulder: Lynne Riennes, 2000); Milan Svolik, *The Politics of Authoritarian Rule* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2012); Marlies Glasius, "What Authoritarianism Is … and Is Not: A Practice Perspective", *International Affairs,* 94, no. 3 (2018): 513–533.
14. Daron Acemoglu, Thierry Verdier, and James A Robinson, "Kleptocracy and Divide-and-Rule: A Model of Personal Rule" *Journal of the European Economic Association,* 2, nos. 2–3 (2004): 162–192; Erica Frantz and Natasha Ezrow, *The Politics of Dictatorship Institutions and Outcomes in Authoritarian Regimes* (Boulder; Lynne Rienner, 2011); Barbara Geddes, *How Dictatorships Work. Power, Personalization, and Collapse* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2018); Bruce Bueno de Mesquita, James D. Morrow, Randolph

M. Siverson, and Alastair Smith, *The Logic of Political Survival* (Cambridge, MA: MIT Press, 2003).

15. Bruce Bueno de Mesquita and Alastair Smith, *The Dictator's Handbook: Why Bad Behavior Is Almost Always Good Politics* (New York: Public Affairs, 2011; magyarul: *Diktátorok kézikönyve.* Budapest: Gabo, 2014); Erica Frantz and Andrea Kendall-Taylor, "A Dictator's Toolkit: Understanding how Co-optation Affects Repression in Dictatorships", *Journal of Peace Research,* 51, no. 3 (March 2014): 332–346; Barry Rubin, *Modern Dictators. Third World Coup Makers, Strongmen, and Populist Tyrants* (New York: McGraw-Hill, 1987), 294–321.
16. Reuters Staff, "Philippine Leader Says Once Threw Man from Helicopter, Would Do It Again", Reuters, December 29, 2016; Trump, in "Remarks by President Trump and President Erdoğan of Turkey before Bilateral Meeting", at https://www.whitehouse.gov/briefingsstatements/remarks-president-trump-president-erdogan-turkey-bilateralmeeting-2/; Douglas C. Canterbury, *Neo-extractionism and Capitalist Development* (London: Routledge, 2018), 158–211.
17. Ariel Malka, Yphtach Lelkes, Bert N. Bakker, Eliyahu Spivack, "Who Is Open to Authoritarian Governance within Western Democracies?" *Perspectives on Politics,* forthcoming; Karen Stenner, *The Authoritarian Dynamic* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2005); Steven Levitsky and Daniel Ziblatt, *How Democracies Die* (New York: Crown Books, 2018; magyarul: *A demokráciák halála.* Budapest: Kossuth, 2018), 102–112; Marc J. Hetherington and Jonathan D. Weiler, *Authoritarianism and Polarization in American Politics* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2009); Fathali M. Moghaddam, *Threat to Democracy: The Appeal of Authoritarianism in an Age of Uncertainty* (Washington, DC: American Psychological Association, 2019); Kate Manne, *Down Girl: The Logic of Misogyny* (New York: Oxford University Press, 2018); Peter Beinert, "The New Authoritarians Are Waging War on Women", *Atlantic,* January/February 2019; Jason Stanley, *How Fascism Works. The Politics of Us and Them* (New York: Random House, 2018), 127–140.
18. Jacques Bainville, *Les Dictateurs* (Paris: Denoël et Steele, 1935), 11. Ernest Becker, *The Birth and Death of Meaning* (New York: Free Press, 1971), 161; Francesca Dallago and Michele Roccato, "Right-Wing Authoritarianism: Big Five and Perceived Threat to Safety", *European Journal of Personality,* 24, no. 2 (2010): 106–122.
19. Oliver Hahl, Minjae Kim, and Ezra W. Zuckerman Sivan, "The Authentic Appeal of the Lying Demagogue: Proclaiming the Deeper Truth about Political Illegitimacy", *American Sociological Review* 83, no. 1 (2018): 1–33; Jennifer Kavanagh and Michael D. Rich, *Truth Decay: An Initial Exploration of the Diminishing Role of Facts and Analysis in American Public Life,* RAND Corporation Report, 2018: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR2314.html; Sophia Rosenfeld, *Democracy and Truth. A Short History* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2018).
20. Mario Celentano, in Christopher Duggan, *Fascism and the Mafia* (New Haven: Yale University Press, 1989), 101.
21. Ali Vitali, "Trump Says He Could 'Shoot Somebody' and Still Maintain Support", NBC News.com, January 23, 2016; Rodrigo Duterte, in Adrian Chen, "When a Populist Demagogue Takes Power", *New Yorker,* November 21, 2016.
22. Walter Benjamin, *Illuminations,* ed. Hannah Arendt, trans. Harry Zohn (New York: Schocken Books, 1968), 257; Giorgio Agamben, *State of Exception,* trans. Kevin Attell (Chicago: University of Chicago Press, 2005).
23. Curzio Malaparte, *Tecnica del colpo di Stato* (Firenze: Vallecchi, 1994), 227, 240.
24. Ian Kershaw, *The "Hitler Myth". Image and Reality in the Third Reich* (Oxford: Oxford University Press, 1987; magyarul: *A Hitler-mítosz.* Budapest: Kortina Kiadó, 2003); Association for Diplomatic Studies and Training, Oral History Collection (ADST), Brandon Grove zaire-i nagykövettel (1984–1987) Thomas Stern készített interjút 1994 novemberében: https://adst.org/2016/09/kleptocracy-and-anticommunism-when-mobutu-ruled-zaire/; George Seldes, *Sawdust Caesar. The Untold History of Mussolini and Fascism* (New York: Harper and Brothers, 1935), 367; Brian D. Taylor, *The Code of Putinism* (New York: Oxford University Press, 2019), 2; Dean Hancock, *Tyrannical Minds. Psychological Profiling, Narcissism, and Dictatorship* (New York: Pegasus Books, 2019); Jerrold Post, *Leaders and Their Followers in a Dangerous World. The Psychology of Political Behavior* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004).
25. Daron Acemoglu and Murat Ucer, "The Ups and Downs of Turkish Growth, 2002–2015: Political Dynamics, the European Union and the Institutional Slide", National Bureau of Economic Research Working Paper no. 21608 (October 2015); Maggie Haberman and Russ Buettner, "In Business and in Governing, Trump Seeks Victory in Chaos", *New York Times,* January 20, 2019; Philip Rucker and Carol Leonnig, *A Very Stable Genius: Donald J. Trump's Testing of America* (New York: Penguin, 2020); Mansour O. El-Kikhia, *Libya's Qaddafi. The Politics of Contradiction* (Gainesville: University Press of Florida, 1997), 88–89; Dr. David Barkham, in Hancock, *Tyrannical Minds,* 152.
26. Jon Lee Anderson, "King of Kings. The Last Days of Muammar Gaddafi", *New Yorker,* November 7, 2011.

27. Archie Brown, *The Myth of the Strong Leader. Political Leadership in the Modern Age* (New York: Basic Books, 2014); Benjamin F. Jones and Benjamin A. Olken, "Do Leaders Matter? Leadership and Growth since World War II", *Quarterly Journal of Economics* 120, no. 3 (2005): 835–864; Vance Serchuk, "The Myth of Authoritarian Competence", *Atlantic,* September 24, 2018; Acemoglu, Verdier, Robinson, "Kleptocracy."
28. Charlie Chaplin, in Alain Joubert, *Le moustache d'Adolf Hitler, et autres essais* (Paris: Gallimard, 2016), 16–17.
29. Max Weber, *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology,* ed. Guenther Roth and Claus Wittich, vol. 1 (Berkeley: University of California Press, 1978; magyarul: *Gazdaság és társadalom: A megértő szociológia alapvonalai.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987, 1992), 241; Brown, *Myth of the Strong Leader,* 4–6; Kershaw, *"Hitler Myth",* 8–11.
30. Bueno de Mesquita, Morrow, Siverson, and Smith, *Logic;* Jennifer Gandhi, *Political Institutions under Dictatorship* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2008), 73–106.
31. Raj M. Desai, Anders Olofsgård, and Tarik M. Yousef, "The Logic of Authoritarian Bargains: A Test of a Structural Model", Brookings Global Economy and Development Working Paper no. 3 (2007); Guriev and Treisman, "Modern Dictators"; Acemoglu, Verdier, Robinson, "Kleptocracy", 169–172.
32. David Enrich, *Dark Towers: Deutsche Bank, Donald Trump, and an Epic Trail of Destruction* (New York: Custom House, 2020); Gabriel Zucman, *The Hidden Wealth of Nations. The Scourge of Tax Havens,* trans. Teresa Laven-der Fagan (Chicago: University of Chicago Press, 2015); Brian Klaas, *The Despot's Accomplice: How the West Is Aiding and Abetting the Decline of Democracy* (New York: Oxford University Press, 2016).
33. Joseph Szlavik, in Richard Leiby, "Fall of the House of von Kloberg", *Washington Post,* July 31, 2005; Pamela Brogan, *The Torturers' Lobby. How Human Rights-Abusing Nations Are Represented in Washington,* The Center for Public Integrity Report, 1992: https://cloudfront-files-1.publicintegrity.org/legacy_projects/pdf_reports/THETORTURERSLOBBY.pdf; *Spin Doctors to the Autocrats: European PR Firms Whitewash Repressive Regimes,* Corporate Europe Observatory report, January 20, 2015: https://corporateeurope.org/sites/default/files/20150120_spindoctors_mr.pdf; Neal M. Rosendorf, *Franco Sells Spain to America. Hollywood Tourism and PR as Postwar Spanish Soft Power* (New York: Palgrave, 2014).
34. Shawn Wen, "Eight Women in Love", *N+1,* October 17, 2016; Rose Styron, "Special Report on Chile", in Amnesty International, *Special Report on Torture* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1975), 257; Hannah Arendt, *Origins of Totalitarianism* (New York: Meridian Press, 1958; magyarul: *A totalitarizmus gyökerei.* Budapest: Európa, 1992) és *Eichmann in Jerusalem* (New York: Viking Press, 1964; magyarul: *Eichmann Jeruzsálemben.* Budapest: Osiris, 2000).
35. Gabriele Herz, *The Women's Camp in Moringen. A Memoir of Imprisonment in Nazi Germany 1936–1937,* ed. Jane Caplan (New York: Berghahn, 2006), 90, 113–114.

1. FEJEZET

1. Elena Bianchini Braglia, *Donna Rachele* (Milano: Mursia, 2007), 62; Laura Fermi, *Mussolini* (Chicago: University of Chicago Press, 1961); Mimmo Franzinelli, *Il Duce e le donne. Avventure e passioni extraconiugali di Mussolini* (Milano: Mondadori, 2013).
2. Mussolini, "Dalla neutralità assoluta alla neutralità attiva ed operante", *Avanti!* October 18, 1914; Renzo De Felice, *Mussolini il rivoluzionario, 1883–1920* (Torino: Einaudi, 1965); Richard Bosworth, *Mussolini* (London: Bloomsbury, 2011), 66–103; Franzinelli, *Il Duce,* 24–28.
3. Enzo Traverso, *The Origins of Nazi Violence,* trans. Janet Lloyd (New York: The New Press, 2003), és *Fire and Blood. The European Civil War 1914–1945,* trans. David Fernbach (London: Verso, 2016).
4. Fermi, *Mussolini,* 73; Mussolini, "Trincerocrazia", *Il Popolo d'Italia,* December 15, 1917; Sven Reichardt, *Faschistische Kampfbünde: Gewalt und Gemeinschaft im italienischen Squadrismus und in der deutschen SA* (Vienna and Cologne: Böhlau-Verlag GmbH, 2009).
5. Mussolini, "Stato anti-stato e fascismo", *Gerarchia,* June 25, 1922; Robert Paxton, *The Anatomy of Fascism* (New York: Vintage, 2005), 3–54.
6. Susan Pedersen, *The Guardians. World War One and the Crisis of Empire* (New York: Oxford University Press, 2017).
7. Marc Reynebeau, "'Je ne sais quoi': Reflections on the Study of Charisma", in *Charismatic Leadership and Social Movements,* ed. Jan Willem Stutje (New York: Berghahn, 2012), 155–163; az első és a harmadik idézet: Heinrich Class, 1920, in Lothar Machtan, *The Hidden Hitler,* trans. John Brownjohn (New York: Basic Books, 2001), 122–123; Ojetti, 1921, in Christopher Duggan, *Fascist Voices. An Intimate History of Mussolini's Italy* (New York: Oxford University Press, 2013; magyarul: *A bódult nemzet – A Mussolini-imádat anatómiája.* Budapest: Park, 2016), 48.
8. Richard Evans, *The Coming of the Third Reich* (New York: Penguin, 2003; magyarul: *A Harmadik Birodalom születése.* Budapest: Park, 2014); Wolfgang

Schivelbusch, *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning, and Recovery* (New York: Picador, 2001), 189–288; H. James Burgwyn, *The Legend of the Mutilated Victory. Italy, the Great War and the Paris Peace Conference, 1915–1919* (Westport, CT: Praeger, 1993).

9. Kersten Knipp, *Die Kommune der Faschisten Gabriele D'Annunzio, die Republik von Fiume und die Extreme des 20. Jahrhunderts* (Stuttgart: WBG Theiss, 2019).
10. Mario Piazzesi, in Duggan, *Fascist Voices*, 43; Mimmo Franzinelli, *Squadristi. Protagonisti e techniche della violenza fascista, 1919–1922* (Milano: Mondadori, 2003).
11. Jacqueline Reich, *The Maciste Films of Italian Cinema* (Bloomington: Indiana University Press, 2015); Giuseppe Bastianini, *Uomini cose fatti. Memorie di un ambasciatore* (Milano: Vitagliano, 1959), 6; Giorgio Pini, *Filo diretto con Palazzo Venezia* (Bologna: Cappelli, 1950), 23; Carlo Ciseri, in Duggan, *Fascist Voices*, 8.
12. Benito Mussolini, "Il fascismo e i problemi della politica estera italiana", beszéd Triesztben, 1921. febr. 6-án, in *Opera Omnia*, ed. Edoardo and Duilio Susmel (Firenze: La Fenice, 1951–1980), 44 vols., XVI/150–160; Mussolini, "Stato anti-Stato e fascismo."
13. Giulia Albanese, *La marcia su Roma* (Roma: Laterza, 2006); Mauro Canali, *La scoperta dell'Italia. Il Fascismo raccontato dai corrispondenti americani* (Venezia: Marsilio, 2017).
14. Mussolini, "Forza e consenso", *Gerarchia*, March 1923; Rachele Ferrario, *Margherita Sarfatti: La regina dell'arte nell'Italia fascista* (Milano: Mondadori, 2015); Denis Mack Smith, *Mussolini* (New York: Alfred A. Knopf, 1982), 56–58, 62–74; Clara Elisabetta Mattei. "Austerity and Repressive Politics: Italian Economists in the Early Years of the Fascist Government", *The European Journal of the History of Economic Thought*, 24, no. 5 (2017): 998–1026.
15. Fermi, *Mussolini*, 229; Mauro Canali, "The Matteotti Murder and the Origins of Mussolini's Totalitarian Dictatorship", *Journal of Modern Italian Studies* 14, no. 2 (2009): 143–167.
16. Canali, "Matteotti Murder."
17. Canali, "Matteotti Murder"; Mack Smith, *Mussolini*, 74–79; Duggan, *Fascist Voices*, 50.
18. G. A. Borgese, *Goliath: The March of Fascism* (New York: Viking, 1937), 263; Canali, "Matteotti Murder"; Rosa B. to Mussolini, December 31, 1923, in *Caro Duce. Lettere di donne italiane a Mussolini 1922–1943* (Milano: Rizzoli, 1989), 114; Ugo Ojetti, in Fermi, *Mussolini*, 238.
19. Fermi, *Mussolini*, 237; Giorgio Amendola in Mack Smith, *Mussolini*, 85; Mussolini, "Discorso del 3 gennaio", in Mussolini, *Opera Omnia*, XI/235–241.

20. Francesco Nitti, letter of March 5, 1925, to King Vittorio Emanuele III, in Santi Fedele, "Francesco Saverio Nitti dal lungo esilio al rientro in Italia", *Humanities* 1, no. 1 (2012), 2.
21. Canali, "Matteotti Murder"; Gian Giacomo Migone, *The United States and Italy. The Rise of American Finance in Europe* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2015), 90–94, 150–64.
22. Wolfgang Schieder, *Adolf Hitler. Politischer Zauberlehrling Mussolinis* (Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2017).
23. Sefton Delmer, *Trail Sinister. An Autobiography, Volume One* (London: Secker and Warburg, 1961), 188–189; Benjamin Carter Hett, *Burning the Reichstag* (New York: Oxford University Press, 2014); Richard J. Evans, "The Conspiracists", *London Review of Books* 36, no. 9 (2014).
24. Neil Gregor, "Hitler", in *Mental Maps in the Era of Two World Wars*, ed. Steven Casey and Jonathan Wright (New York: Palgrave Macmillan, 2008), 196; August Kubizek, *The Young Hitler I Knew*, trans. E. V. Anderson (Boston: Houghton Mifflin, 1955; magyarul: *Barátom, az ifjú Adolf Hitler.* Budapest: Gede Testvérek, 2011), 14; Volker Ulrich, *Hitler: Ascent 1889–1939* (New York: Knopf, 2016); Joachim Fest, *Hitler* (New York: Mariner Books, 2002).
25. Hitler, beszéd Salzburgban, 1920. aug., in Gregor, "Hitler,"189; Hitler, "Rathenau und Sancho Pansa", *Völkischer Beobachter*, 1921. márc. 13.; Hitler, *Mein Kampf*, trans. Ralph Manheim (Boston: Houghton Mifflin, 1999; magyarul: *Harcom.* Budapest: Centrum, 1937), 562; Joseph Goebbels, July 12, 1925, in *Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Sämtliche Fragmente: Aufzeichnungen 1923–1941*, ed. Elke Fröhlich (München: K.G. Saur Verlag, 1998–2006), vol. 1, 326–327.
26. Daniel Siemens, *Stormtroopers. A New History of Hitler's Brownshirts* (New Haven: Yale University Press, 2017); Reichardt, *Faschistische.*
27. Daniel Kalder, *The Infernal Library: On Dictators, the Books They Wrote, and Other Catastrophes of Literacy* (New York: Henry Holt, 2018), 128.
28. Major Giuseppe Renzetti met with Hitler forty-two times between 1929 and 1942. Renzo De Felice, *Mussolini e Hitler. I rapporti segreti, 1922–1933* (Roma: Laterza, 2013); Schieder, *Hitler*, 40–43, 54–57; Christian Goeschels, *Mussolini and Hitler: The Forging of the Fascist Alliance* (New Haven: Yale University Press, 2018), 17–36; Mack Smith, *Mussolini*, 172–173.
29. Claudia Schmölders, *Hitler's Face. The Biography of an Image* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006), 69–99; Lutz Koepnik, "Face Time with Hitler", in *Visualizing Fascism: The Twentieth-Century Rise of the Global Right*, ed. Julia Adeney Thomas and Geoff Eley (Durham: Duke University Press, 2020), 111–133.

30. Eugen Dollmann, in Machtan, *Hitler,* 134; Hitler Mussolininak, 1931. jún. 8., in De Felice, *Mussolini e Hitler,* 229; Kalder, *Library,* 134–138; P. F. Beck Hitlernek, 1932. ápr. 25., in *Letters to Hitler,* ed. Henrik Eberle, trans. Steven Rendall (New York: Polity Press, 2012), 50–52.
31. Evans, *Coming of the Third Reich;* Fritz Thyssen, *I Paid Hitler* (New York: Farrar and Rinehart, 1941), 111.
32. Renzetti, 1933. jan. 23., jelentés Mussolininak, in De Felice, *Mussolini e Hitler,* 249; Hett, *Reichstag Fire;* Borgese, *Goliath,* 375.
33. Enrique Moradiellos, *Franco: Anatomy of a Dictator* (London: I.B. Tauris, 2018); Paul Preston, *Franco: A Biography* (New York: Basic Books, 1994); Stanley G. Payne and Jesus Palacios, *Franco: A Personal and Political Biography* (Madison: University of Wisconsin Press, 2018).
34. Bruce W. Farcau, *The Coup. Tactics in the Seizure of Power* (Westport, CT: Praeger, 1994), 115–120; Julian Casanova, *A Short History of the Spanish Civil War* (London: I.B.Tauris, 2013), 6–11.
35. Franco, in Preston, *Franco,* 105; Moradiellos, *Franco,* 33; Geoff Jensen, *Franco: Soldier, Commander, Dictator* (Dulles, VA: Potomac Books, 2005), 57–70; Manuel Villatoro, "'La Baraka': la misteriosa 'benedición mora' que salvó a Francisco Franco de una sangrienta muerte en el Rif", *ABC,* October 18, 2018.
36. Casanova, *Short History.* A balközép 34,3%-ot, míg a jobbközép 33,2%-ot szerzett.
37. Paul Preston, "Franco as Military Leader", *Transactions of the Royal Historical Society* 4 (1994), 27–28; Ismael Saz, "Fascism and Empire: Fascist Italy against Republican Spain", *Mediterranean Historical Review,* 13, nos. 1–2 (1998), 126; Ángel Viñas and Carlos Collado Seidel, "Franco's Request to the Third Reich for Military Assistance", *Contemporary European History* 11, no. 2 (2002), 207–208; Helen Graham, *The Spanish Civil War. A Very Short Introduction* (New York: Oxford University Press, 2005), 38–39.
38. Amado Balmes tábornok véletlen lövéstől halt meg a puccs előestéjén. Joaquín Fanjul és Manuel Goded tábornokokat köztársaságiak végezték ki.
39. NSA Archive, FBI-jelentés, 1982. jan. 21.; a Pinochet-rezsim terrorista tevékenységével összeffüggésben említi Pinochet és Delle Chiaie találkozóját: https://nsarchive2.gwu.edu//NSAEBB/NSAEBB8/docs/doc02.pdf.

2. FEJEZET

1. Richard Nixon, in R. W. Apple, "Nixon, Greeting Mobutu, Lauds the Congo", *New York Times,* May 8, 1970; Sean Kelly, *America's Tyrant. The CIA and Mobutu of Zaire* (Washington, DC: American University Press, 1993).

2. Malcolm X, in Robin D. G. Kelly, "A Poetics of Anticolonialism", in Aimé Cesaire, *Discourse on Colonialism* (New York: Monthly Review Press, 2000), 8. Spain retained the Moroccan cities of Ceuta and Melilla. Jan C. Jansen and Jürgen Osterhammel, *Decolonization: A Short History,* trans. Jeremiah Riemer (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2017); Todd Shepard, *Voices of Decolonization: A Brief History with Documents* (New York: Bedford/St. Martins, 2014).
3. Dirk Vandevalle, *A History of Modern Libya* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2012), 78–82; Josh Keating, "Trained in the USA", *Foreign Policy,* March 28, 2012.
4. Naumihal Singh, *Seizing Power. The Strategic Logic of Military Coups* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2014), 3. Farcau, *The Coup,* 54.
5. Singh, *Seizing Power,* 3.
6. Kadhafi rádióbeszéde, 1969. szept. 1., in Alison Pargeter, *Libya: The Rise and Fall of Gaddafi* (New Haven: Yale University Press, 2012), 59–60; ADST, George Lane, az USA líbiai nagykövetsége bengházi irodavezetőjének interjúja Richard Nethercuttnak, 1990: https://adst.org/2013/08/qaddafi-the-man-and-his-rise-to-power/.
7. Kadhafi a beaconsfieldi katonai iskola növendéke volt; Michael Cockerell, "Lieutenant Gaddafi in Swinging London", *Standpoint Magazine,* January/February 2012.
8. Mohamed Fekini levelei Rodolfo Graziani tábornoknak, 1922. jún. 4. és jún. 10. A korábbi levelet nyolc másik törzsi vezető is aláírta. In Angelo Del Boca, *Mohamed Fekini and the Fight to Free Libya* (New York: Palgrave Macmillan, 2011), 115–118.
9. Ali Ahmida, *Forgotten Voices. Power and Agency in Colonial and Postcolonial Libya* (New York: Routledge, 2005); Hisham Matar, *The Return: Fathers, Sons and the Land in Between* (New York: Random House, 2016), 131–140; Stephanie Malia Hom, *Empire's Mobius Strip. Historical Echoes in Italy's Crisis of Migration and Detention* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2019), 83–89.
10. Vandewalle, *Modern Libya,* 50–53; Muhammad T. Jerary, "Damages Caused by the Italian Fascist Colonization of Libya", in *Italian Colonialism,* ed. Ruth Ben-Ghiat and Mia Fuller (New York: Palgrave Macmillan, 2005), 203–208; Anna Baldinetti, *The Origins of the Libyan Nation. Colonial Legacy, Exile and the Emergence of the Nation-State* (New York: Routledge, 2010).
11. Saskia van Genugten, *Libya in Western Foreign Policies, 1911–2011* (New York: Palgrave Macmillan, 2016), 59–80; Stephen Blackwell, "Saving the King: Anglo-American Strategy and British Counter-Subversion Operations in Libya, 1953–59", *Middle Eastern Studies* 39, no. 1 (2003), 14–15.

12. Matar, *Return,* 29–30; Daniel Kawczyinski, *Seeking Gaddafi: Libya, the West, and the Arab Spring* (London: Biteback Publishing, 2011), 18–19; ADST, George Lane interview; Ronald Bruce St. John, *Libya: From Colony to Revolution* (London: Oneworld Publications, 2017), 139–140.
13. Vandewalle, *Modern Libya,* 78; Pargeter, *Libya,* 72–76.
14. Joel Fishman, "The Postwar Career of Nazi Ideologue Johann von Leers, aka Omar Amin, the 'First Ranking German' in Nasser's Egypt", *Jewish Political Studies Review* 26, nos. 3–4 (2014): 54–72; van Genugten, *Libya,* 81–104; Arturo Varvelli, *L'Italia e l'ascesa di Gheddafi. La cacciata degli italiani, le armi e il petrolio (1969–1974)* (Milano: Baldini Castoldi Dalai, 2009), 210–222.
15. Muammar Gaddafi, *Escape to Hell and Other Stories* (Toronto: Hushion House, 1998), 64; Pargeter, *Gaddafi's Libya,* 76–80; Gaddafi, in Ruth First Papers, RF/2/21/10: "Answers to questions submitted by Ruth First to Colonel Muammar Gaddafi, Tripoli, Friday 2 July 1971", 5: https://sas-space.sas.ac.uk/3598/1/RF_2_21_10.pdf.
16. A hívás leirata: Jon Lee Anderson, "The Dictator", *New Yorker,* October 19, 1998; Ana Maria interjúja: José Yglesias, *Chile's Days of Terror. Eyewitness Accounts of the Military Coup,* ed. Judy White (New York: Pathfinder Press, 1974), 76.
17. Patrice McSherry, *Predatory States: Operation Condor and Covert War in Latin America* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2005); Patricia Mayorga, *Il condor nero. L'internazionale fascista e i rapporti segreti con il regime di Pinochet* (Milano: Sperling & Kupfer, 2003); Anna Cento Bull and Galadriel Ravelli, "The Pinochet Regime and the Trans-Nationalization of Italian Neo-Fascism", in Robert Leeson, ed., *Hayek: A Collaborative Bibliography. Part XIII: "Fascism" and Liberalism in the (Austrian) Classical Tradition* (New York: Palgrave Macmillan, 2018), 361–393.
18. Oscar Guardiola-Rivera, *Story of a Death Foretold. The Coup against Salvador Allende, September 11, 1973* (London: Bloomsbury Press, 2013), 44–45, 76–95; Maria José Henríquez Uzal, *Viva la verdadera Amistad! Franco y Allende, 1970–1973* (Santiago: Editorial Unversitaria, 2014); ADST, Samuel F. Hart közgazdász, USA nagykövetsége, Santiago, 1971–1975, interjú Charles Stuart Kennedyvel: https://adst.org/2013/09/chiles-coup-against-salvador-allendeand-the-truth-behind-missing/.
19. Nixon H. R. Haldemannak, a Fehér Ház személyzeti főnökének, 1972. jan. 18., Nixon-szalagok: http://nixontapeaudio.org/chile/650–013.pdf.
20. Guardiola-Rivera, *Death Foretold,* 178–215; Henry Kissinger, *Years of Upheaval* (Boston: Little, Brown, 1982), 376; Richard Helms, in NSA Archive, Kornbluh, "Chile and the United States", CIA, feljegyzések: megbeszélések az elnökkel Chiléről, 1970. szept. 15.: https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB8/docs/doc26.pdf; Henry Kissinger Nixonnak és H. R. Haldemannak, 1971. jún. 11., Nixon-szalagok: http://nixontapeaudio.org/chile/517–004.pdf.
21. Edward Korry nagykövet távirata Washingtonba, 1970; in David Stout, "Edward Korry, 81, Is Dead: Falsely Tied to Chile Coup", *New York Times,* January 30, 2003. Korry lenézte Allendét, de a puccs tervezésétől távol tartották, mert Nixon nem bízott benne.
22. Jonathan Kandel, "Chilean Officers Tell How They Began to Plan the Take-Over Last November", *New York Times,* September 27, 1973; CIA officer, in Kristian C. Gustafson, "CIA Machinations in Chile. Reexamining the Record", at: https://www.cia.gov/library/center-forthe-study-of-intelligence/csi-publications/csistudies/studies/vol47no3/article03.html; John R. Bawden, *The Pinochet Generation. The Chilean Military in the Twentieth Century* (Tuscaloosa: University of Alabama Press, 2016), 96–134; Mónica González, *La Conjura. Los mil y un dias del golpe* (Santiago: Ediciones B Chile, 2000).
23. Jack Devine, "What Really Happened in Chile", *Foreign Affairs* 93, no.4 (2014): 26–35; Senator Maria Elena Carrera, in Thomas Wright and Rody Oñate, *Flight from Chile. Voices from Exile* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1998), 15; Bawden, *Pinochet Generation,* 128–131; Heraldo Muñoz, *The Dictator's Shadow: Life Under Augusto Pinochet* (New York: Basic Books, 2008), 22–44; González, *Conjura.*
24. Muñoz, *Dictator's Shadow,* 21; Mario González, in Wright and Oñate, *Flight,* 31–36.
25. Muñoz, *Dictator's Shadow,* 22–31, Juan Cristóbal Peña, *La secreta vida literaria de Augusto Pinochet* (Santiago: Random House Mondadori, 2013), 81–88; Mary Helen Spooner, *Soldiers in a Narrow World. The Pinochet Regime in Chile* (Berkeley: University of California Press, 1999), 18–24.
26. Patricio, in Yglesias, *Terror,* 113–114.
27. Jurandir Antonio Xavier, in Yglesias, *Terror,* 123; Mark Ensalaco, *Chile under Pinochet: Recovering the Truth* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1999), 69–97; Pablo Policzer, *The Rise and Fall of Repression in Chile* (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2009).
28. Eduardo Frei, quoted in Steve J. Stern, *Battling for Hearts and Minds. Memory Struggles in Pinochet's Chile, 1973–1988* (Durham, NC: Duke University Press, 2006), 26; Associated Press, "Chile: Six People Sentenced for 1982 Murder of Former President", *Guardian,* January 30, 2019.
29. Pinochet, in Genaro Arriagada, *Pinochet. The Politics of Power* (Boston: Unwin Hyman, 1988), 9, 16; Gerretsen, interview with Melissa Gutierrez, "Chas Gerretsen, el fotógrafo tras la imagine más terrorifica de Pinochet: 'El era un

monstruo'", *The Clinic Online,* September 2, 2013; Carlos Huneeus, *The Pinochet Regime*, trans. Lake Sagaris (Boulder: Lynne Rienner, 2007), 70–81.

3. FEJEZET

1. Silvio Berlusconi, videóüzenet, 1994. jan. 26.; átirata: Gian Antonio Stella and Sergio Rizzo, *Cosi parlò il cavaliere* (Milano: Rizzoli 2011), 120–122; Alexander Stille, *The Sack of Roma: How a Beautiful European Country with a Fabled History and a Storied Culture Was Taken Over by a Man Named Silvio Berlusconi* (New York: Penguin Press, 2006), 151–157; Massimo Ragnedda, "Censorship and Media Ownership in Italy in the Era of Berlusconi", *Global Media Journal: Mediterranean Edition* 9, no. 1 (2014), 13.
2. Yascha Mounk, 'How Authoritarians Manipulate Elections", *Atlantic,* May 8, 2019; Nic Cheeseman and Brian Klaas, *How to Rig an Election* (New Haven: Yale University Press, 2019).
3. Mark Bray, *Antifa: The Anti-Fascist Handbook* (New York: Melville House, 2017), 54–64; Paul Hockenos, *Free to Hate. The Rise of the Right in Post-Communist Europe* (New York: Routledge, 1993); Post, *Leaders*, 162–171.
4. Gregory Crouch, "Three to Watch: Populists of the Hard Right", and Mark Hunter, "Europe's Reborn Right", both in *New York Times Magazine,* April 21, 1996; Stephen Kinzer, "Germany's New Right Wears a 3-Piece Suit", *New York Times,* May 28, 1995; Paul Ginsborg, *Silvio Berlusconi. Television, Power, and Patrimony* (New York: Verso, 2004), 66.
5. Margaret Quigley, "The European New Right and U.S. Politics", in *Trumping Democracy. From Reagan to the Alt-Right,* ed. Chip Berlet (New York: Routledge, 2020), 54–60; Piero Ignazi, *Postfascisti? Dal Movimento sociale italiano ad Alleanza Nazionale* (Bologna: Il Mulino, 1994).
6. Berlusconi, in Giovanni Ruggeri and Mario Guarino, *Berlusconi. Inchiesta sul signor TV* (Milano: Kaos 1994), 271. Olaszországban 1946 és 1983, majd 1986 és 1992 között a Kereszténydemokrata Párt adott minden miniszterelnököt.
7. Berlusconi és Francesco Borelli, in Alan Friedman, *My Way. Berlusconi in His Own Words* (London: Biteback Publishing, 2015), 90, 107.
8. Dell'Utriról, akinek 2004-es ítéletét az olasz legfelsőbb bíróság 2014-ben helyben hagyta; Stille, *Sack of Rome,* 37–51.
9. Ginsborg, *Berlusconi,* 3–6.
10. Stille, *Sack of Rome,* 16; Ginsborg, *Berlusconi*, 33; Ragnedda, "Censorship", 15.
11. Friedman, *My Way,* 97–98; Gianfranco Pasquino, "The Five Faces of Silvio Berlusconi: The Knight of Anti-Politics", *Modern Italy* 12, no. 1 (2007): 39–54;

Cristian Vaccari, "The Features, Impact, and Legacy of Berlusconi's Campaigning Language and Style", *Modern Italy* 20, no. 1 (2015); 25–39; Stille, *Sack of Rome*, 162–169; Dell'Utri, in Ruggeri and Guarino, *Berlusconi,* 270.
12. Gianni Agnelli, in Friedman, *My Way,* 97.
13. A szerző római tapasztalata 1994-ben; Gianfranco Fini, interjú Alberto Staterának, "Il migliore resta Mussolini", *La Stampa,* 1994. ápr. 1.; Ignazi, *Postfascisti?;* Ginsborg, *Berlusconi,* 68. Az 1994-es választásokon az AN 13,5%-ot, a Liga 8,4%-ot szerzett.
14. Vittorio Sgarbi, 1994. júl. 14. és 16., in Ginsborg, *Berlusconi,* 83, 67; Elisabetta Rubini, "Le vicende giudiziarie di Silvio B.: è andato cosi", in *Berlusconismo. Analisi di un fenomeno,* ed. Paul Ginsborg and Enrica Asquer (Roma: Laterza, 2011); Cristina Dallara, "Powerful Resistance against a Long-Running Personal Crusade: The Impact of Silvio Berlusconi on the Italian Judicial System", *Modern Italy,* 20, no. 1 (2015), 64; Alberto Vannucci, "The Controversial Legacy of '*Mani Pulite*': A Critical Analysis of Italian Corruption and AntiCorruption Policies", *Bulletin of Italian Politics* 1, no. 2 (2009), 251.
15. Berlusconi, in Stille, *Sack of Rome,* 17–18.
16. Fiona Hill and Clifford Gaddy, *Mr. Putin. Operative in the Kremlin* (Washington, DC: Brookings Institution Press, 2013), 153–189; Julie A. Cassidy and Emily D. Johnson, "A Personality Cult for the Postmodern Age", in Helena Goscilo, ed., *Putin as Celebrity and Cultural Icon* (New York: Routledge, 2013), 40.
17. Putyin, in Masha Gessen, *The Man without a Face: The Unlikely Rise of Vladimir Putin* (New York: Riverhead Books, 2012), 68; Hill and Gaddy, *Putin,* 181–183.
18. Singh, *Seizing Power,* 195–221; Gessen, *Man without a Face,* 101–129.
19. Joke in David Stuckler and Sanjay Basu, *The Body Economic: Why Austerity Kills* (New York: Basic Books, 2013), 32; Timothy Heleniak, "Population Trends", in Stephen K. Wegren, ed., *Putin's Russia: Past Imperfect, Future Uncertain* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2016), 153–160; Masha Gessen, "The Dying Russians", *New York Review of Books,* September 2, 2014; Karen Dawisha, *Putin's Kleptocracy: Who Owns Russia?* (New York: Simon and Schuster, 2015), 13–35.
20. Hill and Gaddy, *Putin,* 147–165; Dawisha, *Putin's Kleptocracy*, 104–162.
21. Az FSZB fejeként Putyin azzal is bizonyította alkalmasságát, hogy lemondásra kényszerítette Jurij Szkuratov legfőbb ügyészt, aki a Jelcin család és belső köreik korrupciós ügyeit vizsgálta. Az FSZB a televízióban bemutatott egy felvételt, amelyen Szkuratov két prostituálttal szexelt. David Satter, "How Putin Became President", *The American Interest,* May 19, 2016; ADST, Thomas

Pickering oroszországi nagykövet (1993–1996) interjúja Charles Stuart Kennedynek, 2003. ápr.: https://adst.org/?s=Putin.

22. Zsenya Molcsanova és Ivan Timosenko alezredes, in Natalya Shulyakovskaya and Catherine Belton, "Public Sees Madness in the Kremlin", *Moscow Times,* August 10, 1999; "'Who Is Putin?' How Russia Reacted to Leader's Rise to Power, 20 Years Ago", *Moscow Times*, August 9, 2019; Borisz Nyemcov, in Andrei Zolotov, "President Draws Criticism from All Political Camps", *Moscow Times,* August 10, 1999; Tobias Rupprecht, "Formula Pinochet: Chilean Lessons for Russian Liberal Reformers during the Soviet Collapse, 1970–2000", *Journal of Contemporary History*, 51, no. 1 (2016): 165–186.
23. Putyin 1999. aug. 16-ai beszéde a Duma előtt, in Dawisha, *Putin's Kleptocracy,* 202–203; Gessen, *Man without a Face,* 22–42; Amy Knight, *Orders to Kill. The Putin Regime and Political Murder* (New York: Thomas Dunne Books, 2017), 79–99; David Satter, *Darkness at Dawn: The Rise of the Russian Criminal State* (New Haven: Yale University Press, 2004), 63–71.
24. Knight, *Orders,* 93–98; Dawisha, *Putin's Kleptocracy,* 243–251.
25. Kissinger, idézi Ian Traynor, "Putin Urged to Apply the Pinochet Stick", *Guardian,* March 30, 2000; José Pinera, "A Chilean Model for Russia", *Foreign Policy* 79, no. 5 (2000): 62–73; Rupprecht, "Formula Pinochet"; "Russia at the Turn of the Millenium", December 31, 1999, Putyinnak tulajdonított írás, in Hill and Gaddy, *Putin*, 40; Dawisha, *Putin's Kleptocracy,* 7; Masha Gessen, *The Future Is History: How Totalitarianism Reclaimed Russia* (New York: Riverhead Books, 2017).
26. George W. Bush, in Michael Wolff, *Fire and Fury. Inside the Trump White House* (New York: Henry Holt, 2018; magyarul: *Tűz és düh – Trump a Fehér Házban.* Budapest: Athenaeum, 2018), 44; Donald Trump, "The Inaugural Address", January 20, 2017, at: https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/the-inauguraladdress/.
27. Sarah Kendzior, *Hiding in Plain Sight. The Invention of Donald Trump* (New York: Flatiron Books, 2020); Wayne Barrett, *Trump: The Deals and the Downfall* (New York: HarperCollins, 1992); David Barstow, Susanne Craig, and Russ Buettner, "Trump Engaged in Suspect Tax Schemes as He Reaped Riches from his Father", *New York Times,* October 2, 2018; Michael Rothfeld and Alexandra Berzon, "Donald Trump and the Mob", *Wall Street Journal,* September 1, 2016; David Cay Johnson, "Just What Were Donald Trump's Ties to the Mob?' *Politico,* May 22, 2016; Christopher Knaus, "Trump's Bid for Sydney Casino 30 Years Ago Rejected Due to 'Mafia Connections'", *Guardian,* August 15, 2017; David A. Fahrenthold and Jonathan O'Connell, "How Donald Trump Inflated His Net Worth to Lenders and Investors", *Washington Post,* March 28, 2019.
28. Mike McIntire, Megan Twohey, and Mark Mazzetti, "How a Lawyer, a Felon and a Russian General Chased a Moscow Trump Tower Deal", *New York Times,* November 29, 2018; Franklin Foer, "Russian-Style Kleptocracy Is Infiltrating America", *Atlantic,* March 2019; Christina Maza, "Former Trump Associate Felix Sater Accused of Laundering Millions", *Newsweek,* March 26, 2019; Robby Browne, Corcoran Group broker, in Jacob Bernstein, "Trump Tower, a Home for Celebrities and Charlatans", *New York Times,* August 12, 2017; Brett Samuels, "Trump Says He'll Meet with Dictators If It's Good for the US", *Hill,* November 12, 2019; Greg Price, "Ivanka Trump Sat in Vladimir Putin's Chair and Spun Around, President's Former Associate Says", *Newsweek,* May 17, 2018; Vicky Ward, *Kushner, Inc. Greed. Ambition, Corruption* (New York: St. Martin's Press, 2019), 38; Anita Kumar, "Buyers Tied to Russia, Former Soviet Republics Paid $109 Million in Cash for Trump Properties", McClatchy, June 19, 2018.
29. Emma Green, "It Was Cultural Anxiety That Drove White, Working-Class Voters to Trump", *Atlantic,* May 9, 2017; Trump, in Politico Staff, "Full Text: Donald Trump 2016 RNC Draft Speech Transcript", *Politico,* July 21, 2016; German Lopez, "Trump's Long History of Racism from the 1970s to 2019", *Vox,* July 15, 2019; *USA Today,* "Trump Nation", 2016-ban készült interjúk Trump híveivel, mind az 50 államból: https://www.usatoday.com/pages/interactives/trump-nation/#/?_k=9nqnw0.
30. Thomas E. Mann and Norman J. Ornstein, "Let's Just Say It: The Republicans Are the Problem", *Washington Post,* April 27, 2012; Hetherington and Weiler, *Authoritarianism;* Tim Alberta, *American Carnage* (New York: HarperCollins, 2019).
31. Berlet, ed., *Trumping Democracy;* Alberta, *American Carnage,* 110–117; Brian Rosenwald, *Talk Radio's America. How an Industry Took Over a Political Party That Took Over the United States* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2019); Guardiola-Rivera, *Death Foretold,* 238.
32. Sessions és Trump, in Eli Stokol, "Sen. Jeff Sessions endorses Trump", *Politico,* February 28, 2016. Nancy McLean, *Democracy in Chains: The Deep History of the Radical Right's Stealth Plan for America* (New York: Viking, 2017), 154–168; Sahil Chinoy, "What Happened to America's Political Center of Gravity?" *New York Times*, June 26, 2019, https://manifestoproject.wzb.eu/; Pippa Norris, "Measuring Populism Worldwide", Harvard Kennedy School Faculty Research Working Paper No. RWP20-002, February 2020: https://www.hks.harvard.edu/publications/measuring-populismworldwide.

33. Nicholas Farrell, "'I'm Fascinated by Mussolini'", *Spectator USA*, March 14, 2018; Jane Mayer, "New Evidence Emerges of Steve Bannon and Cambridge Analytica's Role in Brexit", *New Yorker,* November 18, 2018.
34. Ward, *Kushner,* 82; Wolff, *Fire and Fury,* 41, 77, 193; Nahal Toosi and Isaac Arnsdorf, "Kissinger, Longtime Putin Confidant, Sidles Up to Trump", *Politico,* December 24, 2016.
35. Jeff Horowitz and Chad Day, "AP Exclusive: Before Trump Job, Manafort Worked to Aid Putin", *AP News,* March 22, 2017; Betsy Swan and Tim Mak, "Top Trump Aide Led the 'Torturers' Lobby'", *Daily Beast,* November 6, 2017; Tom McCarthy, "Paul Manafort: How Decades of Serving Dictators Led to Role as Trump's Go-To Guy", *Guardian,* October 30, 2017; Jack Anderson and Dale Van Atta, "Mobutu in Search of an Image Boost", *Washington Post,* September 25, 1989; Brogan, "The Torturers' Lobby", 1, 6, 31, 51–60.
36. Trump Twitter-bejegyzése, 2013. jún. 18.: https://twitter.com/realdonaldtrump/status/347191326112112640?lang=en; Tina Nguyen, "Eric Trump Reportedly Bragged about Access to $100 Million in Russian Money", *Vanity Fair,* May 8, 2017; Donald Trump Jr. comment in David Remnick, "Trump and Putin: A Love Story", *New Yorker,* August 3, 2016; Craig Unger, *House of Trump, House of Putin* (New York: Dutton, 2019); Michael Isikoff and David Corn, *Russian Roulette: The Inside Story of Putin's War on America and the Election of Donald Trump* (New York: Twelve, 2018).
37. Nick Corasaniti and Maggie Haberman, "Trump Suggests 'Second Amendment People' Could Act against Hillary Clinton", *New York Times,* August 8, 2016; Eric Bradner, "Conway: Trump Offered 'Alternative Facts' on Crowd Size", CNN.com, January 23, 2017.
38. Ruth Ben-Ghiat, "Trump and Bannon's Coup", CNN.com, February 1, 2017; Bannon, in Philip Rucker and Robert Costa, "Bannon Vows a Daily Fight for 'Deconstruction of the Administrative State'", *Washington Post,* February 23, 2017; Conor Friedersdorf, "The Radical Anti-Conservatism of Stephen Bannon", *Atlantic,* August 25, 2016; Kellyanne Conway, Twitter-bejegyzés, 2017. jan. 28.: https://twitter.com/KellyannePolls/status/825358733945475073.

4. FEJEZET

1. Herr S., in Charlotte Beradt, *The Third Reich of Dreams,* trans. Adriane Gottwald (Chicago: Quadrangle Books, 1966), 5–7.
2. Tilman Allert, *The Hitler Salute. On the Meaning of a Gesture* (New York: Picador, 2009); Kershaw, *"Hitler Myth"*, 60.

3. Allert, *Hitler Salute,* 38–39, 60, 68; Wendy Lower, *Hitler's Furies: German Women in the Nazi Killing Fields* (New York: Houghton Mifflin, 2013), 22.
4. Kadhafi egy másfajta muszlim naptárat vezetett be, mint amit az arab világban használnak. Mussolini, "Discorso sull' Ascensione", May 26, 1927, in *Scritti e discorsi* 66: 77.
5. Paulo Pachá, "Why the Brazilian Far Right Loves the European Middle Ages", *Pacific Standard,* March 12, 2019; Matthew Gabriel, "Islamophobes Want to Recreate the Crusades. But They Don't Understand Them at All", *Washington Post,* June 6, 2017; Aristotle Kallis, *Fascist Ideology: Territory and Expansionism in Italy and Germany, 1922–1945* (New York: Routledge, 2000); Soner Cagaptay, *Erdogan's Empire: Turkey and the Politics of the Middle East* (London: I.B. Tauris, 2019).
6. Alexander Reid Ross, "Hitler in Brasilia: The U.S. Evangelicals and Nazi Political Theory behind Brazil's President in Waiting", *Haaretz,* October 28, 2018; John G. Dunlop, "Aleksandr Dugin's Foundation of Geopolitics", *Demokratizatsiya* 23, no. 1 (2004): 41–58. Golbery do Couto e Silva tábornok, a brazil diktatúra hírszerzési vezetője 1966-ban adta ki nagy hatású, *Brazil's Geopolitics* c. munkáját.
7. David Aliano, *Mussolini's National Project in Argentina* (Madison, NJ: Farleigh Dickinson Press, 2012); Aristotle Rama Lakshmi, "Nahrendra Modi Urges the Indian Diaspora to Become an Extension of Foreign Policy", *Guardian,* March 2, 2015; Jenny Hill, "Turkey Election: Expats Play Decisive Role in Erdogan Vote", BBC.com, June 21, 2018.
8. Matar, *Return,* 92; Tim Noonan, "Hoop Dreams of a Stateless Player", *Asia Times,* May 9, 2019.
9. Matar, *Return,* 4; Iván Jakisć and Luis Caro, in Wright and Oñate, *Flight,* 122, 125–130.
10. Steven J. Ross, *Hitler in Los Angeles. How Jews Foiled Nazi Plots against Hollywood and America* (New York: Bloomsbury, 2017).
11. Bawden, *Pinochet Generation,* 149; Sarah Sanders, in Kate Sullivan, "God 'wanted Donald Trump to become President'", CNN.com, January 31, 2019; Jeff Sharlet, "'He's the Chosen One to Run America': Inside the Cult of Trump, His Rallies Are Church and He Is the Gospel", *Vanity Fair,* June 18, 2020.
12. Mussolini, "Discorso sull' Ascensione"; Benito Mussolini előszava Riccardo Korherr, *Regresso delle nascite: Morte dei popoli* (Roma: Unione Editoriale d'Italia, 1928) c. munkájához, 10, 19.
13. Victoria de Grazia, *How Fascism Ruled Women* (Berkeley: University of California Press, 1992); Duggan, *Fascist Voices,* 145–146; Alessandra Gissi,

"Reproduction", in *The Politics of Everyday Life in Fascist Italy. Outside the State?* ed. Josh Arthurs, Michael Ebner, and Kate Ferris (New York: Palgrave Macmillan, 2017), 99–122.

14. Duggan, *Fascist Voices,* 274–282; Raymond Jones, *Adwa: African Victory in an Age of Empire* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011); Aram Mattioli, *Experimentierfeld der Gewalt: der Abessinienkrieg und seine internationale Bedeutung, 1935–1941* (Zürich: Orell Füssli, 2005).
15. Ben-Ghiat, *Fascist Modernities: Italy, 1922–1945* (Berkeley: University of California Press, 2001), 123–170; Mia Fuller, *Moderns Abroad. Architecture, Cities, and Italian Imperialism* (New York: Routledge, 2006); Lorenzo Benadusi, *The Enemy of the New Man: Homosexuality in Fascist Italy,* trans. Suzanne Dingee and Jennifer Pudney (Madison: University of Wisconsin Press, 2012); Maura Hametz, "Borderlands", in *Everyday Life,* ed. Arthurs, Ebner, Ferris, 151–178.
16. "Come coprire i vuoti", *Vita universitaria,* 1938. okt. 5.; Michele Sarfatti, *The Jews in Mussolini's Italy: From Equality to Persecution* (Madison: University of Wisconsin Press, 2006); Marie-Anne Matard-Bonnard, *L'Italia fascista e la persecuzione degli ebrei* (Bologna: Mulino, 2007); a jogi szempontokról: Michael Livingston, *The Fascists and the Jews of Italy: Mussolini's Race Laws, 1938–1945* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2014).
17. Angela Saini, *Superior: The Return of Race Science* (Boston: Beacon, 2019); Hans Weinert, *Biologische Grundlagen für Rassenkunde und Rassenhygiene* (Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag, 1934), in Roberto Esposito, *Bios: Biopolitcs and Philosophy,* trans. Timothy Campbell (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008), 113, 110–143; Michael Burleigh and Wolfgang Wipperman, *The Racial State. Germany, 1933–1945* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1991); Henry Friedlander, "The Exclusion and Murder of the Disabled", in *Social Outsiders in Nazi Germany,* ed. Robert Gellately and Nathan Stoltzfus (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2018), 145–164.
18. Clarence Lusane, *Hitler's Black Victims. The Historical Experiences of Afro-Germans, European Blacks, Africans, and African-Americans in the Nazi Era* (New York: Routledge, 2002), 137–141; Hitler, *Mein Kampf,* 644.
19. Az 1935 szeptemberében a náci Németországban elfogadott nürnbergi törvények két törvényből álltak: ezek a birodalmi állampolgársági törvény és a német vér és német becsület védelméről szóló törvény, valamint ezeket kiegészítő rendelkezések. Sheila Fitzpatrick and Alf Lüdtke, "Energizing the Everyday. On the Making of Social Bonds in Nazism and Stalinism", in *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared,* ed. Michael Geyer and Sheila Fitzpatrick (New York: Cambridge University Press, 2009), 276–279; Arnold Schoenberg, *Letters,* ed. Erwin Stein (Berkeley: University of California Press, 1987), 192; David Cesarani, *Final Solution. The Fate of the Jews, 1933–1949* (New York: St. Martin's Press, 2016), 158–159, 216–221. 1935-re tízezer zsidó tért vissza Németországba, főként azért, mert nem tudtak megélhetést találni, vagy lejárt a vízumuk: Jane Caplan, "Introduction" to Herz, *Moringen,* 8–9.
20. Mosse, "Introduction", xxxviii, and Ilse McKee, "Skepticism and Participation", 278, in George Mosse, *Nazi Culture. A Documentary History* (New York: Schocken Books, 1966); Friedrich C. Tubach, *German Voices: Memories of Life during Hitler's Third Reich* (Berkeley: University of California Press, 2011), 25–26; Claudia Koonz, *The Nazi Conscience* (Cambridge, MA: Belknap Press, 2003); Melita Maschmann, *Account Rendered. A Dossier on my Former Self,* trans. Geoffrey Strachan (New York: Abelard-Shuman, 1965), 36.
21. Dr. Erich Oberdorfer levele, Bécs, 1938. márc. 16., in *Letters to Hitler,* ed. Eberle, 160.
22. Augusto Pinochet, *El Dia Decisivo: 11 de Septiembre de 1973* (Santiago: Andres Bello, 1979), 156; Augusto Pinochet, *Camino Recorrido. Memorias de un Soldado* (Santiago: Instituto Geográfico Militar de Chile, 1991), 2: 29–30; Pinochet beszéde, 1974. márc. 11., in Stern, *Battling,* 68; Giselle Munizaga and Carlos Ochsenius, *El discurso publico de Pinochet* (Buenos Aires: Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales, 1983), 40–42; Jack B. Kubisch feljegyzése Kissingernek, 1973. nov. 16., in Bawden, *Pinochet Generation,* 143.
23. Ismael Huerta külügyminiszter beszéde az ENSZ közgyűlésén, 1973. okt. 9., in Laurence Birns, ed., *The End of Chilean Democracy: An IDOC Dossier on the Coup and Its Aftermath* (New York: Seabury Press, 1974), 46.
24. Gason Acuna kormányzati tájékoztatási igazgató, in Stern, *Battling,* 61; Luis Hernán Errázuriz and Gonzalo Leiva Quijada, *El Golpe Estético. Dictadura Militar en Chile 1973–1989* (Santiago: Ocholibros, 2012), 13–43.
25. Mario Rinvolucri, "Faculty Purge at Austral University", in Birns, ed., *Chilean Democracy,* 122–125; Marc Cooper, *Pinochet and Me. A Chilean Anti-Memoir* (New York: Verso, 2000), 65; Jonathan Kandell, "A Wide Anti-Marxist Purge in Chile Is Shaking the Universities", *New York Times,* November 14, 1973.
26. Muñoz, *Dictator's Shadow,* 52–54; Huneeus, *Pinochet,* 57–59; Errázuriz and Leiva Quijada, *Golpe Estético*; Alejandra Matus, *Doña Lucia. La biografia no autorizada* (Santiago: Ediciones B, 2013), 212–218; Stern, *Battling,* 68–73.
27. Galadriel Ravelli, "Far-Right Militants and Sanctuaries in the Cold War: The Transnational Trajectories of Italian Neo-Fascism." PhD dissertation, University of Bath, 2017, 178–194.

28. Cooper, *Pinochet,* 106; Clara Han, *Life in Debt. Times of Care and Violence in Neoliberal Chile* (Berkeley: University of California Press, 2012), 6; https://adst.org/2014/11/chiles-1988–plebiscite-and-the-end-ofpinochets-dictatorship/.
29. Kadhafi rádióbeszéde, 1970. júl. 21., in Angelo Del Boca, *Gli italiani in Libia. Dal fascismo a Gheddafi* (Milano: Mondadori, 1994), 270–271.
30. Gaddafi, *The Green Book,* in Muammar Gaddafi, *My Vision. Conversations and Frank Exchanges of Views with Edmond Jouve,* trans. Angela Parfitt (London: John Blake, 2005; magyarul: Muammar al-Kaddáfi: *A zöld könyv.* A Líbiai Arab Népi Szocialista Dzsamáhirijja Népi Irodája kiadásában), 150; Vandewalle, *Libya,* 87; van Genugten, *Libya,* 85; Kevin Dunn, *Imagining the Congo. The International Relations of Identity* (New York: Palgrave Macmillan, 2003), 105–138.
31. ADST, Harold G. Josif helyettes misszióvezető, USA tripoli nagykövetsége, interjú Charles Stuart Kennedynek, 1999. okt., at: https://adst.org/2016/09/sudden-rise-muammar-qaddafi-hostile-libya/; távirat a Tripoli amerikai nagykövetségről, 1970. jún. 11., in St. John, *Libya,* 142.
32. Chiara Loschi, "La comunità degli italiani nella Libia indipendente", in *Rovesci della fortuna. La minoranza italiana in Libia dalla seconda guerra mondiale all'espulsione (1940–1970),* ed. Francesca Di Giulio and Federico Cresti (Ariccia: Aracne, 2016), 101–118; Plinio Maggi, in Antonino Cimino, "Italiani espulsi dalla Libia", tesi di laurea, Università di Palermo, 2010, 36; Gaddafi, in Pargeter, *Libya,* 71.
33. New York Times Staff, "Property of Italians and Jews Confiscated by Libya Regime", *New York Times,* July 22, 1970; ADST, George Lane interjúja; van Genugten, *Libya,* 90–104; Benjamin Smith, "Oil Wealth and Regime Survival in the Developing World, 1960–1999", *American Journal of Political Science,* 48, no. 2 (2004): 232–246.
34. Lisa Anderson, *The State and Social Transformation in Tunisia and Libya, 1830–1980* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1986), 266; Gaddafi, *Green Book,* in *My Vision,* 153–158; El-Kikhia, *Libya's Qaddafi.*
35. Gaddafi, 2006, in Selwyn Duke, "Islam Is Taking Over Europe – 'Without Swords, without Guns, without Conquest'", *Observer,* January 25, 2017.
36. Novák Katalin család- és ifjúságügyért felelős államtitkár, in Valerie Hopkins, "Hungary Chides the Childless as 'Not Normal' as Birth Rate Tops Agenda", *Financial Times,* September 5, 2019.
37. Marcello Dell'Utri 2002. júniusi kijelentése a Forza Italia programjáról, in Gabriele Turi, "I 'think tank' di destra", in Ginsborg and Asquer, *Berlusconismo,* 31; Silvio Berlusconi, *Una storia italiana* (Milano: Mondadori, 2001), 42–59, 78.

38. Berlusconi, 2000. jan. 15., in Giovanni Orsina, *Berlusconism and Italy: A Historical Interpretation* (New York: Palgrave Macmillan, 2014), 69; Gustavo Zagrebelsky, "La neolingua dell'età berlusconiana", in Ginzburg and Asquer, *Berlusconismo,* 225–228.
39. Orsina, *Berlusconism,* 96–97; David Wiley, "Berlusconi Says 'I Am Like Jesus'", BBC News, February 13, 2006; Renato Schifani, in Marco Travaglio, "Il caso Schifani comincia ora", *Micromega* 4 (2008).
40. Berlusconi, interjú, Johnson és Farrell.
41. Berlusconi, on "Porta a porta", August 2002, in Stella–Rizzo, *Cosi parlò,* 125; Berlusconi, April 10, 2008, in Malcolm Moore, "Berlusconi Says Immigrants Are 'an Army of Evil'", *Telegraph,* April 16, 2008; migrációs adatok és ISTAT-adatok: in Barbara Faedda, "'We Are Not Racists, But We Do Not Want Immigrants'. How Italy Uses Immigration Law to Marginalize Immigrants and Create a [New] National Identity", in *Migrant Marginality: A Transnational Perspective,* ed. Philip Kretsedemas, Jorge Capetillo-Ponce, and Glenn Jacobs (New York: Routledge, 2014): 119, 121.
42. Carlo Giovanardi, in Milena Marchesi, "Reproducing Italians: Contested Biopolitics in the Age of 'Replacement Anxiety'", *Anthropology & Medicine* 19, no. 2 (2012): 175; Hom, *Empire's Mobius Strip,* 118–138.
43. David Forgacs, "Coasts, Blockades, and the Free Movement of People", in *Italian Mobilities,* ed. Ruth Ben-Ghiat and Stephanie Malia Hom (New York: Routledge, 2015), 181; van Genugten, *Libya,* 143–144; Emidio Diodato and Federico Niglia, *Berlusconi "The Diplomat". Populism and Foreign Policy in Italy* (New York: Palgrave MacMillan, 2019), 124.
44. Putyin 2013. szept. 19-én, a Valdaj találkozóján: http://en.kremlin.ru/events/president/news/19243; "Russia at the Turn of the Millenium", in Hill and Gaddy, *Putin,* 61.
45. Putyin 2013. decemberi beszéde a nemzethez, in Hill and Gaddy, *Putin,* 255–256.
46. Josh Hersh, "How Putin Is Using the Orthodox Church to Build His Power", *Vice,* March 26, 2018; Hill and Gaddy, *Putin,* 66–67; "Russia: New Wave of Anti-LGBY Persecution", *Human Rights Watch,* February 15, 2019; Jeff Sharlet, "Inside the Iron Closet: What It's Like to Be Gay in Putin's Russia", *GQ,* February 4, 2014; Masha Gessen, "How LGBT Couples in Russia Decide Whether to Leave the Country", *New Yorker,* June 11, 2019.
47. Heleniak, "Population Trends", 153–59, and Louise Shelley, "Crime and Corruption", 195, both in *Putin's Russia,* ed. Wegren; Dawisha, *Putin's Kleptocracy,* 313–315.
48. Linda Robinson et al., *Modern Political Warfare. Current Practices and Possible Responses,* RAND Corporation Report, 2018, xvi–xvii, 41–124; BBC Staff,

"'Russian Trolls' Promoted California Independence", BBC.com, November 4, 2017; Mansur Mirovalev, "What's Behind Russian Support for World's Separatist Movements", NBCNews.com, July 23, 2016; Alex Finley, John Sipher, and Asha Rangappa, "Why the 2020 Election Will Be a Mess: It's Just Too Easy for Putin", *Just Security,* February 19, 2020.

49. Margherita Sarfatti, *Dux* (Milano: Mondadori, 1926; magyarul: *Mussolini élete.* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927, új kiad. Budapest: Európa, 2021), 303; Brian Murphy and Paul A. Specht, "'Send Her Back', Crowd Chants at Rep. Ilhan Omar at Trump Campaign Rally in NC", *News & Observer,* July 17, 2019; Susan Richard, in Kristen Inbody and Phil Drake, "Trump Rally Crowd Jazzed before Campaign Event in Billings, Montana", *Great Falls Tribune,* September 6, 2018.
50. State Sen. Sylvia Allen (R-AZ) warned in July 2019 of the "browning of America."Video:https://twitter.com/nowthisnews/status/1154898693671157760; Louis Nelson, "Rep. King: 'I Meant Exactly What I Said' with 'Babies' Tweet", *Politico,* March 13, 2017.
51. William H. Frey, The US Will Become 'Minority White' in 2045, Census Projects, Brookings, March 14, 2018: https://www.brookings.edu/blog/the-avenue/2018/03/14/the-us-willbecome-minority-white-in-2045–census-projects/; Trump, in Peter Baker, "Trump Declares a National Emergency and Provokes a Constitutional Clash", *New York Times,* February 15, 2019; Damien Paletta, Mike DeBonis, and John Wagner, "Trump Declares National Emergency on Southern Border in Bid to Build Wall", *Washington Post,* February 15, 2019.
52. Dan Diamond, "The Religious Activists on the Rise inside Trump's Health Department", *Politico,* January 22, 2018; Andrew Whitehead and Samuel Perry, *Taking America Back for God: Christian Nationalism in the United States* (New York: Oxford University Press, 2020). A Trump-kormányzat tagjai közül William Barr főügyész és Pat Cipollone, a Fehér Ház jogásza szerepelt az Opus Dei Katolikus Információs Központ (CIC) igazgatótanácsában. A judaizmusról katolikus hitre tért Larry Kudlow-t a CIC korábbi vezetője, John McClosky atya keresztelte meg: Joan Walsh, "William Barr Is Neck-Deep in Extremist Catholic Institutions", *Nation,* October 15, 2019; Alison Kodjak, "New Rule Protects Health Care Workers Who Refuse Care for Religious Reasons", NPR, May 2, 2019; Stephen Miller, interviewed by Chris Wallace, Fox News, July 20, 2019; Andy Kroll, "Internal Emails Reveal How Stephen Miller Leads an Extremist Network to Push Trump's Anti-Immigrant Agenda", *Rolling Stone,* December 11, 2019.
53. William Barr, https://www.justice.gov/opa/speech/attorney-generalwilliam-p-barr-delivers-remarks-grand-lodge-fraternal-order-polices-64th and November 15, 2019; https://www.c-span.org/video/?466450–1/attorney-general-barrfederalist-society-convention; Charlie Savage, "Barr Bridges the Reagan Revolution and Trump on Executive Power", *New York Times,* November 18, 2019; Tamsin Shaw, "William Barr: The Carl Schmitt of Our Time", *New York Review of Books,* January 15, 2020; Betsy Woodruff Swan, "DOJ Seeks New Emergency Powers amid Coronavirus Pandemic", *Politico,* March 21, 2020; Quinta Jurecic and Benjamin Wittes, "Three Plausible – and Troubling – Reasons Why Barr Tried to Force Berman Out", *Atlantic,* June 22, 2020.

54. Nick Danforth, "Turkey's New Maps Are Reclaiming the Ottoman Empire", *Foreign Policy,* October 23, 2016; Gonul Tol, "Turkey's Bid for Religious Leadership", *Foreign Affairs,* January 10, 2019; Tahar Ben Jelloun, "Il piano neo-ottomano di Erdogan: imporsi in Libia per tornare in Maghreb", *La Stampa,* February 6, 2020; Natasha Turak, "Turkey's Erdogan Threatens to Release Millions of Refugees into Europe over Criticism of Syria Offensive", CNBC, October 10, 2019.
55. Acemoglu and Ucer, "Ups and Downs"; "Erdoganomics", *Economist,* February 4, 2016; Zeynep Tufekci, *Twitter and Teargas: The Power and Fragility of Networked Protest* (New Haven: Yale University Press, 2017).
56. M. Hakan Yavuz and Bayram Balci, eds., *Turkey's July 15th Coup: What Happened and Why* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2018).
57. Maximilian Popp, "Revisiting Turkey's Failed Coup Attempt", *Der Spiegel,* July 6, 2017; Christiaan Triebert, "'We've Shot Four People. Everything's Fine. The Turkish Coup through the Eyes of its Plotters", *Bellingcat,* July 24, 2016.
58. Carlotta Gall, "Spurning Erdogan's Vision, Turks Leave in Droves, Draining Money and Talent", *New York Times,* January 2, 2019; Mehul Srivastava, "Turkish Economy Turns in Worst Performance since 2009", *Financial Times,* December 12, 2016; Simon Tisdall, "Erdogan Is on a Lonely Path to Ruin. Will He Take Turkey Down with Him?" *Guardian,* July 20, 2019; https://turkeypurge.com; Stockholm Center for Freedom, "Turkey Has Detained More than 282,000 and Arrested 94,000 since the 2016 Failed Coup", July 15, 2020: https://stockholmcf.org/turkey-has-detainedmore-than-282000-arrested-94000-since-2016-failed-coup/.
59. Onur Ant, "Erdogan's Approval Rating Soars after Coup Attempt", *Bloomberg,* August 11, 2016; Ed Finn, "The Power of Social Media. Erdogan's Smart Use of a Smartphone", CNN.com, July 18, 2016.
60. Hürriyet Daily News Staff, "Erdogan Voice Message Surprises Turkey Mobile Users on Failed Coup Anniversary", *Hürriyet Daily News,* July 16, 2017;

Tom Stevenson, "Bleak Burial: Turkey's Traitors' Cemetery", DW.com, August 1, 2016; Ishaan Tharoor, "Turkey's Erdogan Turned a Failed Coup into His Path to Greater Power", *Washington Post,* July 17, 2017.

61. Erdoğan 2019. januári beszéde, in Lorenzo Vidino, "Erdogan's Long Arm in Europe", *Foreign Policy,* May 7, 2019; Bekir Agirdir, in Gall, "Spurning Erdogan's Vision"; Erdoğan 2019. júl. 15-ei beszéde, in Tisdall, "Erdogan Is on a Lonely Path."

5. FEJEZET

1. Oriana Fallaci, *Interview with History,* trans. John Shepley (Boston: Houghton Mifflin, 1976), 40–41; Henry Kissinger, *White House Years* (Boston: Little, Brown, 1979), 1409.
2. A Kadhafi–Fallaci-interjú: Fallaci, "Italians Are Our Brothers", *New York Times Magazine,* December 16, 1979.
3. Joseph Goebbels, in David Welch, *The Third Reich: Politics and Propaganda* (New York: Routledge, 1993), 22.
4. Marc Bloch, *Royal Touch: Sacred Monarchy and Scrofula in England and France* (Toronto: McGill-Queen's University Press, 1973); Traverso, *Fire,* 94–98; Giorgio Bertellini, *Divo/Duce. Promoting Film Stardom and Political Leadership in 1920s America* (Berkeley: University of California Press, 2019); Stephen Gundle, Christopher Duggan, and Giuliana Pieri, eds., *The Cult of the Duce* (Manchester: Manchester University Press, 2015), 72–92; Dikötter, *Dictator.*
5. Simonetta Falasca-Zamponi, *Fascist Spectacle* (Berkeley: University of California Press, 1997), Nicholas O'Shaughnessy, *Selling Hitler. Propaganda and the Nazi Brand* (London: Hurst, 2016).
6. Jacques Ellul, *Propaganda. The Formation of Men's Attitudes* (New York: Vintage Books, 1973), 10.
7. Sohini Mitter, "Inside the New Modi App: Instagram-like Stories, Live Events, Exclusive Content, and More", *Your Story,* October 7, 2019; Varsha Jain, Meetu Chawla, B. E. Ganesh, and Christopher Pich, "Exploring and Consolidating the Brand Personality Elements of the Political Leader", *Spanish Journal of Marketing,* 22, no. 3 (2018): 295–318.
8. Gaetano Polverelli Mussolininak, az 1933-as level itt: Archivio Centrale dello Stato (ACS), Ministro della Cultura Popolare (MCP), b.155, f.10; Ruth Ben-Ghiat, "Fascist Italy and Nazi Germany: The Dynamics of an Uneasy Relationship", in *Art, Culture, and Media under the Third Reich,* ed. Richard Etlin (Chicago: University of Chicago Press, 2002), 257–286; Virginia Higginbotham, *Spanish Film under Franco* (Austin: University of Texas Press, 1988), 7.
9. Nina Tumarkin, *Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997); Dikötter, *Dictator;* Jan Plamper, *The Stalin Cult. A Study in the Alchemy of Power* (New Haven: Yale University Press, 2012); Ben-Ghiat, *Fascist Modernities.*
10. Pamela Constable and Arturo Valenzuela, *A Nation of Enemies. Chile under Pinochet* (New York: W. W. Norton, 1993), 155.
11. Gaetano Salvemini, "Mussolini's Battle of Wheat", *Political Science Quarterly* 46, no. 1 (1931): 38.
12. Ellen Nakashima, "U.S. Department of Justice Admits Error but Won't Correct Report Linking Terrorism to Immigration", *Washington Post,* March 1, 2019; Pia Orrenius and Madeline Zavodny, "Do Immigrants Threaten US Public Safety?" *Journal on Migration and Human Security,* no. 3 (2019): 52–61.
13. Eliza Apperly, "Why Europe's Far Right Is Targeting Gender Studies", *Atlantic,* June 15, 2019.
14. Federico Fellini, "Notes on Censorship" (1958), on Fascist and Christian Democratic censorship, in *Fellini on Fellini,* trans. Isabel Quigley (New York: Delacorte Press, 1976), 84, 86.
15. A szerző interjúja Guillóval; lásd még a rezsim karikaturisztikus történetét: *Pinochet Illustrado* (Santiago: Editorial Genus, 2008); Randall Bytwerk, *Bending Spines: The Propagandas of Nazi Germany and the German Democratic Republic* (East Lansing: Michigan State University Press, 2004), 155–169; Ruth Ben-Ghiat, *Italian Fascism's EmpireCinema* (Bloomington: Indiana University Press, 2015), 4; Stephen Burt Wiley, "Transnation: Chilean Television Infrastructure and Policy as National Space, 1969–1996", PhD dissertation, University of Illinois Champagne-Urbana, 1999, 121.
16. Ben-Ghiat, *Empire Cinema.* Vándormozikat a kommunisták is használtak, ahogyan a britek és a franciák is a gyarmataikon.
17. Seldes, *Sawdust Caesar,* 375; Bertellini, *Divo/Duce.*
18. Isituto Luce (IL), Archivio Cinematografico (AC), "Mussolini sicimenta nella trebbiatura del grano", Giornale Luce B0707, July 3,1935; Bertellini, *Divo/Duce;* Alessandra Antola Swan, "The Iconic Body: Mussolini Unclothed", *Modern Italy* 21, no. 4 (2016): 361–381.
19. Gaetano Salvemini, *Mussolini diplomatico* (Bari: Laterza, 1952), 384; Bertellini, *Divo/Duce;* Migone, *United States;* John Diggins, *Mussolini and Fascism: The View from America* (1972) (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2015); Pierluigi Erbaggio, "Writing Mussolini: Il Duce's American Biographies on Paper and on Screen", PhD dissertation, University of Michigan, 2016.

20. David Kertzer, *The Pope and Mussolini: The Secret History of Pius XI and the Rise of Fascism in Europe* (New York: Random House, 2014); Gundle, Duggan, Pieri, eds., *The Cult of the Duce;* Duggan, *Fascist Voices,* 102; Mack Smith, *Mussolini,* 103; Margherita V. levele, 1936. máj. 8., in *Caro Duce,* 51.
21. *Corriere della Sera,* November 3, 1936, in Duggan, *Fascist Voices,* 230.
22. Luigi Albertini, in Mack Smith, *Mussolini,* 58; Guido Bonsaver, *Censorship and Literature in Fascist Italy* (Toronto: University of Toronto Press, 2007), 27–32.
23. Mussolini, "Il giornalismo come missione", beszéd 1928. okt. 10-én, in *Scritti e discorsi,* vol. VI, 250–251; Seldes, *Sawdust Caesar,* 312; Giancarlo Ottaviano, ed., *Le veline di Mussolini* (Viterbo: Stampa Alternativa, 2008), 11.
24. Goebbels, in Welch, *Third Reich,* 43–48; Nicholas O'Shaughnessy, *Marketing the Third Reich: Persuasion, Packaging, and Propaganda* (New York: Routledge, 2018), 214.
25. Peter Longerich, *Goebbels: A Biography* (New York: Random House, 2015); Hitler, *Mein Kampf,* 178–186; Werner M. levele, 1933. nov. 10., M. von Keyden-Plötz, March 1934, Curt Rudolf Kempe, April 4, 1935, in *Letters to Hitler,* ed. Eberle, 81–83, 91–92, 144–145; Kershaw, *"Hitler Cult".*
26. O'Shaughnessy, *Marketing,* 197–201; Welch, *Third Reich,* 38–43; Heidi Tworek, *News from Germany. The Competition to Control Wireless Communications, 1900–1945* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2019).
27. Italo Calvino, "The Duce's Portraits", *New Yorker,* January 6, 2003; Bainville, *Les dictateurs,* 287; Janet Flannery, in Michael Munn, *Hitler and the Nazi Cult of Film and Fame* (New York: Skyhorse, 2013), 70–73; Traverso, *Fire,* 180–196; Schmölders, *Hitler's Face;* Otto Strasser, cited in F. W. Lambertson, "Hitler, the Orator: A Study in Mob Psychology", *Quarterly Journal of Speech* 28 (1942): 126–127.
28. Tubach, *German Voices,* 53; Lower, *Furies,* 26.
29. Welch, *Third Reich,* 43; Fermi, *Mussolini,* 193; Clara Petacci, *Mussolini Segreto. Diari, 1932–1938,* ed. Mauro Sutturo (Milano: RCS Libri, 2009), location 801 (Kindle edition).
30. IL, AC, "Adunata!" October 8, 1935, Giornale Luce B0761; Ruth Ben-Ghiat, "Five Faces of Fascism", in *Visualizing Fascism,* ed. Thomas and Eley, 94–110.
31. O'Shaughnessy, *Marketing,* 200–201; ACS, Ministero dell'interno (MI), Direzione Generale Pubblica Sicurezza (DGPS), Divisione Polizia Politica (1927–1943), b.132, K111.
32. Arendt, *Origins,* 474.
33. Theodor Adorno, "Television and the Patterns of Mass Culture", in *Mass Culture. The Popular Arts in America,* ed. Bernard Rosenberg and David Manning White (New York: The Free Press, 1957), 479.

34. Francisco Franco, *Discursos y mensajes del Jefe del Estado 1955–1959* (Madrid: Dirección General de Información Publicaciones Españolas, 1960), 122; Manuel Palacio, "Early Spanish Television and the Paradoxes of a Dictator General", *Historical Journal of Film, Radio, and Television* 25, no. 4 (2005): 599–617.
35. Richard Gunther, José Ramón Montero, and José Ignacio Wert, "Media and Politics in Spain: From Dictatorship to Democracy", Working Paper 176, Institut de Ciències Politiques i Socials (1999), 8–9; Luis González Seara, *La España de los años 70* (Madrid: Ed. Moneda y Crédito, 1972), 781; Higginbotham, *Spanish Film,* 7.
36. Rosendorf, *Franco;* Antonio Cazorla Sánchez, *Fear and Progress. Ordinary Lives in Franco's Spain, 1939–1975* (Oxford: Blackwell, 2010), 14–15.
37. Cento Bull and Ravelli, "Pinochet Regime"; Peter Kornbluh, *The Pinochet File: A Declassified Dossier on Atrocity and Accountability* (New York: The New Press, 2003), 232–233; Mayorga, *Il condor nero;* Spooner, *Soldiers,* 97.
38. Muñoz, *Dictator's Shadow,* 53; Stern, *Battling,* 60–62; Munizaga and Ochsenius, *El discurso,* 17–22; Wiley, "Transnation", 23.
39. Gabriel García Márquez tells Littín's story in *Clandestine in Chile. The Adventures of Miguel Littín,* trans. Asa Zatz (New York: Henry Holt, 1986; magyarul: *Titokban Chilében.* Budapest: Kossuth, 1987), 16; Ariel Dorfman, *Homeland Security Ate My Speech* (New York: OR Books, 2017), 184–185.
40. Vandewalle, *Libya,* 99–104.
41. Drew O. McDaniel, "Libya", in Douglas A. Boyd, *Broadcasting in the Arab World* (Ames: University of Iowa Press, 1999), 231–236; Abdallah Rached, in Fatima El-Issawi, *Libya Media Transition. Heading to the Unknown,* London School of Economics Polis Report (2013), 27: http://eprints.lse.ac.uk/59906/1/El-Issawi_Libya-mediatransition_2013_pub.pdf.
42. Boyd, *Broadcasting,* 130. A bírósági tárgyalások televíziós közvetítése Irakban Abdul Karim Kászim idején kezdődött; a tábornok 1958-ban puccsal került hatalomra, és uralmát 1963-ban egy újabb puccs döntötte meg.
43. L. S., a szerző interjúja. A Tripoli Egyetem nevét Al-Fateh Egyetemre változtatták.
44. Gaddafi, *Green Book,* in Gaddafi, *My Vision,* 131; Pargeter, *Libya,* 100–102. Kadhafi bukása után Peter Bouckaert, a Human Rights Watch kutatója a *Guardian* néhai munkatársával, Tim Heatheringtonnal együtt vitte ki Líbiából a biztonsági szolgálatok felvételeit erről és más kivégzésekről: Ian Black, "Gaddafi's Terror Exposed in Lost Picture Archive", *Guardian,* July 18, 2011.
45. L. S., a szerző interjúja.

46. "'You Have a Terribly Homosexual Face': Brazil's President Launches Attack on Journalist", *Independent,* December 21, 2019; Colby Itkowitz, "Trump Attacks Rep. Cummings's District, Calling It a 'Disgusting, Rat and Rodent-Infested Mess'", *Washington Post,* July 27, 2019; Matthew Daly, "House Dems Back Subpoenas for Ivanka, Jared Private Emails", AP News, July 25, 2019; Joel Simon, "Muzzling the Media: How the New Autocrats Threaten Press Freedom", *World Policy Journal* 23, no. 2 (2006): 51–61.
47. Gábor Polyák, "How Hungary Shrunk the Media", *Mérték Media Monitor,* February 14, 2019, at European Centre for Press and Media Freedom: https://www.ecpmf.eu/news/threats/how-hungary-shrunk-themedia.
48. Ronald J. Deibert, "The Road to Unfreedom: Three Painful Truths about Social Media", *Journal of Democracy* 30, no. 1 (2019): 25–39; Adrian Shahbaz, *Freedom on the Net 2018: The Rise of Digital Authoritarianism.* Freedom House report, https://freedomhouse.org/report/freedom-net/2018/rise-digitalauthoritarianism; Jason Schwartz, "Trump's 'Fake News' Mantra a Hit with Despots", *Politico,* December 8, 2017; Elana Beiser, *Hundreds of Journalists Jailed Globally Becomes the New Normal,* Committee to Protect Journalists, December 13, 2018: https://cpj.org/reports/2018/12/journalists-jailed-imprisoned-turkeychina-egypt-saudi-arabia/.
49. Yakov Smirnoff, in Randall Wood and Carmine DeLuca, *Dictator's Handbook: A Practical Manual for the Aspiring Tyrant* (Newfoundland: Gull Pond Books, 2012), 167; Masha Lipman, "The Media", in *Putin's Russia,* ed. Wegren, 127–150; Ruben Enikolopov, Maria Petrova, and Ekaterina Zhuravskaya, "Media and Political Persuasion: Evidence from Russia", *American Economic Review* 101, no. 7 (2011): 3253–3285.
50. Peter Pomerantsev and Michael Weiss, *The Menace of Unreality: How the Kremlin Weaponizes Information, Culture and Money,* The Interpreter Project, Institute of Modern Russia, 2014: https://imrussia.org/media/pdf/Research/Michael_Weiss_and_Peter_Pomerantsev__The_Menace_of_Unreality.pdf; Robinson et al., *Modern Political Warfare,* 66–68: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR1772.html; Lily Hay Newman, "Russia Takes a Big Step Towards Internet Isolation", *Wired,* January 5, 2020. Economist Staff, "Russians Are Shunning State-Controlled TV for YouTube", *Economist,* March 7, 2019.
51. Robinson et al., *Political Warfare,* 56–71; David E. Sanger, "Russian Hackers Appear to Shift Focus to the U.S. Power Grid", *New York Times,* July 27, 2018; Molly K. McKew, "Putin's Real Long Game", *Politico,* January 1, 2017; Alina Polyakova and Chris Meserole, *Exporting Digital Authoritarianism: The Russian and Chinese Models,* Brookings Institute Foreign Policy Brief, August 2019: https://www.brookings.edu/research/exporting-digital-authoritarianism/.

52. Yuri Levada, in Helena Goscilo, "The Ultimate Celebrity. VVP as VIP Objet d'Art", in *Celebrity and Glamour in Contemporary Russia. Shocking Chic,* ed. Helena Goscilo and Vlad Strukov (New York: Routledge, 2011), 41; Peter Pomerantsev, *Nothing Is True and Everything Is Possible: The Surreal Heart of the New Russia (*New York: Public Affairs, 2015).
53. Ingo Beckendorf, "Russia: Putin Satire as 'Extremist Material' on Prohibition List", European Centre for Press and Media Freedom Newsletter, November 5, 2017; Sergey Shvakin, in Marc Bennetts, "Russia Passes Law to Jail People for 15 Days for 'Disrespecting' Government", *Guardian,* March 6, 2019; BBC Staff, "Russia Laws Ban 'Disrespect' of Government and 'Fake News'", BBC.com, March 7,2019.
54. Ragnedda, "Censorship", 15; Ruben Durante, Paolo Pinotti, and Andrea Tesei, "The Political Legacy of Entertainment TV", *American Economic Review* 109, no. 7 (2019): 2497–2530.
55. Paolo Guzzanti, *Mignottocrazia. La sera andavamo a ministre* (Roma: Aliberti, 2010); Jeffrey Edward Green, *Eyes of the People. Democracy in an Age of Spectatorship* (New York: Oxford University Press, 2010); Thomas Meyer, *Media Democracy. How the Media Colonize Politics* (Cambridge, UK: Polity Press, 2002), 65–70.
56. Aram Mattioli, *"Viva Mussolini!" Die Aufwertung des Faschismus im Italien Berlusconis* (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2010); Sara Mondini and Carlo Semenza, "Research Report: How Berlusconi Keeps His Face", *Cortex* 42, no. 3 (2006): 332–335; Berlusconi, September 9, 2009, in Stella–Rizzo, *Cosi parlò,* 67; Sarfatti, *Dux,* 297, for the original "Fortuna c'e Mussolini"; "Berlusconi via satellite su maxischermoa Rimini", *La Repubblica,* March 13, 1994; Pasquino, "Five Faces".
57. Ragnedda, "Censorship", 18; Stille, *Sack of Rome,* 294–312; Monica Boria, "Silenced Humor on RAI TV: Daniele Luzzatti, Sabrina Guzzanti & Co", in *Resisting the Tide. Cultures of Opposition under Berlusconi(2001–2006),* ed. Daniele Albertazzi, Nina Rothenberg, Charlotte Ross, and Clodagh Brook (New York: Continuum, 2011), 97–109.
58. Justin Wise, "Trump: What You're Seeing and Reading in the News 'Is Not What's Happening'", *Hill,* July 24, 2018.
59. McKay Coppins, "The Billion-Dollar Disinformation Campaign to Reelect the President", *Atlantic,* February 10, 2020; Glenn Kessler, Salvador Rizzo, and Meg Kelly, "President Trump Made 16,241 False or Misleading Claims in His First Three Years", *Washington Post,* January 20, 2020; Michiko Kakutani, *The Death of Truth. Notes on Falsehood in the Age of Trump* (New York: Penguin, 2018); Yochai Benkler, Robert Faris, and Hal Roberts. *Network*

Propaganda: Manipulation, Disinformation, and Radicalization in American Politics (New York: Oxford University Press, 2018).

60. Andrew Marantz, "The Man Behind Trump's Facebook Juggernaut", *New Yorker,* March 2, 2020.
61. Oliver Darcy, "Comey Writes in Memo He Laughed When Trump Floated the Idea of Jailing Journalists", CNN.com, April 20, 2018; Josh Dawsey, "Trump Asked China's Xi to Help Him Win Reelection, According to Bolton Book", *Washington Post,* June 17, 2020; idézi John Bolton könyvét: *The Room Where It Happened* (New York: Simon and Schuster, 2020); Guy Snodgrass, James Mattis védelmi miniszter korábbi fő beszédírója egy 2019-es, Pentagon-beli találkozóról Trumppal, Twitter-bejegyzés, 2020. jún. 17.: https://twitter.com/GuySnodgrass/status/1273359990905024513; Mallory Shelbourne, "Trump: 'They're Not Going to Take Away My Social Media'", *Hill,* July 11, 2017; Lauren Egan, "The Fake News Is Creating Violence", NBCNews.com, November 2, 2018; Jim Acosta, *Enemy of the People: A Dangerous Time to Tell the Truth in America* (New York: Harper Collins, 2019).
62. Tali Arbel, "Trump Bump? NYT Adds Subscribers, Grows Digital Revenue", AP, February 6, 2019; "The Washington Post Announces Plans to Expand Its Investigative Journalism", *Washington Post,* June 20, 2019; "The New York Times Adds to Investigative Muscle with Three New Hires", *New York Times,* March 16, 2017; Katie Rogers, "White House Hosts Conservative Internet Activists at a 'Social Media Summit'", *New York Times,* July 11, 2019; Alex Kaplan, "Trump Keeps Amplifying Far-Right Racist Katie Hopkins, Who Called for a 'Final Solution' for Muslims", *Media Matters,* August 26, 2019; Katharine Schwab, "Trump Tweets 2020 Campaign Logo Linked to Alt-Right and White Supremacist Groups", *Fast Company,* August 29, 2019; David Niewert, *Alt-America: The Rise of the Radical Right in the Age of Trump* (New York: Verso, 2017); Anthony Smith, "Donald Trump's Star of David Hillary Clinton Meme Was Created by White Supremacists", *Mic,* July 3, 2016.
63. Michael D. Shear, Maggie Haberman, Nicholas Confessore, Karen Yourish, Larry Buchanan, and Keith Collins, "How Trump Reshaped the Presidency in Over 11,000 Tweets", *New York Times,* November 2, 2019; Michael Wilner, "'We All Found Out by Tweet': Trump's Golan Heights Surprise", McClatchy, March 21, 2019.
64. Oliver Darcy, "'I Want to Quit': Fox News Employees Say Their Network's Russia Coverage Was 'an Embarassment'", CNN.com, October 31, 2017; Matthew Gertz, "I've Studied Trump's Feedback Loop for Months. It's Crazier Than You Think", *Politico,* January 5, 2018; Sean Illing, "How Fox News Evolved into a Propaganda Operation", *Vox,* March 22, 2019; Robert Costa, Sarah Ellison, and Jose Dawsey, "Hannity's Rising Role in Trump's World: 'He Basically Has a Desk in the Place'", *Washington Post,* April 17, 2018.

6. FEJEZET

1. Michela C. levele, 1925. dec. 14., in *Caro Duce,* 81.
2. Fermi, *Mussolini,* 66; Franzinelli, *Il Duce;* Roberto Olla, *Il Duce and His Women: Mussolini's Rise to Power* (Richmond: Alma Books, 2011); Duggan, *Fascist Voices,* 216–237; Richard Bosworth, *Claretta: Mussolini's Last Lover* (New Haven: Yale University Press, 2017).
3. Duterte, in Chen, "Populist Demagogue"; Berlusconi, in Franco Vanni, "In discoteca col Cavaliere fino all'alba", *La Repubblica,* October 6, 2008; Sarfatti, *Dux,* 312.
4. Federico Boni, *Il Superleader. Fenomenologia mediatica di Silvio Berlusconi* (Roma: Meltemi, 2008), 11; Ben Dreyfuss, "Stormy Daniels Confirmed She Spanked Trump with a Magazine", *Mother Jones,* March 25, 2018.
5. Claudine Haroche, "Anthropology of Virility: The Fear of Powerlessness", in *A History of Virility,* ed. Alain Corbin, Jean-Jacques Courtine, and Georges Vigarello (New York: Columbia University Press, 2016), 403–15; Beinart, "New Authoritarians"; Berlusconi, in Angelo Bocconeti, "Stupri, gaffe del premier", *Secolo XIX,* January 26, 2009; Alfred Rosenberg, 1930, in Mosse, *Nazi Culture,* 40.
6. Valerie Sperling, *Sex, Politics, and Putin. Political Legitimacy in Russia* (New York: Oxford University Press, 2014); Marc Bennetts, "Putin Poses with Bikers as Thousands Take to Streets", *The Times,* August 12, 2019; Gessen, *Man without a Face,* 43–70; Taylor, *Code of Putinism,* 28–29; Galeotti, "Fear Gives Putin More Power Than He Deserves".
7. Hitler, in Goeschels, *Mussolini and Hitler,* 42; Ruth Ben-Ghiat, "Trump's Twinship with Orbán Shows 'Illiberal Democracy' Has a Home in the US", *Guardian,* May 16, 2019.
8. James Anthony Mangan, ed., *Shaping the Superman. The Fascist Body as Political Icon* (London: Frank Cass, 1999); Calvino, "Duce's Portraits"; Duggan, "The Internalization of the Cult of the Duce: The Evidence of Diaries and Letters", in *Cult of the Duce,* ed. Gundle, Duggan, Pieri, 129–143.
9. Mafiki Yav Marie, in Chris McGreal, "Women Seek Abolition of 'Family Code' as Most Hated Legacy of Regime", *Irish Times,* April 15, 1997.

10. Kamau Mutunga, "'My View, Sir, Is That Marriage Does Not Exist in Nature", *Daily Nation,* December 5, 2012; Jay Nordlinger, *Children of Monsters: An Inquiry into the Sons and Daughters of Dictators* (New York: Encounter Books, 2017), 200; Wen, "Eight Women".
11. Matus, *Doña Lucia,* 223; Claudia Farfán and Fernando Vega, *La familia. Historia privada de los Pinochet* (Santiago: Random House Mondadori, 2009); Juan Cristóbal Peña, "Manuel Contreras, 'El Mamo' Por un Camino de Sombras", in *Los Malos,* ed. Leila Guerriero (Santiago: Ediciones Diego Portales, 2015), 21–23.
12. Vladimir Putin, *First Person: An Astonishingly Frank Self-Portrait by Russia's President Vladimir Putin,* with Nataliya Gevorkyan, Natalya Timakova, Andrei Kolesnikov, trans. Catherine A. Fitzpatrick (New York: Public Affairs, 2000), 149–150; Etakerina Sokirianskaia, "Vladimir Putin Has One Reliable Set of Allies", *Guardian,* March 22, 2017; Janet Elise Johnson and Alexandra Novitskaya, "Gender and Politics", in *Putin's Russia,* ed. Wegren, 215–232; Misha Friedman, "Babushkas for Putin", *New York Times,* March 15, 2018.
13. George Packer, "The Quiet German", *New Yorker,* November 24, 2014; Dan Kedmey, "Berlusconi Stunned into Silence over Alleged Merkel Insult", *TIME,* May 21, 2014.
14. Alessandro Amadori, *Madre Silvio. Perché la psicologia profonda di Berlusconi è più femminile che maschile* (Milano: Mind Edizioni, 2011); Bolsonaro kórházi videója: https://www.youtube.com/watch?v=OkENgrM0VEM; Mariana Simões, "Brazil's Polarizing New President, Jair Bolsonaro, in His Own Words", *New York Times,* October 28, 2018; Ed Pilkington, "Feel the Love, Feel the Hate–My Week in the Cauldron of Trump's Wild Rallies", *Guardian,* November 1, 2018; Christian Carraway of Greenville, NC, in Peter Nicholas, "It Makes Us Want to Support Him More", *Atlantic,* July 18, 2019; BBC Staff, "Trump on Kim Jong-un: 'We Fell in Love'", BBC.com, September 30, 2018.
15. Indro Montanelli, "Mussolini e noi" (1936), idézi Oreste del Buono, ed., *Eia, Eia, alalà: La stampa italiana sotto il fascismo* (Milano: Feltrinelli, 1971), 310–311.
16. Emil Ludwig, *Talks with Mussolini,* trans. Eden and Cedar Paul (Boston: Little, Brown, 1933; magyarul: *Mussolini vallomásai: tizennyolc beszélgetés.* Budapest: Athenaeum, 1932), 193; Fermi, *Mussolini,* 66.
17. Fermi, *Mussolini,* 124–125; Franzinelli, *Il Duce,* 11–66, 81–104; Olla, *Duce,* 123–168.
18. Franzinelli, *Il Duce,* 122; Olla, *Duce,* 256–259.
19. Fermi, *Mussolini,* 66; Duggan, *Fascist Voices,* 216–219; Cederna, preface to *Caro Duce,* 9; Olla, *Duce,* 353–386; Franzinelli, *Il Duce,* 204–219; Bosworth, *Claretta;* Petacci, *Mussolini segreto.*

20. Bosworth, *Claretta;* Petacci, *Mussolini segreto;* Franzinelli, *Il Duce,* 4, 120; Romano Mussolini, *Il Duce Mio Padre* (Milano: Rizzoli, 2004), 41.
21. Papini, *Maschilità, Quaderni della Voce,* series III, no. 25 (1915); Filippo Tommaso Marinetti, "Manifeste du Futurisme", *Le Figaro,* February 20, 1909; Stéphane Audoin-Rouzeau, "The Great War and the History of Virility", in *Virility,* ed. Corbin, Courtine, Vigorello, 391–398. For similar fears among German veterans, Klaus Theweleit, *Male Fantasies,* Vol. 1: *Women, Floods, Bodies, Histories* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987).
22. Giorgio Amendola, *Un'isola* (Milano: Rizzoli, 1980), 30; Johann Chapoutot, "Fascist Virility", in *Virility,* ed. Corbin, Courtine, Vigarello, 491–514.
23. Fermi, *Mussolini,* 281; Ben-Ghiat, *Empire Cinema,* 10–13, 124–146; Lorenzo Benadusi, "Masculinity", in *Everyday Life,* ed. Arthurs, Ebner, Ferris, 51–76; Ara Merjian, "Fascist Revolution, Futurist Spin: Renato Bertelli's Continuous Profile of Mussolini and the Face of Fascist Time", *Oxford Art Journal* 42, no. 3 (2019): 307–333.
24. Hitler, in Garry O'Connor, *The Butcher of Poland. Hitler's Lawyer Hans Frank* (Stroud: History Press, 2013), 76.
25. Heike B. Görtemaker, *Eva Braun. Life with Hitler* (New York: Knopf, 2011; magyarul: *Eva Braun – Életre-halálra Hitlerrel.* Budapest: Noran Libro, 2010), 48; Munn, *Hitler,* 2–3.
26. Machtan, *Hitler;* Siemens, *Stormtroopers,* 172–175; Theodor Adorno, Else Frenkel-Brunswik, Daniel Levinson, and R. Nevitt Sanford, *The Authoritarian Personality* (New York: Harper and Row, 1950); Robert Beachy, *Gay Berlin: Birthplace of a Modern Identity* (New York: Knopf, 2014), 244.
27. Karl Larkin, "It's True—Adolf Hitler Was a Woman!" *Weekly World News,* 27, no. 30 (1992); Rudolph Hess, in Machtan, *Hitler,* 144; Michael Fry, *Hitler's Wonderland* (London: J. Murray, 1934), 106.
28. Eva Braun, in Guido Knopp, *Hitler's Women* (New York: Routledge, 2003), 19; Görtemaker, *Eva Braun;* Munn, *Hitler.* 29. Hans Frank in O'Connor, *Butcher,* 153; Siemens, *Stormtroopers,* 172–175; Traverso, *Fire,* 211–218.
30. Annick Cojean, *Gaddafi's Harem* (New York: Grove Press, 2013).
31. Maria Graeff-Wassink, "The Militarization of Women and 'Feminism' in Libya", in *Women Soldiers: Images and Realities,* ed. Elisabetta Addis, Valeria E. Russo, and Lorenza Sebesta (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1994), 137–149; Alison Rogers, "Revolutionary Nuns or Totalitarian Pawns: Evaluating Libyan State Feminism after Mu'ammar Gaddafi", in *Women's Movements in Post-"Arab Spring" North Africa,* ed. Fatima Sadiqi (New York: Palgrave Macmillan, 2016), 177–93.
32. Szoraja, in Cojean, *Harem,* 75, 78. Szoraja 2011-ben, a Kadhafi-rezsim összeomlása után beszélt Annick Cojean francia újságírónak a szexuális visszaélések

rendszeréről. Staff, "Gaddafi Formed Special Department to Find Prostitutes", *Deccan Herald,* September 24, 2013; Vivienne Walt, "Gaddafi's Ghost: How a Tyrant Haunts Libya a Year after his Death", *TIME,* October 19, 2012; Marie Colvin, "Viagra-Munching Gaddafi Bedded Five a Day", *Sunday Times,* November 14, 2011; L.S., interjú a szerzővel.

33. Condoleezza Rice, *No Higher Honor. A Memoir of My Years in Washington* (New York: Crown Publishing, 2011), 703; L.S., interjú a szerzővel.
34. Cojean, *Harem.*
35. Szoraja, in Cojean, *Harem,* 75; L.S., interjú a szerzővel.
36. L. S. beszámolója női hallgatók 1980-as évek elején, Líbia keleti részén tartott gyűléséről és annak következményeiről; interjú a szerzővel; Szoraja in Cojean, *Harem,* 27, 57, 61.
37. Annalisa Merelli, "What Happens When You Elect a Sexist to Run Your Country? Ask Italian Women", *Quartz,* October 19, 2016; Elisa Giomi, "Da 'Drive in' alla 'Makeover Television'. Modelli femminili e di rapporto fra i sessi nella TV berlusconiana (e non)", *Studi culturali,* IX, no. 1 (2012): 3–28.
38. Stille, *Sack of Rome,* 86.
39. Staff, "Acerto (Prc): una vergogna Emilio Fede a un concorso di miss a Pescara", www.6aprile.it, September 17, 2011; Staff, "Per il meteo Fede arruola Miss Italia", *Il Tempo,* September 3, 2003; Piero Colaprico, Giuseppe D'Avanzo, and Emilio Randacio, "Fede: 'Dormirete a casa mia': I provini per le ragazze del Cavaliere", *La Repubblica,* August 13, 2011; United Nations Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, "Concluding Observations", 2011 session, 5–6: https://www2.ohchr.org/english/bodies/cedaw/docs/co/CEDAW-C-ITACO-6.pdf.
40. Berlusconiról 2006. márc. 25-én készült videó, egy rendőrnő molesztálásáról: https://www.youtube.com/watch?v=_2xHB1FmWpk. Két másik epizód, in Merelli, "What Happens When You Elect a Sexist?"
41. Amalia Signorelli, "Le ambigue pari opportunità e il nuovo maschilismo", in *Berlusconismo,* ed. Ginsborg and Asquer, 207–222. Letizia Moratti (2001–2006) és Mariastella Gelmini (2008–2011) oktatási miniszter volt.
42. Berlusconi beszéde 2000. jan. 15-én, in Orsina, *Berlusconism,* 69; Berlusconi beszéde a Federcasalinghe szervezet rendezvényén, 1994. jún. 9, in Stella–Rizzo, *Così parlò,* 49; Stille, *Sack of Rome,* 89–90.
43. Evgenia Peretz, "La Dolce Viagra", *Vanity Fair,* May 31, 2011; Rachel Donadio, "Premier's Roving Eye Enrages Wife, but Not His Public", *New York Times,* April 29, 2009; Boni, *Il Superleader,* 167–170.
44. Mussolini szeretője, Giulia Alliata di Montereale 1943-ban szerepet játszott Alberto Varano Palermo prefektusaként történt kiválasztásában: Franzinelli, *Il Duce,* 110; Peretz, "La Dolce Viagra"; Vittoria Brambilla, aki Berlusconi televíziós show-műsoraiban szerepelt, parlamenti képviselő lett, Barbara Matera – szintén tévészereplő és a Miss Italy szépségverseny résztvevője – pedig európai parlamenti képviselő. Guzzanti, *Mignottocrazia;* Staff, "Profile: Karima El Mahroug", BBC News, June 24, 2013.
45. Paolo Berizzi, interjú Karima El-Mahrouggal, *La Repubblica,* 2011. jan. 14.; Guzzanti, *Mignottocrazia;* Staff, "Ruby, due nuove ragazze dal pm. 'Un incubo quelle notti ad Arcore'", *Il Gazzettino,* 2011. ápr. 13.; Colaprico, D'Avanzo, Randacio, "Fede".
46. Staff, "Ruby"; "Woman Describes Berlusconi's 'Bunga Bunga' Parties", *USA Today,* May 17, 2013.
47. Berizzi, El Mahroug-interjú; Chiara Danese, in Francesco Oggiano, "Chiara Danese: 'Come si vive quando tutti ti considerano una prostituta'", *Vanity Fair,* December 11, 2018.
48. Jane Timm, "Trump on Hot Mic: 'When You're a Star ... You Can Do Anything to Women", NBC News, October 7, 2016; Tessa Stuart, "A Timeline of Donald Trump's Creepiness While He Owned Miss Universe", *Rolling Stone,* October 12, 2016; Jeffrey Toobin, "Trump's Miss Universe Gambit", *New Yorker,* February 19, 2018; Jazz Egger, in Nina Burleigh, *Golden Handcuffs. The Secret History of Trump's Women* (New York: Gallery Books, 2018), 183, 199–208.
49. Michael Snyder, "During the Trump Era, Will Men Finally Start Acting Like Men Again?" *Infowars,* January 25, 2017; Trump Twitter-bejegyzése, 2019. nov. 27.: https://twitter.com/realDonaldTrump/status/1199718185865535490.
50. Az Igazságügyi Minisztérium weboldala a nők elleni erőszakról (DOJ Office on Violence against Women): https://www.justice.gov/ovw/domestic-violence; ugyanez 2018. ápr. 9-én: https://web.archive.org/web/20180409111243/https://www.justice.gov/ovw/domestic-violence; Maya Oppenheim, "Trump Administration 'Rolling Back Women's Rights by 50 Years' by Changing Definitions of Domestic Violence and Sexual Assault", *Independent,* January 24, 2019.
51. Eric Ortiz and Tyler Kingkade, "Betsy DeVos Releases Final Changes to Campus Sexual Assault Policies", NBC News, May 6, 2020; Philip Rucker, Robert Costa, Josh Dawsey, and Ashley Parker, "Defending Kavanaugh, Trump Laments #MeToo as 'Very Dangerous' for Powerful Men", *Washington Post,* September 26, 2018; Ryan Teague Beckwith, "President Trump Is Defending Kavanaugh the Same Way He Defended Himself and Other Men", *TIME,* September 20, 2018.
52. Tim Dickinson, "A History of Sex and Abuse in the Trump Administration", *Rolling Stone,* February 23, 2018; Jacey Fortin, "Trump's History of Defending

Men Accused of Hurting Women", *New York Times,* February 11, 2018; Justin Elliott, "Trump Administration Hires Official Whom Five Students Accused of Sexual Assault", *ProPublica,* May 3, 2017; David Nakamura, "Formal and Casual White House Photos Show Distance between Trump and Increasingly Diverse Nation", *Washington Post,* April 4, 2019; Jennifer Jacobs and Daniel Flatley, "Trump's Protocol Chief Is Quitting Just Before the G-20 Summit", *Bloomberg,* June 26, 2019.

53. Trump, in Kate Briquelet, "How Did Trump and Clinton Pal Jeffrey Epstein Escape #MeToo?" *Daily Beast,* June 22, 2018; Lucia Graves and Sam Morris, "The Trump Allegations", *Guardian,* November 29, 2017; Alva Johnson, "Former Trump Campaign Staffer Accuses President of Sexual Assault", *Fortune,* February 25, 2019; Burleigh, *Handcuffs;* Nicole Hong, Michael Rothfeld, Rebecca Davis O'Brien, and Rebecca Ballhaus, "Donald Trump Played Central Role in Hush Payoffs to Stormy Daniels and Karen McDougal", *Wall Street Journal,* November 9, 2018.

7. FEJEZET

1. Mobutu Sese Seko, 1976. máj. 20., in Keith B. Richburg, "Mobutu: A Rich Man in Poor Standing", *Washington Post,* October 3, 1991; Rep. Stephen Solarz, in Léonce Ndikumana and James K. Boyce, "Congo's Odious Debt: External Borrowing and Capital Flight in Zaire", *Development and Change* 29, no. 2 (1998): 208; David Smith, "Where Concorde Once Flew: The Story of President Mobutu's 'African Versailles'", *Guardian,* February 10, 2015; James Brooke, "Mobutu's Village Basks in His Glory", *New York Times,* September 29, 1988; Michela Wrong, *In the Footsteps of Mr. Kurtz. Living on the Brink of Disaster in the Congo* (London: Fourth Estate, 2000), 213–231; Adam Zagorin, "Leaving Fire in his Wake: Mobutu Sese Seko", *TIME,* February 22, 1983.
2. Acemoglu, Verdier, Robinson, "Kleptocracy"; Frantz and Ezrow, *Politics of Dictatorship,* 23; Thomas Turner and Crawford Young, *The Rise and Decline of the Zairian State* (Madison: University of Wisconsin Press, 1985).
3. Jean Nzuga Karl-i-Bond, *Mobutu, ou l'incarnation du Mal Zaïrois* (London: Rex Collings, 1982); Blaine Harden, "Mobutu Is Unchallenged 'Messiah' of Zaire", *Washington Post,* November 10, 1987.
4. Ndikumana and Boyce, "Odious Debt", 208–12; Kelly, *America's Tyrant,* 200; Anderson and Van Atta, "Mobutu in Search of an Image Boost"; Vanessa Ogle, "'Funk Money': The End of Empires, the Expansion of Tax Havens, and Decolonization as an Economic and Financial Event", forthcoming in *Past and Present* (2020).
5. Rasma Karklins, *The System Made Me Do It. Corruption in Post-Communist Societies* (New York: Routledge, 2005), 4–5, 25; Oskar Kurer, "Definitions of Corruption", in *The Routledge Handbook of Political Corruption,* ed. Paul M. Heywood (London: Routledge, 2015), 30–39. Ndikumana and Boyce, "Odious Debt", 206.
6. Gandhi, *Political Institutions,* 73–105; Desai, Olofsgård, Yousef, "Authoritarian Bargains."
7. Daron Acemoglu, "Countries Fail the Same Way Businesses Do, Gradually and Then Suddenly", *Foreign Affairs,* June 15, 2020.
8. Devlin Barrett, Adam Entous, Ellen Nakashima, and Sari Horwitz, "Special Counsel Is Investigating Trump for Possible Obstruction of Justice, Officials Say", *Washington Post,* June 14, 2017.
9. Nadia Popovich, Livia Albeck-Ripka, and Kendra Pierre-Louis, "95 Environmental Rules Being Rolled Back under Trump", *New York Times,* December 21, 2019 (updated May 20, 2020); Drilled News Climate & COVID-19 Policy Tracker: https://www.drillednews.com/post/the-climate-covid-19-policy-tracker; Evan Osnos, "Trump vs. the 'Deep State'", *New Yorker,* May 21, 2018; Vanessa Barbara, "Where Do You Turn When the Anti-Corruption Crusaders Are Dirty?" *New York Times,* July 5, 2019; Danielle Brant and Phillippe Watanabe, "Sob Bolsonaro, multas ambientais caem 34% para meno nivel em 24 anos", *Folha de S. Paolo,* March 9, 2020.
10. Pompeo, in Jennifer Hansler, "Pompeo: Melting Sea Ice Presents New 'Opportunities for Trade'", CNN.com, May 7, 2019. Martin Selsoe Sorensen, "U.S. Aid for Greeland Prompts Praise and Suspicion in Denmark", *New York Times,* April 24, 2020; Nina Martyris, "Buying Greenland? That's Nothing to Gabriel García Márquez", NPR.com, August 24, 2019.
11. Acemoglu, Verdier, Robinson, "Kleptocracy"; Wrong, *Footsteps;* Mack Smith, *Mussolini,* 175; Cliff Sims, *Team of Vipers: My 500 Extraordinary Days in the Trump White House* (New York: Thomas Dunne, 2019), 320.
12. Karl H. von Weigand, "Hitler Foresees His End", *Cosmopolitan,* April 1939; El-Kikhia, *Qaddafi,* 5; Maggie Haberman and Russ Buettner, "In Business and in Governing, Trump Seeks Victory in Chaos", *New York Times,* January 20, 2019; Michael Morell, "I Ran the CIA. Now I'm Endorsing Hillary Clinton", *New York Times,* August 5, 2016.
13. Nordlinger, *Children,* 131–147, 197–205; Farfán and Vega, *La familia;* Michael Wolff, *Fire and Fury,* 27.
14. Mauro Canali and Clemente Volpini, *Mussolini e i ladri del regime* (Milano: Mondadori, 2019), 147, 151; Ward, *Kushner, Inc.;* Andrea Bernstein, *American*

Oligarchs. The Kushners, the Trumps, and the Marriage of Money and Power (New York: W. W. Norton, 2020); Kendzior, *Hiding in Plain Sight;* "EU Pursues Orbán Son in Law Case Despite Hungary Ending Probe", *Politico* (EU edition), November 8, 2018; Lawrence Norman, "EU Fraud Office Finds Irregularities in Projects Linked to Hungarian Leader's Son-in-Law", *Wall Street Journal,* January 12, 2018; Alexander Christie-Miller, "Erdogan's Son in Law linked to 'Isis Oil Trade'", *Times,* December 5, 2015.

15. Mussolini, "Discorso sull' Ascensione"; Mattei, "Austerity".
16. James Dodds palermói brit főkonzul, in Duggan, *Fascist Voices,* 145; Seldes, *Sawdust Caesar,* 196–200; Salvatore Lupo, *Il fascismo. La politica in un regime totalitario* (Roma: Donzelli, 2000); Vittorio Coco, "Una carriera emergente in terra di mafia", in *Il fascismo dalle mani sporche. Dittatura, corruzione, affarismo,* ed. Paolo Giovannini and Marco Palla (Roma: Laterza, 2019), 141–162. 17. Canali and Volpini, *Mussolini e i ladri,* 45–46, 116–124; Ilaria Pavan, *Tra indifferenza e odio. Le conseguenze economiche delle leggi razziali in italia, 1938–1970* (Milano: Mondadori, 2019).
18. Emilio De Bono, in MacGregor Knox, "Mussolini and Hitler: Charisma, Regime, and National Catastrophe", in *Political Leadership, Nations and Charisma,* ed. Vivian Ibrahim and Margit Wunsch (New York: Routledge, 2012), 105. Mussolini 1924-ben, 1929-ben, 1932-ben, 1935-ben, 1939-ben és 1943-ban alakította át kormányát.
19. Mussolini távirata a milánói prefektushoz, 1930. jún. 2., in Benito Mussolini, *Corrispondenza inedita,* ed. Duilio Susmel (Milano: Edizioni del Borghese, 1972), 114; Mack Smith, *Mussolini,* 127–130.
20. Canali and Volpini, *Mussolini e i ladri,* 183–204; Michela C. levele Mussolininak, 1925. dec. 14., in *Caro Duce,* 81; Romano Mussolini, *Il Duce,* 140.
21. Rendőrségi jelentés, 1935. jan. 31., in Kershaw, *"Hitler Myth",* 98; Kalder, *Library,* 136; Hitler, in Richard Evans, "Corruption and Plunder in the Third Reich", blogposzt: https://www.richardjevans.com/lectures/corruption-plunder-third-reich/.
22. Jane Caplan, *Government without Administration* (Oxford: Clarendon Press, 1988); Knox, "Mussolini and Hitler", 105; Arendt, *Origins,* 396–409; António Costa Pinto, "Ruling Elites, Political Institutions and Decision-Making in Fascist-Era Dictatorships: Comparative Perspectives", in *Rethinking the Nature of Fascism. Comparative Perspectives,* ed. António Costa Pinto (New York: Palgrave Macmillan, 2011), 204–207; Alexander De Grand, *Fascist Italy and Nazi Germany. The "Fascist" Style of Rule* (New York: Routledge, 2004), 34–35; Otto Dietrich, *The Hitler I Knew. Memoirs of the Third Reich's Press Chief* (New York: Skyhorse, 2014), 92.

23. A „kis diktátorokról": Fathali M. Moghaddam, *The Psychology of Dictatorship* (Washington, DC: American Psychological Association, 2013), 77; Kershaw, *"Hitler Myth",* 96–104; Evans, "Corruption and Plunder".
24. Götz Aly, *Hitler's Beneficiaries* (New York: Metropolitan Books, 2007; magyarul: *Hitler népállama.* Budapest: Atlantisz, 2012); Kershaw, *"Hitler Myth",* 83; Evans, "Corruption and Plunder".
25. Frantz and Ezrow, *Politics of Dictatorship,* 18–46; Huneeus, *Pinochet,* 1–3.
26. Constable and Valenzuela, *Enemies,* 118–122.
27. Constable and Valenzuela, *Enemies,* 115, a bírói kar „domesztikálásáról": 116–136.
28. Spooner, *Soldiers,* 86–87, 102–103, 150; Huneeus, *Pinochet,* 91–95; Cristóbal Peña, *La secreta vida,* 29; Anderson, "The Dictator".
29. Arriagada, *Pinochet,* 30; Erin Carlyle, "Meet Chemicals Billionaire Julio Ponce Lerou, Former Son-in-Law of the Chilean Dictator", *Forbes,* June 19, 2013; Timothy L. O'Brien and Larry Rohter, "The Pinochet Money Trail", *New York Times,* December 12, 2004; "Swiss Lead International Inquiry into Assets of Pinochet Family", *Irish Times,* February 15, 1999.
30. González, *Conjura;* Stern, *Battling,* 57–58; Angélica Thumala Olave, "The Richness of Ordinary Life: Religious Justification among Chile's Business Elite", *Religion* 40, no. 1 (2010): 14–26; Huneeus, *Pinochet,* 162–168; Márquez, *Clandestine,* 29–30.
31. Jonathan Franklin, "Pinochet's Widow under Investigation on Suspicion of Swindling Millions", *Guardian,* August 18, 2016; Nicholas O'Shaughnessy, "Pinochet's Lost Millions: The UK Connection", *Independent,* August 23, 2009; David Leigh and Rob Evans, "Revealed: BAE's Secret (GB Pound) 1m to Pinochet", *Guardian* (joint investigation with *La Tercera*), September 15, 2005; Farfán and Vega, *Familia,* 109–146; Huneeus, *Pinochet,* 457–459.
32. Michael Ross, "What Have We Learned about the Resource Curse?" *Annual Review of Political Science* 18 (2015): 239–259; Jørgen Juel Andersen and Silje Aslaksen, "Oil and Political Survival", *Journal of Development Economics* 100, no. 1 (2013): 89–106; Bueno de Mesquita and Smith, *Dictators' Playbook;* Smith, "Oil Wealth and Regime Survival".
33. ADST, Josif interview; van Genugten, *Libya,* 93–101; Anderson, *State and Social Transfomation,* 262.
34. Pargeter, *Gaddafi,* 72–80; El-Kikhia, *Qaddafi,* 84–92; Arendt, *Origins,* 400.
35. *New York Times* Wikileaks Archive, https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/interactive/2010/11/28/world/20101128-cables-viewer.html#report libya-06TRIPOLI198.
36. Jessica Donati and Marie-Louise Gumuchian, "Special Report: The Gaddafi Oil Papers", Reuters, December 23, 2011; Jaber Emhemed Masaud Shariha,

Bambang Supriyono, M. Mardiyono, Andy Fefta Wijaya, and Soesilo Zauhar, "Corruption in the Regime's Apparatus and State Institutions in Libya during Gaddafi's Rule", *International Refereed Journal of Engineering and Science* 3, no. 11 (2014): 1–3.

37. Vandewalle, *Libya,* 173–194; "Libya Documents: A Programme to Enhance the International Reputation of Libya", *Guardian*, March 4, 2011; Kevin Bogardus, "PR Firm Books $1.2 Million from Gadhafi's Libya", *Hill,* July 18, 2011; Kawczynski, *Gaddafi*, 191–213; "Libya's Top 5 Corruption Scandals", Transparency International blog, July 28, 2014, at https://blog.transparency.org/2014/07/28/libyas-top-5–corruption-scandals-2/; van Genugten, *Libya,* 127–146.
38. John Markoff, "U.S. Group Reaches Deal to Provide Laptops to All Libyan Schoolchildren", *New York Times,* October 11, 2006; James S. Henry, "Gaddafi's Fellow Travellers", *Forbes,* August 26, 2011; Rajiv Syal and Jeevan Vasagar, "Anthony Giddens's Trip to See Gaddafi Vetted by Libyan Intelligence Chief", *Guardian,* March 4, 2011; *Delivered into Enemy Hands. U.S.-Led Rendition of Opponents to Gaddafi's Libya*, Human Rights Watch Report, 2012: https://www.hrw.org/sites/default/files/report_pdf/libya0912_web_0.pdf
39. Anderson, "King of Kings"; Edwin Durgy, "Did Muammar Gaddafi Die the Richest Man in the World?" *Forbes,* October 25, 2011. A *Forbes* nem értékelte Kadhafit a világ leggazdagabb emberének, mert vagyonának nagy része a líbiai állam könyvelésében szerepelt – ez is jól példázza az állami és a magánvagyon keveredését az egyszemélyi uralmi rendszerekben.
40. Guriev and Treisman, "Modern Dictators"; Bálint Magyar, *The Post-Communist Mafia State* (Budapest: Central European University Press, 2015; magyarul: *Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam 1-2.* Budapest: Noran Libro, 2013–2014.); Anders Aslund, *Russia's Crony Capitalism: The Path from Market Economy to Kleptocracy* (New Haven: Yale University Press, 2019).
41. Leighann Spencer and Ali Yildiz, *The Erosion of Property Rights in Turkey,* Platform Peace & Justice, 2020, at: http://www.platformpj.org/wp-content/uploads/EROSION-OFPROPERTY-RIGHTS-IN-TURKEY-1.pdf.
42. J. C. Sharman, *The Despot's Guide of Wealth Management* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2017); Zucman, *Hidden Wealth;* Alexander Cooley, John Heathershaw, and J. C. Sharman, "Laundering Cash, Whitewashing Reputations", *Journal of Democracy* 29, no. 1 (2018): 39–53; Luke Harding, "Revealed: The $2bn Offshore Trail That Leads to Vladimir Putin", *Guardian,* April 3, 2016; Jacob Rund, "House Passes Beneficial Ownership Disclosure Bill", *Bloomberg Law,* October 22, 2019; Foer, "Russian-Style Kleptocracy".

43. Hill and Gaddy, *Putin,* 216; Karklins, *System,* 36; Aslund, *Crony Capitalism;* Staff, "Richest 3% Russians Hold 90% Country's Financial Assets", *Moscow Times,* April 12, 2019.
44. A 2012-es Magnyickij-törvény lehetővé tette, hogy az USA megtagadja a vízumot és befagyassza a bankszámlákat azon orosz tisztségviselők esetében, akik emberi jogok megsértésében terheltek. Shelley, "Crime and Corruption", 194, 200–201; Dawisha, *Putin's Kleptocracy,* 317–318. Owen Matthews, "Putin's Russia: Exile Businessmen", *Newsweek,* August 14, 2010; James Marson and Thomas Grove, "In Russia, the Corporate Raiders Are Often Cops", *Wall Street Journal,* August 7, 2018.
45. Anders Aslund, "Vladimir Putin Is Russia's Biggest Oligarch", *Washington Post,* June 5, 2019; Vanand Meliksetian, "A Watershed Moment for Gazprom", Oilprice.com, June 15, 2019: https://oilprice.com/Energy/Natural-Gas/A-Watershed-Moment-For-Gazprom.html; Dawisha, *Putin's Kleptocracy,* 326–331; Leonid Bershidsky, "A Fired Analyst Got Too Close to Gazprom's Truth", *Bloomberg Opinion,* May 23, 2018.
46. Aslund, "Vladimir Putin Is Russia's Biggest Oligarch"; Nguyen, "Eric Trump Reportedly Bragged about Access to $100 Million in Russian Money." Eric Trump elmulasztotta megemlíteni azt a kétmilliárd dollárnyi kölcsönt, amelyet a Trump Organization csaknem két évtized alatt felvett a Deutsche Banktól: Enrich, *Dark Towers.*
47. Rubini, "Le vicende giudiziarie", 138; Vannucci, "Controversial Legacy"; Dallara, "Powerful resistance"; Amedeo Benedetti, *Il linguaggio e la retorica della nuova politica italiana: Silvio Berlusconi e Forza Italia* (Genova: Erga, 2004), 11–12.
48. Vannucci, "Controversial Legacy", 251; Berlusconi, in Stella and Rizzi, *Cosi parlò,* 25.
49. Berlusconi, in Ginsborg, *Berlusconi*, 84; Pierfranco Pellizzetti, *Fenomenologia di Berlusconi* (Roma: Manifestolibri, 2009), 56; Orsina, *Berlusconism,* 96; Vannucci, "Controversial Legacy".
50. Vannucci, "Controversial Legacy", 235.
51. Stratfor, "Italy's Interests in Libya", *Forbes,* March 31, 2011.
52. Putin, in Hill and Gaddy, *Putin,* 166–67, 280–84; Zygar, *Kremlin's Men,* 32–33, 36–37, 112–113, 118–123; Todd H. Hall, *Emotional Diplomacy* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2015), 94–100; Caroline Wyatt, "Bush and Putin: Best of Friends", BBC News, June 16, 2001.
53. Diodato and Niglia, *Berlusconi,* 91; Maurizio Carbone, "Russia's Trojan Horse in Europe? Italy and the War in Georgia", *Italian Politics,* 24 (2008): 138–140; Taylor, *Code of Putinism;* Angela Stent, *Putin's World: Russia against the*

West and with the Rest (New York: Twelve, 2019); Mark Galeotti, *We Need to Talk about Putin: How the West Gets Him Wrong* (London: Ebury Press, 2019).

54. Diodato and Niglia, *Berlusconi,* 55–56, 105; Friedman, *My Way,* 138–143.
55. Carbone, "Trojan Horse"; *La Stampa* Staff, "Gaffe di Berslusconi che mima un mitra. Putin: 'Si, mi piacciono le belle donne'", *La Stampa,* April 18, 2008; Spogli, 'Italy-Russia Relations" and "Scenesetter"; Michael Scherer, "Silvio Berlusconi, A Small Man", *TIME,* December 3, 2010. Spogli nézeteit visszhangozta utódja, David Thorne nagykövet is: "Italy: Scandals Taking Toll on Berlusconi's Personal and Political Health", October 27, 2009: https://www.theguardian.com/world/us-embassy-cablesdocuments/231600.
56. Olivia Nuzzi, "What Hope Hicks Knows", *New York,* March 18, 2018.
57. Philip Bump, "Nearly a Third of the Days He's Been President, Trump Has Visited a Trump-Branded Property", *Washington Post,* December 30, 2019; David Fahrenthold, Josh Dawsey, Jonathan O'Connell, and Michelle Ye Hee Lee, "When Trump Visits His Clubs, Government Agencies and Republicans Pay to Be Where He Is", *Washington Post,* June 20, 2019; David Leonhardt and Ian Prasad Philbrick, "Trump's Corruption: The Definitive List", *New York Times,* October 28, 2018.
58. Osnos, "'Deep State'"; Ashley Parker, Philip Rucker, and Josh Dawsey, "'Ready, Shoot, Aim': President Trump's Loyalty Tests Cause Hiring Headaches", *Washington Post,* April 29, 2018; Karklins, *System,* 153; Julia Ioffe, "Trump Is Waging War on America's Diplomats", *GQ,* December 3, 2019.
59. Conway, in Aaron Blake, "'Blah, Blah, Blah': This 2-Week-Old Kellyanne Conway Clip Looks a Lot Worse Today", *Washington Post,* June 13, 2019; Margaret Taylor, "I Vetted the State Department Whip Guy", *Lawfare,* July 1, 2019; Andrew Desiderio, "House Oversight Threatens to Subpoena Kelyanne Conway", *Politico,* June 23, 2019.
60. Osnos, "'Deep State'"; Kathryn Dunn Tenpas et al., *Tracking Turnover in the Trump Administration,* Brookings Report, April 2019; Anonymous, "I Am Part of the Resistance Inside the Trump Adminstration", *New York Times,* September 5, 2018; Rucker and Leonnig, *Stable Genius;* Alexander Nazaryan, *The Best People: Trump's Cabinet and the Siege on Washington* (New York: Hachette, 2019); Bob Woodward, *Fear: Trump in the White House* (New York: Simon and Schuster, 2018).
61. Dan Spinelli, "Report: Barr Protected Turkish Bank from Prosecution to Appease Erdogan", *Mother Jones,* February 15, 2020; Ambassador Thorne, "Italy: Scandals Taking Toll".
62. David Graham, "The Unchecked Corruption of Trump's Cabinet", *Atlantic,* May 20, 2019; Osnos, "'Deep State'"; Dan Alexander, "Lies, China, and Putin: Solving the Mystery of Wilbur Ross's Missing Fortune", *Forbes,* June 18, 2019; Steven Mufson, "Wilbur Ross Owned Stock in a Company with Close Ties to Putin Associates. Now He's Facing Questions about What He Did with It", *Washington Post,* June 20, 2018.
63. Alan Rappeport, "Mnuchin Defends Plan to Lift Sanctions on Russian Oligarch's Companies", *New York Times,* January 10, 2019; Christina Maza, "Sanctioned Russian Oligarich's Company to Invest Millions in New Aluminum Plant in Mitch McConnell's State", *Newsweek,* April 15, 2019; Tom Porter, "Russia State Media Mocked Trump by Calling Him 'Our Donald Ivanovych' and Complained US Politicians Had Lost Their Minds over Attempts to Impeach Him", *Business Insider,* November 7, 2019; Brendan Cole, "Trump's Praise of Putin Mocked on Russian TV with 'Señorita' Mashup", *Newsweek,* August 29, 2019.
64. James Comey, "How Trump Co-Opts Leaders Like Bill Barr", *New York Times,* May 1, 2019.

8. FEJEZET

1. Cristina Godoy-Navarrete, in Kim Sengupta, "Victims of Pinochet's Secret Police Prepare to Reveal Details of Rape and Torture", *Independent,* November 9, 1998.
2. Styron, "Special Report on Chile", 258; Jean Améry, *Beyond the Mind's Limits. Contemplations by a Survivor on Auschwitz and Its Realities* (New York: Schocken Books, 1986), 39, 36, 24; Wolfgang Sofsky, *The Order of Terror. The Concentration Camp,* trans. William Templer (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997), 16–27.
3. Hannah Arendt, *On Violence* (New York: Harcourt, Brace and World, 1969), 56.
4. Styron, "Special Report on Chile", 247; Tubach, *German Voices,* 47.
5. Rubin, *Modern Dictators,* 298.
6. José Ortega y Gasset, *Man and People,* trans. Willard R. Trask (New York: W. W. Norton, 1957), 196; Michael Ebner, *Ordinary Violence in Mussolini's Italy* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2010), 177–178; Mosse, *Nazi Culture,* xxxix; Eugen Nerdinger, in Annette Dumbach and Jud Newborn, *Sophie Scholl and the White Rose* (London: Oneworld Publications, 2018), 165–166.
7. Fitzpatrick and Lüdtke, "Energizing", 278. Würzburg a faji tisztaság elleni, illetve a zsidókkal fenntartott kapcsolat miatti Gestapo-eljárások 64%-a lakossági közreműködéssel indult: Darius Rejali, *Torture and Democracy* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2009), 494.

8. Timothy Snyder, *Black Earth. The Holocaust as History and Warning* (New York: Tim Duggan Books, 2015; magyarul: *Fekete föld.* Budapest: 21. Század Kiadó, 2016), 82–83; United Nations War Crimes Commission (UNWCC), PAG-3/2.0, reg no. 4551/Gr/It/35, mikrofilm p. 1340; also reg. no. 7054/Gr/It/88, mikrofilm 1589, and reg. no. 6804/Gr/It/76 charge no. 485/45, mikrofilm 1536.
9. Arendt, *Origins*; Isabel Hull, *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2006); Adam Hochschild, *King Leopold's Ghost: A Story of Greed, Terror, and Heroism in Colonial Africa* (New York: Houghton Mifflin, 1999); Andrea Pitzer, *One Dark Night: A Global History of Concentration Camps* (Boston: Little, Brown, 2017).
10. Douglas Porch, *Counterinsurgency: Exposing the Myths of the New Way of War* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2013); Rejali, *Torture,* 108–119, 167–224; Perseus Strategies, *The Kremlin's Political Prisoners.*
11. Mussolini, "Stato anti-Stato e fascismo"; John Perry, *Torture: Religious Ethics and National Security* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005), 92.
12. Mussolini, "Fascismo", *Enciclopedia Treccani* (Milano: Istituto Trecccani, 1932) at: http://www.treccani.it/enciclopedia/fascismo_%28Enciclopedia-Italiana%29/.
13. Ruth Ben-Ghiat, "A Lesser Evil? Italian Fascism in/and the Totalitarian Equation", in *The Lesser Evil. Moral Approaches to Genocide Practices,* ed. Helmut Dubiel and Gabriel Motzkin (New York: Routledge, 2004), 137–153; Mimmo Franzinelli, *Il tribunale del Duce. La giustizia fascista e le sue vittime (1927–1943)* (Milano: Le Scie, 2017); Ebner, *Violence,* 11, 60–64, 188–191.
14. Pietro Badoglio marsall Graziani tábornoknak, 1930. jún. 20., in Giorgio Rochat, *Guerre italiane in Libia e in Etiopia. Studi militari 1921–1939* (Treviso: Pagus, 1991), 61; Hom, *Empire's Mobius Strip* 89–108; Ahmida, *Forgotten Voices*; Jamlila Sa'īd Sulaymān, in Katrina Yeaw, "Women, Resistance, and the Creation of New Gendered Frontiers in the Making of Modern Libya, 1890–1980", PhD értekezés, Georgetown University, 2017, 269–271. A népesség 110 000-ről 40 000-re csökkent, és 300 000 haszonállat pusztult el. Az internáltak száma 85 000 és 110 000 között lehetett. Knud Holmboe, *Desert Encounter. An Adventurous Journey through Italian Africa,* trans. Helga Holbek (London: George G. Harrap, 1936), 203, 103.
15. Mussolini Emilio De Bono tábornoknak, 1935. márc. 8., in Mussolini, *Corrispondenza inedita,* 149–51; Bruce Strang, ed., *Collision of Empires: Italy's Invasion of Ethiopia and Its International Impact* (New York: Routledge, 2013); Mattioli, *Experimentierfeld.*
16. Hailé Szelasszié császár, *League of Nations Official Journal,* Special Supplement 151, Records of the Sixteenth Ordinary Session of the Assembly, Plenary Meeting, June 30, 1936, 22–25; Thomas Mann, *Diaries 1918–1939* (New York: Harry N. Abrams, 1982; magyarul: *Naplók I. 1918–1921, 1933–1939, válogatás.* Budapest: Európa, 1988), bejegyzés 1935-ből.

17. Dana Renga, Elizabeth Leake, and Piero Garofalo, *Internal Exile in Fascist Italy* (Bloomington: Indiana University Press, 2019); Ebner, *Violence,* 103–138; www.campifascisti.it; Vito Ailara and Massimo Caserta, *I relegati libici a Ustica dal 1911 al 1934* (Ustica: Centro Studi Isola di Ustica, 2012); Hom, *Empire's Mobius Strip,* 48–50.
18. Aldo Pavia and Antonella Tiburzi, "I campi di concentramento italiani 1926–1940": http://www.storiaxxisecolo.it/deportazione/deportazionecampid.html.
19. Gianfranco Goretti and Tommaso Giartosio, *La città e l'isola: Omosessuali al confino nell'Italia fascista* (Roma: Donzelli, 2006), 154; Ebner, *Violence,* 196.
20. Mussolini, in Galeazzo Ciano, *Diario 1937–43* (Milano: Rizzoli, 1990; magyarul: *Ciano gróf naplója.* Budapest: Ármádia, 1999), 1938. júl. 10-i bejegyzés; Dina M. Mussolininak, 1938. dec., in *Caro Duce,* 49–50; "Come coprire i vuoti"; Gherardo Casini, "Bonifica della cultura italiana", *L'Orto* (January 1938).
21. Mussolini, in Petacci, *Mussolini segreto,* 1938. okt. 9-i és 11-i bejegyzések, 6254–6258, 6275–6278 (Kindle edition).
22. Renzetti to Mussolininak, 1934. júl. 14., in De Felice, *Mussolini e Hitler,* 302.
23. Hannah Arendt, "Social Science Techniques and the Study of Concentration Camps", *Jewish Social Studies* 12, no. 1 (1950): 58–59; Rejali, *Torture,* 499; Geoffrey Megargee and Martin Dean, eds., *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945* (Washington, DC: United States Holocaust Memorial Museum, 2009); Caplan, "Introduction", 1–18; Nicholas Wachsmann, *KL. A History of the Nazi Concentration Camps* (New York: Farrar Straus and Giroux, 2016).
24. Pitzer, *Dark Night,* 166–175; Rejali, *Torture,* 92–104.
25. Victor Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years 1933–1941,* trans. Martin Chalmers (New York: Knopf, 1999); Cesarani, *Final Solution,* 158–159, 216–221; Caplan, "Introduction", in Herz, *Moringen,* 8–9. 1933 januárjában Németország zsidó népessége 523 000 fő volt. 1939-re 304 000 fő hagyta el az országot, 100 000 fő az 1938-as kristályéjszaka után.
26. Tubach, *German Voices,* 88–89; Goebbels, in Cesarani, *Final Solution,* 181–199.
27. Jensen, *Franco,* 78; Javier Rodrigo, "Exploitation, Fascist Violence, and Social Cleansing: An Exploration of Franco's Concentration Camps from a Comparative Perspective", *European Review of History* 19, no. 4 (2012): 553–573.
28. Paul Preston, "Franco and Hitler: The Myth of Hendaye, 1940", *Contemporary European History* 1, no. 1 (1992): 1–16; Wayne H. Bowen, *Spain during World War Two* (Columbia: University of Missouri Press, 2006).

29. UNWCC, 341/Y/It10 no.R/I/10, October 14 1944, 1078 Rab, 1079 Monigo. Hom, *Empire's Mobius Strip,* 110–112; Alessandra Kersevan, *I lager italiani. Pulizia etnica e campi di concentramento fascisti per civili jugoslavi 1941–1943* (Roma: Nutrimenti, 2008).
30. Schmitt, in Traverso, *Fire,* 73–74; Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century* (New York: Vintage, 2009), 143–147.
31. Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2012; magyarul: *Véres övezet – Európa Sztálin és Hitler szorításában.* Budapest: Park, 2012), 121; Omer Bartov, *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich* (New York: Oxford University Press, 1992); Tubach, *German Voices,* 203–4; Jan Gross, *Neighbors. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001).
32. Snyder, *Bloodlands,* ix–x; az Oberkommando des Heeres (OKH) magatartási utasítása a csapatok számára, Oroszország területére, 1941. máj., in Martin Kitchen, *A World in Flames* (New York: Routledge, 1990), 72; Traverso, *Fire,* 104–11; Bartov, *Hitler's Army,* 83; Mark Edele and Michael Geyer, "States of Exception. The Nazi-Soviet War as a System of Violence, 1939–1945", in *Beyond Totalitarianism,* ed. Fitzpatrick and Lüdtke, 345–395.
33. Evans, "Corruption and Plunder"; Aly, *Hitler's Beneficiaries;* O'Connor, *Butcher.*
34. Herman Voss, "The Posen Diaries of the Anatomist Herman Voss", in *Cleansing the Fatherland. Nazi Medicine and Racial Hygiene,* ed. Götz Aly, Peter Chroust, and Christian Pross (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994), 135, 141.
35. Christa Schroeder, in Lower, *Furies,* 5, also 6–8, 21, 36–37.
36. Sofsky, *Order,* 23, 37–38; Raul Hilberg, in Claude Lanzmann, *Shoah. The Complete Text of the Acclaimed Holocaust Film* (New York: Da Capo Press, 1995; magyarul: *Shoah.* Budapest: Kossuth, 1999), 61.
37. Walter Rauff, report of June 5, 1942, in Kate Millett, *The Politics of Cruelty. An Essay on the Literature of Political Imprisonment* (New York: W. W. Norton, 1994), 68. Statisztikák a gázkamrákról: http://auschwitz.org/en/history/auschwitz-and-shoah/gas-chambers.
38. Doris Reiprich-interjú, 1984, in May Optiz, Katharina Oguntoye, and Dagmar Schulaz, *Showing Our Colors. Afro-German Women Speak Out* (Amherst: University of Massachusetts Press 1992), 66; Voss, entry of June 2, 1941, and Aly, "Medicine against the Useless", in *Cleansing,* ed. Aly, Chroust, Pross, 105–106 and 22–98; Friedlander, "Exclusion and Murder." Lower, *Furies,* 38. Eutanázia-adatok: https://www.ushmm.org/learn/students/learning-materials-andresources/mentally-and-physically-handicapped-victims-of-the-naziera/euthanasia-killings.

39. Primo Levi, *Survival in Auschwitz* (New York: Touchstone Books, 1996; magyarul: *Ember ez?* Budapest: Európa, 1994), 29, 88; Sofsky, *Order,* 82–93.
40. Nieves Ayress, in Archivio Chile, Centro de Estudios Miguel Enríquez, "El testimonio de Nieves Ayress Moreno se levanta con la fuerza de la Verdad fruente a los cobardes che niegan la tortura en Chile": http://www.archivochile.com/Derechos_humanos/testimo/hhddtestimo0006.pdf; Temma Kaplan, *Taking Back the Streets. Women, Youth, and Direct Democracy* (Berkeley: University of California Press, 2004), 15–39; Jorge Ramos, "This Is How Pinochet Tortured Me", *The Scholar and Feminist Online,* 2, no. 1 (2003).
41. Ecuador és Peru később csatlakozott a Kondor-hadművelethez, és csak mellékes szerepet játszott abban. Osni Geraldo Gomes, in Yglesias, ed., *Terror,* 43–50; McSherry, *Predatory States.*
42. A szerző interjúja S.-szel.
43. Ravelli, "Far Right Militants"; Matteo Albanese and Pablo Del Hierro, *Transnational Fascism in the Twentieth Century: Spain, Italy and the Global Neofascist Network* (London: Bloomsbury Academic, 2016); Gerald Steinbach, *Nazis on the Run. How Hitler's Henchmen Fled Europe* (New York: Oxford University Press, 2011), 209–210. A Colonia Dignidadon belül a hadsereg vegyi fegyvereket is előállított.
44. Alejandra Matus, "Ingrid Olderock", in *Los Malos,* ed. Guerriero, 144, 148.
45. Laurence Birns, "The Demise of a Constitutional Society", *New York Review of Books,* November 1, 1973; Jack Chang, "Downstairs From Her Glittering Chilean Salon, There Was a Torture Chamber", McClatchy, August 3, 2008; Ravelli, "Far Right Militants", 178–194.
46. General Carlos Prats González, *Una vida por la legalidad* (México: Fondo de Cultura Económica, 1975): 92; Alejandro Carrió, *Los crímenes del Cóndor. El caso Prats y la trama de conspiraciones entre los servicios de inteligencía del Cono Sur* (Buenos Aires: Editorial Sudamericana, 2005).
47. Cristóbal Peña, "Contreras", 39–40; Karen De Young, David Montgomery, Missy Ryan, Ishaan Tharoor, and Jia Lynn Yang, "This Was Not an Accident. This Was a Bomb", *Washington Post,* September 20, 2016; Guardiola-Rivera, *Death Foretold,* 387–395.
48. Cristóbal Peña, "Contreras"; NSA Archive, "Chile and the United States", October 6, 1987, memo from George P. Shultz to President Ronald Reagan: https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB532-The-Letelier-Moffitt-Assassination-Papers/.
49. Sheila Cassidy, "Tortured in Chile", *Index on Censorship* 5, no. 2 (1976): 67–73; Israel Bórquez, in Constable and Valenzuela, *Enemies,* 131, 129–130; Stern, *Battling.*

50. Ayress, in Archivio Chile, "El testimonio de Nieves Ayress Moreno".
51. Faisal Zagallai was shot by a former Green Beret working indirectly for the Libyans. Nadine Dahan, "How Khashoggi Case Brings Back Bad Memories for Libyan Exiles", *Middle East Eye,* October 15, 2018; Matar, *Return;* CIA, *Libya under Gaddafi: A Pattern of Aggression,* 1986 report: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIARDP91B00874R000200060007–8.pdf.
52. Kawczynski, *Gaddafi,* 41, 88–111; L.S., interjú a szerzővel; Kadhafi, in Pargeter, *Libya,* 95; Vandewalle, *Libya,* 118–122.
53. Corri Zoli, Sahar Azar, and Shani Ross, *Patterns of Conduct. Libyan Regime Support for and Involvement in Acts of Terrorism,* UNHRC Commission of Inquiry into Human Rights Violations in Libya, 2011: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2004546.
54. *New York Times,* January 9, 1986; Seymour Hersh, "Target Qaddafi", *New York Times,* February 22, 1987; Abu Farsan, idézi: Human Rights Watch, *Delivered,* 21, 111–116; van Genugten, *Libya,* 105–125.
55. Patrick J. McDonnell, "Notorious Libyan Prison Now a Symbol of Kadafi Era", *Los Angeles Times,* October 1, 2011; Matar, *Return,* 222, 226–230; Evan Hill, "Libya Survivor Describes 1996 Prison Massacre", *Al Jazeera,* October 21, 2011; Pargeter, *Gaddafi,* 105.
56. Rachel Goldberg, "Kidnapped, Escaped, and Survived to Tell the Tale: How Erdogan's Regime Tried to Make Us Disappear", *Haaretz,* December 11, 2018; Erdoğan, in Alexa Liautaud, "Turkey's Spy Agency Has Secretly Abducted 80 Turkish Citizens Living Abroad", *Vice News,* April, 10, 2018; Rick Gladstone, "Turkish Secret Agents Seized 80 People in 18 Countries, Official Says", *New York Times,* April 5, 2019; Vidino, "Erdogan's Long Arm".
57. Gurlev, Treisman, "Modern Dictators"; Simon, "Muzzling the Media"; Stockholm Center for Freedom, "Turkey Has Detained More than 282,000."
58. Putyin, 2000. febr. 1., in Knight, *Orders,* 145, 132–137 Anna Politkovszkajáról.
59. Knight, *Orders,* 257–278.
60. Armin Rosen, "Inside Russia's Prison System", *Atlantic,* October 18, 2012; Marc Bennetts, "Putin's Gulag", *Politico,* December 7, 2016; "Russia Admits Slave Labor Used at Pussy Riot Penal Colony", *Moscow Times,* December 25, 2018; Eli Lake, "What Is Vladimir Putin Afraid Of?" *Bloomberg,* April 30, 2019; Perseus Strategies, *The Kremlin's Political Prisoners.*
61. "Poison in the System", *Buzzfeed,* June 12, 2017; Knight, *Orders,* 145–187 Litvinyenkóról, 278–281 Vlagyimir Kara-Murzáról, 303 Leonyid Marinjuk-idézet, 2016. okt.; Tom Peck, "Vladimir Kara-Murza, a Twice Poisoned Russian Dissident, Says 'If It Happens a Third Time, That'll Be It'", *Independent,* March 18, 2017.
62. Knight, *Orders,* 280; Philip Bump, "Trump Isn't Fazed by Vladimir Putin's Journalist-Murdering", *Washington Post,* December 18, 2015.
63. Ayal Feinberg, Regina Branton, and Valerie Martinez-Ebers, "Counties That Hosted a 2016 Trump Rally Saw a 226 Percent Increase in Hate Crimes", *Washington Post,* March 22, 2019; Jeremy Diamond, "Trump on Protester: 'I'd Like to Punch Him in the Face'", CNN.com, February 23, 2016; FBI-statisztika a gyűlölet-bűncselekményekről: https://www.fbi.gov/news/pressrel/press-releases/fbi-releases-2017–hate-crime-statistics.
64. US Immigration and Customs Enforcement, Fiscal Year 2018, ICE Enforcement and Removal Operations Report: https://www.ice.gov/doclib/about/offices/ero/pdf/eroFY2018Report.pdf; a Hispanic Caucus Twitter-bejegyzése, 2019.aug.25.:https://twitter.com/HispanicCaucus/status/1165690934820036609; Julie Hirschfeld David and Michael D. Shear, *Border Wars. Inside Trump's Assault on Immigration* (New York: Simon and Schuster, 2019).
65. John Fritze, "Trump Used Words Like 'Invasion' and 'Killer' to Discuss Immigration at Rallies 500 Times: USA Today Analysis", *USA Today,* August 9, 2019; Julia Carrie Wong, "Trump Referred to Immigrant 'Invasion' in 2000 FB Ads, Analysis Reveals", *New York Times,* August 5, 2019; Philip Rucker, "'How Do You Stop These People?': Trump's Anti-Immigrant Rhetoric Looms over El Paso Massacre", *Washington Post,* August 4, 2019.
66. Jason Zengerle, "How America Got to 'Zero Tolerance' on Immigration: The Inside Story", *New York Times Magazine,* July 16, 2019; Jennifer Jacobs and Justin Sink, "White House Looked into Ways to Block Migrant Children from Going to School", *Bloomberg,* August 17, 2019; Caitlin Dickerson, "'There Is a Stench': Soiled Clothes and No Baths for Migrant Children at a Texas Center", *New York Times,* June 21, 2019; Michael Edison Hayden, "Miller Dismisses DACA in Emails, Mirroring Anti-Immigrant Extremists' Views", Hatewatch, Southern Poverty Law Center, January 14, 2020: https://www.splcenter.org/hatewatch/2020/01/14/miller-dismisses-dacaemails-mirroring-anti-immigrant-extremists-views.
67. Melissa Nann Burke, "Bethany: Migrant Children Still Being Separated from Parents at the Border", *Detroit News,* February 7, 2019; E. Kay Trimberger, "Separating Children of Immigrants and Unethical Adoptions", *Psychology Today,* July 18, 2018; Maria Sacchetti, "ACLU: U.S. Has Taken Nearly 1000 Child Migrants from Their Parents Since Judge Ordered Stop to Border Separations", *Washington Post,* July 30, 2019; AP, "The U.S. Has Held a Record 69,550 Children in Government Custody in 2019", NBCNews.

com, November 12, 2019. Kathyrn Joyce, *The Child Catchers: Rescue, Trafficking, and the New Gospel of Adoption* (New York: Public Affairs, 2013); Jane Chambers, "Chile's Stolen Children", BBC, September 26, 2019.

68. Caitlin Dickerson and Zolan Kanno-Youngs, "Border Patrol Will Deploy Elite Tactical Agents to Sanctuary Cities", *New York Times,* February 14, 2020; Maya Srikrishnan, "Border Report: The Link between Border Enforcement and Corruption", *Voice of San Diego,* October 14, 2019; Ben Penn, "Human Trafficking Victims Blocked from Visas by Trump Wage Boss", *Bloomberg,* June 24, 2019; Franklin Foer, "How Trump Radicalized ICE", *Atlantic,* September 2018; Jenn Budd, interjú a szerzővel.
69. James Sargent, Elinor Aspegren, Elizabeth Lawrence, and Olivia Sanchez, "Chilling First-Hand Reports of Migrant Detention Centers Highlight Smell of 'Urine, Feces', Overcrowded Conditions", *USA Today,* July 17, 2019; Cynthia Pompa, "Kids Keep Dying in CBP Detention Centers, and DHS Won't Take Accountability", ACLU.org, June 24, 2019: https://www.aclu.org/blog/immigrantsrights/immigrants-rights-and-detention/immigrant-kids-keep-dying-cbpdetention.
70. Sargent et al., "Chilling"; Jessica Bursztynsky, "The US Won't Provide Flu Vaccines to Migrant Families in Detention Camps", CNBC, August 20, 2019; Sam Levin, "Caged Alone 24 Hours a Day, Denied Medicine: Lawsuit Claims 'Torture' in Migrant Jails", *Guardian,* August 19, 2019; Mihir Zaveri, "El Paso Immigrant Center Is Dangerously Overcrowded, Authorities Warn", *New York Times,* May 31, 2019; Guardian Staff, "Texas Migrant Detention Facilities 'Dangerously Overcrowded'—US Government Report", *Guardian,* July 2, 2019; DHS Office of Inspector General report: https://www.oig.dhs.gov/sites/default/files/assets/2019–07/OIG-19–51–Jul19.pdf.
71. Ken Klippenstein, "Saudi-Linked Lobby Group Pitched Film to Humanize Child Detention Camp", *The Young Turks,* September 6, 2019; Aaron Rupar, "Trump Turns Shooting Migrants into a Punchline at Florida Rally", *Vox,* May 9, 2019.

9. FEJEZET

1. Georg Elser, in Chris Bowlby, "The Man Who Missed Killing Hitler by 13 Minutes", BBC, April 5, 2015; Roger Moorhouse, *Killing Hitler: The Plots, the Assassins, and the Dictator Who Cheated Death* (New York: Bantam Books, 2006), 49–78; Joachim Fest, *Plotting Hitler's Death. The Story of German Resistance* (New York: Metropolitan Books, 1996). A sebesüléseikbe még három ember halt belé, így az áldozatok száma nyolc lett.

2. Mussolini, *My Autobiography* (New York: Charles Scribner's Sons, 1928), 237; García Márquez, *Clandestine,* 36–37; Will Stewart, "Vladimir Putin Assassination Attempt 'Foiled'", *Telegraph,* March 15, 2008.
3. Maria Castro, in Wright and Oñate, *Flight,* 89.
4. Guillo, in Natalia Pinazola, "El humor que desnudó a Pinochet", BBC Mundo, July 22, 2008; Guillo, interjú a szerzővel.
5. Maria Stephan and Erica Chenoweth, *Why Civil Resistance Works* (New York: Columbia University Press, 2012).
6. Mischa Gabowitsch, *Protest in Putin's Russia* (Cambridge, UK: Polity Press, 2017), 8–9; Marwan Kraidy, "Public Space, Street Art, and Communication in the Arab Uprisings", in *Bullets and Bulletins. Media and Politics in the Wake of the Arab Uprisings,* ed. Mohamed Zayani and Suzi Mirgani (New York: Oxford University Press, 2016), 116–121; García Márquez, *Clandestine,* 47–48.
7. Renato Gomez, in Constable and Valenzuela, *Enemies,* 165.
8. Duggan, *Fascist Voices,* 165; Moorhouse, *Killing Hitler,* 59; Gissi, "Reproduction"; Maria Bucur, "Policing the Womb 2.0", *Public Seminar,* February 28, 2019.
9. Dorfman, *Homeland Security,* 98–100; Leonardo Sciascia, *Le parrocchie del Regelpetra* (1956) (Milano: Adelphi, 1991), 43; Matar, *Return,* 151; Hill, "Libya Survivor Describes 1996 Prison Massacre"; Paul Preston, "The Crimes of Franco", in *Looking Back at the Spanish Civil War,* ed. Jim Jump (London: Lawrence and Wishart, 2010), 181–182.
10. Dietrich Von Hildebrand, with John Crosby, *My Battle against Hitler: Defiance in the Shadow of the Third Reich* (New York: Image Books, 2016), 173; Eduardo Saavedra, in White and Oñate, *Flight,* 97.
11. Natalia Ginzburg, "Chiarezza", *Italia libera,* December 31, 1944.
12. Alberto Tarchiani, "L'impresa di Lipari", in *No al fascismo,* ed. Ernesto Rossi (Torino: Einaudi, 1963), 119; Caroline Moorhead, *A Bold and Dangerous Family: The Remarkable Story of an Italian Mother, Her Two Sons, and Their Fight against Fascism* (New York: HarperCollins, 2017), 221–235, Francesco Cannata cable, 230; Isabelle Richet, *Women, Anti-Fascism, and Mussolini's Italy. The Life of Marion Cave Rosselli* (London: I.B. Tauris, 2018), 94–115; Stanislao Pugliese, *Carlo Rosselli. Socialist Heretic and Antifascist Exile* (Cambridge: MA: Harvard University Press, 1999).
13. Ebner, *Violence,* 74–102, 78.
14. Stanislao Pugliese, ed., *Fascism and Anti-Fascism* (Manchester: Manchester University Press, 2001), 167; H. Stuart Hughes, *The United States and Italy* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1953), 102–5; Richet, *Women,* 87, 157; Pugliese, *Rosselli,* 84–120, 189–194.

15. George Orwell, *Homage to Catalonia* (New York: Harcourt Brace and World, 1952; magyarul: *Hódolat Katalóniának.* Budapest: Cartaphilus, 1999), 47; Bray, *Antifa,* 31–32.
16. Rosselli, *Oggi in Spagna, domani in italia* (Turin: Einaudi, 1967), 70–75; Mussolini, in Yvon de Begnac, *Palazzo Venezia: storia di un regime* (Roma: La Rocca, 1950), 613; Pugliese, *Rosselli,* 220.
17. Political Police reports, January 12, April 7, April 9, May 8, May 31, 1938, all in ACS, MI, DGPS, DPP, b.132, f.K11; Giulia Veronesi, "Chi siamo", *Campo di Marte,* September 1, 1938.
18. Ben-Ghiat, *Empire Cinema,* 243–266.
19. Dumbach and Newborn, *White Rose,* 187; Christiane Moll, "Acts of Resistance: The White Rose in the Light of New Archival Evidence", in *Resistance against the Third Reich 1933–1990,* ed. Michael Geyer and John W. Boyer (Chicago: University of Chicago Press, 1994), 173–200.
20. Moll, "Resistance", 181.
21. Dumbach and Newborn, *White Rose,* 189, 190.
22. Dumbach and Newborn, *White Rose,* 183; Hans Scholl, interrogated by the Gestapo, in Moll, "Resistance", 192; George Axelsson, "Nazi Slur Stirred Students' Revolt", *New York Times,* April 18, 1943.
23. Moorhouse, *Killing Hitler,* 79–114; 248, 260–269.
24. Klemens von Klemperer, "'What Is the Law That Lies behind These Words?' Antigone's Question and the German Resistance against Hitler", Alfred G. Frei, "'In the End I Just Said O.K.': Political and Moral Dimensions of Escape Aid at the Swiss Border", both in *Resistance,* ed. Geyer and Boyer, 141–150, 75–88; Freya von Moltke and Helmuth James von Moltke, *Last Letters: the Prison Correspondence, 1944–1945,* eds. Dorothea von Moltke and Johannes von Moltke (New York: New York Review of Books, 2019); Mark Roseman, *Lives Reclaimed: A Story of Rescue and Resistance in Nazi Germany* (New York: Metropolitan Books, 2019).
25. *Nazi Culture,* 252; Richard Steigmann-Gall, *The Holy Reich. Nazi Conceptions of Christianity, 1919–1945* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2003); Claudia Koonz, "Ethical Dilemmas and Nazi Eugenics: Single-Issue Dissent in Religious Contexts", in *Resistance,* eds. Geyer and Boyer, 15–38.
26. "Text of the State Department Report on Libya under Qaddafi", *New York Times,* January 9, 1986.
27. Muñoz, *Dictator's Shadow,* 160–181.
28. Pinochet, in Muñoz, *Dictator's Shadow,* 173–174.
29. Muñoz, *Dictator's Shadow,* 177; CIA, "Chile: Pinochet under Pressure", 1984-es jelentés: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000451427.pdf.

30. ADST, Barnes interview; Arriagada, *Pinochet,* 40–45; Ensalaco, *Chile,* 125–155.
31. Arriagada, *Pinochet,* 49–55.
32. Rodolfo Seguel, in Constable and Valenzuela, *Enemies,* 242–243; Cooper, *Pinochet,* 71; CIA, "Chile: Pinochet under Pressure", 1–2.
33. Hunees, *Pinochet Regime,* 376–380; Constable and Valenzuela, *Enemies,* 122–123.
34. Constable and Valenzuela, *Enemies,* 260–268; Stern, *Battling.*
35. Fernando Balcells, in Robert Neustadt, *Cada Día: La Creación de un arte social* (Santiago: Editorial Cuarto Propio, 2001), 73. A CADA tagjai: Balcells, Diamela Eltit író, Raúl Zurita költő, Juan Castillo és Lotty Rosenfeld képzőművészek.
36. Matus, *Doña Lucia,* 207–10; Anderson; "The Dictator"; arrest figures in Arriagada, *Pinochet,* 63; Elliot Abrams, in Tom Gjelten, "Augusto Pinochet: Villain to Some, Hero to Others", NPR, December 10, 2006; CIA, "Chile: Pinochet under Pressure", 5.
37. El-Kikhia, *Qaddafi,* 160–163; Pargeter, *Libya,* 158–163.
38. Ross, "What Have We Learned about the Resource Curse?"; Lisa Anderson, "Qadhdhafi and His Opposition", *Middle East Journal* 40, no. 2 (1986), 225–228, évente átlagosan három, az 1980-as évek elején akár tíz puccskísérletről számol be; CIA, "Libya: Qadhafi's Domestic and International Position"; Herbert H. Denton, "Libyan Officers Try to Murder Qaddafi, U.S. Sources Say", *Washington Post,* April 12, 1985; L.S., interview with author; ADST, Josif-interjú.
39. CIA, "Libyan Opposition Groups: Much Sound, Little Fury", 1987 report, 2; Alfred Hackensberger, "The Desolate Wasteland of Gaddafi's Education System", Qantara.de, January 13, 2012.
40. CIA, "Libyan Opposition Groups", 5–12.
41. "USA/Chad: Target Gaddafi", *Africa Confidential* 30, no. 1 (1989): 1–2; Matar, *Return,* 111.
42. Patrick Tucker, "One of the World's Top Protest Apps Was Just Blocked in Russia", *Defense One,* April 12, 2017; Deibert, "Road to Unfreedom"; Charles Arthur, "Turkish Protestors Using Encryption Software to Evade Censors", *Guardian,* June 4, 2013; Ellen Ioanes, "Hong Kong Protesters Use 'Pokemon Go' and Tinder to Organize as Police Crack Down on Protests", *Business Insider,* August 7, 2019.
43. Enikolopov, Makarin, and Petrova, "Social Media"; Tufekci, *Twitter;* Clay Shirky, "The Political Power of Social Media", *Foreign Policy* (January-February 2011); Diana Matar, "Narratives and the Syrian Uprising", in *Bullets,* ed. Ziyani and Mirgani, 89–106; "Masked Men Raid Office of Russian Opposition Leader Sobol", *Radio Free Europe Liberty,* August 10, 2019, with

video: https://www.rferl.org/a/russialyubov-sobol-opposition/30103137.html; Natalia Vasilyeva, "Russian Police Raid Opposition Activists' Homes in 43 Cities", AP, September 12, 2019; Will Vernon, BBC, September 13, 2019; https://twitter.com/BBCWillVernon/status/1172456679675432960.

44. Christopher Mele, "Russia Bans a Not-So-Manly Image of Putin", *New York Times,* April 6, 2017; Constable and Valenzuela, *Enemies,* 178.
45. Ellen Ioanes and Reuters, "Hong Kong Protestors Are Forming a Human Chain 30 Years After the Baltic Way Democratic Protests", *Business Insider,* August 23, 2019.
46. "Russian Calendar Girls in Putin Birthday Battle", BBC News, October 8, 2010; Miriam Elder, "Russian Journalism Students Hit Back with Rival Anti-Putin Calendar", *Guardian,* October 7, 2010; Sperling, *Sex.*
47. Sarah Oates, *Revolution Stalled: The Political Limits of the Internet in the Post-Soviet Sphere* (Oxford: Oxford University Press, 2013); Alfred B. Evans, Jr., "Civil Society and Protest", in *Putin's Russia,* ed. Wegren, 103–25; Gabowitsch, *Protest,* 181.
48. Kira Sokolova, in Gabowitsch, *Protest,* 46–51, also 2–10, 27; Enikolopov, Makarin, and Petrova, "Social Media".
49. Pussy Riot, in Gabowitsch, *Protest,* 164–173, also 16–17, 34–36; Eliot Bornstein, *Pussy Riot: Speaking Punk to Power* (London: Bloomsbury, 2020).
50. Jegor Zsukov, in Evan Gershkovich, "Trying to Maintain Momentum as Election Approaches, Moscow Protests Again", *Moscow Times,* August 31, 2019; Marc Bennetts, "Russia Passes Law to Jail People for 15 Days for 'Disrespecting Government'", *Guardian,* March 6, 2019; Lake, "What Is Vladimir Putin Afraid Of?" 51. Francesca Ebel, "Russian Protestors Aided by Digital Tools, Self-Organizing", AP, September 6, 2019; Gershkovich, "Trying to Maintain Momentum"; Lucian Kim, "'The Government Is Very Afraid': Meet Moscow's New Opposition Leader, Lyubov Sobol", NPR, August 21, 2019.
52. Sabina Guzzanti, in Boria, "Silenced Humor", 103. Daniele Luttazzi talkshow-műsorvezető és humorista *Satirycon* c. műsorát a RAI 2001-ben szüntette meg.
53. Ginsborg, *Berlusconi,* 163–66; Dallara, "Powerful Resistance."
54. Paolo Ceri, "Challenging from the Grass Roots: The Girotondi and the No Global Movement", in *Resisting,* ed. Albertazzi et al., 83–93; Ginsborg, *Berlusconi,* 169–174.
55. Cristian Vaccari, "Web Challenges to Berlusconi", in *Resisting,* ed. Albertazzi et al., 140–143. Beppe Grillo, "L'etat c'est moi!" 2005. aug. 9-i blogbejegyzése: https://web.archive.org/web/20050830182506/http:/www.beppegrillo.it/.

56. Orsina, *Berlusconism,* 123–133; Nanni Moretti, in Ceri, "Challenging", 92, James Newell, "Italy during the Berlusconi Years", 19–31, and Brooks and Ross, "Splinters of Resistance", 231–240, all in *Resisting,* ed. Albertazzi et al.
57. "Una manifestazione nazionale per chiedere le dimissioni di Berlusconi", Facebook-oldal: https://www.facebook.com/pg/no.berlusconi.day/about/; Lorenzo Coretti and Daniele Pica, "The Rise and Fall of Collective Identity in Networked Movements: Communication Protocols, Facebook, and Anti-Berlusconi Protest", *Information, Communication and Society* 18, no. 8 (2015): 951–967.
58. Cinzia Padovani, "Berlusconi's Italy: The Media between Structure and Agency", *Modern Italy* 20, no. 1 (2015), 49. Nadia Urbinati, Michela Marzano, and Barbara Spinelli, "Contro il machismo di Berlusconi", *La Repubblica,* October 22, 2009.
59. Gloria Steinem, in Diana Bruk, "Here's the Full Transcript of Gloria Steinem's Historic Women's March Speech", Elle.com, January 21, 2017; Dana Fisher, *American Resistance: From the Women's March to the Blue Wave* (New York: Columbia University Press, 2019); Jan-Werner Müller, "Reviving Civil Disobedience", *Project Syndicate,* December 21, 2018; Marie Berry and Erica Chenoweth, "Who Made the Women's March?" and Doug McAdam, "Putting Donald Trump in Historical Perspective", in *The Resistance. The Dawn of the Anti-Trump Opposition Movement,* ed. David S. Meyer and Sidney Tarrow (New York: Oxford University Press, 2018), 75–89 and 27–53.
60. A hawaii Teresa Shook 2016. november 9-én hozta létre Facebook-oldalát, ezután sokan követték, többek közt Bob Bland divattervező, aki Vanessa Wruble, Tamika D. Mallory, Carmen Perez és Linda Sarsour mellett a demonstráció szervezőbizottságában működött; ezután 80 országban 273 tiltakozó menetet tartottak, több mint kétmillió résztvevővel.
61. Colleen Shalby, "A record Number of Women Are Running for Office. This Election Cycle, They Didn't Wait for an Invite", *Los Angeles Times,* October 10, 2018; Fisher, *American Resistance.*
62. Chris Mooney, "Historians Say the March for Science Is 'Pretty Unprecedented'", *Washington Post,* April 22, 2017; James Doubek, "Thousands Protest at Airports Nationwide against Trump's Immigration Order", NPR, January 29, 2017; Jillian Stampher, "More Than 1,200 Comcast Employees Are Walking Off Their Jobs to Protest Trump Immigration Ban", *Geekwire,* February 2, 2017; Tierney McAfee, "'Not My Presidents Day': Thousands Protest President Trump in Rallies across U.S.", *TIME,* February 20, 2017; Michael C. Dorf and Michael S. Chu, "Lawyers as Activists: From the Airport to the Courtroom", in *Resistance,* ed. Meyer and Tarrow, 127–142.

63. Megan E. Brooker, "Indivisible: Invigorating and Redirecting the Grassroots", in *Resistance*, ed. Meyer and Tarrow, 162–186; Nadia Prupis, "Groups Nationwide Create Campaign of 'United Resistance' to Trump", *Common Dreams*, January 10, 2017. A United Resistance-ről: http://www.unstoppabletogether.org.
64. Erica Chenoweth and Jeremy Pressman, "In July, the Trump-Era Wave of Protests Started Taking a Back Seat to Campaign Rallies", *Washington Post*, October 19, 2018; Maria J. Stephan, "An Inside-Outside Strategy for Defending the US Republic", *Open Democracy*, January 27, 2017; Meyer and Tarrow, "Introduction", in *Resistance*, ed. Meyer and Tarrow, 1–26; Molly Ball, "Trench Lawfare: Inside the Battles to Save Democracy from the Trump Administration", *TIME*, June 25, 2020; Greg Sargent, "A Blueprint for Resistance to Trump Has Emerged. Here's What It Looks Like", *Washington Post*, February 10, 2019.
65. Daniel Hemel and Eric Posner, "The Strongest Pushback against the President Came from His Own Branch of Government", *New York Times*, April 23, 2019; Elaina Plott, "Ignoring Trump's Orders, Hoping He'll Forget", *Atlantic*, May 15, 2019; J. W. Verret, "The Mueller Report Was My Tipping Point", *Atlantic*, April 23, 2019; Maria J. Stephan, "Staying True to Yourself in the Age of Trump: A How-To Guide for Federal Employees", *Washington Post*, February 10, 2017; Anonymous, *A Warning* (New York: Twelve, 2019).
66. Black Lives Matter weboldal, letöltve 2020. jún. 26.: https://blacklivesmatter.com/about; Jelani Cobb, "An American Spring of Reckoning", *New Yorker*, June 14, 2020.
67. Amanda Barroso and Rachel Minkin, "Recent Protest Attendees Are More Racially and Ethnically Diverse, Younger Than Americans Overall", Fact-Tank, June 24, 2020, summarize the results of the Pew Research Survey, original link here: https://www.pewresearch.org/facttank/2020/06/24/recent-protest-attendees-are-more-racially-andethnically-diverse-younger-than-americans-overall/. Jeremy Pressman, Erica Chenoweth, Crowd Counting Consortium: https://sites.google.com/view/crowdcountingconsortium/home.
68. "Hischfield Davis and Shear, *Border Wars*, 329–337; Jeremy Scahill, "The Counterinsurgency Paradigm; How US Politics Have Become Paramilitarized", *Intercept*, November 25, 2018; Tanvi Misra, "Militarization of Local Police Isn't Making Anyone Safer", *CityLab*, August 30, 2018; Susie Cagle, "'Protestors as Terrorists': Growing Number of States Turn Anti-Pipeline Activism into a Crime", *Guardian*, July 8, 2019. The International Center for Not-for-Profit Law tracks the status of state bills against protest: http://www.icnl.org/usprotestlawtracker/

69. Danielle Schulkin, "White Supremacist Infiltration of US Police Forces: Fact-Checking National Security Advisor O'Brien", *Just Security*, June 1, 2020; The Plain View Project description and database can be accessed here: https://www.plainviewproject.org/. Will Carless and Michael Corey, "To Protect and Slur", June 14, 2019, report, Center for Investigative Reporting: https://www.revealnews.org/article/inside-hategroups-on-facebook-police-officers-trade-racist-memes-conspiracytheories-and-islamophobia/
70. Trump Twitter-bejegyzése, 2020. jún. 9.: https://twitter.com/realDonaldTrump/status/127033 3484528214018; Betsy Woodruff Swan, "Trump Says He's Naming Antifa a 'Terrorist Organization'. Can He Do That?" *Politico*, May 31, 2020; Department of Justice, "Attorney General William P. Barr's Statement on Riots and Domestic Terrorism", May 31, 2020: https://www.justice.gov/opa/pr/attorney-general-william-p-barrsstatement-riots-and-domestic-terrorism; Barr, "Memo for all Heads of Department Components and US Attorneys", June 26, 2020, a *Huffington Post* igazságügyi tudósítójának, Ryan Reillynek Twitter-bejegyzése: https://twitter.com/ryanjreilly/status/1276641618574131200; Ruth Ben-Ghiat, "How Journalists Become Objects of Hate", CNN.com, June 11, 2020.
71. Ellen Cranley, "Trump Seemingly Threatens 'SNL' with Federal Investigation over Critical Sketch", *Business Insider*, March 17, 2019; Kate Lyons, "Alec Baldwin Fears for Family's Safety after Trump 'Retribution' Threats", *Guardian*, February 21, 2019; Rob Rogers, "I Was Fired for Making Fun of Trump", *New York Times*, June 15, 2018; "SVA Gets Politically Charged for 'Art As Witness'", October 4, 2018: https://sva.edu/features/sva-gets-politically-charged-for-art-aswitnesrob.
72. A szerző interjúja Robin Bell-lel.
73. Ates Ilyas Bassoy, in Carlotta Gall, "How a Message of Unity and Mistakes by Erdogan Tipped the Istanbul Election", *New York Times*, June 26, 2019; Suleyman Celebri, Imamoğlu aide, in Ali Kucukgocmen and Organ Coskun, "Losing Its Luster–How Erdogan's Party Campaign Put Off Istanbul Voters", Reuters, April 5, 2019.
74. Ekrem Imamoğlu, "How I Won the Race for Mayor of Istanbul–And How I'll Win Again", *Washington Post*, June 4, 2019; Kucukgocmen and Coskun, "Luster"; Gall, "Unity"; Melvyn Ingleby, "A Turkish Opposition Leader Is Fighting Erdogan with 'Radical Love'", *Atlantic*, June 14, 2019.
75. Imamoğlu, "How I Won the Race"; Ingleby, "Opposition Leader"; Kucukgocmen and Coskun, "Luster"; Gall, "Unity."
76. Imamoğlu, "How I Won the Race"; Ingleby, "Opposition Leader".

10. FEJEZET

1. Kadhafi, in "Gaddafi Defiant as State Teeters", *Al Jazeera,* February 23, 2011.
2. Post, *Leaders,* 68; Constable and Valenzuela, *Enemies,* 319.
3. Trump, in Eliana Johnson and Daniel Lippman, "Trump's 'Truly Bizarre' Visit to Mt. Vernon", *Politico,* April 10, 2019; Taylor, *Code of Putinism,* 34–35; Stanislav Belkovsky, in "Putin's Revenge", PBS, *Frontline,* July 13, 2018, transcript: https://www.pbs.org/wgbh/frontline/film/putins-way/transcript/.
4. Barbara Geddes, Joseph Wright, and Erica Frantz, "Autocratic Breakdowns and Regime Transitions: A New Data Set", *Perspectives on Politics* 12, no. 2 (2014), 325; Klaas, *Despot's Accomplice,* 123–133; Mussolini, in Seldes, *Sawdust Caesar,* 367; Desai, Olofsgård, Yousef, "Authoritarian Bargains", 7; Henk E. Goemans, Kristian Skrede Gleditsch, and Giacomo Chiozza, "Introducing Archigos: A Dataset of Leaders", *Journal of Peace Research* 46, no. 269 (2009): 269–283; Frantz and Ezrow, *Politics of Dictatorship,* 2–3.
5. Wrong, *Footsteps,* 215, Kelly, *America's Tyrant,* 250–57; "20 Years Later, Mobutu's Body Still in Moroccan Burial Place", *Daily Nation,* September 7, 2017; Anderson and Van Atta, "Mobutu".
6. Fermi, *Mussolini,* 193; Geddes, Wright, Frantz, "Autocratic Breakdowns", 314.
7. Ciano, *Diario,* 326–327, 334; Goeschels, *Mussolini and Hitler,* 154–189.
8. Braglia, *Donna Rachele,* 207; Lina Romani, letter, June 15, 1940, in *Caro Duce,* 145–146.
9. James J. Sadkovitch, "The Italo-Greek War in Context: Italian Priorities and Axis Diplomacy", *Journal of Contemporary History* 28, no. 3 (1993): 439–464; Mussolini, in Duggan, *Fascist Voices,* 340–341.
10. Duggan, *Fascist Voices,* 168, 230, 379–383; Maria Pia di Bella, "A Duce's Trajectory", in *The Death of the Father. An Anthropology of the End in Political Authority,* ed. John Borneman (New York: Berghahn, 2004), 45–46.
11. Friedrich-Karl von Plehwe, *The End of an Alliance. Rome's Defection from the Axis in 1943* (New York: Oxford University Press, 1971), 103; Giuseppe Bottai, *Diario, 1935–1944* (Milano: Rizzoli, 1982), 246–247.
12. Duggan, *Fascist Voices,* 386–393; von Plehwe, *End of an Alliance,* 39–48; Goeschels, *Mussolini and Hitler,* 248–249.
13. Braglia, *Donna Rachele,* 240–248.
14. Emanuele Artom, *Diario di un partigiano ebreo: Gennaio 1940–febbraio 1944* (Turin: Bollati Boringhieri, 2008), 55; Claudio Pavone, *A Civil War: A History of the Italian Resistance* (New York: Verso, 2013); Goeschels, *Mussolini and Hitler,* 254–290.

15. Simon Levis Sullam, *The Italian Executioners. The Genocide of the Jews of Italy* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2018), 50–58; Anna Saxon, interjú a szerzővel; Duggan, *Fascist Voices,* 305–318. A zsidó javak lefoglalásáról: Pavan, *Tra indifferenza e odio;* Valerio Antonelli, Raffaele D'Alessio, Roberto Rossi, and Warwick Funnell, "Accounting and the Banality of Evil: Expropriation of Jewish Property in Fascist Italy (1939–1945)", *Accounting, Auditing and Accountability Journal* 31, no. 8 (2018): 2165–2191.
16. Wu Ming, "Partigiani migranti. La Resistenza internazionalista contro il fascismo italiano", January 15, 2019: https://www.wumingfoundation.com/giap/2019/01/partigiani-migranti/
17. Ada Gobetti, *Diario partigiano* (Torino: Einaudi, 1972), 15; Nicolas Virtue, "'Ha detto male di Garibaldi'", in *The Concept of Resistance in Italy,* ed. Maria Laura Mosco and Pietro Pirani (Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2017), 153–170; Elio Barontini, *Ilio Barontini. Fuoriscito, internazionalista e partigiano* (Roma: Edizioni Robin, 2013).
18. Mussolini, *Storia di un anno. Il tempo del bastone e della carota* (Milano: Mondadori, 1945), 145; Kalder, *Library,* 110–112; Tullio Cianetti, in Duggan, *Fascist Voices,* 236.
19. Sergio Luzzato, *Il corpo del Duce: Un cadavere tra immaginazione, storia e memoria* (Torino: Einaudi, 1998); Bello, "Duce's Journey"; Margaret Schwartz, *Dead Matter: The Meaning of Iconic Corpses* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2015); Curzio Malaparte, *Mussolini. Il grande imbecille* (Milano: Luni Editrice, 1999), 90.
20. Rachele Mussolini, Bruno D'Agostini interjúja, 1946. febr. 12–15., in Braglia, *Donna Rachele,* 275.
21. André Gide, 1940. júl. 7., in O'Connor, *Butcher,* 141–42; Josef Ranald, *How to Know People by Their Hands* (New York: Modern Age Books, 1938), 123.
22. Kershaw, *"Hitler Myth",* 169–199, 202; Traverso, *Fire,* 112–118; 199; Irene Guenther, *Nazi Chic* (New York: Berg, 2004), 220–223, 229, 252.
23. Walter Warlimont, in Laurence Rees, *Hitler's Charisma* (New York: Pantheon Press, 2012), 200; Kershaw, *"Hitler Myth",* 182–187.
24. Kershaw, *"Hitler Myth",* 200–225 (Schweinfurt and Stuttgart quotes, 200, 221); Post, *Leaders,* 52–53; Franz Halder, in Rees, *Hitler's Charisma,* 265.
25. Cesarani, *Final Solution,* 746–759; Guenther, *Nazi Chic,* 261; Hitler, in Moorhouse, *Killing Hitler,* 285, Speerről, 291–292; Martin Kitchen, *Albert Speer, Hitler's Architect* (New Haven: Yale University Press, 2017), 265–267.
26. Guenther, *Nazi Chic,* 263; Longerich, *Goebbels,* 686–687; Anton Joachimsthaler, *Hitlers Ende: Legenden und Dokumente* (München: Verlag Harbig, 2003).

27. Christian Goeschels, *Suicide in Nazi Germany* (New York: Oxford University Press, 2009), 149–172; "Suicides: Nazis Go Down to Defeat in a Wave of Selbstmord", *Life Magazine,* May 14, 1945; Paula Hitler, in Hancock, *Tyrannical Minds,* 266.
28. Preston, "Franco and Hitler"; Sánchez, *Fear,* 23–24; Rosendorf, *Franco;* Salvador de Madariaga, *España. Ensayo de historia contemporanea* (Madrid: Espasa-Calpe, 1979), 511.
29. Nazario Lazano, in Sánchez, *Fear,* 33. Az 1977-es amnesztia, amely a demokratizálást célzó alkufolyamat része volt, a polgárháború után az elnyomás témáját is kiiktatta a közbeszédből.
30. Zoé de Kerangst, "Beyond Local Memories: Exhumations of Francoism's Victims as Counter-Discourse during the Spanish Transition to Democracy", in *The Twentieth Century in European Memory,* ed. Tea Sinbæk Andersen and Barbara Törnquist-Plewa (Leiden: Brill, 2017), 104–121; Alfredo González-Ruibal, *An Archeology of the Contemporary Era* (New York: Routledge, 2019).
31. Martin Diaz, in Nuño Dominguez, "Un sonajero une a una madre fusilada y su hijo 83 años despues", *El País,* June 23, 2019; Almudena Álvarez/Efe, "Martín recupera el sonajero que llevaba su madre cuando fue asesinada en la Guerra Civil hace 83 años", *El Periódico,* June 22, 2019; González-Ruibal, *Archeology.*
32. Raphael Minder, "Franco's Remains Are Exhumed and Reburied after Bitter Battle", *New York Times,* October 24, 2019; Carlos E. Cué, "Los restos de Franco saldrán del Valle de los Caidos antes del 25 de octubre", *El País,* October 12, 2019.
33. Spooner, *Soldiers,* 151–152; Constable and Valenzuela, *Enemies,* 289–291, 296–300; https://adst.org/2016/06/chile-burn-victims-case-containment-vshuman-rights-pinochet/.
34. Constable and Valenzuela, *Enemies,* 300–305. Huneeus, *Pinochet,* 407–409; Stern, *Battling,* 358–360; 1987 CIA report: "Pinochet and the Military: An Intelligence Assessment": https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000451568.pdf.
35. Constable and Valenzuela, *Enemies,* 300–310; Mark Palmer, *Breaking the Real Axis of Evil. How to Oust the World's Last Dictators by 2025* (Lanham, MD.: Rowman and Littlefield, 2005), 110–125; Huneeus, *Pinochet,* 409–410.
36. Stern, *Battling,* 360–370.
37. Stern, *Battling,* 354.
38. Pinochet intézkedéseket tett annak érdekében is, hogy közszolgálatának tisztségviselőit megóvja a későbbi vizsgálatoktól, továbbá a titkosrendőrséget a katonai hírszerzés alá helyezte, hogy megakadályozza az emberi jogok megsértése miatti vizsgálatokat.
39. Matus, "Ingrid Olderock,"145; Peña, "Contreras", 43–55; Muñoz, *Dictator's Shadow,* 274–279, 283; Elizabeth Liras, "Human Rights in Chile: The Long Road to Truth Justice and Reconcilation", in *After Pinochet: The Chilean Road to Democracy and the Market,* ed. Silvia Borzutsky and Lois Hecht Oppenheim (Gainesville: University Press of Florida, 2006), 3–25.
40. Pinochet, *Camino Recorrido,* vol. 3, part 2, 159, 204, 220.
41. Ingrid Wuerth, "Pinochet's Legacy Reassessed", *American Journal of International Law* 106, no. 73 (2012): 731–768; Mary E. Black, "Diagnosing Pinochet Syndrome", *British Medical Journal* 332, no. 7534 (2006): 185.
42. Sengupta, "Victims"; Liras, "Human Rights", 13.
43. Huneeus, *Pinochet,* 456–60; Leigh and Evans, "Revealed"; Farfán and Vega, *La Familia,* 109–46; Muñoz, *Dictator's Shadow,* 283–296.
44. Muñoz, *Dictator's Shadow,* 301; Cristóbal Edwards, "Pinochet's Long Goodbye", *TIME,* December 15, 2006; Pedro Lemebel, "Farewell, Meatbag: On the Death of Pinochet", NACLA.org, April 10, 2008, at: https://nacla.org/article/farewell-meatbag-death-pinochet; originally published as "Las exequias del fiambre", in *La Nación,* December 17, 2006.
45. Dorfman, *Homeland Security,* 102; Francesca Lessa, "Operation Condor on Trial: Justice for Transnational Human Rights Crimes in South America", *Journal of Latin American Studies* 51, no. 2 (2019): 413; Lorenzo Tondo, "Italian Court Jails 24 over South American Operation Condor", *Guardian,* July 8, 2019.
46. Ian Black, "Libya Power Struggle Results in Arrest of Journalists", BBC, November 8, 2010; van Genugten, *Libya,* 127–46; Vandewalle, *Libya,* 173–203; Carola Richter, "Libyan Broadcasting under al-Qadhafi: The Politics of Pseudo-Liberalization", in *National Broadcasting and State Policy in Arab Countries,* ed. Tourya Guaaybess (New York: Palgrave Macmillan, 2013), 150–165.
47. Eric Lichtblau, David Rohde, and James Risen, "Shady Dealings Helped Qaddafi Build Fortune and Regime", *New York Times,* March 24, 2011; David Rose, "The Lockerbie Deal", *Vanity Fair,* January 26, 2011; *New York Times* Wikileaks Archive, February 4, 2009, távirat Gene A. Cretz líbiai nagykövettől: https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/interactive/2010/11/28/world/20101128-cables-viewer.html#report/libya-09TRIPOLI99.
48. David Wagner and Aram Roston, "Donald and the Dictator", *Buzzfeed,* June 7, 2016.

49. Kadhafi, in Pargeter, *Gaddafi,* 105; Mahmoud Cherif Bassiouni, *Libya from Repression to Revolution. A Record of Armed Conflict and International Law Violations, 2011–2013* (Leiden: Martin Ninjhus Publishers, 2013), 123–196; van Genugten, *Libya,* 148–63; Ali Abdullatif Ahmida, "Social Origins of Dictatorship and the Challenge for Democracy", *Journal of the Middle East and Africa* 3, no. 1 (2012): 70–81.
50. Anne Barnard, "Libya's War-Tested Women Hope to Keep New Power", *New York Times,* September 12, 2011.
51. Akram Al-Warfalli, in "Gaddafi's Son in Civil War Warning", *Al Jazeera,* February 21, 2011; Wolfgang Lacher, "Families, Tribes, and Cities in the Libyan Revolution", *Middle East Policy Council* 18, no. 4 (2011): 140–154.
52. Christiane Amanpour, "'My People Love Me': Moammar Gaddafi Denies Demonstrations against Him Anywhere in Libya", ABCNews.com, February 28, 2011; Hancock, *Tyrannical Minds,* 155; Michael Tomasky, "Gaddafi's Speech", *Guardian,* March 17, 2011; Jerrold M. Post, "Qaddafi under Siege", *Foreign Policy,* March 15, 2011; "Gaddafi: 'Voy a entrar en Bengasi como Franco entró en Madrid'", *La Razón,* March 18, 2011.
53. Amandla Thomas-Johnson and Simon Hooper, "'Sorted' by MI5: How UK Govt Sent British-Libyans to Fight Gaddafi", *Middle East Eye,* January 29, 2019; Hill, "Libya Survivor", Al Jazeera, October 21, 2011.
54. Nick Squires, "Libya: Colonel Gaddafi 'not brave enough to do a Hitler'", *Daily Telegraph,* August 20, 2011; Bassiouni, *Libya,* 197–288.
55. Damien McElroy, "Colonel Gaddafi Died after Being Stabbed with Bayonet, Says Report", *Telegraph,* October 17, 2012; Peter Beaumont and Chris Stephen, "Gaddafi's Last Words as He Begged for Mercy: 'What Did I Do to You?'" *Guardian,* October 22, 2011; Anderson, "King of Kings"; Rania El Gamal, "Libya Ends Public Showing of Gaddafi's Body", Reuters, October 24, 2011.
56. Bassiouni, *Libya,* 529, 554, 630, 662, 741, 799; Cojean, *Harem,* 7; Sara Sidner and Amir Ahmed, "Psychologist: Proof of Hundreds of Rape Cases during Libya's War", CNN, May 23, 2011. Kadhafi idején a többnejűség legális volt, de a férjnek meg kellett kapnia az első feleség beleegyezését az újabb házasságkötéshez. Ma erre nincs szükség. Szergiva, aki adatokat szolgáltatott a Nemzetközi Büntetőbíróság vizsgálatához, 2014 óta parlamenti képviselő. 2019-ben elrabolták, azóta nem akadtak nyomára. Samar Auassoud, in "Libyan Women"; Karlos Zurutuza, "Libyan Women Lose Hope in the Revolution", DW.com, December 12, 2018.
57. Matar, *Return,* 222.
58. "Berlusconi: 'sic transit Gloria mundi'", *Corriere della Sera,* October 20, 2011; van Genugten, *Libya,* 153–154.

59. Beppe Severgnini, "Il Cavaliere spiegato di posteri. Dieci motivi per 20 anni di 'regno'", *Corriere della Sera,* October 27, 2010; Urbinati, Marzano, Spinelli, "Contro il machismo"; Boni, *Il superleader.*
60. Orsina, *Berlusconismo,* 133; Berlusconi, in Filippo Ceccarelli, "'Io star e tycoon': Va in scena il falò delle vanità", *La Repubblica,* December 6, 2010.
61. Padovani, "Berlusconi's Italy", 50; Friedman, *My Way,* 158–159; Tom Kington, "George Clooney Called as Witness in Silvio Berlusconi Trial", *Guardian,* October 19, 2012.
62. Andrea Benvenuti, "Between Myth and Reality: The Euro Crisis and the Downfall of Silvio Berlusconi", *Journal of Modern Italian Studies* 22, no. 4 (2017), 512–529.
63. Benvenuti, "Myth and Reality"; Spogli, "Italy-Russia Relations"; Evans, Harding, and Hooper, "WikiLeaks Cables." Friedman, *My Way,* 211–251.
64. BBC Staff, "The Many Trials of Silvio Berlusconi Explained", BBC, May 6, 2014; Rubini, "Le vicende giudiziarie." Christopher Brennan, "Italy's Berlusconi Gives Putin Duvet Cover with Their Picture on It as Birthday Gift", *Daily News,* October 9, 2017.
65. Editorial Staff, "Emilio Fede, condannato a 4 anni e 7 mesi non va in carcere: 'Enorme sofferenza'", *Milano Today,* October 12, 2019; Ed Vulliamy, "Berlusconi Ally Marcello Dell'Utri Caught in Lebanon after Fleeing Italy", *Guardian,* April 12, 2014; BBC, "The Many Trials".
66. Friedman, *My Way,* 259; Bill Emmott, "The Bunga Bunga Party Returns to Italy", *Project Syndicate,* January 4, 2018; Barbie Latza Nadeau, "Cracking Oral Sex Jokes, Power Pervert Berlusconi Mounts a Comeback While Italy Laughs at Weinstein Victims", *Daily Beast,* October 15, 2017.
67. Franco "Bifo" Berardi, Facebook post of November 15, 2011, in *Skizo-Mails* (Dijon: Les Presses du Reél, 2012), 96–97; Redazione ANSA, "Matteo Salvini, pulizie di masse", ANSA, February 19, 2017.
68. Ben Berkowitz and Everett Rosenfeld, "Donald Trump Forms Presidential Exploratory Committee", CNBC, March 18, 2015; Berlusconi, in Friedman, *My Way,* 272–273; Norris, "Measuring Populism Worldwide"; Manifesto Project: https://manifestoproject.wzb.eu/; Ben Walker, "How Do Trump's Republicans Compare to the Rest of the World's Political Parties?" *New Statesman,* June 6, 2020.

KONKLÚZIÓ

1. Ludovico Greco, in Duggan, *Fascist Voices,* 281.
2. A szerző interjúja Guillóval; Allert, *Hitler Salute,* 93–94; Ortega y Gasset, *Man and People,* 198; González-Ruibal, *Archeology.*
3. Ruth Ben-Ghiat, "Why Are So Many Fascist Monuments Still Standing?" *New Yorker,* October 5, 2017; Tom Philipps, "Pinochet Retreat Turns into Marijuana Plantation", *Guardian,* July 7, 2011.
4. Rosselli, in Richet, *Women,* 130.
5. Retired Chilean officer, in Spooner, *Soldiers,* 14; Hunees, *Pinochet,* 459; Bartov, *Hitler's Army;* Jaber et al., "Corruption"; El Issawi, "Libya Media", 33; Geddes, Wright, Franz, "Autocratic Breakdown", 321.
6. Daron Acemoglu, Suresh Naidu, Pascual Restrepo, and James A. Robinson, "Democracy Does Cause Growth", *Journal of Political Economy* 127, no. 1 (2019): 47.
7. Han, *Life in Debt;* Erik Meyersson, "Political Man on Horseback: Coups and Development", Stockholm Institute for Transition Economics, paper, April 5, 2016, at: https://www.hhs.se/en/research/institutes/site/publications/2015–political-man-on-horseback/; Michael McFaul and Kathryn Stoner-Weiss, "The Myth of the Authoritarian Model: How Putin's Crackdown Holds Russia Back", *Foreign Affairs* 87, no. 1 (2008): 68–80, 82–84.
8. Edna Bonhomme, "The Disturbing Rise of 'Femonationalism'", *N+1,* May 7, 2019; Michaela Köttig, Renate Bitzan, and Andrea Pető, eds., *Gender and Far Right Politics in Europe* (New York: Palgrave Macmillan, 2017).
9. Piero Gobetti, *La rivoluzione liberale. Saggio sulla politica della lotta in Italia* (Fano: Aras Edizioni, 2016); Piero Rachetto, "Fascismo", in *Poesie della Resistenza* (Torino: Voci Nuove, 1973), 13; Jon Blitzer, "A Scholar of Fascism Sees Similarities in Trump", *New Yorker,* November 4, 2016.
10. Fallaci, *Interview,* 12; Elsa Morante, "Pagine di diario, 1945", in *Paragone letteratura,* 39, no. 7, new series (1988): 3–16; Szvetlana Alekszijevics, in Rachel Donadio, "The Laureate of Russian Misery", *New York Times,* May 21, 2016; Yalcin Akdogan, *Political Leadership and Erdogan* (Cambridge, UK: Cambridge Scholars Publishing, 2018), 40.
11. Malaparte, *Tecnica,* 240; Post, *Leaders,* 191–192.
12. Mussolini, in Ciano, *Diario,* 391.
13. Guriev and Treisman, "Modern Dictators"; Marlies, "Authoritarianism"; New York Times Staff, "Fact-Checking Trump's 2020 State of the Union Address and the Democratic Response", *New York Times,* February 5, 2020; Norah O'Donnell, Twitter-bejegyzés, 2020. febr. 4.: https://twitter.com/norahodonnell/status/1224897706415529986?lang=en;fa.

14. Karklins, *System,* 155–168. https://mo.ibrahim.foundation/prize.
15. Martha Nussbaum, *Political Emotions. Why Love Matters for Justice* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013), 2; Ruth Ben-Ghiat, "Liberals Are Reclaiming Patriotism from the Right", CNN.com, July 2, 2017; George Packer, "We Are Living in a Failed State", *Atlantic,* June 2020.
16. Kate Ackley, "Before Trump Meeting, Hungary Hired a Powerhouse K Street Firm", *Roll Call,* May 22, 2019; Clay Fuller, *Dismantling the Authoritarian-Corruption Nexus,* American Enterprise Institute Report, July 8, 2019; Elsa Peraldi, "Kleptocracy–A Global Phenomenon, with Local Consequences", *Global Integrity* blog post, June 13, 2019: https://www.globalintegrity.org/2019/06/13/kleptocracy/.
17. Adam Klasfeld, "Boom Times for Turkey's Lobbyists in Trump's Washington", *Courthouse News,* October 31, 2019; Peter Baker and Matthew Rosenberg, "Michael Flynn Was Paid to Represent Turkey's Interests during Trump Campaign", *New York Times,* March 10, 2017; Dan Spinelli, "How Jack Abramoff's Old Lobbying Firm Became Turkey's Biggest Defender", *Mother Jones,* November 7, 2019; Brogan, "Torturers' Lobby"; Ben Judah and Nate Sibley, "The West Is Open for Dirty Business", *Foreign Policy,* October 5, 2019.
18. Clyde Haberman Twitter-bejegyzése, 2020. márc. 21.: https://twitter.com/ClydeHaberman/status/1241347252821602304.
19. Dylan Scott and Rani Molla, "How the US Stacks Up to Other Countries in Confirmed Coronavirus Cases", *Vox,* April 27, 2020; Dan Mangan, "Trump Dismissed Coronavirus Pandemic Worry in January–Now Claims He Long Warned about It", CNBC, March 17, 2020; Philip Rucker, Josh Dawsey, Yasmeen Abutaleb, and Lena H. Sun, "Trump Floats Another Bogus Coronavirus Cure–And His Administration Scrambles to Stop People from Injecting Disinfectants", *Washington Post,* April 24, 2020; McKay Coppins, "Trump's Dangerously Effective Coronavirus Propaganda", *Atlantic,* March 11, 2020.
20. Stephen Gandel and Graham Kates, "Phunware, a Data Firm for Trump Campaign, Got Millions in Coronavirus Small Business Help", CBSNews.com, April 23, 2020. Ilma Hasan, "Trump-Tied Companies Receive Millions in Small Business Aid", OpenSecrets.org, May 1, 2020; Trump, in Amber Phillips, "What You Need to Know from Tuesday's White House Coronavirus Briefing", *Washington Post,* April 8, 2020; Rep. Adam Schiff, in Michelle Goldberg, "Trump to Governors: I'd Like You to Do Us a Favor, Though", *New York Times,* March 30, 2020; Marcy Gordon and Mary Clare Jalonick, "Treasury Chief Refusing to Disclose Recipients of Aid", AP News, June 12, 2020.

21. Matt Zapotosky, "Trump Threatens Military Action to Quell Protests, and the Law Would Let Him Do It", *Washington Post,* June 1, 2020; Thomas Gibbons-Neff, Eric Schmitt, and Helene Cooper, "Aggressive Tactics by National Guard, Ordered to Appease Trump, Wounded the Military, Too", *New York Times,* June 10, 2020; Greg Miller, "CIA Veterans Who Monitored Crackdowns Abroad See Troubling Parallels in Trump's Handling of Protests", *Washington Post,* June 2, 2020.
22. Trump rózsakerti beszéde a tüntetésekről: CNN.com, June 1, 2020; Philip Rucker and Ashley Parker, "Lafayette Square Clash, Still Reverbating, Becomes an Iconic Episode in Donald Trump's Presidency", *Washington Post,* June 13, 2020.
23. Sarah Pulliam Bailey, "Televangelist Pat Robertson Blasts Trump for His Protest Response", *Washington Post,* June 2, 2020; Jeffrey Goldberg, "James Mattis Denounces President Trump, Describes Him as a Threat to the Constitution", *Atlantic,* June 3, 2020; Mike Baker, Thomas Fuller, Sergio Olmos, "Federal Agents Push into Portland Streets, Stretching Limits of Their Authority", *New York Times,* July 25, 2020.
24. Marc Polymeropoulos, in Miller, "CIA Veterans Who Monitored Crackdowns"; Tony Badran, "Bringing the Middle East Back Home", *Tablet,* June 7, 2020, az eredeti Twitter-bejegyzések: https://twitter.com/fordrs58/status/1267521267294494724 és https://twitter.com/AmbDennisRoss/status/1267608046261481477; Franklin Foer, "The Trump Regime Is Beginning to Topple", *Atlantic,* June 6, 2020.
25. Helt and Spanberger in Miller, "CIA Veterans"; Spanberger Twitter-bejegyzése: https://twitter.com/RepSpanberger/status/1267649988831690756.
26. Jessie Yeung, Steve George, and Emma Reynolds, "June 8 Coronavirus News", CNN, June 9, 2020; Rakesh Kochhar, "Unemployment Rose Higher in Three Months of COVID-19 Than It Did in Two Years of the Great Recession", Facttank, Pew Research Center, June 11, 2020; Jennifer Agiesta, "CNN Poll: Trump Losing Ground to Biden Amid Chaotic Week", CNN, June 8, 2020; White House, "Press Briefing by Press Secretary Kayleigh McEnany, June 8, 2020: https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/press-briefing-presssecretary-kayleigh-mcenany-060820/.
27. Mussolini, in Mack Smith, *Mussolini,* 57; Alberto Lattuada, *Occhio quadrato* (1941), in *Alberto Lattuada fotografo,* ed. Piero Berengo Gardin (Firenze: Alinari, 1982), 15.
28. Masha Gessen, "A Powerful Statement of Resistance from a College Student on Trial in Moscow", *New Yorker,* December 7, 2019.

29. Franklin Foer, "Cory Booker's Theory of Love", *Atlantic,* December 17, 2018; Arlie Russel Hochschild, *Strangers in Their Own Land: Anger and Mourning on the American Right* (New York: The New Press, 2016); Duggan, *Fascist Voices,* 383; Bassoy, in Gall, "Message of Unity"; Peter Wehner, on Trump supporters: "To indict him would be to indict themselves." Interviewed by Brian Stelter on "Reliable Sources", CNN, October 13, 2019: https://edition.cnn.com/videos/tv/2019/10/13/exp-former-bush-aide-trump-is-mentally-not-well.cnn.

SZTE SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁR 1881 SZEGED

„Ruth Ben-Ghiat tekintetét az árulkodó részletekre irányítva ad igencsak időszerű elemzést arról, hogy a karizma egy bizonyos fajtája hogyan vezet politikai katasztrófához – és néhány értékes javaslatot ahhoz, hogy miként lehet ennek ellenállni, s milyen erényekre lesz szükségünk a demokrácia újjáépítéséhez."

TIMOTHY SNYDER
A zsarnokságról – Húsz lecke a huszadik századból című könyv szerzője

„...izgalmas és megvilágosító erejű kép arról, hogy az autokraták hogyan használják az erőszakot, a megtévesztést és a korrupciót. (Ben-Ghiat) megmutatja, hogy a történelem nemcsak arról ad leckét, hogyan épülnek fel ezek a rezsimek, hanem arról is, hogy kell velük szembeszállni, és hogy miként érnek véget."

DANIEL ZIBLATT
A demokráciák halála című könyv társszerzője

„Mélyenszántó és lendületes ... Nagyszerű adalék ahhoz, amit a demokrácia politikai lélektanáról tudunk."

JOY CONNOLLY
az Amerikai Tudományos Társaságok Tanácsának elnöke

RUTH BEN-GHIAT

amerikai történész és művelődéstörténész; az olasz fasizmus szakértője, a New York-i Egyetemen a történelem és az italianisztika professzora. Publicistaként – a *CNN*, a *The New Yorker*, a *The Washington Post* és más médiumok rendszeres szerzőjeként – főképp a demokráciát fenyegető világjelenségekkel foglalkozik.

Korunk az autokrata vezetők új fénykora. Oroszországtól Indiáig, Törökországtól a Fülöp-szigetekig olyan férfiak kormányoznak, akik a populista csáberőt és az önkényuralmi politikát elegyítik. A maguk képére formálják országukat, személyi kultuszt teremtenek és milliók lojalitását szerzik meg, színjátékká alacsonyítva a választásokat és a parlamentarizmust.

Mindezt abból a kottából játsszák, amelynek ütemeit Benito Mussolini, Adolf Hitler, Moammer el-Kadhafi és hasonszőrű figurák komponálták. Ismerjük e zsarnokok vérfagyasztó történetének tanulságait – miért hatnak ránk mégis ilyen csáberővel a hatalom mai megszállottjai?

Ruth Ben-Ghiat történész számba veszi a lehetséges okokat a társadalmi nemektől a korrupción át a propagandáig. Megmagyarázza, kik ezek a politikusok, hogyan manipulálják történelmünket, félelmeinket és vágyainkat, hogy mindenáron megszerezzék és megtartsák hatalmukat. A szerző éles szemmel és éles szavakkal mutatja meg, hogyan vehetjük fel a harcot azokkal az erőkkel, amelyek ki akarják siklatni a demokráciát, és el akarják ragadni jogainkat.

KOSSUTH KIADÓ
WWW.KOSSUTH.HU · KIADO@KOSSUTH.HU

3990 Ft

9 789635 444960